

A magyarság korai történetének sarokpontjai

Elméletek az újabb irodalom tükrében

Zimonyi István

Szeged

2012

Tartalom

I. Bevezetés	3
II. A Volga–Káma vidék szerepe a korai magyar történetben.....	21
1. A legkorábbi magyar „őshaza” koncepciók.....	26
2. A Jugria kérdés.....	33
3. Julianus utazása és az általa megtalált magyar töredék.....	43
4. Baskír–magyar kapcsolatok.....	50
- Baskírok a Volgától keletre	50
- A baskír név a Kárpát-medencében lakó magyarokra.....	52
- Tudósítások a baskír népről mindkét területen	56
- A mongol és latin adatok a baskírokról.....	60
- Baskír–magyar törzsnévi és nyelvi egyezések.....	61
5. Volgai bulgárok és magyarok	64
III. Magyarok a steppén	78
1. A magyar nyelv török jövevényszavainak történeti vonatkozásai.....	78
2. A bizánci, latin és muszlim források az eurázsiai steppe 4-10. századi történetéről.....	101
3. Konstantín tudósítása a magyarokról	118
– Magyar adatok	121
– Nyelvhasználat.....	128
– Források.....	132
– Történeti értelmezés.....	134
– 38. A türkök népének eredetéről.....	134
a. A kronológiai keretek.....	138
b. Perzsia.....	165
– 39. és 40. fejezet	180
4. Ğayhānī-hagyomány a magyarokról	184
IV. Magyarok a Kárpát-medencében.....	200
Az eurázsiai steppe és a középkori Európa viszonya.....	200
A keresztény Nyugat és 10. századi világ	225
Világvallások Közép és Kelet-Európában a 10. században.....	241
VI. Bibliográfia.....	260

I. Bevezetés

A korai magyar történet, azaz a magyar etnogenezis kutatásának áttekintésére, az újabb eredmények számbavételére és a lehetséges új irányok kijelölésére időnként szükség van. Az 1996-os évforduló kapcsán nagy lendületet kapó kutatások nyomán új szintézisek születtek az egyes tudományágakon belül, de ezeket nem ütköztették a 9. század előtti magyarság történetére vonatkozó hagyományos elképzelésekkel. Így az eredmények az adott tudományterületen belül maradtak. Ezek közül külön kiemelném a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatását összegző Róna-Tas András és Berta Árpád monográfiáját. A muszlim források kutatásában jelentős előrehaladás történt Kmoskó Mihály hagyatékának részbeni publikálásával, a Ġayhānī-hagyomány rekonstrukciójával, illetve Elter István Ibn Ḥayyān magyarokra vonatkozó adatainak feldolgozásával, Simon Róbert Ibn Faḍlān fordításával. A magyarság 5-9. századi történetéhez kapcsolható nomád népek és birodalmakra vonatkozó források új feldolgozásai jelentek meg: Szádeczky-Kardos Samu és Olajos Terézia révén az avarokra vonatkozó teljes forrásanyag hozzáférhető, illetve Berta Árpád a türk rovásírásos emlékeket tette közzé. Kelet-Európa történeti kutatásában Font Márta munkásságára utalhatunk. A régészet területén is komoly előrelépés történt. Itt is csak néhány fontosabb eredményre hívatkozom. Bálint Csanád a Nagyszentmiklósi kincs feldolgozása már az újabb módszerek felhasználásával történt, Révész László a Felső-Tisza vidék leletei komoly fordulatot hozott a kutatásban. Kovács László a magyar kalandozások zsákmányáról írt átfogó munkát, illetve Fodor István több munkában foglalta össze a korai magyarságra vonatkozó elképzeléseit.¹ Új eredmények összegzésére, és azoknak a hagyományos történeti koncepciókkal való összevetésére vállalkoztam a történettudomány és bizonyos mértékig az orientalisztika területén.

Elsőként a kutatás rövid áttekintésére teszek kísérletet. 19. század második felében a magyarság korai története az ugor–török háború nyomán került az érdeklődés központjába. A Kézai Simon által kidolgozott hun–magyar azonosság a 15. századra a magyar nemesség meghatározó ideológiájává vált és ez alapvető jelentőségű volt a magyar nemzeti tudat szempontjából. A hunok nyelvéről nincsenek megbízható adatok, ennek ellenére a többségi álláspontot szerint török nyelvűek lehettek, így a magyarság török eredete teljesen beilleszthető volt a hun származáselméletbe.

¹ Róna-Tas, Berta 2011; Kmoskó I/1-3; Zimonyi 2005; Elter 2009; Simon 2007; Szádeczky-Kardoss 1998; Olajos 2001; Olajos 2012; Berta 2004; Font 2009; Bálint 2004; Révész 1996; Kovács 2011; Fodor 2009.

A magyarországi nyelvészeti kutatások a 19. század második felére érték el azt a szintet, amikor lehetővé vált a finnugor összehasonlító nyelvtudomány alapjainak a megteremtése.² Ennek következtében igazolni tudta, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvághoz tartozik. A vita során kialakult két, a török, illetve finnugor irányzat emblematikus képviselői Vámbéry Ármin és Budenz József voltak. Vámbéry azonban nem csupán nyelvi síkon folytatta a polémiát, hanem a magyar nép törökös volta mellett szállt síkra. Ennek pontos értelmezése ma sem egyértelmű. A korai magyarságot a muszlim és bizánci szerzők a török népek közé sorolják.³ Feltehetően azért, mert a magyar törzsszövetség kialakulása olyan nomád népek között és birodalmak keretében ment végbe, amelyekben a nyelvileg meghatározó elemet a török nyelvű népek alkották, így a törökös jelző egyfajta politikai berendezkedésre és életmódra utalhatott, azaz a nomád szinonimája lehetett. Az ugor és török álláspontot képviselők nézetei között látszólagos ellentét volt, mivel a két rendszer, azaz a nyelv és életmód, valamint a politikai berendezkedés között közvetlen összefüggés nem mutatható ki.⁴

A vitának ideológiai felhangjai is voltak. A hun–török teória volt a magyar nemesség által elfogadott eredetelmélet, és ez a formálódó modern nemzettudat kultúrnemzet koncepciójába illeszkedett. A finnugor eredet képviselői a polgárosodás eszméjét képviselték, azonban a magyar polgárság zömében nem magyar gyökerekkel rendelkezett. Budenz köztudomásúan német származású volt. A vita időnként ma is fellángol, és a finnugor-elméletet az osztrák és szovjet politika eszközeként interpretálják. Ilyen szándékok létezéséről persze lehet vitatkozni, de a finnugor nyelvtudósok eredményeinek politikai beállítása abszurd és igazságtalan.

A 19. század végén a Millennium rendezvénysorozat jelentős előrelépést hozott a korai magyar történet kutatásában. Az akkoriban megjelent publikációk közül máig kiemelkedik az egyetlen kétnyelvű forrásgyűjtemény A magyar honfoglalás kútfoi, illetve Pauler Gyulának a korai magyar történetet tárgyaló monográfiája.⁵

A trianoni sokknak a nemzeti tudatra gyakorolt hatására túlzó, szélsőséges nézetek jelentkeztek. A nyugat-európai államoknak az ország feldarabolásában játszott szerepe alapvetően meghatározta a magyar szellemi élet irányultságát és kiábrándulását a nyugati

² Hajdú–Domokos 1978, 13.

³ Máig nincs egyértelmű magyarázata annak, hogy a bizánci szerzők miért nevezik a magyarokat türköknek. A korábbi magyarázat meggyőző cáfolata: Balogh 2005, 187–195; a muszlim szerzők névhasználata egyértelmű: Zimonyi 2001, 201–212.

⁴ Pusztay 1977; Sinkovics 2002, 89–97.

⁵ Pauler 1900.

értékekből. A magyar közélet fokozatosan Kelet felé fordult, s nemcsak a hagyományos jobboldal, hanem a népi mozgalom gondolatvilágában is ez az irány játszott központi szerepet.⁶ Ugyanakkor megélénkült a tudományos érdeklődés a korai magyar történet iránt, ami a két világháború között a kutatás jelentős fellendülését eredményezte.

A forráskiadások területén komoly áttörés történt: Szentpétery Imre a magyarországi latin elbeszélő források kritikai kiadását,⁷ míg Gombos Ferenc Albin a külhoni latin és más nyelvű forrásokat tette közzé három kötetben.⁸ A bizánci források összegyűjtése Moravcsik Gyula érdeme, munkája „A magyar történet bizánci forrásai” alapvető, ennek kibővített és átdolgozott német kiadása a Byzantinoturcica máig a bizantinológia egyik legfontosabb kézikönyve.⁹ 1920 és 1931 között Kmoskó Mihály a szír és muszlim források terén végzett fontos kutatásokat, amelynek az eredményei csak újabban kerültek publikálásra.¹⁰

A forráskiadások mellett kiemelkedő jelentőségű a turkológus Németh Gyulának „A honfoglaló magyarság kialakulása” korszakos munkája 1930-ból, amely az 1970-es évekig iránymutatóként szolgált a kutatásoknak.¹¹ Ugyancsak fontos munka a Ligeti Lajos által szerkesztett gyűjteményes kötet, amelyben a különböző tudományágak jeles képviselői foglalták össze a kutatás addig elért legfontosabb eredményeit.¹²

1945-től a 60-as évekig terjedő időszakban az ideológiai voluntarizmus az őstörténet kutatásban is erősen éreztette hatását, ami különösen Molnár Erik munkásságában érhető tetten. Elméletéről 1953-ban vitaülést rendeztek.¹³

Ezzel egyidőben komoly szaktudományos eredmények is születtek: Moravcsik Gyula 1949-ben jelentette meg a magyar őstörténet egyik legfontosabb görög nyelvű forrásának, Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzásáról c. munkájának bilingvis szövegkiadását.¹⁴ Györffy György a magyarországi latin nyelvű krónikák őstörténeti

⁶ A korszakot bemutató tanulmányok: Kincses Nagy 1991.

⁷ SRH I–II. reprint: 1999. Szovák K. és Veszprémy L. utószavával és kiegészítéseivel.

⁸ CFH 1937–1943.

⁹ Moravcsik 1934; Moravcsik BT.

¹⁰ A hagyaték részletes bemutatása: Czeglédy 1954; A Kmoskó-hagyaték kiadása: Kmoskó I/1, I/2, I/3. Kmoskó, Szír írók.

¹¹ Németh 1930. Németh élete végéig dolgozott a javított kiadáson, amelyet végül a hagyatékából Berta Árpád tett közzé 1991-ben.

¹² Ligeti 1943, reprint 1986.

¹³ A magyar őstörténet kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 5. Budapest 1955.

¹⁴ DAI. Olajos Teréz bevezető tanulmányával újra megjelent 2003-ban.

vonatkozásait dolgozta fel 1948-ban megjelent művében.¹⁵ Következő nagyhatású munkájában a magyar állam előzményeivel foglalkozott.¹⁶ Emellett az ő szerkesztésében készült el az 1900-ban megjelenő A magyar honfoglalás kútfői után a korai magyarokra vonatkozó forrásgyűjtemény 1958-ban, amelyet a későbbiekben többször bővítve újra kiadtak.¹⁷

A szakmailag megalapozott munka gyümölcsei az 1970-es évekre értek be, ekkor az uralkodó politikai ideológia a szaktudományos kérdésekbe már nem szólt bele, illetve a marxizmus formális elfogadása árán a kutatást alapvetően nem befolyásolta. A sort a régész Fodor István nyitotta, aki egy széles közönség számára érthetően, de magas tudományos szinten foglalta össze a korai magyar történet eredményeit.¹⁸ Szűcs Jenő a magyarság kialakulását meghatározó etnogenetikai teóriák korszakalkotó új emzésével 1970-re készült el mint kandidátusi disszertációval, de kiadására csupán halála után 1992-ben került sor.

A szegedi József Attila Tudományegyetemen az 1970-es évek elején Hajdú Péter, Kristó Gyula és Róna-Tas András kezdeményezésére jött létre a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség, amely a magyarság korai története kézikönyvének összeállítására vállalkozott. Ez végül a „Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba” címen öt kötetben látott napvilágot, amelyben minden, a magyar őstörténettel foglalkozó tudományág (régészet, néprajz, nyelvészet, írott források, írásrendszerek, kronológia, természettudományok) képviseltette magát.¹⁹ A magyar kutatást átfogóan bemutató reprezentatív gyűjteményes kötet, amely az 1960-as és 70-es évek eredményeit ismertette és 1977-ben jelent meg „Magyar őstörténeti tanulmányok” címen.²⁰ Ezt a hagyományt folytatta a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett két ilyen jellegű konferencia anyagának közzététele.²¹ Az 1980-as évek történeti munkái közül elsőként Kristó Gyulát kell megemlíteni, aki az írott forrásokra támaszkodva dolgozta fel a magyarság 9–10. századi történetét.²² 1900 óta az első bilingvis forrásgyűjteményt Moravcsik Gyula neve alatt

¹⁵ Györffy 1948, 1993-ban bővített, átdolgozott kiadása jelent meg.

¹⁶ Györffy 1959.

¹⁷ MEH 1958, második bővített kiadás 1975, 1986³, újabb bővített kiadás 2002.

¹⁸ Fodor 1975; ennek van angol és német fordítása is. A munkának a teljesen átdolgozott kiadása: „A magyarság születése” címen 1992-ben jelent meg az Adams kiadónál.

¹⁹ SzÖM I:1, I:2, II, III, IV.

²⁰ MÖT.

²¹ A magyar őstörténet - több tudományág szemszögéből. Magyar Tudomány 1980/5, 321–413; A magyar őstörténetkutatás fél évszázada. Magyar Tudomány 1990/3, 241–312.

²² Kristó 1980.

jelentették meg tanítványai, Ritoók Zsigmond és Kapitánffy István, amelyben a korai magyar történet bizánci forrásai kritikai kiadásban váltak hozzáférhetővé.²³ A magyar történettudomány nagy vállalkozása volt egy új, tízkötetes magyar történet elkészítése. Az első kötet 1984-re készült el, amelynek főszerkesztője Székely György, szerkesztője pedig Bartha Antal volt, aki a magyar őstörténet fejezet szerzője is.²⁴

Az 1990-es rendszerváltás után megadatott a történeti lehetőség egy tudományosan megalapozott, valósághű magyar etnogenezis kép kialakítására, amelyre a magyar honfoglalás 1100 éves évfordulója miatt nagyobb közfigyelem irányult.

Még az 1970-es években indult meg egy olyan vállalkozás az akkori szocialista országok együttműködésével, amely a *Lexikon des Mittelalters* kelet-európai versenytársa lett volna. A lengyeleknél egy ilyen munka el is készült.²⁵ A terv többek között azon bukott meg, hogy a középkor történetét az egyes nemzetek szaktudósai a mai határokat szem előtt tartva írták volna meg. A magyarok 1986-ban léptek ki a vállalkozásból, ekkor egy magyar középkori enciklopédia terve körvonalazódott, amely az 5–14. századi magyar történet és régészet eredményeit tartalmazta volna. A címszavak többsége 1989-re elkészült, de a rendszerváltás és más feszültségek miatt 1992-re a munkálatok leálltak. A történeti címszavak legnagyobb része elkészült, így Kristó Gyula vezetésével, valamint Engel Pál és Makk Ferenc közreműködésével egy új koncepció keretében elkészült a „Korai magyar történeti lexikon”.²⁶ Az összegyűjtött anyagból még egy önálló kötet jelent meg, miután Bóna István vállalta, hogy a hunokra, a gepidákra és a langobárdokra vonatkozó többségében elkészült címszavakat kiegészíti, és sajtó alá rendezi.²⁷

Az MTA Magyar Óstörténeti Bizottsága Györffy György vezetésével a Magyar Nemzeti Múzeummal együttműködve 1992–1996 között nemzetközi ülészeket szervezett, és

²³ Moravcsik 1984, 1988².

²⁴ Bartha 1984, 375–574, önálló kötetként Bartha 1988. A magát marxista tudósként meghatározó Bartha szakmai munkásságának értékét meghatározza, hogy a magyar őstörténet kutatásában résztvevő szaktudományok egyikének sem volt a művelője, így az egyes kérdésekhez fűzött véleményei nem minden esetben tükrözték az adott tudományterület legújabb eredményeit. Ez még inkább szembeötlő, ha Bartha fejezetét összehasonlítjuk a Bóna István által írt „A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon” című résszel vagy a Györffy György nevével jelzett „Honfoglalás és megtelepedés” és „A Kalandozások kora” című fejezetekkel. Bóna és Györffy a kötetben olvasható tanulmányai a nemzetközi tudomány színvonalát képviselik. Bóna 1984, 265–373; Györffy 1984, 576–716.

²⁵ SSS.

²⁶ KMTL.

²⁷ Bóna, Cseh, Nagy, Tomka, Tóth 1993.

ezeknek az anyagát „A honfoglalásról sok szemmel” címen Györffy György főszerkesztésében meg is jelentette. A sorozat négy kötete a régészet, a nyelvészet, az írott források és a néprajz területét fogta át.²⁸

1990-ben Róna-Tas András irányításával jött létre a József Attila Tudomány-egyetemen a Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, amelynek tudományos profilja részben a magyar nyelv török kapcsolatainak, részben a magyar őstörténet írott forrásainak kutatása. Emellett elindult a magyar őstörténet speciális képzés az egyetemi oktatásban. A kutatócsoport kiadványa a Zimonyi István által szerkesztett Magyar Őstörténeti Könyvtár című sorozat, amelynek eddig 25 kötete jelent meg.²⁹

A honfoglalás 1100 éves évfordulójára készült el Róna-Tas András „A honfoglaló magyar nép” című munkája, amely alapvetően a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség által kiadott kézikönyv és a szerző saját tudományos eredményeinek összefoglalása szélesebb olvasóközönség számára.³⁰

Kristó Gyula 1996-ban angol nyelven tette közzé a 9. századi magyar történetre vonatkozó kutatásainak eredményeit, amely az 1980-ban magyarul megjelent könyve átdolgozott változatának tekinthető.³¹ Emellett Kristó irányítása alatt elkészült egy új forrásgyűjtemény, amelyben a muszlim források Zimonyi István, a görögök Olajos Terézia, a szlávok H. Tóth Imre, a latinok pedig Kristó Gyula gondozásában kerültek publikálásra. A kötetben a magyar fordítások mellett alapvető filológiai és történeti kommentárok olvashatók. Kristó Gyula tanítványa, Tóth Sándor László az írott források alapján dolgozta fel a 9. század történetét, számos helyen módosítva Kristó véleményét.³² Bóna István pedig a magyarság 9–10. századi történetét írta meg történeti szempontból, ami azért is rendkívül értékes, mert a régész szerző sajátosan új szempontokkal gyarapítja eddigi ismereteinket.³³ Ugyanakkor a honfoglalás 1100 éves évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferencia előadásai is megjelentek.³⁴

²⁸ Honf.rég.; Honf.for.; Honf.nyelv.; Honf.népr.

²⁹ Az első kilenc kötet Szegeden jelent meg, a tízedik kötettől a Balassi Kiadó gondozásában jelennek meg a kötetek.

³⁰ Róna-Tas 1996.

³¹ Kristó 1996.

³² Tóth 1998.

³³ Bóna 2000.

³⁴ Honfoglalás és millennium. *Magyar Tudomány* 1996/8, 897–1044.

Az utóbbi évtized eredményei közé tartozik a Čayhānī-hagyomány új szöveg-rekonstrukciója és történeti elemzése.³⁵ A finnugor nyelvészet jelen állását és kérdésfelvetéseit gyűjteményes kötet mutatja be, amelyet Honti László szerkesztett.³⁶ Ígéretesnek tűnik Türk Attila Ukrajna és Oroszország területén folyó régészeti ásatásokat bemutató tanulmánya, amelyet 2011 őszén védett meg PhD-disszertációként a Szegedi Tudományegyetemen.³⁷

Végezetül különösen fontosak a magyar őstörténet kutatására vonatkozó idegen nyelvű munkák, mert a magyar kutatók eredményei ezek nélkül nem épülnek be a nemzetközi irodalomba. Az átfogó művek közül Fodor István 1975-ben publikált összefoglalóját angolra és németre is lefordították.³⁸ Kristó Gyula eredményeinek angol nyelvű kiadásáról már esett szó. Róna-Tas András 1996-ban megjelent összefoglaló munkáját szintén angol nyelven is olvashatjuk.³⁹ A magyar őstörténet vázlatos áttekintése francia nyelven is elkészült.⁴⁰ Az idegen nyelvű publikációk tehát alapvető fontosságúak abban a tekintetben, hogy jelen legyünk a nemzetközi tudományosságban, amelynek jelentőségét nemcsak itthon, de külföldön is felismerték.⁴¹

Ennek jegyében látott napvilágot az MTA Régészeti Intézet vezetőjének, Bálint Csanádnak a kezdeményezésére a korai magyar történet jelenlegi eredményeit és aktuális kérdéseit bemutató gyűjteményes kötete.⁴²

Végezetül meg kell említeni a nemrég, 2011 őszén megjelent szintézist, amelyben a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavait vizsgálja Róna-Tas András és Berta Árpád.⁴³

A továbbiakban a magyarság korai történetére vonatkozó meghatározó elméletek áttekintésére vállalkozom. Ezek abból indulnak ki, hogy mivel a magyarság nyelve finnugor, ezért a magyarság kialakulása a Volga és Ob közötti területen történt, amire csak nyelvi tényezők mutatnak. Aztán következett egy hosszabb-rövidebb vándorlási folyamat a kelet-

³⁵ Zimonyi 2005.

³⁶ Honti 2010.

³⁷ Türk Attila, A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. Szeged 2011. PhD disszertáció.

³⁸ Fodor 1982a; 1982n.

³⁹ Róna-Tas 1999.

⁴⁰ Zimonyi 1999, 29–43.

⁴¹ Stephenson 2001, 99–109.

⁴² Mende 2005.

⁴³ Róna-Tas–Berta 2011.

európai steppén, majd a Kárpát-medence elfoglalása. Az első írott forrásaink a 9. századiak, így a magyarság kialakulásának és vándorlási útvonalainak koncepcióit nyelvtörténeti, régészeti és történeti alapokon állították fel. Ezek közül csupán a kutatást alapvetően befolyásoló elméletekre térek ki.

Elsőként a magyar nyelv török jövevényszavaira építő nyelvész, Gombocz Zoltán elképzelését ismertetem. Szerinte a magyarság a volgai bulgárokkal élt együtt, akik 600 táján költöztek északi hazájukba,⁴⁴ tehát az érintkezés 600 és 800 közé tehető, ugyanis 800 táján a magyarok a Dontól keletre, a Pontus vidékére költöztek.⁴⁵ Gombocz elsősorban Zichy István életföldrajzi érvei hatására később megváltoztatta az álláspontját, és egy új koncepciót vázolt fel: 463-ban az onogur vándorlással egyidőben a Volga vidékről a Kubánhoz költözött a magyarság. Majd 600 táján kazár nyomásra a magyarok többsége Levédiából Etelközbe, azaz a Dontól nyugatra eső régióba vonult, míg egy kisebb rész a volgai bulgárokkal közösen Magna Hungariába települt át.

Németh Gyula elfogadja Gombocz álláspontját és erre építi fel a saját elképzelését. A finnugor közösség felbomlik, és a magyarok keleti irányban terjeszkedtek Nyugat-Szibériába, ahol a Tobol, Isim, Irtis vidékére lokalizálható lakóhelyük. Innen 463 táján az onogurok irányítása alatt a Kaukázus vidékére költöztek. A 6–8. században a bulgár-törökökkel együtt a Kaukázusban éltek, és röviddel 830 előtt a Don–Dnyeper közti Levédiába költöztek, s onnan 889-ben keltek át Etelközbe.⁴⁶

⁴⁴ A volgai bulgárok északra húzódása nem a 7. század eleje előtt történt (BTLw, 205). Kunik szerint Jordanes 550 táján még nem tud a bulgárokról, ennek következtében az avarok vagy a kazárok okozhatták az északra költözést a 7. században (Kunik, Rozen 1878, 155–156).

⁴⁵ BTLw, 194, 204.

⁴⁶ Németh 1930, 125–126, 151, 154.

Ligeti 1943, 115

Czeglédy Károly ezt az elképzelést fejlesztette tovább az 1950-es években. Szerinte a magyarság nyugatra költözése a 6–7. századra tehető. Ennek előzménye a magyarság kettészakadásához vezető kangar–szavárd háború, ami a kangarok 541-es első említése után és jóval 750 elé datálható. A háború következtében a magyarság a Volgától nyugatra és a Dontól keletre levő területéről a Dontól nyugatra költözött, és ott telepedett le. Véleménye szerint 833-ban Sarkelt a magyarok ellen építették fel. Aztán 889-ben a besenyők rátámadtak a levédiai magyarokra, majd 895-ben egy további támadás következtében került sor a magyar honfoglalásra.⁴⁷

Györffy György az Urál hegység vidékére helyezte a magyar őshazát, ahonnan a magyarság 463 táján húzódott a füves pusztákra, majd a 7. század első felében a Duna mellé költöző onogur-bulgárok helyére nyomultak a magyarok. A 830-as években ért véget a több évszázados kazár uralom, amikor Sarkelt felépítették, illetve amikor a kabarok fellázadva csatlakoztak a magyar törzsszövetséghez.⁴⁸ Györffy 1971-es cikkében rámutatott arra, hogy Regino 889-es besenyő támadása kronológiai szempontból megbízhatatlan, és az valójában a honfoglalásra vonatkozik.⁴⁹

⁴⁷ MÖT, 278.

⁴⁸ MEH, 5–10 (1958, 1975, 1986)

⁴⁹ Györffy 1990, 192–195.

Szűcs Jenő az 1970-re elkészült kandidátusi disszertációjában Czeglédy nyomán azt állítja, hogy a 6. században a magyarság a Dontól keletre eső régióban lakott és a 6–7. század folyamán (a kangarok 541-es említése és a szavárdok 757-es megjelenése között), és a Bíborbanszületett Konstantín által említett kangar–szavárd háború következtében költözött Etelközbe, a Don és Al-Duna közé eső régióba. A magyarság függetlenedése egy hosszabb folyamat lehetett, amelynek kezdete Sarkel 833-as felépítésével hozható összefüggésbe, és amely a 870-es években fejeződhetett be, amint az a Ġayhānī-hagyományban tükröződik. Szűcs a kabar csatlakozás dátumaira három időpontot is megjelölt: 700–800, 830 körül, 860 táján is sor kerülhetett arra.⁵⁰

Németh Gyula a baskíriai törzsnév kutatások hatására 1966-ban új elmélettel állt elő. Ennek kiindulási pontja, hogy Kr. u. 500 táján a Volga–Káma vidékén már egy erős magyar lovas néppel kell számolni. A 6. században történt a hun-bulgár betelepülés a Volga–Káma vidékre, ennek következtében a 6–7. században ment végbe a hun-bulgár és magyar egyesülés, így alakult ki a Hétmagyar nép, azaz a hét törzsből álló magyar törzsszövetség. 830–850 között Levedi vezetésével a magyarság Baskíriából a Don és Al-Duna közti területre, Levédiába vándorolt. Ellenük építették fel Sarkelt 835 táján. 889-ben a besenyő háború vetett véget Levedi uralmának, és kényszerítette ki az Etelközbe való költözést.⁵¹

Czeglédy Károly 1976-ban kiadott tanulmányában megváltoztatta korábbi álláspontját, és pontosította, illetve továbbfejlesztette Németh alapelképzelését. Szerinte Kr.u. 500 körül költöztek a magyarok a baskír, volgai bulgár területre. A Kuvrat birodalmából északra húzódó volgai bulgárok 750 táján érték el ezt a területet, így 750 és 800 között a volgai bulgárokon keresztül érte őket az első bulgár–török nyelvi hatás, mert a magyarok 800 körül a Don és az Al-Duna közötti területre költöztek.⁵² A 9. századi magyar történelem kereteit a következőképpen rekonstruálta: 833-ban Sarkel felépítésekor a magyarok önálló népként éltek a Dontól nyugatra. 850 táján kazár függőség alá kerültek, ami 860-61-ig tartott, ekkor ugyanis Konstantin-Kyryll a kazár kagánhoz utaztában a Krím-félszigeten találkozott *ugorokkal* a kazár sereg részeként, és e név a magyarok szlávok által használt neve.⁵³ Ugyanakkor mivel 854 táján jelennek meg a szevordik az örmény forrásokban, Konstantín császár kangar-szavartói háborúját – szemben korábbi álláspontjával – erre az időre datálta.⁵⁴ Miután 862-ben

⁵⁰ Szűcs 1992, 172–194.

⁵¹ Németh 1991, 182–183, 218–228,

⁵² MÖT, 162–163

⁵³ Király 1974.

⁵⁴ MÖT 122.

az *Ungri* népet frank területen említik,⁵⁵ ez új politikai orientációt jelent. A Ġayhānī-hagyomány adatai alapján megállapítható, hogy a magyarság 870 és 880 között visszanyerte önállóságát.⁵⁶ Ezután valamikor 880 és 886 között a magyar szakrális kettős fejedelemség összeomlott, amely mögött rusz vagy besenyő támadás állhatott. Czeplédy 886–889 közé datálja Konstantín hároméves kazár–magyar együttéléséről szóló információját. Ennek a 889-es második besenyő–magyar háború vetett végett, amit Regino említ krónikájában. Végül 895-ben a harmadik besenyő–magyar háború következtében a magyarok birtokba vették a Kárpát-medencét.⁵⁷

Kristó Gyula 2001-es összefoglaló munkájában a következő vándorlástörténetet vázolja fel: Kr.e. 1000 táján a későbbi hanti-manysi nyelvű csoportok északra vándoroltak, míg a magyarok elődei a Dél-Urál térségben maradtak, esetleg az Uráltól keletre is húzódhattak. A magyarság Nyugat-Szibériából Baskíriába költözésének lehetséges időpontjai: Kr.e. 4. század a szarmata korszak idején, vagy a hunok megjelenésekor (350 táján), vagy az onogur, szaragur, ogur vándorlaskor (463 táján). Mindenesetre a Kr. u. 6. századra már Baskíriában voltak a kusnarenkovói kultúra megjelenésével egyidőben. A Volga vidékről a Don és az Al-Duna térségébe a magyarok a 830-as években költöztek, erre utal Symeon Logothetés leírása a bolgár–magyar szövetségről. 836–838 közt az Al-Dunánál említett egy *ungr*, *türk* és *hun* nevű népet, amelyet a magyarsággal lehet azonosítani, és ez tekinthető az első hiteles adatnak a magyarságról.⁵⁸ Kristó feltevése szerint a Baskíriából jövő 4 finnugor nyelvű és nevű törzs (Nyék, Megyer, Kürt és Gyarmat), valamint a négy török nevű és nyelvű törzs (Tarján, Jenő, Kér, Keszi) egyesüléséből született meg a hétmagyar törzsszövetség. Ez 840 táján kazár uralom alá került, a kazárok pedig a magyarokat (vagy egy csoportjukat) áttelepítették a Dontól keletre, esetleg a Kaganátus keleti szélére a Volgához. 854-ben a szevordik megjelenése előtt zajlott kangar–szavárd háború, aminek következtében a magyarok egy csoportja elszakadt és a Kaukázusba talált menedéket, míg a Levedi vezette csoport

⁵⁵ A magyarság első szereplése a nyugati forrásokban: Annales Bertiniani. *MGH SS I.* 458; Kristó 1996, 133–134.

⁵⁶ A 870-es évekre datálható a muszlim források közül a Ġayhānī-féle tudósítás, amely a *madzsgar* név alatt egy nomád életmódot folytató népet ír le a Fekete-tenger északi részén. Ġayhānī földrajzi műve elveszett, de későbbi szerzők (Ibn Rusta, Gardīzī, Marwazī, Bakrī) olyan bőségesen merítettek belőle, hogy a szöveg rekonstruálható: Zimonyi 1996, 49–59; Nyitrai 1996, 61–76; Ibn Rusta francia fordítása: Wiet 1955, 160–161; Gardīzī angol fordítása: Martinez 1982, 159–163.

⁵⁷ MÖT, 118–119.

⁵⁸ Georgiosz barát folytatása tudósít az adott eseményről. Kritikai kiadása magyar fordítással: Moravcsik 1984, 52–58.

Etelközbe, a Dontól nyugatra költözött, s ezzel egyidőben csatlakoztak hozzájuk a kavarok. Feltehetően 855-től 15–20 évet töltöttek kazár fennhatóság alatt, ugyanis 880 táján már sikerült függetlenedni a kazároktól, amire al-Ğayhānī egyértelműen utal. Végül pedig a besenyő támadás következtében a magyarok beköltöztek a Kárpát-medencébe.⁵⁹

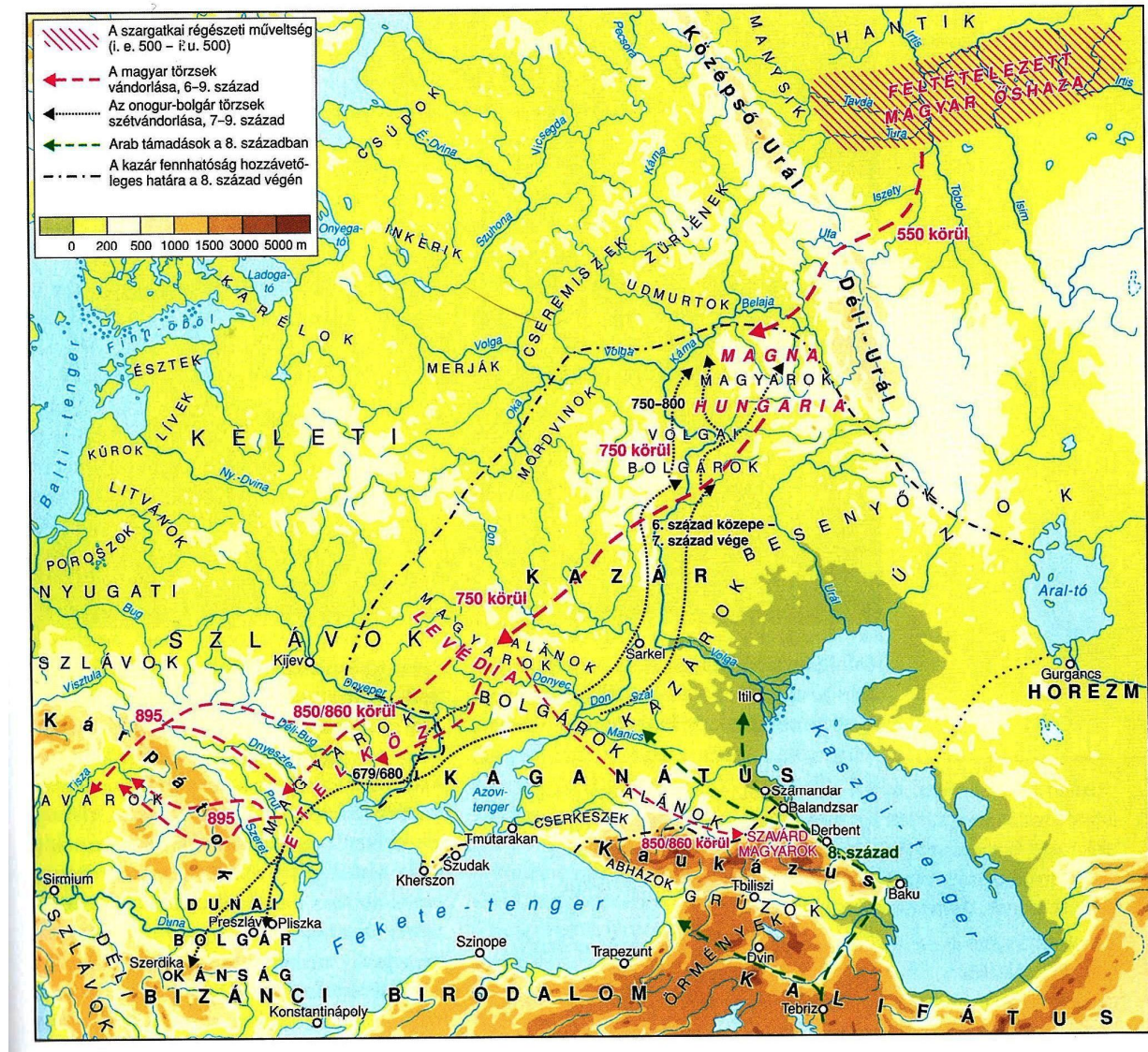

Makk 2009, 50.

Fodor István 2009-ben publikált összefoglalójában úgy foglalt állást, hogy a magyarság a Kr. e. 7. és a Kr.u. 6. század között a Tobol, Isim, Irtis vidékén a Szargatkai műveltség egyik komponenseként élhetett. Onnan a Volga-vidékre, azaz Magna Hungariába 550 körül költözött és a kusnarenkovói régészeti kultúra hordozóival lehettek azonosak. A Volga vidékről 750 táján húzódtak délnyugati irányba és a Dontól nyugatra letek új otthont. Innen 850 és 860 között költöztek Etelközbe, ami a Dnyepertől nyugatra terült el. Majd 895-ben települtek át a Kárpát-medencébe.⁶⁰

⁵⁹ Kristó–Makk 2001, 11, 21–22, 29, 38–39, 45–7, 52.

⁶⁰ Fodor 2009.

Fodor 2009, 39.

Ligeti Lajos 1986-ban a magyar nyelv török jövevényszavait tárgyaló monográfiájában három fontos tényezőre hivatkozva visszatért Gombocz második koncepciójához. Ezek közül az első megállapítás az, hogy a kazár nyelv is csuvasos típusú, ezért nincs szükség a kazárokkal való kapcsolat kizárására vagy csak rövid és átmeneti jelentőségű beállításra. A második megállapítása szerint a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavainak két kronológiai rétege van, és 400–500 éves együttélést kell feltételezni, amelyen belül 650 és 830 közé esett az intenzív korszak. Végül úgy gondolja, hogy szóföldrajzi érvek alapján (*kőris*, *som*, *körte*) a Kaukázus előtere nem hagyható ki a vándorlás útvonalából. Mindezek alapján Ligeti úgy véli, hogy a magyarság Kr. e. 500 körül a magyar nyelv kialakulásával egyidőben költözött az erdővidékről az uráli átjáró vidékére. A 350 körüli hun vándorlás kisugározhatott erre a vidékre, de valószínűbb, hogy a 463-as onogur, majd az 503 körüli

szabír vándorlás hatására érték el a korai magyarok a Volga–Káma vidékét. Innen a 7. század közepén, a Kazár Birodalom megerősödésével egyidőben délre, a Kaukázus nyugati előterébe költöztek. A 830-as években a Kazár Birodalmat megrázó belső lázadások miatt vonulhattak a magyarok a Dontól nyugatra, és ekkor csatlakoztak hozzájuk a kavarok. A 870 körüli besenyő támadás készítette a magyarságot Etelközbe, és valószínűleg ekkor kerültek Julianus magyarjai a Volga-vidékre. Végül a második besenyő támadás következtében települtek át a Kárpát-medencébe.⁶¹

Róna-Tas András 1996-ban megjelent a korai magyar történettel foglalkozó kötetében alapvetően a Ligeti-féle koncepcióból indul ki. Szerinte a magyar nyelv és nép kialakulása az Urál déli részén Kr. e. 8–5. században mehetett végbe. A 6. század végén a bulgárok vezetésével az ogur csoportok a Kubán vidékéről a Dnyeszter–Donyec vidékére vonultak, s helyükre költöztek a magyarok az Ural vidékéről. A bulgárok avar fennhatóság alá kerültek a 7. század elején, míg a magyarok a kazárok fennhatósága alá tartoztak. A 670-es években a bulgár–kazár harcokban a magyarok kazár oldalon vettek részt, és a bulgárok távozása után azok helyét, a Dnyeperen túli részeket foglalták el, ami azonosnak tekinthető a Konstantín által említett Etelközzel. 800 körül a Kazár Birodalom belső problémái következtében a kavar csoport hozzájuk menekült, ami önállóságukra mutat. Ezt erősíti továbbá, hogy a kazárok 838-ban Sarkel megerősítésével biztosították magukat a magyarokkal szemben. Végül a 894-es besenyő támadás következtében a magyarok hont foglaltak a Kárpát-medencében.⁶²

⁶¹ Ligeti 1986.

⁶² Róna-Tas 1996, 246–250.

65. Az ősmagyarság vándorlása

Róna-Tas 1996, 249

Végezetül Harmatta János koncepciójával zárjuk áttekintésünket. Véleménye szerint a magyarság a Kr. e. 5. századra lovas (de nem lovasnomád) néppé fejlődött a Volga–Káma vidékén, ami talán összeköthető a Hérodotosznál olvasható Jürkával. A Kr. u. 2. században már valamivel délebbre, iráni lovasnépek szomszédságában éltek elődeink a Volga és az Urál hegység között, amire a Ptolemaiosnál fennmaradt Μασσαῖοι adat utalhat. A 6. században a türköktől vereséget szenvedett ogur törzstörzsedékekkel egyesülve létrehozták a *hetumoger* törzsszövetséget, s átkeltek a Volgán, és a Volga–Oka közén foglaltak el maguk számára szállásterületet. A 7. század elején déli irányba vonulva részévé váltak Kobrat onogur-bulgár félnomád államának. Annak felbomlása után szerződéses szövetségi viszonyba kerültek Asparuch onogur-bulgár törzscsoportjával, s velük vándoroltak nyugat felé, elérve a Kárpátok, a Duna, valamint a Fekete-tenger északi partvonalát. A 9. század elején (810-es évek) a kabarok csatlakozása következtében megerősödve függetlenné váltak a bulgároktól, s egyben a kelet-európai steppeöv legnagyobb katonai erejével rendelkeztek. Nyugat felé orientálódtak, azaz megkezdték a nyugati országok felderítését és párhuzamosan a politikai kapcsolatok kiépítését a korszak jelentős politikai hatalmaival. A 9. század végére kialakult a Kárpát-medence elfoglalásának politikai és katonai terve, s a bulgár–bizánci, cseh–morva–

frank érdekellentéteket és háborúkat felhasználva megtörténik a tervszerűen előkészített honfoglalás.⁶³

A fent említett koncepciók alapján kirajzolódnak azok a bizonytalan, ingatag alapokon álló pontok, amelyeken a korai magyar történet alapul.

1. Elsőként a magyar nyelv kialakulásának időkeretei, illetve földrajzi koordinátái alapján helyezik a legkorábbi magyar szálláshelyet vagy az Urál hegységtől keletre vagy az Urál déli vidékére. Ezt még össze szokták kapcsolni a legkorábbi török jövevényszavak kérdésével, a vaskor elterjedésével a régióban, illetve a nomadizmus kialakulásával. Így a Tobol, Isim, Irtis vidékén a Szargatkai műveltség területére teszik a magyarok első ismert lakóhelyét vagy pedig az Urál déli részére.

2. Az elképzelések túlnyomó többsége szerint a magyarság több-kevesebb időt töltött a Volga–Káma összefolyásának vidékén, amelyet Julianus nyomán Magna Hungariának is neveznek. A szibériai területről a Volga-vidékre való költözéssel kapcsolatba hozott események: a Kr.e. 4. századi szarmata, a Kr.u. 350-es hun, 463-as onogur, saragur, ogur, 503-as szabír, 550–60-as évek avar–türk népmozgásai.

3. A Volga-vidékről, esetleg az Urál déli lejtőiről közvetlenül egy délnyugati vándorlással számolhatunk. A magyarság a Kubán vidékére, azaz a Kaukázus előterének nyugati felébe költözhetett a 463-as onogur, saragur, ogur vándorlás során (Gombocz II.). A 6. század végén a bulgárok vezetésével az ogur csoportok a Kubán vidékéről a Dnyeszter–Donyec vidékére vonultak, helyükre a magyarok költöztek az Urál vidékéről (Róna-Tas A.). A 7. század közepén a Kazár Birodalom megerősödésével egyidőben a Volga-vidékről délre, a Kaukázus előterébe vonultak elődeink (Ligeti). Végül az sem kizárt, hogy 800 táján zajlott le ez az esemény (Gombocz I.).

A másik eshetőség szerint a magyarok a Volga-vidékről a Dontól nyugatra elterülő steppére húzódtak. Ennek időpontját különbözőképpen határozták meg: 750 körül (Fodor István), 800 körül (Czeplédy II.) és 830 körül (Németh Gyula, Kristó Gyula).

Egy harmadik lehetőséget vázolt fel Harmatta János, aki szerint a magyarság a türköktől vereséget szenvedett ogurokkal a Volga–Oka közé költözött a 6. században. majd onnan a 7. század elején dél felé hatolva, Kuvrat birodalmának részévé vált. Itt nem teljesen egyértelmű, hogy a Dontól keletre, vagy nyugatra elterülő vidékre gondoljunk.

⁶³ Harmatta 2001, 1–14.

Bíborbanszületett Konstantín által leírt Levédiából Etelközbe történő költözéssel kapcsolatban földrajzi szempontból is három alapelképzelés létezik. Akik a magyarság Kubán folyó környéki lakhelyével számolnak, egy viszonylag korai Dontól nyugatra történő költözést tételeznek fel. Gombocz második elképzelése szerint ez 600 táján egy kazár támadással magyarázható, Czeglédy korai álláspontja szerint egy 6–7. századi elmozdulással számolhatunk a szír és muszlim forrásokban olvasható kangar és szavárd adatok nyomán. Végül Györffy szerint a magyarság a 7. század első felében költözött Kuvrat megszűnt birodalma helyére.

Egy másik álláspont abból indul ki, hogy Levédia a Don és Dnyeper közé lokalizálható, míg Etelköz a Dnyeperen túlra. Az átköltözés időpontjára van egy korai időpont, a 670-es k. évek, amikor a magyarság Asparuchhal együtt érte volna el a Kárpátokat (Harmatta János), illetve felmerült még a 850-es évek lehetősége, amikor a szavárdok megjelentek a Kaukázusban az örmény forrásokban (Czeglédy II., Kristó, Fodor). Ligeti egy 870 körüli besenyő támadással kapcsolta össze az Etelközbe költözést. Végül a Reginónál olvasható 889-es besenyő–magyar háborúra hivatkozva a kérdés némely kutatói egy kései időponttal is számoltak (Németh, Czeglédy).

Mindezek mellett felmerült az is, hogy Levédia és Etelköz nem két külön terület, hanem Levédia a fejedelmi szállás, ami Etelköz területére esett (Róna-Tas ?).

5. A honfoglaló magyarság kialakulásának még két alapvető kérdése érdemel külön figyelmet. Egyrészt a kabar csatlakozás, amely hatására megváltozott a magyar törzsszendszer. 881-ben Bécs környékén kabar–magyar portyázó csapat járt, ami arról tanúskodik, hogy a Kazár Birodalomból kivált kabarok 881 előtt csatlakoztak a hét magyar törzshöz.⁶⁴ A kabar csatlakozás lehetséges dátumai: 700–800, 830 körül vagy 860 táján (Szűcs). Egy korai 800 vagy 810-es csatlakozás hátterében vallási küzdelmeket feltételeznek (Róna-Tas, Harmatta). A 830-as évekre a kazár uralom végével, illetve Sarkel felépítésével kapcsolták össze a kabar csatlakozást (Györffy, Ligeti). Kristó Gyula pedig 854 táján az Etelközbe vándorlással kapcsolja össze a kabarok beépülését a magyar törzsszövetségbe.

6. A másik kérdés keleten, a Volga-vidéken maradt magyar töredék, amellyel kapcsolatosan alapvetően két nézet alakult ki. Amennyiben egy kései, azaz 9. század eleji népmozgás következtében került a magyarság a Dontól nyugatra eső vidékre, akkor a 10. századtól a 13. század elejéig a Volga-vidéken élt magyar töredéket, az itt hátramaradott kisebb csoport leszármazottjának tekinthetjük. Ellenben, ha más elképzelés alapján

⁶⁴ Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum. *MGH SS XXX/2*. 742; Kristó 1996, 150.

rekonstruáljuk a magyarság vándorútját vagy kialakulását, akkor a Volga-vidéken a keleti magyarokat a honfoglaló magyarságból a 9. század folyamán kiszakadó és északra költöző csoportnak tekinthetjük.

Ezekre az eredményekre, illetve saját korábbi kutatásaimra építve egy átfogó kép megrajzolására vállalkozom, ahol elsősorban a kutatás új eredményeit bemutató megközelítések ismertetésére és az ismereteink korlátainak tudatosítására helyeztem a fő hangsúlyt. Véleményem szerint helyesebb, ha bevalljuk, hogy egy kérdést a jelenlegi tudásunk alapján nem tudunk eldönteni, mintha nehezen védhető hipotéziseket állítunk fel, amelyek egy része aztán tudományos közhellyé válva beépül a tudománytörténetbe és szilárd pontnak tűnik.

Munkám első fejezetében a Volga–Káma vidéki magyar szállásterület különböző aspektusait veszem számba, tehát azt vizsgálom, mi köti a kutatást ehhez a régióhoz. A második fejezet a magyarság történetének steppei korszakának alapkérdéseire keresi a választ a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságaira és az írott források adataira támaszkodva. A harmadik részben a honfoglalás és a kereszténység felvételének tágabb történeti hátterének felvázolására teszek kísérletet.

II. A Volga–Káma vidék szerepe a korai magyar történetben

A Volga–Káma vidéken lévő „őshaza” mind a közvéleményben, mind a szaktudományos körökben a magyar őstörténet elfogadott alaptézise. Ez azonban egy több elemből összeálló elméleti konstrukció, melynek egy része történeti hagyományainkon, más része pedig a tudományos kutatás eredményein alapul. Az elmélet alkotóelemeinek egyenkénti áttekintése során arra kell különös hangsúlyt helyezni, hogy élesen elkülönüljenek egymástól a tények és a feltevések. Csak ez után kerülhet sor annak megvizsgálására, hogy a magyarság kialakulásának helyére illetve vándorlásaira vonatkozó egyes őstörténeti koncepciók, milyen arányban épülnek feltevések és tények kombinációira.

Mielőtt tulajdonképpen témaköreinket megvizsgálánk, maga a Volga–Káma vidéki „őshaza” terminus szorul magyarázatra. Tudatosan kerültük a hagyományos kifejezéseket, mint „uráli őshaza”, „baskíriai őshaza”, illetve *Magna Hungaria*, ugyanis ezekhez különböző képzetek és teóriák tapadnak, s így egyfajta értékítéletet hordoznak.

Az „uráli őshaza” kifejezést Ligeti 1943-ban a magyarság első önálló szállásterülete értelemben használta, ahol másfél évezredet töltött (Kr.e. 1000–Kr.u. 500) a népcsoport. Szerinte őseink lakhelye előbb a Dél-Uráltól nyugatra, utóbb keletre volt.⁶⁵ Innen indultak volna eleink a Kaukázus előterébe. Újabban az „uráli őshaza” terminust a finnugor nyelvészek teljesen más értelemben használják, ugyanis a finnugor és szamojéd nyelvek közös őst uráli alapnyelvként rekonstruálták, s az ezen a nyelven beszélő közösségek lakóhelyét nevezik „uráli őshazának”.⁶⁶ Így ez a terminus kétértelműsége miatt megtévesztő lehet, ugyanis míg a magyar őshaza az Urál hegység nevéhez köthető, addig az uráli alapnyelv esetében egy nyelvtörténetileg kikövetkeztetett egység hordozóinak egykori szállásterületéről van szó. A terminológiai zavart csak fokozza, hogy a magyar nyelv az uráli alapnyelvből származik. Mellesleg, a Ligeti által 1943-ban használt, a magyarság „uráli őshazájára” vonatkozó koncepció is jelentősen módosult azóta, mivel az Urál környéki szállásterület és a déli,

⁶⁵ Ligeti úgy vélte, hogy az említett 1500 év első, nagyobbik részében a magyarság az Urál hegység európai oldalán élt, azután kelt át Nyugat-Szibériába, ahol áttért a lovasnomád életmódra. A Kr.u. 5. században a török népvándorlás hatására pedig déli irányban mozdult el (Ligeti 1943, 6).

⁶⁶ Hajdú–Domokos 1978, 54–57.

Kaukázus környéki lakóhely közé iktattak egy újabb „őshazát”, amelyet *Magna Hungarianak* vagy „baskíriai őshazának” szokás nevezni.⁶⁷

A „baskíriai őshaza” elnevezés azért mellőzendő, mert eleve a baskír–magyar azonosítás tényét tételezi fel, de legalábbis sugallja, holott ez – mint alább látni fogjuk – vitatott. Az is ellene szól, hogy csupán a mai Baskíria területére utal, tehát földrajzilag túlságosan korlátozott.

Végül a *Magna Hungaria* kifejezés egyértelműen 13. századi tudós eredetű terminus, amely a keleten megtalált magyarok földjére utal. Innen már csak egy lépés annak feltevése, hogy ez volt a magyar „őshaza”.⁶⁸ Mindezek alapján szerencsésebbnek tűnik a Volga–Káma vidék terminus, ugyanis ehhez nem tapad olyan másodlagos gondolati konstrukció, amely már nevében is egyfajta koncepciót sugall. Ugyanakkor földrajzi értelemben a Volga–Káma vidék alatt a magyar őstörténet szempontjából egy tágabb területet értünk, amelyet nyugat felől a Volga középső folyása határol, keleti irányba pedig Nyugat-Szibériáig terjed ki. Növénytakaróját tekintve az erdő és az erdős steppe övezetébe tartozik.⁶⁹

A magyar őstörténettel foglalkozó művekben a periodizáció szempontjai különbözőek, ennek ellenére a korszakolás alapvetően a nyelvtörténet eredményein alapul. Az uráli alapnyelv korát a Kr.e. 6–4 évezredre datálják, majd az uráli alapnyelv megszűnése után létrejött a finnugor és szamojéd alapnyelv (Kr.e. 4–3. évezred). A finnugor nyelvi egységből vált ki az ugor alapnyelv a Kr.e. 2. évezredben, s végezetül ebből származott az ősmagyar nyelv a Kr.e. 1. évezred első felében.⁷⁰ Az ősmagyar nyelv történetét a jövevényszavak kutatására alapozva legutóbb Ligeti három korszakra bontotta: 1. korai (Kr.e. 500–Krisztus születése körüli); 2. középső (Krisztus születése–Kr.u. 500) és 3. kései (5–10. század) korszakra.⁷¹ Róna-Tas András a magyar nyelvtörténet korszakolásában legutóbb visszatért a

⁶⁷ Fodor szerint az önálló magyar csoportok Kr.e. 1000–Kr.e. 500 között alakultak ki valahol a Dél-Urál keleti vidékén (Fodor 1975, 133–134). Erről a területről költöztek át Baskíriába. Szerinte ez a vándorlás három népmozgással hozható kapcsolatba: 1. Kr.e. 400–300 k. szarmata; 2. Kr.u. e. 350–400 k. hun; 3. 550 körüli avar–türk (Fodor 1975, 164–165). Baskíriából pedig a magyarság 750 után vándorolt délre (Fodor 1975, 170). Ligeti is megváltoztatta korábbi álláspontját. Szerinte a magyarság kb. ezer évet töltött az Uráli átjárónál, majd a 463-as ogur népmozgás nyugat felé mozdította, s a szabírok 503 körüli vándorlása következtében érkeztek a Volga–Káma vidékére. Innen a Kazár Birodalom 7. század közepére tehető megerősödésével egy időben távoztak déli irányba (Ligeti 1986, 143–144, 158, 530 vö. Zimonyi 1988, 216–217).

⁶⁸ Györffy 1948, 56.

⁶⁹ Somogyi 1984, 26–47.

⁷⁰ Hajdú–Domokos 1978, 41–91. Sipőcz 2006, 289. családfá, korszakolással,

⁷¹ Ligeti 1986, 520.

hagyományos korai és kései ősmagyar korszakolásra, ahol a korszakhatár a Kr.u. 500.⁷² A régészeti periodizáció Kelet-Európa vonatkozásában ugyancsak hármas tagolódást mutat: neolit forradalom (Kr.e. 4. évezred); bronzkor (Kr.e. 2. évezred); vaskor (Kr.e. 8. század). A Volga–Káma-vidék vaskori régészeti kultúráinak időbeli keretei is három korszakot ölelnek át: ananyinói kultúra (Kr.e. 8. század–Kr.e. 3. század); pjánobori, gljagyenovói műveltség (Kr.e. 3. század–Kr.u. 3. század); bahmutyinói, lomovátovói, imenykovói kultúra (3. század–8. század).⁷³ Bartha társadalomtörténeti korszakolással kísérletezett Engels művei alapján, s nemzetségi (Kr.e. 3. évezred), törzsi (Kr.e. 500), törzsszövetségi (Kr.u. 600–1000) korszakot tételezett fel.⁷⁴

Nyelvtörténet	Régészet	Társadalomtörténet
Kr.e. 6–4 ezer uráli alapnyelv		
Kr.e. 4–3 ezer finnugor	Kr.e. 4 ezer neolit	Kr.e. 3000 nemzetség
Kr.e. 2 évezred ugor kor	Kr.e. 2. évezred bronzkor	
Kr.e. 1 évezred első fele magyar nyelv	Kr.e. 8. század vaskor Kr.e. 8. század–Kr.e. 3. század ananyinói kultúra	Kr.e. 500 törzs
Kr.e. 500–Kr.u. 0 Korai ősmagyar		
Kr.u. 0–500 Középső ősmagyar	Kr.e. 3. század–Kr.u. 3. század pjánobori, gljagyenovói kultúra	
Kr.u. 500–1000 Kései ősmagyar	Kr. 300-800 bahmutyinói, lomovátovói, imenykovói kultúra	Kr.u. 600–1000 törzsszövetség

⁷² Róna-Tas, Berta 2011. Harmatta is áttekintette a korszakolás kérdését (1997, 13–17).

⁷³ László 1971; Fodor 1973.

⁷⁴ Bartha korszakolásában Molnár Eriket követte (vö. Bartha 1977, 25; Bartha 1984, 395).

Szücs etnogenetikai munkássága nyomán a periodizáció kérdése más megvilágításba került, ugyanis a honfoglaló magyarság esetében rekonstruálható egy „gentilis”, vagy más kifejezéssel barbár etnikai tudat, amely a népvándorlás kori germán népalakulatok etnikai tudatával állítható párhuzamba a megfelelő korlátok figyelembe vételével. Ennek a barbár etnikai tudatnak a jellegzetességeit Szücs Jenő így foglalta össze: „A Rómát megdöntő és örökébe lépő germán népalakulatok (*gentes*) a valóságban éppen nem voltak vérközösségek vagy organikus képződmények, hanem eredendően a vándorlások (3–6. sz.) során különféle törzs- és néprészekből mesterségesen integrált politikai kötelékek. Az új uralomképződés („Heerkönigtum”) tartósulása azonban általában az eltérő etnikai tradíciók integrációját és a nép „organikus” létrejötte – eredetközössége – hitének kialakulását eredményezte, ahogy valamennyi jelentős történeti szerephez jutó nép (keleti és nyugati gótok, frankok, alemannok, burgundok, longobárdok stb.) esetében megfigyelhető. Amennyiben a többé-kevésbé egymást fedő politikai és etnikai keretek egy sajátos prefeudális-barbár szociális struktúrát öleltek át, (amelyben a többnyire erős monarchikus hatalom és szociális tagoltság ellenére a fegyveres szabad elemnek még jelentős súlya volt), a társadalom számottevő zömének tehát a nép (*theudo-gens*) eredetére és hagyományközösségére alapuló etnikai tudata lényegileg egybeesett a politikai uralom iránti lojalitásával és a szabadok jogközösségéhez (a „népjoghoz”) való tartozás társadalmi öntudatával, jogosult „gentilis” struktúráról és öntudatról beszélni. E tudati kincs domináns „ideológikus” elemei elsődlegesen ugyan nem a nyelv vagy kultúra egészét tükrözték, de tágabb nyelvi és kulturális összefüggések szerint tagolódtak: az egységesült eredethagyomány (amely a „társadalom” absztrakcióját helyettesítő barbár vérségi mítoszba olvasztott bele kezdetleges történeti tudati elemeket és emelte azokat a szakrális szférába), a közös jog (amely egyszersmind „etnikai” kötőerőt jelentett), általában a „szokások” (etikailag normatív hagyomány), a hitvilág (tekintet nélkül arra, hogy elemei eredendően etnikus specifikumok voltak-e) egy jellegzetes „etnocentrikus” szemlélet keretében illeszkedtek össze szerves egésszé. Noha e tudattartalom jellegét, intenzitását, funkcióját illetően egyazon népcsoporton belül is különböző szociális szinteken számos variánssal lehet számolni, ezek kétségtelenül egyazon eszmei modellrendszer variánsai, amely annyiban tekinthető „politikai” tudatformának, amennyiben az etnikai tudatból fakadó elképzelések a csoporthoz tartozók politikai és társadalmi öntudatát, lojalitását több-kevesebb mértékben meghatározták.”⁷⁵ A honfoglaló magyarok „gentilizmusa” tükröződik az eredetközösség hitét igazoló Hunor–Magor eredetmondában, az

⁷⁵ Szücs 1984, 342–344.

1100 körül lejegyzett *Genus Hungarorum* kifejezésben, amely a feudális szemlélettől eltérően a nyelv, eredet és származás alapján határozható meg, s a 11. századi pogányfelkelések eszmevilágában, ahol a pogány hitvilág és barbár jogrendszer élő hagyománya még körvonalazható. Szűcs a magyar barbár etnikai tudat kialakulását a 6–9. századra tette, melynek „törökös” politikai keretei a Kazár Birodalomban (7–9. század) szilárdultak meg.⁷⁶

A honfoglaló magyarság kialakulásának kezdetét a török népek Európába történő vándorlásaival lehet kapcsolatba hozni. Az első, valószínűleg török nyelvű népek (onogur, ogur, szaragur) 463 körül érkeztek a Kaukázus előterébe. Általában ezt a dátumot tekintik a honfoglaló magyarság kialakulásában fordulópontnak. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a népalakulási folyamat már a hunok 370-es években történő nyugatra vándorlásának következtében elkezdődhetett, de az is elképzelhető, hogy a döntő lökést a szabirok 503 körüli, az avarok, majd nyomukban a türkök 550-es évekbeli vándorlása vagy a Kazár Birodalom 7. század első felében bekövetkező konszolidációja adhatta. A honfoglaló magyarság kialakulásának földrajzi kereteit mindenesetre az egykori Kazár Birodalom területére, azaz a kelet-európai steppe és az erdős steppe övezetébe helyezhetjük. Pontosabb lokalizáció csak a 9. század második felétől lehetséges. Ekkor az írott források a Fekete-tenger északi vidékein jelzik a magyarságot.

A magyar őstörténet utolsó szakaszának tartott korszak etnogenetikai szempontból a honfoglaló magyar nép és „gentilis” tudatának kialakulásának ideje. Az ezt megelőző periódust Ligeti így jellemezte: „a magyar őstörténetet visszafelé csak a Kr. utáni V. századig lehet nyomozni. Azon túl egy tapodtat sem tehetünk előre, elvész szemünk elől minden irányító nyom. További kutatásaink megkezdéséhez más vezetőt kell keresnünk, s ez a nyelvünk. Távolról sem akarunk abba a hibába esni, hogy a nyelvi eredetet okvetlenül azonosnak tekintsük az etnikai eredettel.”⁷⁷ Szűcs ugyanerről a korról így írt: „Mindazonáltal arról, hogy az »előmagyarság« nyelvtörténeti kategóriája mögött etnoszociológiai értelemben milyen csoport húzódott meg, semmi megbízható nem mondható el”.⁷⁸

⁷⁶ Szűcs 1992. A magyarság barbár etnikai tudata kialakulásának rekonstruálásában Szűcs a Julianus által megtalált magyar töredék s a szavárd magyarok elszakadásának korai időpontját vette figyelembe (9. sz. előtt századokkal, illetve 750 előtt), amelyet a későbbi kutatás megkérdőjelezett (Szűcs 1984, 348, Czeglédy MÖT., 121–122, Ligeti 1986, 378). Ez persze azt jelzi, hogy a „gentilis” struktúra kikristályosodását, az eredethagyomány végleges integrációját visszavetíthetjük a 9. század elejéig, de ennél korábbi évszázadokra csupán hipotetikusán vihetjük vissza.

⁷⁷ Ligeti 1943, 38.

⁷⁸ Szűcs 1992, 286.

Amennyiben a népvándorlás kori germán népalakulatok etnikai tudatának kialakulását – mint kínálkozó analógiát – fel lehet használni a honfoglaló magyarság „gentilizmusának” rekonstrukciójához, a népvándorláskort megelőző germán törzsek etnopszichológiai vizsgálatának eredményei is több figyelmet érdemelnének. A két korszak között etnogenetikai szempontból alapvető különbség van.⁷⁹ A Caesar és Tacitus korabeli germán törzsek tanulmányozásából levonható következtetéseket a steppe északi vidékén s az erdőzónában élő népek középkori vagy újkori etnopszichológiai anyagával lehetne egybevetni. Ami szűkebb témánkat illeti, megállapítható, hogy a korai magyar történet periodizációjában a legélesebb határ az 5. század körüli időre tehető. Ezért kell külön kezelnünk az 5. század előtti korszakra vonatkozó minden tényt és feltevést. Etnopszichológiai szempontból itt két különböző periódusról van szó.

A magyar őstörténet kérdései közül a Volga–Káma-vidékkel kapcsolatban a következő témaköröket fejtem ki: 1. a finnugrisztika, a magyar nyelvtörténet eredményeire épített legkorábbi magyar „őshaza” koncepciók; 2. a *Jugria* kérdés; 3. Julianus utazása és az általa megtalált magyar töredék kérdése; 4. a baskír–magyar kapcsolat témaköre (baskír–magyar azonosítás a korai muszlim szerzőknél, ennek mongolkori interpretációi a latin és perzsa nyelvű irodalomban, a baskír–magyar törzsnevek és közszavak egyeztetése); 5. a volgai bulgárok és magyarok viszonya.

1. A legkorábbi magyar „őshaza” koncepciók

A magyar nyelv a finnugor nyelvek közé tartozik. A *finnugor* nyelvek terminus helyett – tekintettel a finnugor és szamojéd nyelvek rokonságára – az *uráli nyelvek* kifejezés terjedt el.⁸⁰ Urali nyelveknek azokat a nyelveket nevezzük, amelyek kialakulásuk során – különböző alapnyelveken keresztül – végső fokon a rekonstruált uráli alapnyelvből származnak. A magyar nyelv esetében – visszafelé haladva – ugor, finnugor és uráli alapnyelvről beszélhetünk. A nyelvtörténeti kutatások során először azt tisztázták, hogy az egyes uráli nyelvek között milyen rokonsági fokozatok léteztek. Ezután kísérletet tettek az egyes alapnyelvek időbeli kereteinek meghatározására. A nyelvtörténeti vizsgálódások közül főként

⁷⁹ A germán „őstörténet” etnogenetikai feldolgozása, a különböző korszakok jellemzése, s a „gentilizmus” első összefoglalása és szintézise: Wenskus 1961.

⁸⁰ Hajdú–Domokos 1978, 45–46

a különböző alapnyelvekbe s ősnnyelvekbe bekerült jövevényszavak kutatása, az átvételek relatív kronológiájának megállapítása nyújthat jó tájékoztatást,⁸¹ valamint a glottokronológia, amely a rokon nyelvek egyező szókincsének változásai alapján próbál választ adni arra a kérdésre, hogy az egyes nyelvcsoporthok és nyelvek mikor különültek el egymástól.⁸²

Az uráli alapnyelvet beszélő csoportok földrajzi elhelyezkedésének meghatározásához a nyelvészeti paleontológia módszere használható fel. Ennek lényegét Hajdú így jellemezte: „Ha a rokon nyelvek közös eredetű szókészletéből kiválogatjuk az egyező állat- és növényneveket és azok eredeti jelentéseit is rekonstruáljuk, akkor nagyjából képet is alkottunk arról, hogy milyen fauna és flóra vette körül őseinket lakóhelyükön. Ezek után az állatok és növények elterjedését feltűntető térképeken meg kell keresni azt a területet, ahol az elődeink ismert állatok és növények együttesen mind megtalálhatók. Az ekképpen körülhatárolt területet tekinthetjük nyelvcsaládunk legrégibb kikövetkeztethető lakóhelyének.”⁸³ Hajdú rekonstruálta a lucfenyő, cirbolyafenyő, jegenyefenyő, vörösfenyő és szil uráli alapnyelvi alakjait, és az öt fajtát elterjedését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az uráli nyelvet beszélő közösségek szálláshelyei a Kr.e. 6–4. évezredben a Közép-Urálban s attól északra, az Ob alsó és középső folyása mentén lehettek.⁸⁴

A történeti nyelvtudomány révén – a rokonnyelvek szókincsének összehasonlításával – az alapnyelvet beszélő csoportok életmódjáról is adatokat gyűjthetünk. Az uráli és finnugor korszakot ennek alapján a halász-vadász életmód jellemzi, az ugor korra pedig a lovas kultúrára utaló szókincs mutatható ki.⁸⁵

A nyelvtörténeti kutatások eredményeit az alábbiakban összegezhetjük: a Kr.e. 6–4 évezredben az uráli alapnyelven beszélő csoportok a Közép-Urál, Ob, Pecsora forrásvidéke táján élhettek. A szamojéd nyelvek kiválása után a finnugor korszak a Kr.e. 3. évezred végéig tarthatott, amikor is létrejött az ugor és finn-permi nyelvág. Az ugor kor valamikor a Kr.e. 1. évezred első felében szűnt meg, s ezután alakult ki az ősmagyar nyelv. Az uráli nyelveken

⁸¹ Főként az iráni–finnugor, az iráni–ugor és iráni–ősmagyar nyelvi kapcsolatok vizsgálata adhat értékes kronológiai segítséget, mivel az indoiráni nyelvtörténeti kutatások az urálié előtt járnak (Harmatta 1977, 167–182; Ligeti 1986, 131–136, 162–174). Az is bizonyosnak látszik viszont, hogy az indoiráni nyelvtörténetben használt kronológiai határok megbízhatósága további vizsgálatot igényel.

⁸² E módszer megbízhatóságát többen megkérdőjelezték (vö. Róna-Tas 1978, 243–251; Campbell 1999, 180–183).

⁸³ Hajdú–Domokos 1978, 46.

⁸⁴ Hajdú–Domokos 1978, 56.

⁸⁵ Hajdú–Domokos 1978, 71–87.

beszélő mai népek földrajzi elhelyezkedése és a nyelvi rokonsági fokuk megállapítása alapján feltételezhető, hogy a finnugor alapnyelven beszélő közösségek közül a keleti területen a későbbi ugor nyelvű csoportok lakhattak, míg a finn-permi alapnyelv hordozói lassan nyugati irányba húzódtak. Az ugor kori lótarás terminológiája – amely megőrződött a mai obi-ugor nyelvekben is – azt jelzi, hogy az ugor nyelvű csoportok szállásai a Dél-Urálban lehettek. Az ősmagyar nyelvet beszélő közösségekkel tehát az ugor nyelvi egység megszűnte után ezen a területen számolhatunk.

A magyar etnogenezis kutatásának vitatott pontjai már az egyes szaktudományok érvényességi körén belül kitapinthatók. A nyelvtörténet kutatói között vita folyik arról, hogy a rekonstruált alapnyelv valódi nyelv vagy a tudományban felhasználható szimbólumrendszer. Anélkül, hogy ebben a vitában állást foglalnánk, annyit jelezhetünk, hogy a rekonstruált alapnyelv egy olyan modell, amelyet közelíteni kell ugyan egy valódi nyelvi rendszerhez, módszertanilag azonban a kettőt nem szabad azonosítani.⁸⁶

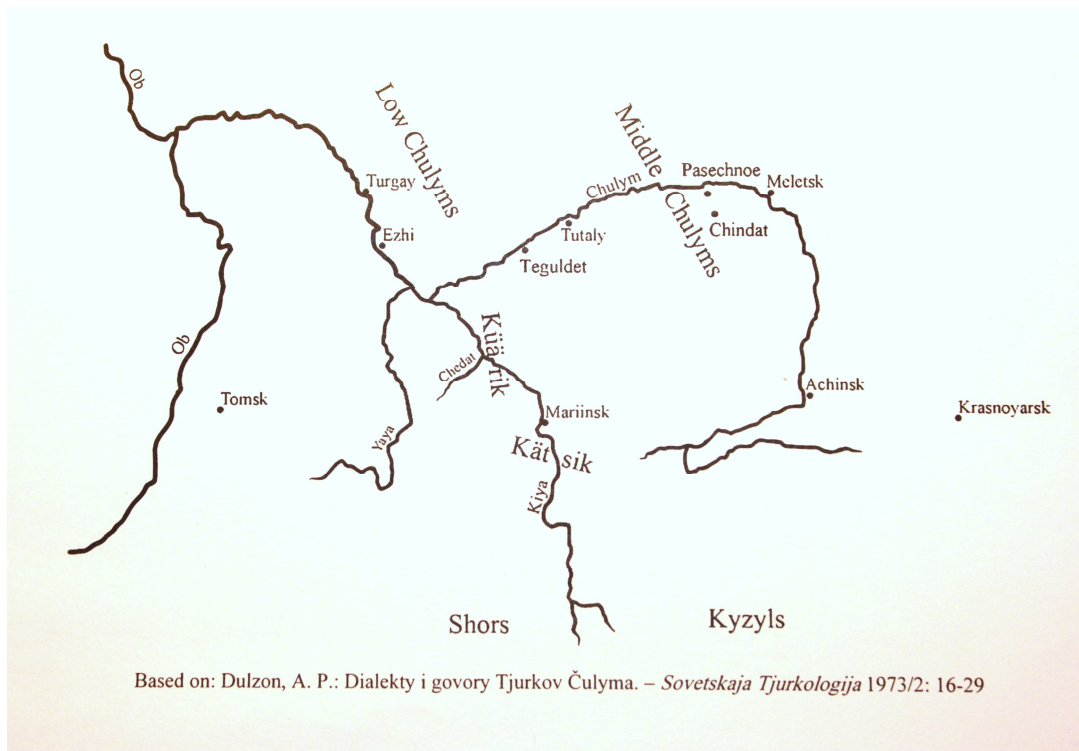
További komoly problémákat vet fel a különböző tudományágak terminológiájának keveredése. Talán a legnyilvánvalóbb ez, amikor egy nyelvészeti fogalom etnikai terminológia helyébe lép. Mühlmann szerint nyelvészek az okozói, hogy például indogermán „népekről” beszélnek, nem csupán „nyelvekről”. Más szóval, amit nyelvi közösségnek nevezünk, az semmi esetre sem szociológiai értelemben vett közösség, hanem egy bizonyos nyelvet beszélők közössége, tehát egy statisztikai halmaz összessége. Ez persze nemcsak az ilyen összefoglaló fogalmakra érvényes, mint pl. az indogermánok, hanem az olyan alkategóriákra is, mint germánok, kelták, szlávok stb. „El kell jutnunk odáig, hogy a nép fogalmát az őstörténeti kutatásból számúzzuk. A terminológia nem közömbös, ugyanis a helytelen terminológia akaratlanul is helytelen gondolatokhoz vezet. A nyelvi és etnikai osztályozás összekeverése és összemosása tudományos szempontból pontosan olyan lehetetlenség, mint annak idején a nyelvi és antropológiai terminológiával való szemfényvesztés volt.”⁸⁷

Az egyik szibériai török nyelv példája jól megvilágíthatja a problémát. A csulimi török nyelv egyik dialektusának főnévképzéséről egy lengyel turkológus, Marzanna Pomorska egy monográfiát adott ki 2004-ben. A bevezetésben taglalja azt a két kérdést, hogy ez a terminus vajon önálló nyelvet és etnikumot takar-e. Mindenekelőtt a szerző leszögezi, hogy a csulimi töröknek három dialektusát különböztethetjük meg: középső csulimi, alsó csulimi és küarik. A

⁸⁶ Róna-Tas 1978, 298–302.

⁸⁷ Mühlmann 1985, 15–16.

Csulim folyónév és az alsó és középső jelző nyilvánvalóan jelzi, hogy az elnevezés földrajzi háttérű. A csulimi török elnevezés nem irodalmi nyelvet jelent, ugyanis ilyen nem alakult ki, tehát nincs önálló irodalmuk, az iskolában nem tanítják, illetve nincs saját nyelvű médialehetőségük sem. A három nyelvjárás egyike sem rendelkezik írással. Így hagyományosan a három dialektus összefoglaló neveként használják a csulimi török elnevezést. Ez félrevezető, ugyanis a középső csulimi és alsó csulimi török nyelvjárások genetikailag is különbözőek. Mivel a három dialektus is különbözik egymástól nyelvi szempontból, a csulimi török név használata a legkevésbé kockázatos akkor, ha csak mind a három dialektusra közösen jellemző jegyek esetén használjuk, és a három dialektus nevét pedig akkor, ha a saját jellegzetességekkel bírnak. Pomorska jelzi, hogy a munkájában ilyen értelemben használja a csulimi török kifejezést. Majd hozzáteszi, hogyha a két legjelentősebb anyagot gyűjtő helyi nyelvész anyagából nem tudja megállapítani, hogy az adott szó melyik dialektusból való, akkor alkalmazza ezt a terminust. Tehát végső soron egy technikai jellegű kifejezésről van szó, amely tipikus *linguonym*, azaz a nyelvészek által megalkotott önálló nyelv.

Pomorska 2004, 9

Pomorska külön foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a csulimi török népnév mikor és milyen értelemben használták. Elsőként a 18. századtól kezdődően említik a csulimi törököket vagy csulimi tatárokat, akik alatt a Csulim folyó völgyében élő török nyelvű népességet

értették. A néprajzi munkákban ma is használatos ez a népnév. A csuliminek az orosz *čulymcy* fordítása még homályosabb, ugyanis szamojéd nyelvű csoportokat is magában foglal, amelyek a Csulim folyó partján laknak. A csulimi törökök által lakott területen kétfajta szervezési elv érvényesült: az adminisztratív, vagyis az orosz adózás alapján alakítottak ki területi egységeket, illetve a hagyományos nagycsalád-nemzetség volt a másik közösségképző elv. Az 1990-es évek végén már a középső csulimi törökök nem tartották számon a nagycsaládi-nemzetségi kötelékeket. A csulimi törököket 1720 körül Tobolszk metropolitája keresztény hitre térítette. Az eddigi leírásokban semmi nyoma annak, hogy a küärik, középső csulimi török és alsó csulimi török nyelvű csoportok közös etnikai tudattal rendelkezének. A hagyományos nagycsaládi-nemzetségi kötelékek és az adózáson alapuló orosz körzetek által kialakított közösségek a többi szibériai török és más nyelvű csoportokra is jellemzőek, ebben nincs eltérés, ugyanakkor sem az önelnevezés, sem az oroszok által használt nevek nem mutatnak egységes mi-tudatra. Sőt az önálló politikai-adminisztratív keret, az autonómia, a köznyelv és közös irodalom hiánya, valamint az 1990-es években felgyorsuló russzifikáció mind arra mutat, hogy nem beszélhetünk csulimi török etnikumról.⁸⁸

A finnugor nyelvű népek esetében is van példa arra, hogy fiktív népeket kreáltak. A mordvin a finnugor nyelvészeti könyvek egy jelentős részében a volgai finn nyelv egyik tagja, jóllehet jelzik, hogy két nyelvjárásról vagy nyelvről van szó. Az egyik az erza, a másik a moksa. A mordvin elnevezést az oroszok használják az erza és moksa nyelvek és etnikumok közös terminusaként. Már azon is vita van az erzák és moksák között, hogy nyelvüket közös ősre lehet-e visszavezetni, mindenesetre mind a kettőnek saját irodalmi nyelve alakult ki. Etnikai szempontból az erzák és moksák két külön népnek tartják magukat, és az oroszok által használt mordvin kifejezést legfeljebb a másik népcsoport neveként hajlandók elismerni, illetve azokra alkalmazzák, akik már csak oroszul beszélnek, és elfelejtették anyanyelvüket. Mindenesetre Taagepera a finnugor nyelvű népek monográfiájában sziámi ikreknek nevezi az erzákat és moksákat, és a *moksaerza* terminust használja, amiben feloldhatónak látszik az ellentmondás. Valójában arról van szó, hogy a történetileg a 13. századtól adatolható két népcsoport hasonló finnugor nyelvet beszélt egymás szomszédságában, de politikai és etnikai önállóságukat megtartották, mindaddig míg az orosz hódítás idején egy adminisztratív egységbe sorolták őket, és közös elnevezést nem kaptak. A 20. század folyamán történtek kísérletek egy önálló nemzet kialakítására a két etnikumból, de ezek nem jártak sikerrel, tehát

⁸⁸ Pomorska 2004, 11–20.

a mordvin egy másik tipikus *linguonym*, amely nem önálló nyelv, és népként sem lehet értelmezni.⁸⁹

Egy harmadik példát is hozunk, amikor egy régi nép és nyelvi egységet, ami megszűnt létezni, újrateremtettek. Az ujugrok a második Türk Kaganátus (680–742) egyik jelentős törzsszövetsége volt, amely részt vett a Türk Kaganátus megbuktatásában, és végül az ujugur törzsszövetség alapított birodalmat. Így lett a hagyományosan a törzsszövetségből (*bodun*) a birodalmat vezető nép (*Reichsvolk*, *ellig qaganliq bodun*). A kirgizek 840-ben véget vetettek az ujugur hegemoniának és az ujugur törzsszövetség szétszóródott. Az egyik csoport délnyugatra húzódott és beolvadt a kínai lakosságba. Egy másik csoport Kanszu/Gansu területére vándorolt, és ott megmaradva ma a sárga ujugurokként ismerjük őket. A harmadik csoport a Tarim-medencei városokba költözött és letelepedett. Kereskedők és földművelők lettek, és megalapították a kocsói ujugur városállamot (850–1250). Fokozatosan elvesztették korábbi manicheus vallásukat és buddhistákká lettek. Az ujugur írást használták és magas szintű civilizációt hoztak létre.⁹⁰

Az iszlám a Tarim-medence nyugati szélén a 10. században vert gyökeret és fokozatosan hódította meg az egész területet. Az ujugrok egészen a 15. századig álltak ellen az iszlám térítésnek. Az iszlám átvétele azzal járt, hogy az ujugur név és identitás kihalt a 16–19. században, a forrásokban nem szerepelt. Az ötlet, hogy a Tarim-medence törökül beszélő muszlim lakosságára az ujugur nevet alkalmazzák az 1920-as években a szovjet szakemberek és tanácsadók ötlete volt, akik ismerték a térség történetét. A kínai hatóságok elfogadták a javaslatot és létrehozták az ujugur tartományt, tehát a modern ujugur nemzet a tömegoktatás és a tömegmédia segítségével jött létre. A Tarim-medence muszlim török nyelvű lakossága az 1920-as és 1930-as években, amikor identitásáról kérdezték, a városnevet említette, ahol lakott (Kasgarlik, Turfanlik, Khotanlik), nem mondta, hogy ő ujugur. Aztán néhány évtized múltán már az ujugur válik dominánssá az identitás vonatkozásában.

Az ujugur identitás kialakításában három tényező volt döntő jelentőségű: a vallás és török nyelv a kínaiakkal szemben volt hatásos, míg a földművelő és városlakó kultúra a többi török nyelvű szomszédos nomádoktól választotta el őket.⁹¹ Így aztán sikeresen létrehoztak másodlagosan egy nemzetet, amelynek természetesen saját történeti hagyománya is van, jóllehet kb. 400 év az etnikai folyamatosságból kiesett.

⁸⁹ Taagepera 2000, 138–142.

⁹⁰ Golden 1992, 155–176.

⁹¹ Gladney 1990, 1–28.

A nyelvtudományban a nyelvrokonság egy fogalmilag körülírt és megalapozott terminus, amelynek érvényességi körét szigorúan meghatározták. A kérdés az, hogy ezt a modellt alkalmazhatjuk-e a népek közötti rokonság kategóriájára. Anélkül, hogy a modern korban létrejött új nemzet-koncepció kérdésére kitérnénk, leszögezhető, hogy egy preindusztriális népfogalomból indulunk ki, amit az egyszerűség kedvéért etnikumnak hívunk. Ezen általában egy olyan nagyobb csoportot értünk szociológiailag, amelynek tagjai személyesen nem ismerik egymást, így annak összetartó erejét, kohézióját valamilyen közösen elfogadott fikció biztosítja. A mi-tudat hordozója a vérségi köteléken alapuló modell, amelyet kivetítenek az egész közösségre, így ez nyilvánvalóan fikcióvá válik, és nem beszélhetünk tényleges rokonságról. Ez az elképzelés általában valamilyen eredetmítoszból ölt testet. Az eredetmítosz mellett, mint erre Szűcs is felhívta a figyelmet, a közös kultúra és nyelv a másik két meghatározó elem, azonban az etnikai kialakulás folyamatának alapvető kelléke a szilárd politikai keret. Smith a nemzetről írott összefoglaló munkájában az etnikumot a következőképpen határozza meg: „önálló nevet viselő lakosság közös eredetmítoszzal, történelemmel, specifikus területtel és szolidaritás-érzéssel.”⁹² Az etnikum esetében tehát rokonságról azért nem beszélhetünk, mert valójában fikciókat állítunk rokoni viszonyba egymással, ami fogalmilag nyilvánvalóan képtelenség. Miután az etnikum szempontjából két fontos meghatározó elemben is explicit módon a rokonság használható fogalom, azaz a nyelvrokonság és az eredetmítosz (ami a vérközösség képze), az a látszat keletkezett, hogy néprokonságról is lehet beszélni. Ráadásul ezt a nyelv maga is rögzítette, és a modern korban a nyelv és nemzet között – Európában legalábbis – szoros összefüggés látható. Így aztán szinte észrevétlenül a rokon nyelvek átalakultak rokon népekké, még olyan esetekben is, amikor a szerző tudatában van annak, hogy a nyelvtörténetet nem lehet azonosítani a néptörténettel.⁹³ Ezért lehetőleg ne beszéljünk rokon népekről, hanem csupán rokon nyelvet beszélő népekről. Mindez a korai magyar történet vonatkozásában azt jelenti, hogy a magyar nem egy *finnugor nép*, hanem egy *finnugor nyelvet beszélő nép*, ugyanis a finnugor népek vagy finnugorok terminus a finnugor nyelveket beszélő népek fogalmilag helytelen származéka.

Mindezek a nehézségek persze nem riaszthatnak el attól, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában részt vevő és annak nyelvét meghatározó csoportok történetéről a Kr.u. 5. századot megelőző korszakban néhány feltételezést megkockáztassunk. A nyelvtörténet adatai

⁹² Smith 1998, 190. Smith könyvében a nemzettel kapcsolatos alapkérdéseket tekintette át és a modern nemzet előtti korszakra alkalmazta az etnikum terminust.

⁹³ Az ethnos középkori vonatkozásaira a magyar szakirodalmat áttekintette Bálint Csanád 2006, 277-346.

alapján az ősmagyar nyelv kiszakadását az obi-ugor nyelvből a Kr.e. 1. évezred első felére tehetjük. Ekkor az ősmagyar nyelvű közösségek lakóhelye az erdős steppén lehetett, valahol az Ob és Közép-Volga között. Minden közelebbi meghatározás – nézetünk szerint – jelenleg még annyi bizonytalansági tényezőt hordoz, hogy hiábavaló próbálkozásnak tűnik.⁹⁴

A korai magyar történet első évezredében abban az etnopszociológiai értelemben, ahogy a honfoglaló magyarság kifejezést használjuk, még nem beszélhetünk magyar népről, ez alatt ugyanis nagyobb létszámú „gentilis” népalakulatot értünk. Az ősmagyar nyelvjárásokat számos kisebb csoport beszélhette. Ezek részt vettek a Kr. u. 4–7. század között kezdődő népalakulási folyamatban, s abban a megszilárduló politikai keretben, amely török nyelvű nomád mintára épült fel, nyelvileg nyilván egységesülve, nyelvi szempontból mindenképpen dominánsak maradtak, mert így tudták asszimilálni a heterogén népalakulat más nyelvű csoportjait.

A kérdés persze az, hogy a magyar nyelv török, iráni és szláv jövevényszavai, valamint a magyar hagyományban megőrzött emlékek, amelyek a honfoglaló magyarság kialakulásában részt vevő török (kabar, berszil~bercel stb.), iráni (alán, horezmi~káliz) és szláv nyelvű csoportokra utalnak, vajon részesei voltak-e a korai magyar történetnek, miután a magyar nyelv dominánssá vált, és ezek a más nyelvű csoportok nyelvileg asszimilálódtak. Nyilván történetileg tarthatatlan az az álláspont, hogy ezeket kizárjuk a korai magyar történetből. Ebből egyértelmű, hogy a kelet-európai török, iráni és szláv nyelvű népek és közösségek 5–10. századi történetének tanulmányozása elengedhetetlen a honfoglaló magyar nép létrejöttének kutatásában.

2. A Jugria kérdés

A középkori hagyományokra visszavezethető „őshaza” koncepciók (*Scythia*, *Magna Hungaria*, *Jugria*) közül az utóbbi kettő kapcsolódik a Volga–Káma-vidékhez. Először a *Jugriával*⁹⁵ kapcsolatos problémákkal foglalkozunk. A kifejezés maga az orosz *Jugra*⁹⁶ latinított alakja, amely a muszlim és orosz forrásokban tűnik fel először a középkorban.

⁹⁴ Általában vagy az Urál déli részére vagy az Ob–Irtis–Isim környékére lokalizálják a legkorábbi „őshazát”. A különböző nézetekre régészeti és nyelvi szempontból l. Makkay 2005, 369–391.

⁹⁵ A kérdés irodalmára l.: Gombocz 1923, 172–191; Zsirai 1930; Vásáry 1974, 261–275; 1982, 247–257.

⁹⁶ Vásáry 1982, 247

A muszlim szerzők közül elsőként al-Bīrūnī említette 1030 körül *Yūra* formában a hetedik égövttől északra lakó népek között.⁹⁷ Ez a legészakibb terület és a varég és Īsū néppel együtt említik őket. Egy hosszabb leírás olvasható al-Marwazī 1120-ban befejezett munkájában a *Yūra* néperől: „Húsz napra tőlük (volgai bulgárok) és északi pólus irányában van egy Īsū nevű ország, és azon túl van egy Yūra nevű nép. Ez egy vad nép, amely erdőben él és más emberekkel nem érintkezik, mivel attól tartanak, hogy kárt szenvednek. Bulgár lakói hozzájuk utaznak. Különböző árukat, ruhákat, sőt és más árucikkeket szállítanak kutyák által húzott eszközökön a mély és örök havon. Az emberek csak úgy tudnak a havon közlekedni, ha a lábukra bika felsőcombsontot csatolnak és egy pár bottal a kezükben, azokat hátrafelé a hóba döfik, és így lábukkal előre csúsznak a jégen. Megfelelő hátszéllel egy nap alatt jelentős utat lehet így megtenni. Yūra lakói jelekkel kereskedik, anélkül, hogy személyesen jelen lennének, ugyanis félénkek és tartanak az idegenektől. Tőlük kiváló cobolyprémet és másfajta prémet hoznak. Ők vadásznak és az állatok húsát megeszik, prémüket pedig hordják.”⁹⁸ Ezt kivonatolta ‘Awfī.⁹⁹ Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī a *Mu‘rib ‘an ba‘d ‘aġā‘ib al-maġrib*-ban (Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló) bővebben foglalkozott Kelet-Európa északi területének népeivel, köztük a *Yūrā* lakóival is.¹⁰⁰ Al-Marwazī szövegét kiegészíti ez a

⁹⁷ Marquart 1924, 303. Ezt az adatot használta Yāqūt (Jwaideh 1959, 50) és Qazwīnī is, u.o. 2. jegyzet. Vö. Kmoskó I/3, 102–3.

⁹⁸ Minorsky 1942, 34; Göckenjan, Zimonyi 2001, 261–2. Marquart és nyomában Zsirai még csak Auḡī szövegét ismerhette.

⁹⁹ Kmoskó 1929, 14–54.

¹⁰⁰ „Wīsū-n túl terül el a Yūrā néven ismert ország, a Sötétség Tengere partján. Náluk nyáron a nappal olyan hosszú, hogy a kereskedők szerint a nap negyven napig le nem bukik. Télen viszont az éjszaka hasonlóan hosszú. A kereskedők mesélik, hogy a Sötétség (földje) közel terül el, s Yūrā népe rendszeresen bemegy a Sötétségbe, kandelábereket víve magukkal. Ott egy hatalmas fához érnek, akkora, mint egy falu, rajta hatalmas állat, amelyről úgy mondják, hogy madár. Mindenféle árucikket visznek magukkal, amelyeket aztán külön-külön letesznek, ismertetőjelekkel ellátva, majd hazatérnek. Később újra visszamennek, s ott olyan portékákat találnak, melyekre országuknak szüksége szokott lenni. Minden ember talál valamit a saját portékája mellett; ha megtetszik neki, hazaviszi; ha nem, úgy fogja saját áruját és otthagyja a másikat, anélkül hogy ezzel bárkit is megsértett volna. Azt azonban nem tudják, kik is azok, akikkel kereskednek. Az itteni emberek az iszlám területéről Zangān-ban, Abhar-ban, Tabrīz-ban és Isfāhān-ban készült kardokat hoznak be, de markolat és díszítés nélkül – csak a pusztá vasakat, ahogyan kikerülnek a tűzből. Azután keményen megedzik ezeket a kardokat úgy, hogy ha felfüggesztik az így megedzett kardot egy fonálra, és körömmel megpöccentik vagy valamilyen más vasból, illetve fából készült tárggyal megütik, akkor hosszan cseng. Az ilyen kardokat tudják aztán Yūrā-ba szállítani. Yūrā népe nem bocsátkozik háborúba, nincsenek hátasállataik vagy egyéb négy lábúik, csak óriási fáik és vadonjaik, amelyekben sok méz van. Országukban sok a coboly, amelynek megeszik a húsát.

A kereskedők elhozzák nekik a fent említett kardokat, valamint marhacsontot, juhcsontot, s ellenértékként coboly-prémeket visznek el, s ebből (a kereskedelemből) nagy haszonra tesznek szert. A hozzájuk vezető utat hatalmas hótakaró fedi, ezért az emberek erre a célra készített lapokat tesznek a lábaikra, melyeknek a hossza egy öl, szélessége pedig arasznyi. Az eleje és a vége kicsit felemelkedik a földről, míg a közepén külön hely van a láb számára. Van rajta egy lyuk, amelybe erős bőroveget rögzítenek, s ezeket erősítik rá a lábaikra. A két lapot, amelyekre lábaikat helyezik, hosszú, a lovak kantárjára emlékeztető övvel kötik össze, amelynek a másik végét a bal kezükben tartják, míg a jobb kézben embernyi hosszúságú botot tartanak. A bot alsó végén egy sok gyapjúval kitömött, gömb alakú ruhadarab van, amelyik az emberi fejhez hasonlít, de nagyon könnyű. Erre a botra támaszkodnak a havon, majd hátrafelé lökik a botot, mint a tengerész teszi a csónakban (az evezővel), s gyorsan haladnak előre a havon. Ha ez az eszköz nem lenne, egyáltalán nem tudna senki arrafelé közlekedni, mivel a földön levő hó olyan, mint a homok – sohasem tapad össze. Ha valamilyen állat kerül rá, elsüllyed benne, s ott vész a puha hóban. Egyedül a kutyák képeznek kivételt és az olyan könnyű testű állatok, mint a róka, és a nyúl, mivel ezek könnyedén és gyorsan tudnak futni még ezen a havon is. Ebben az országban a rókák és a nyulak szőre olyan fehér, mint a gyapot. Ugyanígy télen még a farkas bundája is fehér lesz Bulgār tartományaiban. A korábban említett kardokat az iszlám birodalmából viszik a kereskedők Bulgārba, nagy hasznot húzva belőlük; aztán a bulgárok továbbviszik Wīsū-ba, ahol a hódbőrök vannak, majd Wīsū népe Yūrā-ba szállítja, ahol cobolyprémért vásárolják meg azokat, esetleg rabszolgákat vagy rabnőket adnak értük cserébe. Yūrā-ban ugyanis minden embernek szüksége van esztendőnként egy [új] kardra, amelyet aztán a sötétség tengerébe dob. Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat, amelyet egy másik, még nála is nagyobb hal üldöz, föl akarván falni, mire a kisebb menekül a nagyobb elől, s egyre közelebb kerül a parthoz, mígnem olyan közel jut a szárazföldhöz, hogy már nem tud visszamenni a [nyílt] tengerre, s így ott marad. Az őt üldöző nagyobb hal ezzel szemben nem tud eljutni hozzá, s így visszatér a tengerbe. Ezután Yūrā népe kis hajókon bemegy a tengerbe a halhoz, és húsdarabokat kanyarítanak ki a hal oldalából, de az ezt meg sem érzi, és nem moccan. Húsából megtöltik házaikat, felmásznak a hátára – olyan, mint egy hatalmas hegy. A hal pedig hosszú ideig ott marad nekik, mindig vágnak belőle egy-egy darab húst, s mindazok, akik bedobtak egy kardot a tengerbe, kiveszik a részüket belőle. Mihelyt azonban a tenger vízszintje megemelkedik, a hal pedig könnyebb lesz, visszatér a tengerbe, de addigra már száz vagy annál is több ezer ház megtelt húzával. Bulgārban mesélték nekem a következő történetet. Valamelyik esztendőben az egyik ilyen hálnak átlukasztották a fülét, kötelel fűztek bele, és partra akarták húzni. Erre a hal füle megnyílt, és kilépett belőle egy emberi lényhez hasonló leány. Fehér volt – piros orcájú, fekete hajú, vastag combú, csodaszép asszony. Yūrā népe megragadta, és kivonszolta a partra, miközben ez a fura szerzet folyvást verte az arcát, tépte a haját és ordított. Isten fehér, bőrszerű valamit teremtett neki a teste közepére, ami erős vászonhoz hasonlított, és eltakarta a meztelenségét a teste közepétől a térdéig, mintha *izár* (ágyékkötő) lett volna, amit teste közepére erősített. Addig tartották azonban fogva, amíg meg nem halt a kezeik között. Milyen végtelen a magasságos Isten hatalma! Azt mondják: Yūrā népe, ha a fent említett kardokat nem dobja a vízbe és Isten nem hoz ki nekik halat a tengerből, elpusztulna az éhségtől.” Bolšakov–Mongaj 1985, 47–50; kézirati problémák: 16–28; történeti kommentár: 116–120. Az arab szöveg: Dubler 1953, 14–20. Abū Hāmidtól vette értesülését a *Yūra* címszóhoz Qazwīnī (Marquart 1924, 299–300 vö. Kmoskó I/3, 102–103).

bővebb leírás, ahol ugyancsak a szó esik a néma kereskedelemről, a síról és kereskedelemről. A bálnavadászat is – gyakran regénybe illő motívumokkal – helyett kapott a leírásban.

A mongol korban, a 14. században író al-‘Umarī az Arany Hordát tárgyaló fejezetben említi *Yūgrat*, mint az Arany Horda legészakibb területét, ahova bulgár kereskedők is a tőlük északra élő, feltehetően finnugor nyelven beszélő közvetítőcsoport révén kerültek kapcsolatba.¹⁰¹

A *Yūgra* forma pontosan megfelel az orosz forrásokban előforduló *Jugra* alakoknak. Az orosz évkönyvek első *Jugra* adata 1096-ból származik. Egy novgorodi kereskedő embere eljutott a Pecsorától keletre, *Jugrába*, ahol vasat prémre cserélt.¹⁰² Ezután a Novgoroddal kapcsolatos információk között találjuk a következő adatokat: 1187-ben a Pecsora vidékére és Jugriába küldött novgorodi adószedőket öltek meg, ami azt jelzi, hogy Novgorod kísérletet tehetett a terület feletti hatalom biztosítására.¹⁰³ 1193-ban adnak hírt a források először

¹⁰¹ „Azt mondta al-Nu‘mān: Ennek a birodalomnak a szélessége a Damir Qabīg-tól – ez egy város, amelyet Iszkender épített, s azon vashól készült kapu volt, ami ma már nincs meg – Yūgra országig (80) terjed, hosszúsága pedig az Irtištől – nagyobb, mint Egyiptom Nílusa és Hītā ország vidékéről jön – Isztanbulig és azon túl a Namağ nevű országig terjed. Mondta: Namağ ország Rus’ és Faranğ ország között van.

Azt mondta al-Nu‘mān: A kereskedők nem mennek tovább Bulgār városán. Bulgār kereskedői utaznak Ğūlmān országába, majd Ğūlmān kereskedői utaznak Yūgra országába, amely messze északon van. Mögötte már nincs lakott hely kivéve egy hatalmas tornyot, amelyet Iszkender épített egy magas minaret alakját utánózva. Emögött már semmi sincs csak a sötétség. Megkérdezték tőle, hogy mit tud a sötétség birodalmáról? Erre azt mondta: steppék és hegyek, ahol állandó fagy és jég, nem jön fel a nap, nem nő növény, állat sem él meg, a sötétség tengerével határos, ahol állandóan esik és köd van és nap sem süt soha.” Lech 1968, 145.

¹⁰² „Most pedig szeretném elbeszélni azt, amiről 4 évvel ezelőtt hallottam, és amit Gjurjata Rogovics novgorodi férfi beszélt el a következőképpen: “Elküldtem a druzsinám egyik ifjabb tagját a Pecsorához, azokhoz az emberekhez, akik Novgorodnak adóznak. És amikor megérkezett hozzájuk az ifjú, onnan elment Jugra földre. Jugra lakóinak a nyelve néma (érthetetlen), és az északi részekben szomszédosak a szamojédokkal. A jugraiak ezt mondták a szolgálóknak: „Egy különös csodára akadtunk, amiről korábban nem is hallottunk. Már három éve, hogy történt. Vannak olyan hegyek, amelyek benyúlnak a tengeröbölbe, ezeknek a magassága szinte eléri az eget. És ezekben a hegyekben nagy kiabálás és hangzavar hallatszik, és bányásszák a hegyet, hogy így jussanak ki belőle. Ezen a heggyen vágta egy kis ablakot, azon keresztül beszélnek, de nem lehet érteni a nyelvüket, hanem ki-kimutogatnak a vásra, és a kezükkel jelzik, hogy vasat kérnek. És ha valaki egy kést vagy egy szekercét ad nekik, ezért cserébe prémet adnak. Ám az ezekhez a hegyekhez vezető út járhatatlan a szakadékok, a hó és az erdők miatt, éppen emiatt nem mindig lehet a hegyekig eljutni, bár az út tovább is megy északra.” Ferincz István fordítása, PSRL 1, 107; Zsirai 1930, 32–33.

¹⁰³ „A 6695. (1187.) évben. ... Ugyanekkor a pecserei és a jugrai adószedőket Pecserában megölték, másokat pedig a volokon túl, és száz főember feje hullt le.” PSRL 3, 19; „Ugyanebben az évben a permi és jugrai adószedőket megölték, és másokat a volokon túl, s száz főember felje hullt le.” PSRL 4, 17.

katonai akcióról Jugra ellen.¹⁰⁴ Azonban ennek során néhány novgorodi megegyezett Jugra fejedelmével és ezért a hadjárat csúfos kudarcba fulladt. Az 1194-ben a Novgorodba hazatérők között is voltak még, akik összejátszottak velük, és ezek megbüntetéséről és kiváltásáról is szó esik.¹⁰⁵

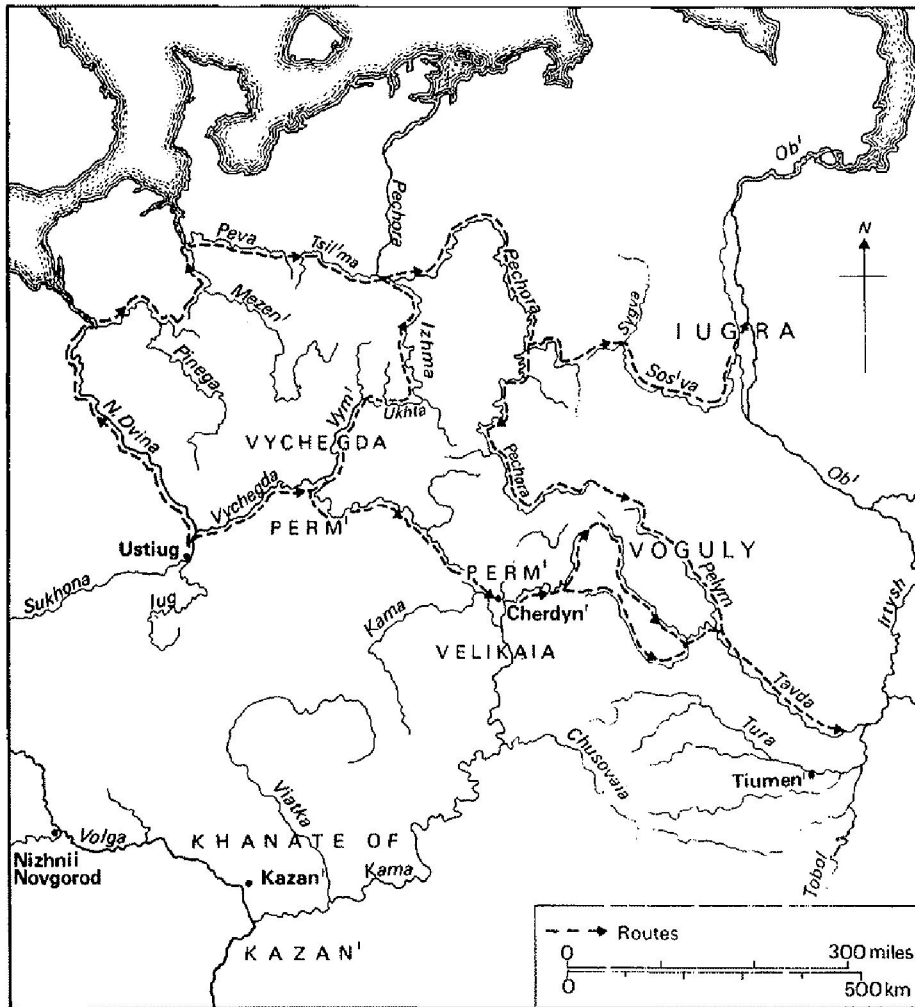
Ezt követően a mongol hódítás és korszak elején nincs hír arról, hogy Novgorod milyen viszonyt ápol Jugra lakóival. 1265-ben kötött szerződésben, 1270, 1305/8, 1307/8 és 1327. évi novgorodi oklevelekben Jugra mint novgorodi járás szerepel.¹⁰⁶ Az évkönyvekben a novgorodi adószedőkről szó van 1323-ban, 1329-ben és 1357-ben.¹⁰⁷

¹⁰⁴ „A 6701. (1193.) évben. ... Ugyanebben az évben egy sereg Novgorodból Jugrába ment Jadrej hadvezérrel; és Jugrába érve bevettek egy várost, és egy másik városhoz mentek, de [annak lakói] bezárkóztak a városba, és 5 hétig táboroztak e város alatt; és a jugorok kiküldtek hozzájuk, ravaszul azt mondván, hogy „összeszedünk ezüstöt és cobolyprémet és más drágaságokat, ne veszejtsétek el alattvalóitokat és az adótokat”, ezzel rászedve őket, egybegyűjtötték harcosaikat. És amint harcosaik egybegyűltek, kiküldtek a városból a hadvezérhez: „gyere a városba, s hozd magaddal 12 főemberedet”; és a vajda bement a városba, magával vivén Ivanko Legen papot és más főembereket, [a jugorok azonban] lemészárolták őket Szent Borbála napjának előestéjén; és ismét elküldtek 30 főembert, de ezeket is elfogták és lemészárolták, és további 50-et (és ezekkel ugyanazt tették. Erre azt mondta Szavka a jugorok fejedelmének: „Fejedelem, ha te nem öleted meg Jakovec Proksinicset is, és hagyod, hogy élve visszajusson Novgorodba, akkor csapatokat hoz reád és az országotat feldúlja.” Ekkor a fejedelem hívatta Jakovec Proksinicset és parancsot adott, hogy öljék meg. És Jakovec azt mondta Szavicának: „Testvér, Isten és a Szent Szófia ítél el téged, amiért terveket szőttél a testvéreid ellen; és velünk együtt fogsz Isten előtt állni és vérünkért felelni.” S miután ezt elmondta, megölték. Mivel Szavica a jugorok fejedelemével összeesküdött.) És midőn, hallgatván a cselükre, a 6 heti ostrom kiéheztette őket, Szent Miklós napján [a jugorok] kijöttek a városból, és mindnyájukat lemészárolták; és az életben maradottnak gyász és ínség volt osztályrészük, mivel csak 80-an maradtak. És egész télen nem jött hír Novgorodba róluk, sem az élőkről, sem a holtakról; és a fejedelem és az érsek és egész Novgorod kesergett” PSRL 3, 21–22.

¹⁰⁵ „A 6702. (1194.) évben. És akkor megjöttek Jugrából az életben maradottak. És maguk e hadfiak ölték meg Szbiska Voloszovicsot és Zavid Nyegocsevicset és Moiszlav Popovicsot, míg a többiek kunával váltották meg magukat; ezt tették, mert [azok a jugorokkal] tanácsot tartottak társaik ellen, de ezt csak Isten ítélheti meg” PSRL 3, 22.

¹⁰⁶ Zsirai 1930, 35.

¹⁰⁷ „A 6831. (1323.) évben.. ... Ugyanebben az évben az usztyugiak hadat viseltek a novgorodiak ellen: elfogták azokat a novgorodiakat, akik Jugrába mentek, és kirabolták őket” PSRL 3, 73. „A 6837. (1329.) évben. ... Ezen a télen megölték a novgorodiakat, akik Jugra ellen mentek, PSRL 3, 74. „A 6865. (1357) évben. ... Szamszon Kolivanovot másokkal együtt megölték Jugrában, PSRL 4, 63.

Map 2 Ustiug's routes to northwestern Siberia

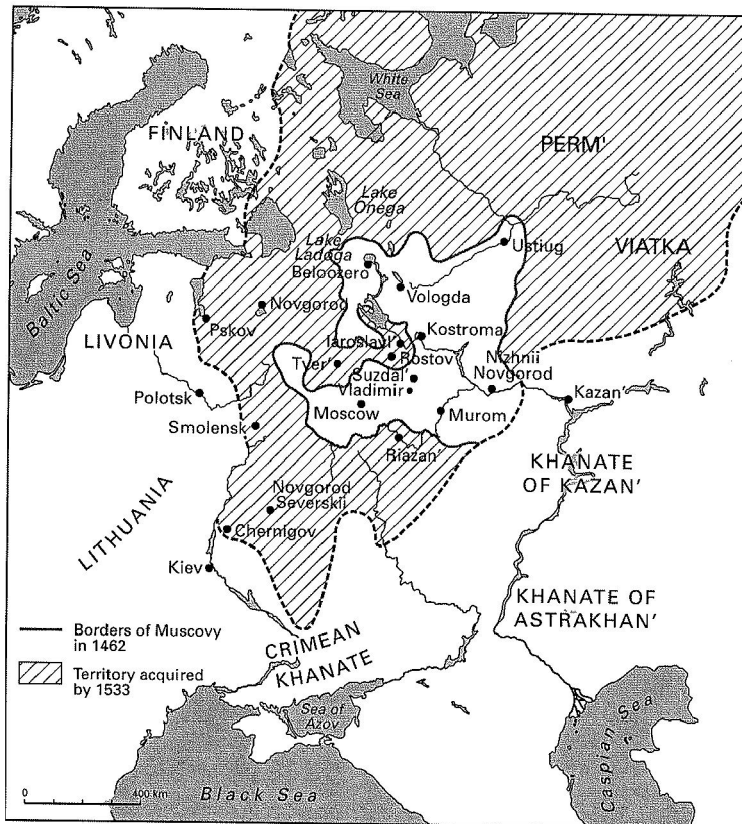
Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness*. Cambridge 1986, 98.

1364-ben a támadók az Obig jutottak, ami arra enged következtetni, hogy Jugra az Ob alsó folyásánál lehetett.¹⁰⁸ Az utolsó novgorodi hadjárat az évkönyvekben 1446-ra datálható.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Azon a télen (6872=1364) a novgorodiak Jugra ellen küldték a bojárok fiait és fiatalembereket Alekszandr Abakunovics és Sztjepan Lipa hadvezéreket. Harcoltak az Ob folyónál egészen a tengerig, a sereg másik fele az Ob felső vidékén harcolt. PSRL 4, 64–65.

¹⁰⁹ A 6954. (1446.) évben. ... Ugyanebben az évben Vaszilijsz Senkurszkij és Mihail Jakol novgorodi hadvezérek háromezernyi Volokon túli haddal mentek Jugra ellen; és sok jugrai férfit elfogtak, és az asszonyaikat és gyermekeiket is, és felbátorodtak; a jugraiak pedig, miután hatalmuk alá kerültek, azt mondták: „adót kívánunk nektek fizetni, ... megkívánjuk mutatni nektek a szállásainkat és szigeteinket, határainkat”; ezalatt egybegyűltek és rajtaütöttek Vaszilijsz várán, és sok jeles embert, bojárok gyermekeit és 80 vakmerő embert öltek meg; és fájdalmas volt halálukról hallani. PSRL 4, 124.

Az új hatalmi központ, Moszkva az 1460-as évektől jelentős területi nyereségeket könyvelhet el. A bennünket érdeklő északi területek közül Perm 1472-ben, Novgorod 1478-ban, Vjatka pedig 1489-ben került Moszkva fennhatósága alá.¹¹⁰

Map 9.1. The expansion of Muscovy, 1462–1533

Moszkva terjeszkedése 1462-1533 (Ostrowski 2006, 214)

Az első moszkvai hadjáratra 1465-ben került sor, amikor a moszkvai nagyfejedelem Vaszilij Szkrabát bízta meg, hogy az usztyugiak élén a vimiek és vicsegdaiak támogatásával vonuljon Jugra ellen. Jugria meghódítása során még két fejedelmüket, Kalpakot és Tecsiket is elfogták, akiket a nagyfejedelem adófizetés fejében elengedett.¹¹¹ Novgorod hódoltatása után 1483-ban indult az újabb moszkvai hadjárat Jugra ellen.¹¹² Zsirai idézi Karamzint, aki szerint

¹¹⁰ Ostrowski 2006, 214

¹¹¹ Zsirai 1930, 37.

¹¹² 1483-ban Ivan Vasziljevics nagyfejedelem sereget küldött Aszika vogul fejedelem ellen és az Obhoz Jugra ellen. A nagyfejedelem vezérei voltak Feodor Kurbszkij fejedelem, Ivan Ivanovics Szaltik Travin; usztyugiak, vologdaiak, vicsegdaiak, vimiek, sziszoliak és permjákok mentek velük. A vogulokkal a Pelin folyó torkolatánál ütköztek meg. A harcban 7 usztjugit öltek meg, vogul azonban sok elesett, a vogul fejedelem, Jumsan pedig elmenekült. A nagyfejedelem vezérei ezután a Tavda folyó mentén leereszkedve Tjumen mellett átléptek a szibériai területre, menet közben sok zsákmányt és foglyot ejtettek, majd Szibirből az Irtis mellett vonulva az Obhoz, Jugra földjére értek, a jugor fejedelmeket legyőzték és elfogták. Zsirai 1930, 38.

1488-ban Mátyás királyhoz írott levélben használta először III. Iván a titulaturájában a jugriai fejedelem címet is.¹¹³ Valószínűsíthető, hogy a moszkvai hódítás ellenére az adófizetés nem volt zökkenőmentes, ugyanis 1499-ben III. Iván egy négyezer főnyi hadat küldött az Urálon túlra Jugrába és vogul földre, ahol elfoglaltak 41 várat és elfogtak 50 fejedelmet.¹¹⁴ Az 1599-es Orosz Birodalomról készített térképen Jugra területét a Szigva és Szoszva folyók menti 12 város körzetére teszik.¹¹⁵

A 16. század utáni anyag témánkat nem érinti, mindenesetre tanulságos és érdekfeszítő lenne ennek részletes feldolgozása, hogy a nyelvileg a legközelebb álló nyelveken beszélő népek hogyan vészelték át az elmúlt fél évezredet.¹¹⁶

A 15. század második felétől a *Jugra* név mellett feltűnik külön a vogul nép és a 16. századtól az osztják is. Ennek részletei számos problémát vetnek fel, azonban egyetérthetünk Zsiraival abban, hogy a 11–14. századi *Jugra* név mögött a vogulok és osztjakok elődeit kereshetjük.¹¹⁷

Jugra földrajzi meghatározását nehezíti az, hogy a történelem során területe változott, és erről a források információi hiányosak. A korai adatok szerint a Pecsora és az Urál hegység közé lokalizálható, a 13–14. században az Uráltól keletre vannak híradások róla, végül a 15–17. századi források az Ob alsó folyásához helyezik.¹¹⁸

A *Jugra* név, amely a vogulok és osztjakok elődeit, illetve lakhelyét takarhatta, igen közel áll a magyarság óorosz *ugry* elnevezéséhez. A mai orosz *vangry* 17. századi lengyel kölcsönzés.¹¹⁹ Az orosz forrásokban gyakori a két névalak felcserélése: számos korai forrásban az uráli területre használják az *Ugra* alakot, de az is előfordul, hogy *Jugra* szerepel Magyarországra vonatkozólag.¹²⁰ Ebből Vásáry arra következtet, hogy az „orosz hagyomány kapcsolhatta először össze Jugria lakóit és a magyarokat, mégpedig *kizárólag* a két terület lakói nevének etimológiai összekapcsolása alapján (*jugrik* a Jugria lakói, *ugrik* a Magyarföld lakói). Ez az összekapcsolás *csak* orosz talajon történhetett, mivel az orosz nyelvben a két név etimológiai kapcsolata nyilvánvaló. Az oroszok sem a vogulok-osztjakok, sem a magyarok

¹¹³ Zsirai 1930, 39, 2. jz.

¹¹⁴ Zsirai 1930, 39.

¹¹⁵ Zsirai 1930, 41. 47–50.

¹¹⁶ Erre vonatkozóan Bahrusin 1975, 35–66; Taagepera 2000, 301–313.

¹¹⁷ Zsirai 1930, 72–79; Vásáry 1982, 250–251.

¹¹⁸ Zsirai 1930, 46–70.

¹¹⁹ Vásáry 1982, 251.

¹²⁰ Zsirai 1930, 115–116, 120.

nyelvét nem ismerhették alaposan, úgyhogy tudatos nyelvhasonlításról szó sem lehetett. A két nyelv különben is már oly távol volt a XV. században, hogy ismervén a kor nyelvészeti ismereteit, a két nyelv rokonsága fel sem merülhetett.”¹²¹

A 15. században az egyházegyesítés lehetősége következtében a pápaság érdeklődése megnőtt Moszkva irányába. A *Jugra* elleni hadjáratok híre és III. Iván *Jugra* nagyhercegi címének 1488-as felvétele ismertté vált nyugaton is. A 16. század elején Miechovi Mátyás és Herberstein műveiben tűnik fel *Jugria* leírása, s ezzel együtt az a koncepció, hogy *Jugria* a keleten maradt magyar töredék lakóhelye. Ez a kor fogalmai szerint azt jelentette, hogy itt volt a magyarság őshazája. Az említett két szerző adatai elterjedtek Magyarországon is, s beleivódott a hazai irodalomba a *Jugria* őshaza képzete.¹²²

Amikor a 18. század folyamán kialakult az összehasonlító finnugrisztika, amely megállapította a vogul, osztják és magyar nyelv közeli rokonságát, sajnálatos módon a finnugor terminus második elemében tovább hagyományozódott a *Jugria*-tan mint a magyar őshaza koncepciója. Ugyanis *Jugra* egykori lakóinak, a voguloknak és az osztjákoknak a nyelve, valamint a magyarok nyelve (akiknek óorosz neve *ugry*), *ugor* néven egy nyelvcsoporthoz került.¹²³

Ezután már csak az a kérdés vár tisztázásra, hogy a két névalak lehetséges etimológiai kapcsolatai megengedik-e az őstörténeti összefüggések feltételezését. Az óorosz *ugry* alak, amely a magyarság neve, végső soron az *onogur* névre mehet vissza. Zsirai úgy vélte, hogy a *jugry* alak is ugyanevvel a népnévvel állhat összefüggésben. Egy *ugry* alakból indult ki, amely az oroszban vált *jugry*-vá, ugyanis az *u>ju* változás ismert az óoroszban. Ezt a feltevést az erősítette, hogy az *ugry* és *jugry* név, mint korábban említettük, gyakran felcserélődött a korai adatokban. A későbbi említésekben – Zsirai szerint – a szókezdő *j*-s alakokat használták a vogulok és osztjákok elődeinek neveként. Az etimológiai összefüggés történeti hátterében Zsirai két egymástól időben és térben is különböző névátvitelt gyanított. A magyarság esetében az *onogur* név átvitele a 9. században Dél-Oroszországban történhetett. Az Urál-vidéki terület pedig az *onogurok* ősi területe lett volna, amelynek neve a 10. században lett ismertté az északkeleti irányban előretörő oroszok között.¹²⁴

Vásáry szerint ez az álláspont nem védhető, mivel a muszlim források egyértelműen tükrözik a szókezdő *j*- meglétét. Ezek az adatok pedig korábbiak az első orosz híradásoknál,

¹²¹ Vásáry 1974, 264.

¹²² Vásáry 1974, 264–267.

¹²³ Vásáry 1982, 253–254.

¹²⁴ Zsirai 1930, 115–122.

de legalábbis egyidejűek azokkal. Így az orosz adatok többségének híradásával egyezően a vogulok és osztjákok őseinek szálláshelye *Jugra* lehetett. Ez egy *Jugur* névből és egy szóvégi *-a*-ból eredeztethető, ahol az *-a* az oroszban népnemekhez járuló területnév képző¹²⁵. A nyelvtörténeti nehézségeken túl a történeti megközelítés is számos megoldatlan problémát vet fel. Ugyanis az *onogurok* ősi szállását 463 előtt inkább helyezhetjük a Kazak-steppe déli területeire, mint az Urál hegység közelébe, nem is beszélve a több mint fél évezredes időbeli különbségről, mivel az orosz forrásokban a *Jugra* alak csak a 11. században jelentkezik. Mindezek alapján Vásáry úgy véli, hogy *Jugra* neve a 10. századi kimek törzsszövetség *Jugur* törzsével hozható kapcsolatba, s az elnevezés végső fokon az *ujgur* név egyik változata.¹²⁶ Czeglédy ezt nem tartja elfogadhatónak, mivel szerinte a Vásáry által adott *Jugur* törzsnév téves emendálás, s a filológiailag helyes olvasat a *jabgu*.¹²⁷ Vásáry 2008-ban visszatért a *Jugra* kérdésre, és egy nagyobb tanulmány terveit felvázolva az *ujgur* eredet mellett hozott fel újabb adatokat és érveket.¹²⁸

Róna-Tas András Munkácsi Bernát *ugur/ogur* ötletét dolgozta át és fejlesztette tovább. Eszerint a zsuán-zsuánoktól a tabgacsokon át a kitajokig igazolható az *ugur* népnév jelenléte az eurázsiai steppe keleti felében, ugyanakkor az *ogur* népnév feltűnik Kelet-Európában is önállóan 463-tól, illetve az avarok között. Így aztán az *ugur* formából belső fejlődéssel lett *jugur*, amiből a *Jugra* magyarázható lenne.¹²⁹

Végezetül szólnunk kell egy lehetséges finnugor etimológiáról, ugyanis a zürjénben/komiban adathozható egy *jęgra* alak, mégpedig általában a vogulokra és osztjákokra vonatkoztathatóan. Ebből Zsirai azt a következtetést vonja le, hogy a zürjének elődei mellett lakó vogulok és osztjákok elődeire használták a *Jugra* kifejezést, és ezt vették át a volgai bulgárok, valamint a novgorodiak s terjedt el az orosz nyelvterületen.

¹²⁵ Ugyanakkor nem világos, hogy a volgai bulgárok miért orosz közvetítéssel vették át e népnevet, ugyanis a volgai bulgárok alattvalóik, a finnugor nyelvű Wisu nép útján kereskedtek velük, amint ezt a muszlim szerzők állítják.

¹²⁶ Vásáry 1982, 255–257.

¹²⁷ Bolšakov-Mongajt 1985, 185–188.

¹²⁸ Vásáry 2008, 73–87.

¹²⁹ Róna-Tas 1996, 334–335; 1999a, 10–13.

**Yugra* (vö. zürjén: *jęgra*) → orosz: *Jugra*

→ köztörök: *Jugra*

→ volgai bulgár: *Jugra* > *Jura*¹³⁰.

Zsirai azonban úgy véli, hogy a zürjének az oroszoktól vették át a népnevet. Ezt azzal bizonyítja, hogy csak így képzelhető el az ugor alakból egy jugra alak, szókezdő *j*-vel és a szóvégi *-a* területnévképzővel.¹³¹ Csakhogy a logika hibás, mert a szomszédos népnek miért kellene egy távolabbi segítségét igénybe venni ahhoz, hogy a szomszédot elnevezze?

Végző soron a zürjén elnevezés adja a leginkább elfogadható történeti magyarázatot a Jugra elterjedésére. Azt persze, hogy a szónak finnugor esetleg az ujjur vagy ugur népnévhez van-e etimológia szempontból több köze, a további nyelvészeti kutatások fogják valószínűsíteni. Az azonban kétségtelen, hogy *Jugria* kérdés a korai magyar történethez semmilyen módon nem kapcsolódik.

3. Julianus utazása és az általa megtalált magyar töredék

Julianus keleti utazása egy nagyobb történeti folyamat részeként értelmezhető. A 13. század elején a latin Európa expanziója Kelet felé több formában is megnyilvánult. A negyedik keresztes hadjárat 1204-ben Bizánc bevételeéhez és a Latin Császárság megalapításához vezetett. Emellett a Német Lovagrend 1230-ban települt át a Visztula mellé s kezdte meg a Baltikum felé a poroszok megtérítését és területük bekebelezését. A Magyar Királyság II. András (1205–1235) uralma alatt¹³² aktív keleti politikát folytatott. Halics trónjának megszerzését egyik alapvető céljának tekintette, és tíz hadjáratot is indított ennek biztosítására, ez azonban a végeredményt tekintve hiábavalónak bizonyult.¹³³ II. András második felesége Jolánta volt, a latin császár unokahúga. A házasságkötésre 1215-re került sor. Mivel a császár a következő évben meghalt, Jolánta apja mellett II. András neve is felmerült lehetséges utódként. Ennek biztosítására is vállalta II. András a keresztes hadjáratot, amit szárazföldön indított volna, de időközben 1217 tavaszán a pápa Jolánta apját koronázta császárrá, így II. András inkább a tengeri utat választotta, és Spoleto-ból 1217 őszén Akkonba

¹³⁰ Zsirai 1930, 42; Vásáry 1982, 255. E hangváltozásról l. Ligeti 1986, 64–71. Ez a változás a muszlim írók hírforrásainak, a volgai bulgároknak a nyelvében mehetett végbe. A volgai bulgárok prémkereskedés céljából állottak kapcsolatban *Jura* lakóival.

¹³¹ Zsirai 1930, 76, 91–93.

¹³² Kristó 1993, 227–247.

¹³³ Font 1991, 107–144.

hajózott. Ott részt vett néhány kisebb szíriai ütközetben, azonban a nagyobb haderő érkezése késett, ennek következtében 1218 elején a Kis-Ázsián keresztüli visszatérés mellett döntött. Útja során dinasztikus házassági szerződéseket kötött a nikaiai császárral, az örmény királlyal és a bulgár cárral.¹³⁴

A kelet-európai steppe népei közül II. András a kunokkal szemben folytatott hatékony politikát. A kunok támadásai ellen 1211-ben a Német Lovagrendet telepítette a Barcaságba, akik hatékony védelmet jelentettek. Ugyanakkor a Német Lovagrend önálló politikai tényezőként kívánt fellépni, ami sértette a magyar király szuverenitását. Ez végül is a Német Lovagrend kiűzéséhez vezetett 1225-ben. A Német Lovagrend ezután települt át a Visztulához és kezdte meg a Baltikumban a hódításait.¹³⁵ A kun kérdés szempontjából meghatározó volt, hogy a domonkosok 1221 és 1223 között elkezdték a békés térítőmunkát a kunok között. A Kaukázuson keresztül támadó első mongol hadjárat, majd az 1223-as Kalka menti kun–oroszlás új politikai helyzetet teremtett és talán a legnyugatibb kun csoportok közeledni kezdtek a Magyar Királysághoz. Közben 1226-ban Béla herceget Erdély urává tette a király. A domonkos térítés eredményeként 1227-ben Róbert esztergomi érsek Béla herceg támogatásával megkeresztelte a kunok egyik törzsfőjét és létrehozta a milkói kun püspökséget.¹³⁶ E domonkos missziók sikerei ösztönözhatték a magyar domonkosokat és támogatójukat, Béla herceget, hogy expedíciót indítsanak a keleti magyarok felkutatására távolabbi keleti területekre.

Elsőként 1232 táján négy domonkos vállalkozott az útra, de csak Ottó járt sikerrel és tért vissza 1235-ben, ő azonban hamarosan elhunyt. Útmutatásai nyomán indult el Julianus, a domonkos szerzetes három rendtársával 1235-ben a keleten maradt magyarok felkutatására Béla herceg megbízásából és anyagi támogatásával.¹³⁷ Konstantinápolyon keresztül a Krímbe utaztak, s innen a Kaukázustól északra eső alánok országába jutottak. Hat hónapi veszteglés után csak ketten, Julianus és Gerhardus folytatták az utazást. Több mint egy hónapig tartott az út észak felé egy sivatagon át, míg végül megérkeztek egy Bundaz (Burdasz?) nevű városba. Innen egy másik városba mentek, ahol Gerhardus meghalt. Ezután Julianus a volgai bulgárokhöz utazott, s egyik nagy városukban találkozott egy magyar asszonnyal, aki megadta a várt információt. Kétnapi járóföldre megtalálta a keleti magyarokat az Etil folyó partján. Nyelvüket megértette, és alaposan kikérdezte őket. Miután megtudta, hogy a közelben

¹³⁴ Hunyadi, A keresztes, 72-75.

¹³⁵ Pósné 1996.

¹³⁶ Kovács 2005, 55–66.

¹³⁷ A Julianus útjáról készült jelentések kritikai kiadása: Dörrie 1956; magyar fordítása: Györffy 1986, 61–82.

tartózkodó tatárok újabb hadjáratot terveznek, melynek célja Németföld elfoglalása, a gyors visszatérés mellett döntött. A keleti magyarok tanácsára a rövidebb úton, a mordvinok földje, a Rusz és Lengyelország érintésével érkezett meg Magyarországra.

Julianus beszámolóját rendtársa és főnöke Riccardus foglalta írásba. Ezt azután Rómába küldték, majd 1236-ban Julianust is Rómába rendelték. 1237-ben újra elindult a keleti magyarokhoz Oroszországon keresztül, de csak Szuzdalig jutott el, ugyanis a tatárok eközben már feldúlták a keleti magyarok lakóhelyét, akiknek egy része nyugat felé menekülve be is számolt Julianusnak az ország pusztulásáról, illetve arról, hogy a tatárok az orosz fejedelemségek lerohanására készülnek. A magyarokra vonatkozó információkon kívül Julianus adatokat gyűjtött a tatárok eredetéről, korábbi hódításairól, életmódjukról és harcmódorukról. A szuzdali fejedelemtől azt is megtudta, hogy a tatárok Magyarország és a Rómán túli területek meghódítását is tervezik. Ezt megerősítette az a szuzdali fejedelem által elfogott tatár levél is, amely a magyar királyhoz íródott, s amelyben felszólítják IV. Bélát, hogy hódoljon be a tatár fejedelemnek. Ezt a levelet Julianus megkapta, és visszaindult, hogy értesítse királyát a készülő veszedelemről.

Második az útjáról maga készített jelentést „Levél a tatárok életéről” címen. Ez utóbbi beszámoló hitelessége vitán felüli, ellenben a Riccardus jelentésben számos olyan ellentmondás és pontatlanság van, amelyek miatt többször is megkérdőjelezték az első jelentés megbízhatóságát. Az is felmerült, hogy ez egy, a Julianus-levél alapján összetákolt hamisítvány. Ez persze túlzó álláspont, de felhívta a figyelmet arra, hogy Riccardust Julianus beszámolójából elsősorban a vallási ügyekkel kapcsolatos információk érdekelték, s a többi adatot hanyagul kezelte.¹³⁸

Magyarországon a *Magna Hungaria* terminus először a Julianus útjáról szóló jelentésekben fordul elő. Ez az elnevezés a magyarság keleti, korábbi lakóhelyét jelölte, szemben a Kárpát-medencei magyarság országának *Hungaria minor* nevével. Gombocz szerint Julianus előtt ismert lehetett az a nyugati hagyomány, amely szerint két Magyarország létezett. Erre utal Viterbói Gottfried és Beauvais-i Vincent két Magyarföldről szóló beszámolója.¹³⁹

¹³⁸ A kérdés irodalmát áttekinti Györffy 1986, 32–34, és Ligeti 1986, 393–396.

¹³⁹ Gombocz 1923, 1–4; SzÖM I:2, 185–186.

http://1.bp.blogspot.com/_8g7PNYjubcY/TKkCKIR5A8I/AAAAAAAAABVs/DBjIYbvfQIQ/s1600/Julianus_%C3%BAtja_Tk%C3%A9p.jpg

Mindkét szerzőnél a korábbi haza a Meotis környékére tehető, és ez nem lehet azonos a Julianus-féle *Magna Hungariával* a Volga középső folyásánál. Hasonlóval találkozunk *Magna Bulgaria* esetében is. Ez a terminus Kuvrat 7. századi birodalmára vonatkozott a Meotis vidékén, ahonnan a dunai bulgárok nyugatra vándorolva új birodalmat alapítottak. Ezzel szemben Julianus jelentéseiben és más korabeli latin forrásokban is *Magna Bulgaria* a volgai bulgárok országát jelöli. A Riccardus-jelentésből kiderül, hogy a domonkosok a korabeli magyar krónikákban találtak ugyan utalást egy régi Magyarországra, de földrajzi fekvését nem tudták pontosan meghatározni. Az ősi földet kutató első domonkosok közül Ottó valahol a Kaukázus előterében találhatott valamiféle halvány nyomot, mivel később Julianus társaival az ő információi birtokában ugyanide indult. Bármilyen is a viszony a magyarországi és a nyugati források között *Magna Hungariát* illetően, a Julianus-féle terminus tudós elnevezés, melynél egy – a korra jellemző – „csúsztatás” figyelhető meg: a keleten lakó magyarság területe szinte automatikusan átalakul magyar őshaza képzetté.

A mongolkori ferences rendi utazók közül Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk is Julianus nyomán ismerik és használják a *Magna Hungaria* terminust. Náluk tűnik fel *Magna Hungaria* azonosítása Baskíriával: *Bascard id est magna Hungaria*.¹⁴⁰ A tatárjárást követően azután Ákos mesternél és Kézai Simonnál is megjelenik Baskíria neve (*Bascardia* alakban), mint Szkítia három tartományának egyike.¹⁴¹ Mindebből Györffy arra következtet, hogy a baskír–magyar azonosság feltevése magától Julianustól származott.¹⁴² Korábban Gombocz ezt azzal vetette el, hogy sem a Riccardus jelentés sem a Julianus-levél Baskíriáról nem tesz említést.¹⁴³

Magna Hungaria földrajzi meghatározása a Riccardus-jelentés alapján nem egyértelmű. Az derül ki belőle, hogy Julianus a volgai bulgárok egyik nagy városában (*in una magna eiusdem provincie civitate*) egy magyar nőt talált, aki elmondta, hogy onnan kétnapi járóútra az Etil (*Ethyl*) folyó mellett van a keleti magyarok lakóhelye, és a tatárok szomszédosak velük.

A nagy bulgár várost Györffy *Bolgary*val azonosította.¹⁴⁴ Ez a város ma a Volga–Káma összefolyásánál fekszik. A Volgától nyugatra eső bulgár város, *Ošel* is szóba került, de Fodor ezt a felvetést meggyőzően cáfolta, ugyanis ezt az *Ošelt* az orosz seregek 1220-ban elpusztították.¹⁴⁵ A város azonosítását nehezíti, hogy a *Bulgār* forma az országnak, a népének és két városának a köztörök neve.¹⁴⁶ A 12. század óta ennek a csuvasos típusú megfelelője is ismert: *Bular~Biler*. A régészeti ásatások nyomán ismertté vált a Volga–Káma összefolyásánál egy város *Bolgary* falu mellett és egy másik hatalmas város *Biljarsk* falu közelében a 10–13. században. Az első neve egy köztörök névformát őrzött meg orosz változatban, míg a második egy csuvasos típusú alakot tükröz. Jelenleg vita folyik arról, hogy a két település közül melyik szolgált a volgai bulgárok fővárosaként a 10–12. század folyamán. A 12. század közepétől azonban a tatárjárásig az orosz évkönyvekből ismert *Velikij Gorod* 'Nagy város' minden kétséget kizáróan a *Biljarsk* melletti település volt.

¹⁴⁰ Ligeti 1986, 390–392.

¹⁴¹ Ligeti 1986, 404.

¹⁴² Györffy 1986, 35–36. Rubruk azt írta: „Amit a baskírok földjéről mondtam, a domonkos barátoktól tudom, akik a tatárok jövétele előtt utaztak oda” (Györffy 1986, 260). Nehezen megválaszolható kérdés, hogy vajon Julianus ezen domonkosok közül való-e?

¹⁴³ Gombocz 1923, 30–31.

¹⁴⁴ Györffy 1986, 392–393.

¹⁴⁵ Fodor 1977a, 9–20.

¹⁴⁶ Györffy ezzel magyarázza, hogy nem a város tud ötvenezer harcost kiállítani, hanem az azonos nevű ország 1986, 393.

Feltételezhetően a Riccardus-jelentésben szereplő „Nagy Város” az orosz mintát (*velikij Gorod*) követve a *Biljarsk* melletti fővárosra vonatkozhatott. *Bolgary* jelentős várossá és a terület központjává az Arany Horda idején, azaz a Volgai Bulgár Birodalom bukása után vált.¹⁴⁷

Az *Etil*¹⁴⁸ folyó azonosítása körül is viták vannak. A Volgát Fekete vagy Nagy Etil néven ismerik, ugyanakkor a Káma alsó folyását a Bjelajával Fehér vagy Kis Etilnek nevezik. A muszlim földrajzi irodalomban ez a Balhī-hagyományban egyértelműen megőrződött.¹⁴⁹ Tehát Julianus névhasználata utalhat a Volgára vagy az Alsó-Káma–Bjelaja partvidékére. Miután Julianus jelezte, hogy *Magna Hungaria* a tatárok szomszédságában feküdt, ez megkönnyíti a földrajzi meghatározást. Az orosz évkönyvek szerint 1229-ben a tatárok az Urál folyónál megverték a bulgár előőrseket és a Volgáig hatoltak előre.¹⁵⁰ 1232-ben a bulgár terület keleti felére törtek rá a tatárok, de Biljarskot nem érték el.¹⁵¹ Ez arra mutat, hogy a keleti magyarok a volgai bulgároktól keletre vagy esetleg délkeletre élhettek.

A Julianus-levél a tatár hódítások kapcsán arról szól, hogy a tatárok *Magna Hungaria* leverése után nyugat felé vonulva legyőzték a volgai bulgárokat, mordvinokat. E tudósítás alapján *Magna Hungaria* csakis a Volgától keletre képzelhető el. S habár felvetették azt is, hogy a keleti magyarság lakhelye mégis a Volgától nyugatra volt, hiszen Riccardus jelentése nem szól arról, hogy Julianus átkelt volna a Volgán, ez aligha védhető álláspont: Riccardus jelentése egyetlen folyón való átkelést sem említ meg.¹⁵²

Az orosz forrásokban szereplő *Meščer* népet is kapcsolatba hozták a keleti magyarsággal, s a Volga jobb partjára helyezett *Magna Hungariával*, mivel a *meščer* népet ugyanezen a vidéken említik a források. Vásáry kutatásai azonban igazolták, hogy a *meščer* népnév nem lehet a *magyar* alakból magyarázni, így a *meščer*-ek nem lehettek keleten maradt magyar töredékek.¹⁵³

¹⁴⁷ Zimonyi 2005a, 160–167.

¹⁴⁸ Ligeti mutatott rá, hogy egy ótörök *Ātil* alakból magyarázható a tatár *Idil* (ami aztán *Itil* formában időnként kísért a szakirodalomban), a baskír *Iðel*, a csuvas *Atäl* 'Volga'. Ligeti 1986, 393, 478–480.

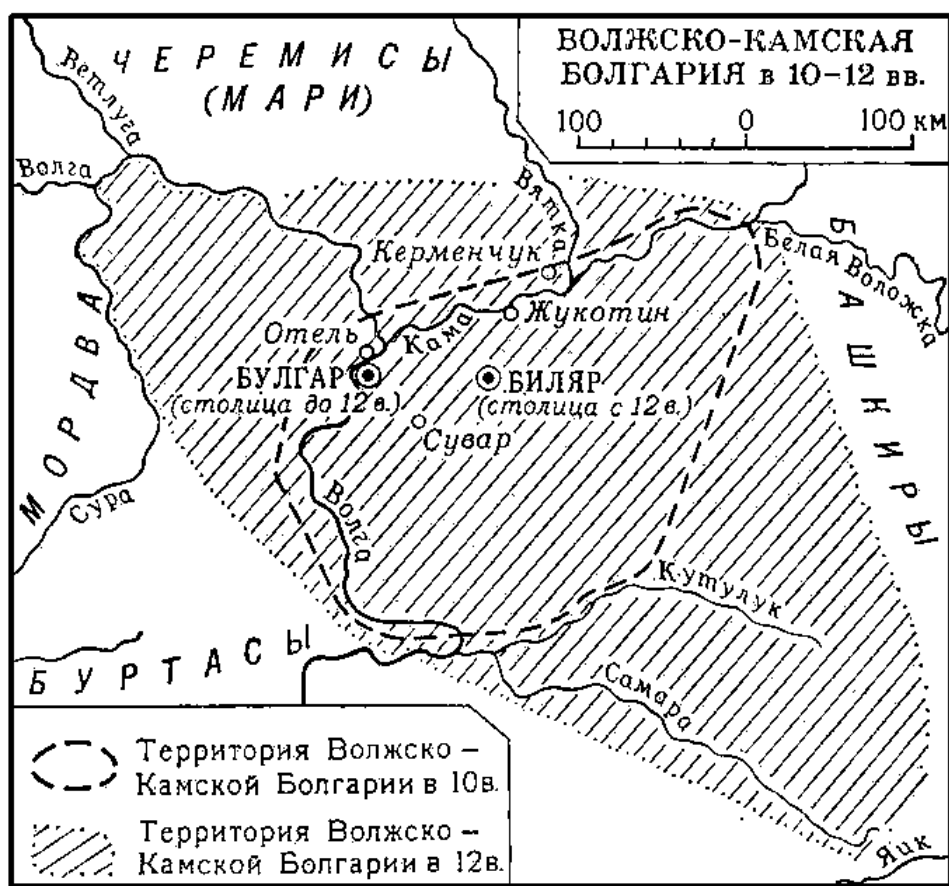
¹⁴⁹ Zimonyi 2005, 203–204

¹⁵⁰ „Ugyanabban az évben a szaksziniek és a kunok a tatárok elől (a Volga) alsó folyásának vidékéről a bulgárokhöz menekültek fel, és a bulgár őrségek ide futottak a tatároktól megverve annak a folyónak a közelében, melynek neve Jaik.” (PSRL 1, 452–453).

¹⁵¹ 1236: „Ugyanebben az évben érkeztek a tatárok, és teleltek, el nem érve a bulgárok Nagy-városáig.” (Lavr. PSRL 1, 460).

¹⁵² Györffy 1986, 33.

¹⁵³ Vásáry 1975, 254–273; 1977, 287–290.

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/cv/d/d9/Bulgar_volga.jpg&imgrefurl=http://www.allempires.com/forum/forum_posts.asp%3FTID%3D6615%26O

Összegezve a fentieket, *Magna Hungariát* mindenképpen a Volgától keletre kell keresnünk.

A keleti magyarság a tatár hódítás pusztítását nem élte túl egységes tömbként, de a Julianus *Magna Hungariájából* szétvándorolt csoportok emléke megőrződött. Ide tartoznak az orosz forrásokban szereplő *možar* népnévi és helynévi adatok.¹⁵⁴ Ugyancsak a keleti magyarság emlékét tartotta fenn a čistopoli temetőben talált volgai bulgár sírfelirat 1311-ből, amelyen egy *Mağar* nevű férfi fia szerepel.¹⁵⁵

A 13. századi Volga vidéken talált magyar töredék létét tehát nincs okunk kétségbe vonni, azonban az, hogy a *Magna Hungariának* nevezett terület a magyarság őshazája lenne, nem több egy – minden ízében középkori – elméleti konstrukciónál. Julianus utazásainak

¹⁵⁴ Vásáry 1975, 237–254; 1977, 283–287.

¹⁵⁵ Hakimzjanov 1986, 176; Róna-Tas 1986, 78–81.

őstörténeti vonatkozása annak megállapítására korlátozódhat, hogy honnan és mikor került a Volga vidékére ez a magyar töredék.

Magna Hungaria és Baskíria azonosítása a 13. századi nyugat-európai utazóknál és a magyar krónikairódalomban (Ákos mester és Kézai Simon) nyilván abból ered, hogy a keleti magyarság lakhelye, *Magna Hungaria* és a 13. századi baskírok szállásai egymás közelében voltak. Az a kérdés, hogy a baskír–magyar azonosítás egy a *Magna Hungariához* hasonló és vele egykorú tudós elmélet-e vagy esetleg irodalmi hagyományokra vezethető-e vissza, a következő fejezet tárgya.

4. Baskír–magyar kapcsolatok

A baskír–magyar viszony önmagában is összetett kérdés. Nemcsak korai muszlim szerzőknél olvasható az azonosítási teória, de a mongol korban (13–14. század) perzsa és a nyugati szerzők, valamint még egy mongol forrás is utal rá. A kapcsolatok értelmezésében a következő álláspontok rögzíthetők: 1. a magyarok nem éltek Baskíriában, a két nép közötti kapcsolat csupán névhasznosság alapján létrejött tudós kitaláció; 2. a magyarok éltek Baskíria területén, de nincs semmi közük a török nyelvű baskírokhoz; 3. a két nép azonos; 4. Németh elképzelése szerint a magyarok Baskíria területén éltek, és baskír volt a nevük, majd többségük elköltözött, de egy részük helyben maradt, és a beköltöző kipcsak nyelvű csoportok átvették a nevüket.¹⁵⁶

A korai muszlim források adatait a következő szempontok szerint csoportosítottuk:

- a. Baskírok a Volgától keletre.
- b. A baskír név a Kárpát-medencében lakó magyarokra vonatkozik
- c. tudósítások a baskír népről mindkét területen

Baskírok a Volgától keletre

A *baskír* népnév heros eponymusként a 9. század elején tűnik fel. A Gardīzīnénél megőrzött kirgiz eredetmondában szerepel egy *Basgirt* nevű ember, aki a kazárok előkelői közé tartozott, s lakóhelye a kazárok és kimekek között volt.¹⁵⁷ Jól ismert jelenséggel, egy

¹⁵⁶ Róna-Tas 1978a, 277.

¹⁵⁷ „Ami az okot illeti, amely miatt a *hırhı*zek főnökükkel egyesültek, az volt, hogy ő a saqlābok (szlávok) összességéhez tartozott, saqlābok nagyjainak egyike volt, s a saqlābok között élt. Rūmból jött egy követ, és ez az

népnev személynévként való használatával találkozunk itt. Czeglédy megállapította, hogy Gardīzī forrása a 8. század végén alkotó Ibn al-Muqaffa' volt.¹⁵⁸

Sallām tolmács a 9. század közepe táján utazott a Nagy Sándornak tulajdonított falhoz. Ennek az utazásnak a leírása két változatban is ránk maradt. A későbbi, de egyben bővebb hagyományt őrző al-Idrīsī beszéli el, hogy miután Sallām a Kaukázuson átkelt, a kazárok országán túl rátalált a *Basğirt* nevű népre.¹⁵⁹

ember azt a követet megölte. A gyilkosság oka az volt, hogy a rūmok (bizánciak) Sém, Noé fiának ivadékai, míg a saqlābok Jáfet ivadékaiból valók. Ők kutyától származnak, azért mert kutyatejen lettek felnevelve. ... E vita közben azt a követet megölte, s így nem volt más hátra, mint hogy annak a főnöknek a saqlābok közül el kellett mennie. Onnan eltávozva a *hazarok*hoz ment. A *hazar* *hāqān* megbecsülte őt, amíg meg nem halt, de mikor másik *hāqān* került trónra, rossz szívvvel volt irányában, s így nem volt más hátra, mint hogy onnan is el kellett mennie, s *Bašğirthoz* ment. Ez a *Bašğirt* a *hazarok* nagyjai közül volt egy férfi; lakóhelye a *hazarok* és a *kīmākok* között volt, kétezer lovassal. Ez után a *hazar* *hān* *Bašğirthoz* küldött valakit azzal az üzenettel, hogy azt a saqlābot pedig üzd el. Ő a saqlābbal beszélt és a saqlāb *Hzrī* (Toğuz oğuz?) tartományba ment, mert közte és köztük rokonság volt. Midőn útközben egy helyre ért, amely a *kīmāk* s *toğuz oğuz* között volt, a *hāqān* saját törzsével a viszony rosszra fordult. Hogy dühét rajtuk kitöltse leöldösték őket. Ők szétszóródva egyesével kettesével saqlābhoz mentek. Ő valamennyit magához fogadta és tartózkodási helyükön jól bánt velük, míg meg nem sokasodtak. Ekkor *Bašğirthoz* küldött valakit, és vele kötött barátságot, míg meg nem erősödött. Utána a *guzzok* ellen hadjáratot indított, sokakat közülük lemészárolt, sokakat foglyul ejtett, és nagy vagyona tett szert részben a portyázásokból, részben a foglyok révén, akiket mind eladott. Annak a törzsnek, amely körülötte szerveződött, a *hırhīz* nevet adta. Mikor híre eljutott a saqlāb[ok]hoz, a saqlāb[ok] közül sok ember ment hozzá hozzátartozóival és ingóságaival, és azokkal összekeveredtek és szövetséget kötöttek, hogy mindannyian egy [néppé] lesznek. A saqlābok külső jele a *hırhīzek* között vörös hajukban és fehér bőrükben nyilvánul meg.” Martinez 1982, 125.

¹⁵⁸ Czeglédy MÖT, 105–112.

¹⁵⁹ „Sallām tolmács mondta: útnak indultunk Szamarrából al-Wāṭiq Billāh levelével, amelyet továbbjuttatásunk ügyében Ishāq ibn Ismā'īlhoz, Armenia fejedelméhez intézett. Őt Tifliszben találtuk meg. Amikor találkoztunk vele, ajánlólevelet írt részünkre Sarīr fejedelméhez és eljuttatott minket hozzá. Miután megérkeztünk hozzá, eljuttatott minket az alānok királyához, és levelet küldött velünk hozzá. Miután megérkeztünk hozzá, eljuttatott minket Fīlān-Šāhhoz. Miután megérkeztünk hozzá, néhány napot nála töltöttünk. Őt vezetőt választott ki részünkre, akik utunkon bennünket eligazítanak. Tőle a *Bašğirt* ország határain utaztunk 17 napon keresztül, míg a nagykiterjedésű fekete, bűzös szagú földre kerültünk, azt tíz nap alatt szeltük át, de mielőtt oda behatoltunk volna, olyan valamikkel láttuk el magunkat, amiket szagoltunk félve utálatos bűzének kártékony hatásától. Aztán eltávoztunk onnan és egy rommá lett országban, amelynek épületei romba dőltek és csak az azokra utaló nyomok maradtak meg belőle egy hónapon át utaztunk. E városok felől tudakozódtunk a velünk lévőktől, ők azt az értesülést adták nekünk, hogy ezek azok a városok, amelyeket Góg és Magóg megrohant és elpusztított. Ezután a hegységtől nyugatra fekvő erődökhöz értünk, amelynek egyik szorosában a gát épült.” Zimonyi 1990, 96.

922-ben Ibn Faḍlān miután átkelt a Szuk és Kundurcsa folyón, amely közül az előbbi a Volga bal parti mellékfolyója, a Szamara kanyarnál talál rá a bāšgird nevű népre, akiket a törökök közé sorol, majd a Cseremsan folyónál kezdődik a volgai bulgárookra vonatkozó leírás.¹⁶⁰ Tehát ezek alapján a Kundurcsa–Szuk és Csirimsan közé lokalizálhatjuk a bāšgirdok lakóhelyét.¹⁶¹

A 11. században Maḥmūd al-Kāšgarī a török nyelvű népekről írt munkájában Bizánchoz közel eső vidékeken felsoroltak között szerepel: besenyő, kipcsak, oguz, yimek, bašgirt, basmil, qay, yabaku, tatar, kirgiz.¹⁶² A szerző szerint a jimek és baskír nyelv a tiszta török nyelvekhez áll közel.¹⁶³

Végeredményben az eddigi adatok alapján megállapítható, hogy a Volgától keletre a 9. századtól élt egy baskír nevű nép, amelyet Ibn Faḍlān a török népekhez sorol, Maḥmūd al-Kāšgarī pedig a 11. században egyértelműen arra utal, hogy ez a nép török nyelven beszélt.

A baskír név a Kárpát-medencében lakó magyarokra

Al-Masūdī a 934-es magyar kalandozó hadjárat leírásában használta a *bašgird* alakot a magyarok egyik nevéként.¹⁶⁴ Így nem lehet kétségünk arra vonatkozóan, hogy ebben az esetben a baskír népnév a Kárpát-medencében élő magyarokra vonatkozik.

¹⁶⁰ „40. /45/ A törökök egyik törzsének országába érkeztünk, akiket bāšgird-nak hívnak. Tőlük a lehető legjobban óvakodtunk, mert ők a törökök közül a leggonoszabbak, a legpiszkosabbak s a legvakmerőbbek, amikor gyilkolás végett támadásra kerül sor. Ha valaki közülük más emberrel találkozik (469), levágja fejét, elviszi és testét otthagyja. Szakállukat borotválják. A tetűt megeszik. Qurtaq-juk öltéseit végigkutatva a tetűt fogaikkal rágják meg /46/. Közülük volt egy ember velünk, aki előzőleg muszlimmá lett és minket kiszolgált. Egy nap láttam, hogyan fogdossa ki a tetűt ruhájából, körmével szétmorzsolja, azután megnyalja; mikor engem meglátott, azt mondta: Kitűnő!” Togan 1939, 35–37, Kmoskó I/3, 17, Simon 2007, 43–44.

¹⁶¹ Czeglédy térképe: MÖT, 30.

¹⁶² Ligeti 1986, 377. Dankoff-Kelly 1982, I, 82

¹⁶³ Dankoff-Kelly 1982, I, 83.

¹⁶⁴ „A kazárok és az alánok nyugatról négy turk néppel határosak, amelyek közös ősre viszik vissza családfájukat. Részben nomádok, részben letelepültek. Véderejük nagy és igen harciasak. Közülük mindegyiknek [külön] királya van, s területük több napi járóföldre terjed. Országuk területe részben a Meótiszig ér. Portyáik során eljutnak egészen Bizáncig és Andalúzia környékéig, győzedelmeskedve az ottani népeken. Békében élnek a kazár királlyal és ugyanúgy az alán fejedelemmel is. Területeik a kazárok országával határosak. Első törzsük neve b.ğ.n.y, a másodiké, amely ezekkel határos, bašgird. Az utóbbiak mellett egy b.ğ.nāk nevű nép lakik, amely a legharciasabb ezek közül a népek közül. Végül egy negyedik nép határos velük, amelynek

Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī 1150 és 1153 között Magyarországon tartózkodott, amelyet *Unkuriya*-nak nevezett, ahol a *bašqird* nevű nép él.¹⁶⁵

Ibn Saʿīd al-Maġribī 13. századi földrajztudós először Sebenico (Sibenik) mongol megtámadása kapcsán említi, hogy a német, *bāšqird* és *hunqar* lakosság összefogott, és vereséget mért a támadókra. Másodjára, szerinte a magyar királyság két részre oszlott: *bāšqird*-ra és *hunqar*-ra, az előbbi lakott nyugaton és muszlim hitű volt, az utóbbi pedig keresztény.¹⁶⁶

Az ugyancsak a 13. században élt al-Qazwīnī egy másik muszlim szerző, Yāqūt földrajzi szótárát idézi, majd a mongol hódításról és annak előzményeiről már egy másik

nūk.r.da a neve. Királyaik nomád életet folytatnak. A hidzsra 320. éve (Kr. u. 932) után, vagy éppen abban az esztendőben, háborúkat viseltek Bizánc ellen.” Murūġ II, 236; Kmoskó I/2, 182–183.

„A burġar s a nomád turkok al-W.l.nd.rīya nevű fajtái, akiknek neve a rómaiaknak a Kelettel szomszédos legszélső végéinek W.l.nd.r néven ismert városával függ össze – ide tartoznak: Baġanāk, Yaġnī, Bašqird és Nūkabarda. Ennek az öt themanak legnagyobb része fölött 320 (Kr. u. 932) után elhatalmasodtak és ott ütve fel sátraikat a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták – ez [az út] mintegy negyvennapos út távolságot tesz ki – s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásaik egészen Konstantinápolyig értek, úgy hogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összeköttetés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék soknapos járásra terjedt ki.” Tanbīh BGA VIII, 180–181; Kmoskó I/2, 217–218; Golden 1975, 22–3, 34–5.

¹⁶⁵ „Aztán megérkeztem *Unkuriya*-ba, ahol egy *bašqird* nevű nép él.” Bolšakov-Mongajt 1985, 56.

¹⁶⁶ „Hatodik klíma: harmadik rész: az első S.bīnqū (olv. Sebenico) város a velenceiek öblének északi partján; ez al-hunkarhoz tartozik, ők törökök és keresztény hitűek, a város hosszúság 37° 40' és a szélesség: 45° terül el. A tatárok egészen odáig jutottak, ekkor azonban a városban al-hunkar, al-bāšqird s allamanok egybegyűltek ellenük, és oly csapást mértek rájuk, amely elvette a kedvüket attól, hogy e vidékre újból visszatérjenek. E várostól nyugatra, az öböl mentén található az Iškafūnīya-hegység (Dinári-Alpok).” Ibn Sā ʿīd, 182–3.

„Hetedik klíma: harmadik rész: az első al-bāšqird országa; ők törökök; régóta az allamāniyyīn szomszédságában laknak; muszlimok, mégpedig egy turkmān vallásjogász révén, aki az iszlám vallásjogával megismertette őket. Megművelt területeik (településeik) legnagyobb része a nagy Danūbā folyó mentén fekszik; ettől délre van fővárosuk a hosszúság 39° 28' s a szélesség 46° 48'-énél. Egyike azoknak az országoknak, ahová a tatárok behatoltak, elpusztították és lakosságát megsemmisítették.

Tőle keletre fekszik, al-hunqar országa, ők törökök és al-bāšqird testvérmépe, az allamāniyyīn-hez való közelségük miatt lettek keresztények. Nekik idegen nevű (nem kibetűzhető) városaik és megművelt területeik (településeik) vannak a nagy folyó mentén. Főhelyük T.rnbw városa a hosszúság 42° s a szélesség 46°-ánál. Ez is azok közé a vidékek közé tartozik, ahova a tatárok behatoltak. Tőlük keletre sok város és megművelt vidék (település) akad, amelyek al-Aškarī (Lascaris) Konstantinápoly fejedelmének birtokát képezik.” Ibn Sā ʿīd, 194; vö. Abūl-Fidā' Kmoskó I/3, 134–135, 145, 146.

forrásból merített. Megállapítja, hogy a bāšgirt egy nagy nép, amelynek királya jelentős sereggel rendelkezik. A többség keresztény, de vannak közöttük muszlimok is.¹⁶⁷

A 13. század végén–14. század elején alkotó muszlim szerző, al-Dimišqī két alkalommal is említi a bāšgird nevű népet. Az első esetben a folyók leírása kapcsán említi *Bāšqird* és *Māḡār* vidéket. Bár a folyókról szóló tudósítás elnagyolt és homályos, a kettős népnév esetéről lehet szó, ahol a magyar az önelnevezés, míg a baskír idegen elnevezés. A másik leírásban a Fekete-tenger mellett élő népek között tűnik fel az *al-hunkar*, *bāšqird* ugyancsak kettős elnevezés. Miután a tatárjárásról is említést történik, feltehetően a szerző a Kárpát-medencében élő magyarokra alkalmazta mindkét kettős elnevezést.¹⁶⁸

A Mongol Birodalom szolgálatában álló perzsa Ğuwaynī 1260-ban befejezett történeti munkájában is megtalálható a *bāšgird* népnév, mégpedig a *kelār* névvel együtt. Ez utóbbi a magyar *király* szóval azonosítható. A *kelār*, *bāšgird* névpárt Ğuwaynī Batu magyarországi hadjáratával kapcsolatban használta, s így nyilvánvaló, hogy a *bāšgird* néven a magyarságot értette¹⁶⁹. A *kelār* név a Magyarország elleni hadjáratban részt vett személyektől

¹⁶⁷ „Bāšgirt népe jurtákban lakik; erődök nincsenek náluk; minden település fegyveres csapat parancsnokának birtoka volt; a birtokok miatt sok ellenségeskedés volt közöttük. A bāšgirt királya jónak látta a birtokokat visszavenni tőlük és nekik a kincstárból zsoldot folyósítani, hogy ezzel viszálykodásaiknak véget vessen. Ezt meg is tette. Mikor a tatar (nép) ellenük tört s a bāšgirt királya felkészült, hogy velük szembe szálljon, a parancsnokok kijelentették: Addig nem harcolunk, amíg birtokainkat vissza nem adod nekünk. A király erre azt felelte: Ilyenformán nem adom nektek vissza, mert ha harcoltok, önmagatokért és gyermekeitekért teszitek. Erre a hatalmas sereg szétszéledt, a tatárok kardja ellenállás nélkül tarolt közöttük, és pusztulást és halált hagytak maguk mögött.” Kmoskó I/3, 95–96.

¹⁶⁸ „Továbbá a šaqāliba s a rūs folyója (Don) hatalmas folyó; Saqsīn s al-Kalābīya hegyei között ered; Bāšqird és Māḡār vidékei, valamint Surdaq (Szudaq) vidékei felől több folyó ömlik belé. Telente még az Atil folyónál is erősebben befagy.” Kmoskó I/3, 108

”E (Kazár-tenger)parttal Armenia vidéke határos. Alapítója Armīnī ibn Līfī ibn Yāfī; az örmények rá vezeték vissza eredetüket. Négy Armenia van: az első az, amely a Kazár-tenger között fekszik; neve Arrān. Városai közé tartozik: al-Baylaqān, amelyet Qubād ibn Fīrūz épített; Bardā a városa, amelyet Bardā a ibn Armīnī épített; ebbe aztán Qubād bevonult; al-Bāb wa-l-Abwāb, amelyet Darband-nak is neveznek; e szó jelentése: nehezen járható, szűk hágó. Ez a Darband egy tengerparti város a tenger mellett emelkedő Qabq-hegység oldalában; al-Abwāb (a kapuk) erődök, amelyeket Anūšarwān építtetett e hegység szorosainál; számuk tizenkettő. E szorosok kapuk, amelyeken át az Rūs-tenger partvidékén élő törzsekhez lehet eljutni. E törzsek nevei: allān, arkaš, ar-rūs, al-hunkar, bāšqird és al-qibḡāq. E kapukon át jutottak ezekbe a vidékekbe a tatárok, elpusztítva a bennük levőket.” Kmoskó I/3, 113.

¹⁶⁹ „Amikor a rūs, a qifčāq és az alān [nép] megsemmisült. Batu elhatározta, hogy hozzákezd a kelār és a bāšqird [nép] megsemmisítéséhez: ezek keresztény vallású, nagyszámú népek, és azt mondják róluk, hogy szomszédosak a frankokkal [farang].” Qazwini 225–226, Boyle I, 270–271. Ligeti, MNYTK II, 82; 1986, 398.

származhatott, a *bāšgird* alak viszont írott hagyományra utal. Ez az alak található Ibn Fadlānnál és Yāqūt földrajzi szótárában, amely közkézen forgott. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Ğuwaynī *bāšgird* névhasználatát összefügg azzal a korábbi muszlim hagyománnyal, amely a nyugati magyarságot baskírnak nevezte.

Rašīd al-Dīn, a 14. század eleji perzsa történétíró, átvette Ğuwaynī híradását az 1241–42. évi magyarországi mongol hadjáratról, de a *kelār* (كلار), *bāšgird* névpár helyén esetenként nála *bulār* (بولار) *bāšgird* olvasható. Az első név megváltoztatása írástorzulással magyarázható, amit esetleg befolyásolt a lengyel népnévre (*Polonia*) történő utalás. Rašīd al-Dīn több alkalommal is említi a *bāšgird* népnévet. Ezek közül az első csoportba azok az említések tartoznak, ahol a különböző névfelsorolásokban Ğuwaynī eredeti *kelār*, *bāšgird* névpárját használja. A második csoportba azok a név előfordulások sorolhatók, amelyekben a *kelār*, *bāšgird* helyén *bolār*, *bāšgird* van. Amint már utaltunk rá, ez lehet szándékos elírás. Ugyanakkor az adatok egyértelműen Ğuwaynī koncepcióját tükrözik: a *bāšgird* népnév mindkét összetett alakjával együtt a nyugati magyarságot jelöli.¹⁷⁰ Az említések harmadik csoportjába két értesülés tartozik. Itt a *bāšgird* név nem párban, hanem „önállóan” jelentkezik, igaz, hogy mindkét helyen névfelsorolásban, s előtte kettővel a *būlār* név van. Ligeti szerint ez utóbbi két adat értékelése a baskír–magyar viszony szempontjából rendkívül bizonytalan.¹⁷¹

¹⁷⁰ Ligeti, MNYTK II, 82–83. Rašīd al-Dīn egy másik leírást is közöl a Magyar Királyság elleni mongol hadjárat kapcsán, amelynek forrását nem ismerjük. Itt a magyarokra használt összes alak megtalálható különböző helyeken:

“A *Hūker yīl* (ökör év=1241) azaz a Qa’an halálának évében, a tavaszi hónapokban *Būlār* és *Bāšgird* felé átkeltek a *Marāq Tān* hegyeken.

Orda és Bajdar jobb felől indulva *Īlāwūt* tartományán kelt át. *Barznām* seregével együtt (ellenük) jött, de megölték őt.

Batu *Astārīlāw* felé menet csatát vívott a *Bāšgird* uralkodóval, a mongol sereg győzedelmeskedett felettük.

Qadan és Būri a *Sāsān* nép ellen vonult és három csatában legyőzte őket. Bőcsek *Qarā Awlāg* felé vezető úton vonulva áthaladt az ottani hegyeken, az *Awlāg* népeket legyőzte. Onnan *Bāyāq tūq* erdein és hegyein keresztül elérte *Mīšlāw* határait. Az ott állomásozó ellenséget legyűrték.

A hercegek az említett öt úton haladva *Bāšgird*, *Māgār* és *Sāsān* területek teljességét elfoglalták, az uralkodójukat, *kilar*-t menekülésre készítették.” Ali-Zade, 164–167; Boyle, Rashid, 69–71; Verhovskij, 45–46; Thackston, 331–332.

¹⁷¹ Ligeti, MNYTK II, 84.

Tudósítások a baskír népről mindkét területen

A Balhī-hagyomány a *basğirt* nép két területéről tudósít: „Basğirt. Két fajtájuk van. Az egyik fajta a guzzīya végein, a (volgai) bulgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk vagy 2000 ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A bulgárok alattvalói. A másik basğirt-ok a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind a besenyők turkok, és ők határosak a rūm-mal (bizánciakkal).”¹⁷² Miután al-Balhī a 10. század elején alkotott, ő az első olyan szerző, aki a keleten maradt magyar töredéket baskír néven azonosítja a már Kárpát-medencében élő magyarsággal. Al-Balhī tehát a baskír–magyar rokonság első teoretikusa. Yāqūt földrajzi szótárában a *bāšğird* címszó alatt közölt egy hosszabb leírást.¹⁷³ Yāqūt közli,

¹⁷² BGA I,225; BGA II²: 396; Czeglédy MÖT, 16–17.

¹⁷³ „**Bāšğird** (I, 468 [I, 322]) šīn magánhangzó nélkül, ain ponttal; egyesek szerint bāšğird ğīmmel, mások szerint bāšğird qāf-fal. Vidék Konstantinápoly és Bulgār között.

Al-Muqtadir Billah annak idején elküldte Aḥmad Ibn Faḍlān ibn al-Abbās ibn Rāšid ibn Ḥammād-ot, előbb az igazhívők parancsnokának (kalifa), utóbb Muḥammad ibn Sulaymān kliensét az országa népével együtt muszlimmá lett šaqāliba (szlávok, értsd volgai bulgárok) királyához, hogy őket díszruhákkal ellássa s az iszlám törvényeire kioktassa. Ő mindent elbeszél, aminek szemtanúja volt, attól kezdve, hogy Bagdadból elutazott, egészen addig, amíg oda vissza nem tért. Elutazása 309. šafar havában (921. június) történt. A bāšğird-ről megemlékezve ezeket mondja:

/45; 40. §/ *A törökök egyik törzsének országába érkeztünk, akiket bāšğird-nak hívnak. Tőlük a lehető legjobban óvakodtunk, mert ők a törökök közül a leggonoszabbak, a legpiszkosabbak s a legvakmerőbbek, amikor gyilkolás végett támadásra kerül sor. Ha valaki közülük más emberrel találkozik (469), levágja fejét, elviszi és a testét otthagyja. Szakállukat borotválják. A tetűt megeszik. Qurtaq-juk öltéseit végigkutatva a tetűt fogaikkal rágják meg /46/. Közülük volt egy ember velünk, aki előzőleg muszlimmá lett és minket kiszolgált. Egy nap láttam, hogyan fogdossa ki a tetűt ruhájából, körmével szétmorzsolja, azután megnyalja; mikor engem meglátott, azt mondta: kitűnő!*

/41. §/ *Közülük mindegyik egy fadarabot [323] penis formára farag, s azután nyakába akasztja; ha utazni, vagy pedig ellenséggel szembeszállni kíván, megcsókolja s előtte leborulva azt mondja: „Úristen, tégy velem így meg így!” Erre azt mondtam a tolmácsnak: „Kérdezd meg valamelyiket, miféle érve van erre nézve, és miért tekinti istenének!” Felelte: „Azért, mert én is ehhez hasonlóbból jöttem a világra, és nem ismerek kívüle mást, ami létrehozott volna.”*

/42. §/ *Vannak közülük egyesek, akik azt állítják, hogy tizenkét istenük van: istene van a télnek, nyárnak, esőnek, szélnek, fának, embernek, lónak, víznek, éjjelnek, nappalnak, halálnak, életnek s földnek. Az az isten, aki az égben van, a legnagyobb köztük, jóllehet az velük közös megegyezés alapján állapotodik meg, s mindegyikük helyeslőleg veszi tudomásul, amit társa tesz. „Távol legyen Allahtól, amit ezek a gonosztevők és hálátlanok (hitetlenek) állítanak, a lehető legtávolabb!” Láttunk közülük olyan törzset, amely kígyókat, egy olyan törzset, amely halakat, egy olyan törzset, amely darvakat tisztel; erre vonatkozólag értésemre adták, hogy amikor egy*

hogy ezt a nevet két formában jegyzik az iszlám irodalomban: *bāšgird* és *bāšqird*. Majd ezután következik egy bizonytalan földrajzi meghatározás: ez egy ország Konstantinápoly és Bulgár közt, ami csak a Kárpát-medencében élő magyarságra utalhat. Majd Ibn Faḍlān alapján egy hosszabb leírás olvasható a Volgától keletre lakó baskírokról, amely egyezik Ibn Faḍlān Meshedben megtalált szövegének jeles részével. Yāqūt 1217 táján Aleppóban találkozott *bāšgird*dokkal, akiktől megtudta, hogy nevük *hunkar* és érdekes adatokat gyűjtött a Magyar Királyságról és az ott élő muszlim közösségről. A címszó végén hivatkozott még a Balḥī-hagyományt képviselő al-Iṣṭahrī művére.

velük ellenséges néppel hadakoztak, amely őket megszalasztotta, a darvak megszólaltak a hátuk mögött, mire azok, akik őket megszalasztották, megfutamodtak; ezért tisztelik a darvakat azt mondva: „Ez a mi istenünk, mert megszalasztotta ellenségeinket”; ezért tartják azokat tiszteletben.

Én magam Aleppó városában egy nagy törzset találtam, amelynek neve al-bāšgirdīya; hajuk és arcuk rőt volt nagyon; Abū Ḥanīfa – Allah jóindulata rajta – vallásjogi elveit vallották. Egyikükhöz, akit értelmesnek véltem, kérdést intéztem országukról és állapotukról. Válaszolta: „Ami országunkat illeti, az Konstantinápolyon túl (mögött) van, a frankok egyik nemzetének birodalmában, akiknek neve al-hunkar. Mi muszlimok vagyunk, királyuk alattvalói, országuk egyik szélén, mintegy harminc falut képezünk, amelyek mindegyike csaknem egy kisebb országnak felel meg, csak hogy al-Hunkar királya nem engedi meg, hogy ezek bármelyike körül falat emeljünk, mert attól tart, hogy ellene akkor fellázadnánk. Mi keresztény országok között lakunk; tőlünk északra fekszik a ṣaḡāliba földje, délre tőlünk van a pápa országa, vagyis Róma. (A pápa a frankok főnöke, mégpedig szerintük Krisztus helytartója, úgy, mint az igazhívók parancsnoka a muszlimoknál. Az uralma a vallással összefüggő dolgokban mindnyájukra kiterjed.) (470) Tőlünk nyugatra van al-Andalus, keletre a Rūm országa: Konstantinápoly s annak tartományai. Mondta: nyelvünk a frankok nyelve, viseletünk az ő viseletük; a hadseregben velük együtt szolgálunk, és velük együtt vezetünk hadjáratokat minden törzs ellen. (Ugyanis ők csak olyanok ellen hadakoznak, akik a muszlimokkal ellenséges viszonyban vannak.)

Megkérdeztem tőle, mi okból lettek muszlimokká, holott a hitetlenek országának közepén laktak. Felelte: „Hallottam, amint eleink egy csoportja mondta, hogy hosszú időnek előtte országunkba hét emberből álló muszlim társaság érkezett Bulgár országából, akik közénk telepedve jóságosan kioktattak minket arról, milyen tévelygésben vagyunk, s az iszlám vallásának helyes útjára igazítottak minket. Allah is jó útra vezetett minket, Allahnak hála, valamennyien az iszlámra térünk át. Allah megnyitotta kebleinket az igaz hit számára. Mi azért jöttünk ebbe az országba, [39] hogy a vallásjogot elsajátítsuk; mikor hazatérünk, népünk nagyra fog minket becsülni, és vallási ügyeinek vezetésével bíz meg minket.”

Megkérdeztem tőle: miért borotváljátok szakállatokat, mint azt a frankok teszik? Felelte: „Azok, akik közülünk katonáskodnak, borotválkoznak és a frankokhoz hasonló hadi öltözetet hordanak, ami a többieket illeti, ők nem (borotválkoznak és öltöznak így).”

Kérdeztem: mekkora távolság van köztünk és országok között? Felelte: innen Konstantinápoly körülbelül két és fél hónap, Konstantinápolytól hazánkig az út ugyanannyi.

Ami Iṣṭahrī-t illeti, ő könyvében ezt mondja: „Bāšgird-től Bulgár-ig huszonöt állomás van, és bāšgird-től al-baḡān-ig – ők a törökök egyik fajtája – tíz nap van.” Kmoskó I/3, 17–19.

Yāqūt leírásának összeállítása és koncepciója utal arra, hogyan jöhetett létre a baskír–magyar azonosítás: Yāqūt a leírása végén egyértelműen igazolja, hogy al-Iṣṭahrī nyomán a két *bāšgird* országról tudott. Nyilván a nyugatira utal a Konstantinápoly és Bulgár közötti meghatározás.¹⁷⁴ Ibn Faḍlān útleírásának *bāšgird*okra vonatkozó részét is ehhez népnévhez kapcsolta. Így a Volgától keletre lakó töröknek mondott baskírok, akiknek a nyelvről és etnikai hovatartozásáról semmilyen eligazítást nem kapunk, lehetnek török nyelvű baskírok vagy a keleten maradt magyar nyelvű töredék is. Yāqūt Aleppóban szerzett szóbeli értesüléseit a magyarországi muszlimoktól az országuk viszonyairól szintén e népnévhez csatolva írja le. Az egész koncepció forrása, al-Iṣṭahrītól származó adatok zárják a címszót. A Volgától keletre a baskírokra vonatkozó Ibn Faḍlāntól származó, 922 körüli értesülés – amelyről nem megállapítható, hogy a keleti magyar töredékhez vagy a török nyelvű baskírokhoz köthető –, illetve a magyarországi muszlimok beszámolója a 13. század elején, alapjaiban hiteles. A két népcsoport azonosítása al-Iṣṭahrī tudósításán alapul, ahol egyértelműen a 10. század elején a keleti magyar töredékről és a Kárpát-medencében élő magyarokról van szó, jóllehet a névválasztás, azaz miért használják mindkét népre a baskír terminust, továbbra sem világos.

Ettől el kell választani a Ğayhānī-hagyomány adatait, amelyet korábban egyértelműen a baskír kérdéshez kapcsoltak, amely a földrajzi meggondoláson és a népnév azonosításán alapult.

A Ğayhānī-hagyomány szerint a *mağğar* nép első határa a besenyők és a volgai bulgárok *Askal* törzse között volt. Ezután szól a *mağğarok* Fekete-tengertől északra fekvő lakóhelyéről.¹⁷⁵ Czeglédy a Ğayhānī-szöveghagyományban az „első határ” kifejezés beható vizsgálata alapján úgy vélte, hogy nyelvi szempontból csak úgy lehet az adott kifejezést értelmezni, hogy a *mağğar* határ a Volgától keletre volt, s szállásterületük innen kezdődve kiterjedt egészen a Fekete-tenger északi partjáig. Ennek ellentmond al-Ğayhānī földrajzi elképzelése Kelet-Európáról, legalábbis az, amit művében felvázolt, ugyanis a Volgától keletre lévő határt és a Fekete-tenger közötti területet elválasztják egymástól a kazárok, burtászok és volgai bulgárok lakóhelyei.¹⁷⁶ Ennek az ellentmondásnak a feloldására több vélemény alakult ki.

¹⁷⁴ Yāqūt I, 322–323. Kmoskó I/3, 17–19

¹⁷⁵ Zimonyi 1990, 148–149.

¹⁷⁶ Czeglédy MÖT, 18–25.

Az egyik szerint két területről van szó, s a keletebbre eső a magyarok korábbi hazája. A szövegrész nyelvi értelmezése, s al-Ġayhānī szövegében található események kronológiája, valamint a feljegyzés jellege ugyanakkor ezt nem támogatja. Az ebben a hagyományban található magyar történeti események közül a legkorábbit 830 körülre datálták. Ezt Sarkel felépítésével hozták kapcsolatba,¹⁷⁷ amelyről alább kimutatjuk, hogy nem tartható, így a forrás a 870–880-as évek állapotát tükrözi.¹⁷⁸ Al-Ġayhānī Kelet-Európa népeinek leírásánál elsősorban kereskedelmi és politikai szempontok vezették, s történeti hagyományokat nem jegyzett le.

A másik vélemény szerint két különböző nép (*baġġir* baskír és *maġġir* magyar) nevének arab íráskép szerinti hasonlósága indíthatta al-Ġayhānīt arra, hogy a két népet azonosnak vélje. Al-Ġayhānīnak 870 körüli adatai voltak a Fekete-tenger közelében élő, *maġġar* nevű népről, ugyanakkor ismerte Ibn Hurdādbih – akinek munkája ismereteink szerint az egyik alapforrása volt – *ġ.f.r* adatát a török népek felsorolásában, valamint felhasználta az Ibn Faḍlāntól származó értesülést a a besenyők és a volgai bulgárok közötti *bāšġird* nevű törzsről.¹⁷⁹ Ezek alapján Ġayhānī gondolatmenete a következőképpen rekonstruálható: a 870 körüli, Fekete-tengernél élő *maġġar*-ok azonosíthatók Ibn Hurdādbih (*m*).*ġ ġar*-jaival. Őket Ibn Faḍlān *bāšġird* néven ismeri. Következésképp mindkét csoportot a *maġġar* néven szerepelteti.

Egy harmadik álláspont szerint, amelyet Kmoskó képviselt, al-Ġayhānī művének megírásakor, a 920-as években, de talán már a 870-es években is feltételezhető, hogy a magyarság egy töredéke ténylegesen a Volgától keletre élt, tehát két különböző területről van szó, de ez nem azt jelenti, hogy ott volt a magyar őshaza is. Kmoskó nyomán részleteiben sikerült igazolni, hogy a *maġġar* népnév mögött az arab népetimológia *maḥfar* 'leásott föld' legendás elbeszélése állhatott, tehát a baskír kérdéshez nincs köze, hanem inkább a magyar népnév *maġar* formájának tudatos torzításával számolhatunk.¹⁸⁰ Ugyanakkor a szövegrész vonatkozhat a 920-as évekre – amikor al-Ġayhānī művének alapredakciója elkészült –, illetve a keleten maradt magyar töredékre.¹⁸¹

¹⁷⁷ Czeglédy MÖT, 118.

¹⁷⁸ Zimonyi 2005, 250–253.

¹⁷⁹ Zimonyi 1990, 152.

¹⁸⁰ Róna-Tas András egy *maġ. ar* alakból indult ki, ami egy *magy-er* alakot adhatna vissza 1996, 227

¹⁸¹ Zimonyi 2005, 67.

A mongol és latin adatok a baskírokról

„A mongolok titkos története” című, 13. század közepén keletkezett krónika megőrizte a baskír népnevet *bağigit* formában. A szóvégi *t* a többes szám jele, a *ğ* és *g* közötti *i* pedig a mássalhangzó-torlódás feloldására szolgált a mongol nyelvben.¹⁸² „A mongolok titkos története” 262., 270. és 274. szakaszában a meghódított népek között történik említés a *bağigit* népről. A 262. szakasz szerint Szübeetej észak felé tizenegy népet győzött le: kanglin, kibcsaut, *bağigit*, oroszut, madzsarat, aszut, szaszut, szerkeszüt, kesimir, bolar, kerel.¹⁸³ Ez a tudósítás az 1221–1223. évi eseményekre vonatkozik. A 270. szakaszban arról esik szó, hogy miután az előbb említett tizenegy nép feltartóztatta Szübeetejt, a segítségére küldték Batut, Güjükit és Möngkét.¹⁸⁴ Ez az 1228. és 1231. évekhez köthető események között szerepel. Végül a 274. szakaszban az olvasható, hogy Szübeetej és a segítségére küldött hercegek legyőzték a nyugati népeket.¹⁸⁵ Ez utóbbi híradás a 270. szakasz tudósításának hanyag és felületes másolata.¹⁸⁶ Mindenekelőtt megállapítható, hogy a 270. és 274. szakasz adatai nyilvánvalóan a Batu vezette 1236–1242 közötti nagy nyugati hadjáratra vonatkoznak. A 262. szakasz listájában pedig olyan népnevek is előfordulnak, amelyek nem szerepelhetnének Szübeetej 1221–1223. évi hadjárata kapcsán, de Batu későbbi hódításai ezeket a népeket is elérték. Ligeti ezért hangsúlyozta, hogy hiteles a felsorolás ugyan a 262. szakaszban, de a névanyagban anakronisztikus adatok is szerepelnek.¹⁸⁷ A *bağigit* népnév vonatkozásait illetően Ligeti újabban a magyarokra gondolt.¹⁸⁸ Korábbi cikkében még azt írta, hogy a népnév a török baskírokra illik rá.¹⁸⁹ Ez utóbbi álláspontot támogatja „A mongolok titkos története” 239. szakasza, ahol Dzsocsi 1207-es hadjárata kapcsán az erdei népek felsorolásában szerepelt a *bağigit* népnév. Ennek hordozói Nyugat-Szibéria területén élhettek.¹⁹⁰

¹⁸² Ligeti 1986, 399.

¹⁸³ Ligeti, Mon. 235–236.

¹⁸⁴ Ligeti, Mon. 243.

¹⁸⁵ Ligeti Mon. 247–248.

¹⁸⁶ Ligeti MNYTK II, 84.

¹⁸⁷ Ligeti, MNYTK II, 84–85.

¹⁸⁸ Ligeti 1986, 399.

¹⁸⁹ Ligeti, MNYTK II, 85.

¹⁹⁰ Ligeti, Mon. 205.

Így nézetünk szerint a mongol forrásban szereplő *bağigit* népnév a török baskírok neve lehet, s csupán a baskír–magyar azonosítás teóriájának hatására merülhetett fel, hogy a magyarokra vonatkozhat. Ez a feltevést azért sem védhető, mert a magyarság az idézett névlista két másik népnévvel is azonosítható (madzsarat, magyar; kerel, király).

A mongolkori ferences rendi utazók, Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk adatairól Magna Hungaria kapcsán már esett szó.¹⁹¹ A három szerző nyomán terjedt el Baskíria (*Bascard*) és Magna Hungaria azonosítása. Az azonosítás forrásául a Baskíriát megjárt domonkosok értesülései szolgálhattak, hiszen a három szerző egyike sem járt a Volga–Káma vidéken. Ebből kiindulva elfogadható Ligeti álláspontja, miszerint ezek az adatok teljesen függetlenek a muszlim szerzők korábbi baskír–magyar hagyományától.¹⁹² Az azonosítás alapja a nyugati utazóknál az lehetett, hogy a keleti magyarság lakhelye a volgai bulgárokétól keletre volt, ugyanúgy, mint a baskíroké. Ebből kézenfekvően adódott, hogy a két nép azonos. Arról, hogy Baskíriában a tatár hódítást követően a keleti magyarok nagyobb tömbben nem maradtak meg, a magyar ferences Johanca 1320-as tatárországi térítőútjáról beszámoló levele győzhet meg: a páter hét évet töltött Baskíriában, de magyarokról nem tett említést a levelében.¹⁹³

Baskír–magyar törzsnévi és nyelvi egyezések

A baskír és a magyar törzsnevek közötti párhuzamokra a század elején Pauler figyelt fel, s két törzsnevet azonosított: *Gyarmat-Yurmati*; *Jenő-Yeney*.¹⁹⁴ Németh 1930-ban a felvetett azonosításokat elfogadta s nyelvtörténetileg is megmagyarázta.¹⁹⁵ Ligeti a *Gyarmat* feltételezett etimológiáját (török *yor-* 'elfárad' és *mati* gerundium) nehezen tartja elfogadhatónak, ugyanis ez a török ige csak az oguz nyelvekben mutatható ki, s a nyelvemlékekben sincs nyoma.¹⁹⁶ Ez a nehézség persze nem zárja ki a két törzsnév összetartozásának feltevését amennyiben más etimológiával számolunk.¹⁹⁷ Németh 1966-ban további egyeztetésekkel jelentkezett: *Nyék-Negmen*, *Keszi-Kese*, *Gyula-Yulaman*, *Megyer-*

¹⁹¹ Ligeti 1986, 396–397.

¹⁹² Ligeti 1986, 396.

¹⁹³ Bendefy 1937, 47–50.

¹⁹⁴ Pauler 1900, 126.

¹⁹⁵ Németh 1930, 308–309.

¹⁹⁶ Ligeti, MNYTK II, 57–58. Németh 1975-ben ezt az etimológiát visszavonta.

¹⁹⁷ Vö. Berta t 1997, 213–214.

Mišer. A *Gyula* nem szerepel a magyar törzsnévlistán, de Németh szerint volt egy ilyen törzs, amely különleges szerepet játszhatott a magyar törzsrendszerben, mivel mint a magyarok egyik fejedelmének (a *gyulának*) a népe értelmezhető.¹⁹⁸ Mándoky Kongur előbb az újabb egyeztetéseket, később a biztosnak tűnő *Jenő-Yeney* egyeztetést cáfolta.¹⁹⁹ Vásáry a *Megyer-Mišer* összefüggés tarthatatlanságára mutatott rá.²⁰⁰ Így az etimológiáját tekintve számos nehézséggel terhelt magyar *Gyarmat* törzsnév és a baskír *Yurmati* egyeztetésen kívül nincs tudományosan igazolt törzsnévi megfelelés a baskír és a magyar törzsnevek között.

A baskír–magyar kérdés nyelvészeti szempontú megközelítéséről Vásáry egy nagyobb tanulmányban értekezett és a következőket állapította meg: „1. A baskír fonémarendszer sajátosságai nem magyar nyelvi hatásra alakultak ki; 2. a baskír nyelvben nincsen magyar jövevényszó; 3. Baskíria földrajzi nevei közt magyar eredetű nem mutatható ki”.²⁰¹ Ez azt jelenti, hogy a baskír–magyar rokonság tételét az eddigi nyelvészeti kutatások eredményei nem támasztják alá.

Végül az őshazaelméletek, a baskír–magyar rokonság és a Julianus által keleten megtalált magyarok viszonyáról kell említést tenni. Gombocz első őshazaelmélete szerint a magyarságot először a Volga vidékén érte török hatás 600 körül. A volgai bulgárok ekkor költöztek ide, s a magyar törzsek 800 táján húzódtak innen délre, de egyes töredékeik helyben maradtak. Gombocz később változtatott álláspontján: a magyarság 463-tól a Kaukázus előterében élt, s 600 körül a volgai bulgárokkal együtt érkeztek egyes csoportjaik a Volga–Káma vidékére. Julianus a 13. században azokat a magyarokat találta meg, akik vagy helyben maradtak, vagy a volgai bulgárokkal költöztek oda. Gombocz szerint a Volga környéki magyarságnak a baskír–magyar rokonsághoz semmi köze, ugyanis ez utóbbi tudós eredetű hagyományon alapul.²⁰² Németh először elfogadta Gombocz második elméletét, azzal a különbséggel, hogy ő a baskír–magyar rokonságot nem tagadta. Szerinte a baskírok a délről odatelepült magyarságtól örökölték nevüket, a magyarok pedig lassan beolvadtak a keletről jövő török nyelvű többségbe.²⁰³ Németh a baskíriai törzsnév kutatás hatására az 1960-as években megváltoztatta álláspontját, s Gombocz korábbi nézetéhez tért vissza: a magyarság

¹⁹⁸ Németh 1966, 35–50.

¹⁹⁹ Mándoky Kongur 1976, 41–44; 1986, 70–74.

²⁰⁰ vö. 70. jz.

²⁰¹ Vásáry 1985, 388.

²⁰² Czeglédy, MÖT, 158–160.

²⁰³ Németh 1930, 315.

csak 750–800 körül indult Baskíriából dél felé. Az itt maradt magyar töredéket pedig csak a tatárjárást követően olvasztották be az idetelepülő török baskírok, hiszen a 13. században Magna Hungariában még kitapintható egy magyar diaszpóra.²⁰⁴

Ligeti a baskír–magyar viszony megítélésekor a két ellentétes nézet összebékítésére tett kísérletet. A baskír és magyar népnév úgy függ össze, hogy a magyar népnév korai alakja egy *maġgir* forma volt, amelyből 950 táján már eltűnt a *g* hang. A *maġgir* alaknak azonban volt egy törökös változata is, a csuvasos (volgai bulgár) *baġgir*. Miután a 6. században, a Kazár Birodalom kialakulásával egy időben, ez a *maġgir-baġgir* nevű nép délre vándorolt a Volga–Káma vidékéről, helyére egy kipcsak török népesség költözött. Ez felvette a régi lakók *baġgir* nevét, amelyből ebben a nyelvben előbb *bašgir*, majd *bašgirt* alakult. Ez lehet a kiindulópontja a népetimológiás *baškurt* ’vezérfarkas’ népnévnek. Ettől a korai kapcsolattól Ligeti elválasztotta Julianus keleti magyarjainak kérdését. Az általa elfogadott *Gyarmat-Yurmati* és *Jenő-Yänäy* törzsnévazonosítás ugyanis azt jelenti szerinte, hogy e két törzstöredék a besenyőknek a magyarok elleni támadásai következtében került a Volga vidékre a 9. század második felében.²⁰⁵

Ligeti új népnévetimológiája nyelvészeti szempontból számos ponton támadható. A legfőbb nehézség talán az, hogy a *maġgir* alapalak második eleme, a *gir*, nincs megmagyarázva: „nem meghatározható funkciójú”²⁰⁶ elem. Az etimológiára alapozott történeti hipotézisek valószínűsége csekély. Ennek következtében az erre támaszkodó baskír–magyar kapcsolatok bizonyítása sem lehet meggyőző.

*

A forrásaink három népcsoportra használták a baskír elnevezés különböző variánsait: 1. honfoglaló magyarságra, 2. a Volga–Káma vidékén maradt magyar töredékre; 3. a török nyelvű baskírokra ugyanezen a területen. Az alapkérdés az, hogy mi a viszony a keleten maradt magyar töredék és a török nyelvű baskírok között. Yāqūt, illetve Plano Carpini alapján feltételezhető, hogy a muszlim és latin források elképzelése mögött a földrajzi közelségen alapuló azonosításról van szó a 13. századi forrásainkban. Róna-Tas Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī adatából kiindulva úgy véli, hogy a volgai bulgárokat meglátogató szerző a volgai bulgár nyelvhasználatot követve nevezte a keleti és Kárpát-medencei magyarokat baskíroknak. Ezek szerint a baskír népvét a volgai bulgárok használták a magyarokra.²⁰⁷ Ez az elképzelés

²⁰⁴ Németh 1966, 48.

²⁰⁵ Ligeti 1986, 400.

²⁰⁶ Ligeti 1986, 111.

²⁰⁷ Róna-Tas 1996, 224–226.

azonban szintén nem visz közelebb annak megválaszolásához, hogy mi a viszony a keleti magyarság és a török nyelvű baskírok között. Mindenesetre a baskír–magyar kapcsolatok kérdéseire csak további kutatások adhatnak válaszokat. Végeredményben a baskír–magyar rokonságot alkotó teória minden egyes eleméről kiderült, hogy az nem vezethető vissza a honfoglalást megelőző idősakra, hanem a Volga vidéken a 10–13. században élt magyarsággal áll összefüggésben.

5. Volgai bulgárok és magyarok

A volgai bulgárok északra költözését a korábbi szakirodalom 600 körülre datálta. Mivel a honfoglalás előtti török jövevényszavainkat bulgár–törökből magyarázták és a volgai bulgárok egy ilyen nyelvet beszélhettek, a volgai bulgár–magyar érintkezést tényként lehetett kezelni. A török jövevényszavak kérdéséről és annak történeti vonatkozásairól egy későbbi fejezetben részleteiben még lesz szó, itt a volgai bulgár–magyar érintkezés történeti vonatkozásait tárgyalom. Először is a volgai bulgárok korai történetére vonatkozó kutatásokat érdemes számba venni.¹²⁵ A téma fontosságát jelzi, hogy a magyaroknál is előforduló *Bular*, *Bercel*,²⁰⁹ *Szovárd*,²¹⁰ *székely*²¹¹ nevek a volgai bulgárok kialakulásában döntő szerepet játszó törzsnevekkel egyeztethetők.

Az életforma változása szempontjából a magyarsághoz hasonló utat jártak be azok a volgai bulgár törzsek, amelyek miután kiszakadtak steppei környezetükből s erdős vidékre költöztek, eredeti nomád életmódjukat feladva, letelepültek, s földművessé váltak.

A volgai bulgár etnogenezis kapcsán két kérdést kell megválaszolni. A rendelkezésünkre álló adatokból pontosabban körülhatárolható-e az a terület, ahonnan a volgai bulgárságot alkotó törzsek északra költöztek. A másik kérdés az, hogy mikor érkeztek ezek a csoportok a Volga–Káma vidékére.

A 10. századi muszlim forrásokban fennmaradt öt volgai bulgár törzsnév (*Bulgār*, *S.wār*, *ʿAskal*, *Baršūlā*, *Baranġār*).²¹² Ibn Faḍlān, akinél a *Baršūlā* kivételével a négy törzsnév megőrződött, közli, hogy a volgai bulgár törzsszövetség királya, a *Bulgār* törzs vezére, a

¹²⁵ A volgai bulgárok eredetéről Zimonyi 1990; Kazakov 2002, 185–194; Bagautdinov, Huzin 2006, 116–123.

²⁰⁹ Ligeti 1986, 31–32, 360–362.

²¹⁰ Benkő 2009.

²¹¹ Györffy 1990, 81–82.

²¹² A Ġayhānī-hagyomány három törzsükről tud: *baršūlā*, *askal*, *bulgār*; Zimonyi 1990, 132. Kmoskó I/1, 206.

másik négy király felett rendelkezett. A négy király közül kettőt, a *S.wār* és *'Askal* törzsek vezetőivel lehet azonosítani. Feltételezhető, hogy a másik két király a név szerint ismert másik két törzs (*Baršūlā*, és *Baranġār*) vezetője lehetett.²¹³ Ez az öt törzsnév a volgai bulgár etnogenezis alapja. Erre építve lehet vizsgálni, hogy ezek a népnevek hol és mikor szerepeltek az írott forrásokban.

A bulgárok északra vándorlásának időpontját illetően megoszlanak a vélemények. Ennek oka abban kereshető, hogy erről nem maradt fenn közvetlen tudósítás az írott kútfőkben. Korábban általában egy, néha két tudományág szempontjait figyelembe véve igyekeztek meghatározni az időpontot. Biztosabb eredmény várható több tudományág eredményeinek szembesítéséből. Ezért számba kell venni a régészet, a numizmatika, a gazdaságtörténet és a történeti nyelvtudomány területén újabban feltárt tényeket, s az ezekre alapított nézeteket. Ezen eredményeket szembesítve vizsgálhatjuk azt a problémát, hogy a volgai bulgárok mikor jelennek meg először az írott forrásokban. Erről ugyanis csupán egy-egy forrás elemzésén alapuló feltevések vannak. Végül a szaktudományok által rajzolt kép történeti elemzése arra adhat választ, hogy a steppetörténet ismert eseményei és a bulgárok északra húzódása között milyen történeti összefüggések állapíthatók meg.

A volgai bulgárság kialakulásában fontos szerepet játszó törzsek más politikai keretekben is éltek. A *bulgár*, *szabír*, *aszkal*, *barszil* népek az 5–7. században gyakran felbukkantak az eurázsiai steppére vonatkozó forrásokban. Az *aszkal* nép a nyugati Türk Birodalom területén, a Kazak-steppén szerepel.²¹⁴ A *szabír*, *barszil* és *balandzsar* népek a kelet-európai steppén, a Kaukázus előterében jelentek meg.²¹⁵ A bulgárok pedig a Fekete-tengertől északra levő területeken laktak.²¹⁶ A Kazár Birodalom megszilárdulásakor, a 7. század végére ezek a népnevek eltűntek a forrásokból, s csak a 10. században bukkantak fel újra a volgai bulgároknál és magyaroknál.

A volgai bulgárok megjelenésének datálására több elméletet is kialakítottak. Elsősorban régészek igyekeztek a korai volgai bulgár régészeti hagyatékot értelmezni. A Volga Szamara könyökénél feltárt novinki típusú leletanyagról a szamarai régészek megállapították, hogy a mintegy húsz lelőhely anyaga a 7. század végére és a 8. századra datálható. Így a volgai bulgár betelepülés első hullámát ehhez az anyaghoz kapcsolták. Matveeva és Kočkina ezután még feltételez egy volgai bulgár betelepülést a 8. század második felében, amelynek

²¹³ Simon 2007, 45,50, 66–67, 73–75, 83.

²¹⁴ Ligeti 1986, 330; Zimonyi 1990, 48–49.

²¹⁵ Ligeti 1986, 344–347, 360–362; Zimonyi 1990, 42–49; Golden 1992, 104–106.

²¹⁶ Zimonyi 2005, 184–186, 188–193.

meghatározó elemét a Káma és Urál vidékéről jövők alkották, végül a legerősebb bevándorlási hullámot a 10. századra datálták, amelynek részletei még nem tisztázottak.²¹⁷

Kazakov meghatározása szerint a korai bulgár korszak a 8. század második felétől a 10. század első feléig tartott, amikor elsősorban nomád és pogány hagyomány a jellemző. Ebben a korszakban alakul ki különböző etnikai elemekből a volgai bulgár nép. Ezen belül két alkorszak különíthető el régészeti alapon. Az elsőt a 8. század második felére és a 9. századra datálja, és álláspontja szerint a szaltovó-bulgár népességet, amely a Volgához költözött, két csoportra lehet osztani: az egyik a Volga jobb partjára tehető és jellemző temetője a Bolšie Tarhany, míg a másik csoporté a Volga bal partján a Kaj'beli temető. A második csoport költözése a 9. század második fele és a 10. század első negyedére datálható. Ekkor többségében a középső és Dél-Urálból, a kusnarenkó kultúrából, illetve a Káma felső folyása vidékéről, a lomovátovói kultúrából érkezhetnek csoportok a Volga–Káma összefolyásához. A lomovátovói anyag a tankeevkai, valamint a tetjusi temetőhöz áll közel, és komi, udmurt vagy ugor, illetve ugor-török nyelvű népességhez tartozhat a későbbi volgai bulgár terület északi részén, míg a kusnarenkói anyagot a Bolsije Tigany-i és nemcsanszkiji temetők tükrözik a volgai bulgár terület keleti felén, és szamojéd, ugor vagy magyar nyelvű népességet feltételeznek hordozóikban. Kazakov a beköltözés okaként Konstantín két besenyő–magyar háborúját adja a 9. század végén.²¹⁸

Bagautdinov és Huzin szerint a Volga-vidék eltörökösödése több hullámban történhetett a 7. század végét követő két évszázadban. A bulgár és vele rokon törzsek a hun vándorlással költözhettek a kelet-európai steppére és ők Kuvrat birodalmának meghatározó elemei. A steppéről költöztek a Volga vidékére a volgai bulgár birodalmat létrehozó csoportok. Négy bevándorlási hullámmal számolnak, amelyeket régészeti és steppetörténeti események összekapcsolásával támasztanak alá. Az első migrációs hullám a Szamara környékén feltűnő novinki típusú kurgánok megjelenéséhez köthető, amikor Kuvrat birodalmának felbomlása következtében a 7. század második felében költöztek volna csoportok a Volgához. Ugyanakkor megjegyzik, hogy vannak, akik nem kapcsolják össze ezt a régészeti horizontot a

²¹⁷ Matveeva, Kočkina 1998, 10–13.

²¹⁸ Kazakov 2002, 185–194.

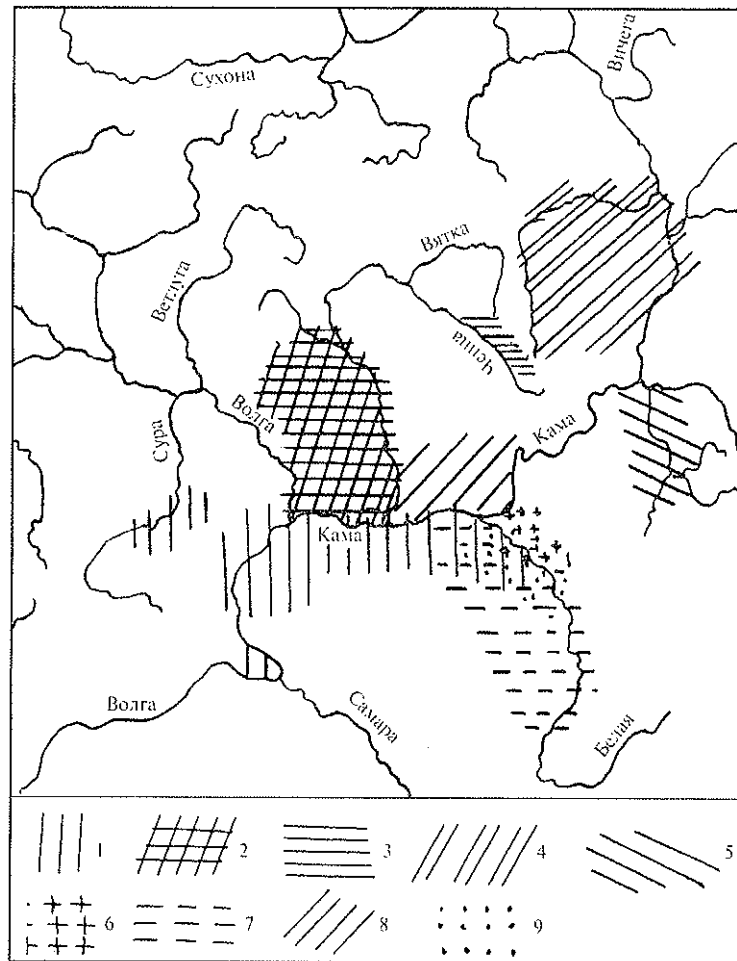

Рис.1. Археологические культуры середины I тыс.н.э. Прикамья и Среднего Поволжья.
 1 —именьковская культура; 2 — азелинская культура в V—VII вв.; 3 — чепецкая культура (по Р.Д.Голдиной); 4 — ломоватовская культура (по Р.Д.Голдиной); 5 — неволинская культура (по Р.Д.Голдиной); 6 — бахмутинская культура (по Р.Д.Голдиной); 7 — кушнаренковская культура (по Р.Д.Голдиной); 8 — верхнеутчанская культура (по Р.Д.Голдиной); 9 — турбаслинская культура (автор П.Н.Старостин)

Istoriya tatar I, 207

bulgárokkal, hanem általános értelemben török nyelvű népességgel számolnak. A második hullám a 8. század közepére datálható, és Marwān 737-es hadjáratának következménye. A Bolsie Tarhany és Kajbeli temetők tartoznak ehhez a bevándorláshoz. A harmadik hullám mögött a kazár birodalmon belül a zsidó hit felvétele körüli konfliktusok állhattak a 9. század második felében. Az érkező új csoportok tipikus temetői a Tankeevka és Tetjus. A nagyszámú tankeevkai anyag, a temetési szertartás és a mellékletek sokban hasonlítanak a Bolsie Tarhany és Bolsie Tiganii anyaghoz. Keramikában azonban markánsan eltér a szaltovo-bulgár anyagtól és inkább a Felső-Káma és Csepca vidéki lomovátovói és Bjelaja környéki kusnarenkói leletekhez áll közel. A régészeti anyag sokszínűsége a volgai bulgár népesség kialakulásában résztvevő csoportok különbözőségeit tükrözi. A negyedik hullám megjelenése a 9. század végéhez köthető, amikor a besenyők nyugatra vándoroltak a Volgától keletre lévő

szálláshelyeikről. A 10. század eleji falvak és erődített települések kerámiája is két irányba mutat: a doni szaltovói és a Felső-Káma és Középső-Urál, Kelet-Baskíria területén előkerült anyagra.²¹⁹

Fodor István legújabb összefoglalásában a szamarai könyökben feltűnő népcsoport érkezését a 600 előtti évtizedekre tette, és onogur vagy bulgár népességgel azonosította a hordozóit. Marwān 730-as évekbeni hadjáratához kötötte a Volga–Káma vidékre érkező volgai bulgárok első csoportját.²²⁰

A régészeti anyagban tehát van egy korai, a Szamara környéki novinki kurgán típus a 7–8. századból. Aztán a 8–9. századra datálják a Bolsie Tarhany típusú temetkezéseket, míg a tankeevkai típust a 9. század végére–10. századra. A korábbi népesség főleg temetőket hagyott maga után a Volga két partján, a későbbi pedig településeket és megerősített helyeket is épített, és elérte az Alsó-Káma vidékét.

A 9–10. századra keltezhetően jelentős számú keleti dirhemet találtak Kelet-Európa vidékein. A 9. században ezek a dirhemek a kalifátus központi területeiről, a Kaukázuson keresztül a Kaszpi-tenger partvonalát követve a Volgáig, majd a Volgán felfelé jutottak Európába. Ez a kereskedelmi útvonal a 9. század végén megszűnik, s helyette a mai Üzbegisztán területén uralkodó Számánidáktól a Kazak-steppén át kerültek a dirhemek a Volga–Káma összefolyásához, s onnan tovább.²²¹

A finnugor nyelvek török jövevényszavai közül a legkorábbi réteget a magyar nyelv honfoglalás előtti rétege képviseli, amelynek átvételét általában a 6–9. századra datálják. A Volga–Káma vidékére költöző török nyelvek nyomai az ottani finnugor nyelvekben is fellelhetők. Ligeti a finnugor nyelvek csuvasos jövevényszavai kapcsán a cseremisiz és permi nyelvek vonatkozó anyagáról nyilatkozott. A cseremisizbe bekerült csuvasos jövevényszavak száma mintegy 480 és a magyar nyelvet ért török hatáshoz kínálkozik jó analógiának.

²¹⁹ Bagautdinov, Khuzin 2006, 116–123.

²²⁰ Fodor 2009, 10–13.

²²¹ Noonan 1984; Zimonyi 1990, 79–82; Valeev 2006, 294–296.

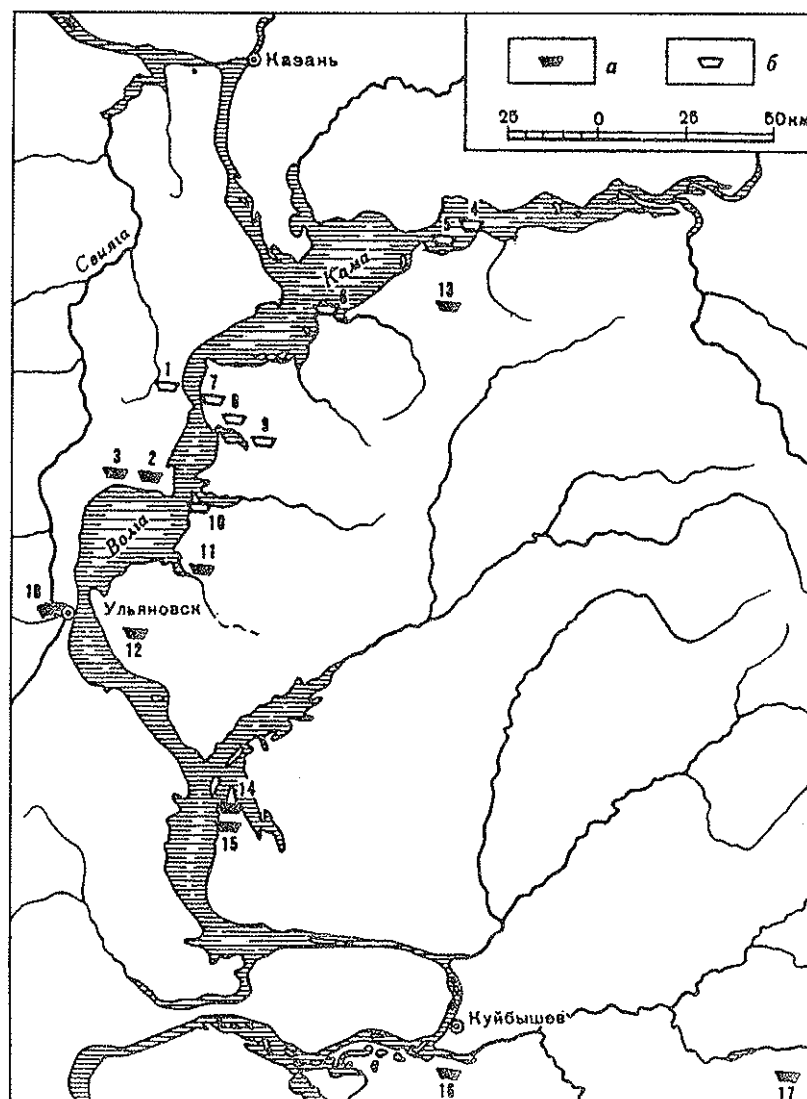

Рис.1. Могильники ранней Волжской Булгарии.

- 1 — Тетюшский, 2 — II Большетарханский, 3 — I Большетарханский, 4 — Лебяжский,
 5 — Алексеевский, 6 — II Девичьегородский, 7 — Балымерский, 8 — Танкеевский, 9 — Кокрятский,
 10 — Старомайнский, 11 — Уреньский, 12 — Кайбельский, 13 — Большетиганский, 14 — Хрящевский,
 15 — «Золотая Нива», 16 — могильник на 116-м километре, 17 — Немчанский, 18 — Автозаводской.
 а — памятники I этапа, б — памятники II этапа

Istoriija tatar I, 185.

Ugyanakkor az átvétel kezdete csak a 16–17. századra datálható.²²² A permi nyelvek, elsősorban a votják csuvasos típusú török jövevényszavai kapcsán felvetették, hogy a mintegy 150–200 jövevényszó egy kisebb rétege az őspermibe került be, mégpedig feltételezhetően a volgai bulgárok nyelvéből. Ezt a nézetet elvetette Poppe, de Róna-Tas és Rédei védelmébe vette. Ligeti arra hivatkozva, hogy Poppe érvei elgondolkoztatók úgy foglalt állást, hogy „a kérdés további vizsgálatot igényel”.²²³ Róna-Tas a finnugor nyelvek török jövevényszavait

²²² Ligeti 1986, 444–446.

²²³ Ligeti 1986, 447.

tekintette át. Az obi-ugor nyelvek kapcsán jelzi, hogy a kutatás megállapította, hogy az obi-ugor alapnyelvet nem érte török hatás, és az obi-ugor nyelvekben sem mutatható ki közvetlen csuvasos típusú török hatás. A török érintkezésre a kései szibériai tatár jövevényszavak utalnak.²²⁴ A permi nyelvekbe került csuvasos típusú jövevényszavak legrégebbi rétegét Róna-Tas közperminek értelmezte. Ezek a szavak egy fokkal későbbi nyelvállapotot tükröznek, mint a magyar nyelv korai török jövevényszavai. Emellett a két újperzsa eredetű szó egyértelműen arra utal, hogy az átvételére csak a 10. században kerülhetett sor, a volgai bulgárok iszlámra való áttérése után. Mindezek alapján az érintkezés kezdetét a 10. századra tehetjük.²²⁵

A volgai bulgárok legkorábbi említése a muszlim forrásokban vitatott. A 9. század első felére vonatkozó adatok közül az Ibn al-Nadīm által említett, al-Ma'mūn kalifa levelének címzettjeként szereplő, *Burgar* királyt,²²⁶ valamint a Sallām tolmács útleírásában, a Nagy Sándornak tulajdonított gát közelében élő muszlimokat szokták a volgai bulgárság első említéseiként figyelembe venni.²²⁷ Az eddigi azonosítási kísérletek azonban nem tekinthetők megalapozottnak. A 9–10. század fordulója körüli időből származik két olyan tudósítás, amely már hitelesen a volgai bulgárokhoz kapcsolható.

Ibn Ḥawqal arról tudósít, hogy egy kazár kereskedő belső *Bulgárba* utazott ügyeit intézni.²²⁸ Ez a terminus nála a volgai bulgárokra utalhat, jóllehet korábbi szerzőknél ez még nem így van.

Al-Mas'ūdī a ruszok 913 körüli a Kaszpi-tenger déli tartományai ellen vezetett rablóháborújáról számol be. Visszatérőben a Volgán hajóznak észak felé a kazárok, a burtászok és a muszlim bulgárok földjén. A muszlim szó ugyan interpoláció, de az egész leírás hitelét emiatt nincs okunk kétségbe vonni.²²⁹

²²⁴ Róna-Tas 1988, 757–760.

²²⁵ Róna-Tas 1988, 760–766.

²²⁶ Zimonyi 1990, 89–94.

²²⁷ Zimonyi 1990, 95–104.

²²⁸ A történet egy örökösödési ügyről szól. A Hazaránban, azaz a Volga torkolatánál lévő kazár fővárosban élő kereskedő a fiát belső Bulgárba küldte, hogy ott foglalkozzon az ügyekkel, míg egy szolgáját vette maga mellé segédként, amikor meghalt, a segéd és a fiú között vita támadt az örökség miatt. A történetet al-Mu'tadid udvarában mesélték, aki 892 és 902 között uralkodott. Kmoskó I/2, 75–76; Zimonyi 1990, 104–111.

²²⁹ Miután a kazár zsoldosoktól a ruszok vereséget szenvedtek al-Mas'ūdī a következőket közli: „Vagy ötezren menekültek meg, és hajókra szállva eljutottak a burtás vidékével határos oldalra; azután hajóikat elhagyták s a szárazföldön haladtak; ezek egy részét a burtás népe ölte meg, mások burgaz vidékére vetődtek a muszlimokhoz, s ők gyilkolták le őket.” Kmoskó I/2, 176; Zimonyi 1990, 111–116.

Al-Ġayhānī földrajzi munkájában tárgyalja Kelet-Európa népeit, s köztük a volgai bulgárokról is szól.²³⁰ Erről a tudósításról már régóta éles viták folynak. Vannak, akik úgy

²³⁰ Al-Ġayhānī Bulkār fejezetét a következő szerzők őrizték meg:

Ibn Rusta:

„1. Bulkār burdās földjével határos. Folyó partján vettek szállást, amely a Kazár-tengerbe szakad és Atil a neve; a kazárok s a šaqāliba között foglalnak helyet.

2. Királyukat Alm.š-nak hívják, az iszlám hitét vallja.

4. Földjeiket bozótok és lombos erdők képezik; azokban időznek.

5. Háromféle a fajtájuk: egyik fajtájuk neve baršūlā, a másik fajtáé 'sg.l, a harmadiké bulkār.

6. Valamennyiük megélhetése ugyanegy helyen van.

7. A kazárok kereskednek és üzleteket kötnek velük; hasonlóképpen az oroszok is felkeresik őket áruikkal és mindazok, akik közülük e folyó mindkét partján lakoznak, feléjük tartva egymást váltják fel áruikkal, aminők a coboly-, hermelin-, mókusbőrök és effélék.

8. Szántóvető nép; mindenféle magokat vetnek: búzát, árpát, kölest és egyebeket.

9. Legnagyobb részük az iszlám hitét vallja; szállásaikban mecseteik, iskoláik, müezzinjeik és imámjaik is vannak.

10. Azok, akik közülük hitetlenek, valahányszor barátaikkal találkoznak, leborulnak.

11. Burdās s e bulkārīya között háromnapi járót van; portyázó háborúkat és támadásokat intéznek ellenük és fogságba hurcolják őket.

12. Vannak lovaik, páncélingeik és teljes katonai fegyverzetük.

13. Királyuknak lovakat és egyebeket fizetnek adó fejében. Ha valaki közülük megházasodik, a király egy-egy lovat vesz tőlük. Ha a muszlimok hajói kereskedni jönnek hozzájuk, tizedet vesznek tőlük.

14. Ruházatuk a muszlimok ruházatához hasonlít, temetőik olyanok, mint a muszlimok temetői.

15. Vagyonuk java részét menyét képezi; 'csendes javaik' (pénzüik) nincsenek; dirhemeik a menyétbőrök; egy darab menyétbőr két és fél dirhem árán kél el náluk. Azonban fehér, kerek dirhemeket az iszlám vidékéről hoznak hozzájuk, tőlük vásárolva azokat.” BGA VII, 141–2; Kmoskó I/1, 206–7; MEH, 91–2

Gardīzī:

„1. Ami bulkār-t illeti, Burdās vidékével határos. Bulkār népe egy nagy folyó partján él, amelynek a vize Kazár-tengerbe szakad. Ezt a folyót Atil folyónak nevezik. Ez a kazárok és saqlāb-ok között van.

2. Királyuk neve Amlān, az iszlám hitét vallja.

3. Bulkār népe ötszázezer családból áll.

4. Egész földjük erdős, fával borított. Ezek között vándorolnak egyik helyről a másikra.

5. Háromféle a fajtájuk: az első neve barsūlā, a második fajtáé 'sk.l, a harmadiké bulkār.

6. Ennek a három csoportnak a megélhetése egy helyen van.

7. A kazárok kereskednek velük s felkeresik őket áruikkal és ugyanígy tesznek a rus'-ok is. Kereskedelmi áruikat a coboly-, hermelin-, mókusbőrök képezik. Ez egy olyan nép, amely a folyó partján él.

8. Szántóföldjeik vannak, különféle magvakat vetnek: búzát, árpát, hagymát, lencsét, borsót.

9. Legnagyobb részük az iszlám hitét vallja; szállásaikban mecseteik, iskoláik, müezzinjeik és imámjaik is vannak.

gondolják, hogy al-Ġayhānī adatai Ibn Faḍlāntól származnak, mások ezt azonban tagadják. A módszeres összevetés után megállapítható, hogy a volgai bulgárookra vonatkozó adatok majdnem teljesen megegyeznek a két szerzőnél.²³¹ Ezért feltételezhető, hogy Ibn Faḍlān nemcsak a volgai bulgárok felé haladva találkozott al-Ġayhānīval, amiről ő maga számol be,²³² hanem visszaútja során is. Al-Ġayhānī ekkor kikérdezhetette Ibn Faḍlānt és válaszait lejegyezhetette. Al-Ġayhānīnál található néhány olyan adat is, amelyek Ibn Faḍlān művében nem szerepelnek. Ezek arra utalhatnak, hogy al-Ġayhānīnak a volgai bulgárokról lehettek más

10. A hitetlenek valahányszor barátaikkal találkoznak, akik muszlimhitűek, leborulnak előttük.

11. Burdās s e bulkārīya között háromnapj járót van; portyázó háborúkat és támadásokat intéznek ellenük és fogságba hurcolják őket.

12. Sok fegyverük van. Mindegyiküknek öszvérei és jó lovai vannak.

13. Ha királyuk akarja, lovat adnak neki. Ha valaki közülük megházasodik, a király egy-egy lovat vesz tőle. Ha hajóval kereskedni jönnek hozzájuk, tizedet vesznek tőlük.

14. Ruházatuk a muszlimok ruházatához hasonlít, temetőik olyanok, mint a muszlimok temetői.

15. Vagyonuk java részét menyét képezi; 'csendes javaik' (pénzüik) nincsenek; ezüstért menyétbőrt adnak; egy menyétbőr két dirhemért. Ezeket (a dirhemeket) az iszlám országokból hozzák. A dirhem fehér és kerek. Ezeket a dirhemeket hozzák be és minden árut tőlük ezért vásárolnak. Aztán újból a rus'-oknak és a saqlāb-oknak adják tovább, mivel azok a népek csak vert pénzért adják el áruikat." Ḥabībī 1963,273-274; Martinez 1982, 157-159.

al-Bakrī:

1. A bulkān (bulkār) országa a furdās országával határos.

11. A bulkān országa és a furdās országa között háromnapj járót van.

1. Szállásaik az Atil folyó partjai mentén terülnek el. A furdās s a saqlab között vannak.

3. Ők kisszámúak, mintegy ötszáz család.

2. Királyuk neve Almīr (Alm.s), az iszlámot vallja.

7. A hazar-ok kereskedést folytatnak velük és bevásárolnak tőlük; ugyanígy a rūs-ok. Leeuwen, Ferre 1992, 448-449; Kmoskó I/2, 255.

Ḥudūd al- 'ālam:

A Burṭās vidék leírása

Keletre és délre vannak a gūz-ok, nyugatra az Atil folyó, északra a besenyők vidéke.

9. Népe muszlim, és különleges nyelvük van.

2. Uralkodójukat Mas-nak hívják.

Sátraik és jurtáik vannak.

5. Három fajtájuk van: Bahḍulā, Ašk.l, Bulkār.

Mindegyikük a másikkal hadba áll, de ha ellenség közeleg, egymással összefognak. Sotoodeh 1962, 194; Göckenjan, Zimonyi 2001, 227.

²³¹ A volgai bulgárookra vonatkozó rész fordítása: Simon 2007, 45–83.

²³² Simon 2007, 14.

információi is, de ezek nem vetíthetők vissza a 9. század 70-es éveire.²³³ Tehát a volgai bulgárok megjelenése a forrásokban az Ibn Faḍlān 922-es utazása előtti két évtizedre tehető.

A különböző tudományágak tanúsága szerint a volgai bulgárok északra vándorlására két időszak jöhet számításba. A régészet és numizmatika adatai a 8. század második felére, végére utalnak. Mindegyik tudományág, beleértve a régészetet és a numizmatikát is, a 9. század végén fontos változásokat jelez a Volga–Káma vidékén.

Felvetődött, hogy a volgai bulgár honfoglalás a 8. századot megelőző steppetörténeti eseményekhez kapcsolódik. A hun vándorlás és a törkök európai terjeszkedése nyomot hagyott a Volga vidék régészeti hagyatékában. Ebből arra következtettek, hogy egyes török törzsek már ekkor is betelepedhettek erre a tájra. E feltevés jogosságát nincs okunk kétségbe vonni, azonban annak megítélésére, hogy ezeknek a törzseknek milyen a viszonyuk a volgai bulgárokhoz – jelenlegi tudásunk szintjén – nem vállalkozhatunk. Egy másik elterjedt feltevés szerint a volgai bulgárok a 7. század második felében alapítanak hont, miután Kuvrat birodalmából a kazár támadás következtében északra szorultak. Ezzel szemben a Kuvrat öt fiáról szóló történetben és más párhuzamos forrásokban az áll, hogy a kazár támadás következtében Kuvrat birodalma felbomlott, az öt fiú közül a legidősebb lakhelyén maradt s a kazárok alattvalója lett, míg a másik négy fiú nyugatra vándorolt. Bármilyen legyen e források történeti értéke, annyi bizonyos, hogy a volgai bulgárságról nem esik bennük szó. Mindezek alapján a 4–7. századra datált volgai bulgár költözést – további bizonyítékok előkerüléséig – nem lehet megalapozottnak tekinteni.

Történet	Régészet	Numizmatika	Nyelvészet	Források
670–80 Kuvrat birodalmának vége	650–800 Novinki kurgán			
737 Marwān hadjárat	750–900 Bolsie Tarhani	800–880 kalifátus központja		
894 besenyő vándorlás	850–950 Tankeevka	900–1000 Számánida dirhemek	10. század: közpermi török jövényszavai	890-es évek Ibn Ḥawqal 913 Mas‘ūdī 922 Ibn Faḍlān

²³³ Zimonyi 1990, 116–157.

A két számba jöhető időpont közül a 8. században Kelet-Európa történetének legfontosabb eseménye a kazár–arab küzdelem. Az arabok a 8. század elejétől a század közepéig többször kísérletet tesznek Kelet-Európa elfoglalására. A Kaukázuson keresztül támadó arabok számos törzset arra kényszerítettek, hogy a Kaukázus előteréből északibb területre húzódjon. E háborúk eseményei közül *Balanğar* 723-as ostroma és elfoglalása érdemel figyelmet. A volgai bulgárok között felbukkanó *Balanğar* népnév ezzel a városnévvel hozható összefüggésbe. *Balanğar* valószínűleg a kazárok fővárosa lehetett, s pusztulása után lakossága a Volgához húzódhatott, amelynek alsó folyásánál alapítottak új fővárost. 737-ben Marwān mérte a legsúlyosabb csapást a kazároknak, mivel seregeivel egészen a Volgáig jutott, majd e folyó partján északra vonulva legyőzött egy *Šaqāliba* nevű népet. E népnév azonosítása körüli vitákban felmerült a volgai bulgárokkal való kapcsolat lehetősége is. Mindenesetre az valószínű, hogy az arab–kazár háborúk következtében a Kaukázus előterében élő török törzsek egy része a Don és a Volga folyókhoz húzódott. A 8. század végére a Volga partján élő török törzsek legészakibb csoportjai nomád vándorlásaik során elérhették a Volga–Káma összefolyását.

Ezeknek az északi területre menekült csoportoknak a szerepe akkor változik meg, mikor az arab–kazár kapcsolatokat a békés kereskedelem jellemzi. Ez a 9. század elejétől következik be. A kazárok a kivihető javakat északról szerzik be, így érthető, hogy a kazár fennhatóság alatt álló legészakibb török csoportok szerepe és politikai jelentősége növekszik.

A volgai bulgár történet másik fontos pontjának az idejét a 9. század végére tehetjük. Ebben az időben a legfontosabb történeti esemény a besenyők európai honfoglalása. A besenyő népvándorlás vizsgálatából megállapítható, hogy a besenyőket az úzok készítették az Urál folyó mentén lévő lakhelyeikről való kimozdulásra. Mindennek a háttérében a Számánida uralkodó hódításai álltak. Ennek következtében a fennálló karluk–kimek–úz erőegyensúly Belső-Ázsiában felborulhatott. A megvert besenyők először a Kaukázus előterében lakó kazároknak támadtak, de ők visszaverték a támadást. Ezután a besenyők a kazár területtől északra lévő sávban átlépték a Volgát és a Dont, s a Fekete-tengerhez költöztek. Ezt már a kazárok sem tudták megakadályozni. A Volga és a Don középső részeinél élő nomádok a besenyőktől való félelem következtében a Volga–Káma vidékére menekültek. Véleményem szerint a volgai bulgárság etnogenezisében résztvevő török törzsek többsége ekkor kerül a Volga–Káma vidékére.

Ezzel szinte egy időben olyan történeti változások mentek végbe, amelyek rendkívül kedvező helyzetbe hozták a Volga–Káma vidéki törzseket. A Számánidák miután megszilárdították hatalmukat Transzoxania és Horaszán felett, szállítani kezdték a dirhemeket

Kelet-Európa felé a 9. század végétől. Először ez a kereskedelmi út Horaszán és a Kaszpi-tenger menti tartományok érintésével érhetette el a Volgát, de 914-ben a Számánidák elvesztették a Kaszpi-tenger melléki provinciáikat. Ugyanakkor az úzok a besenyők elűzésével a Kazak-steppe egyedüli uraivá lettek, ami lehetővé tette a Transzoxániából induló karavánok számára, hogy Horezmen keresztül biztonságosan átkeljenek a Kazak steppén az úzok védelme alatt, s egyenesen a Volga középső folyásához jussanak, elkerülve a kazárokat. Ezt az útvonalat használta az a követség is, amelyben Ibn Fadlān részt vett. Ez a helyzet a volgai bulgároknak új lehetőséget hozott, ugyanis a kazárok vetélytársaivá váltak, melynek politikai kifejeződése az iszlám felvétele volt.

Ezek szerint a volgai bulgár birodalmat megalakító török törzsek többségének 9. század végi vándorlása hátterében ugyanaz a besenyő támadás állt, amely a magyarságot a Kárpát-medence elfoglalására készítette. Volgai bulgár – magyar érintkezésről csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy mind a honfoglalás előtti magyarság, mind a volgai bulgár birodalmat létrehozó törzsek a Kazár Birodalom keretei között éltek, s nem kizárt, hogy egymással szomszédos volt szállásterületük. Feltételezhető, hogy a Julianus által megtalált magyar töredék, amely a 10–13. században volgai bulgár fennhatóság alatt állt, a volgai bulgárokkal együtt a besenyő támadás következtében szakadt el a nyugat felé menekülő többségtől.

*

A magyarság legkorábbi történetét a Volga–Káma vidékhez kapcsolták. Az ősmagyar nyelvű csoportok a Kr. e. 1. évezred első felétől a Kr. u. 4–7. századig – a régészet és nyelvtörténet tanulsága szerint – az Ob és Közép-Volga között élhettek. A hun vándorlással kezdődő steppei „népvándorlás” (463 k.: onogur, ogur, szaragur; 500 k.: szabír; 550 k.: avar, türk) következtében az ősmagyar csoportok érintkezésbe kerültek a steppei nomádokkal. Szilárdabb politikai keretbe szervez(öd)ve, megindult a gentilis népalakulat kialakulásának folyamata, amelyhez az elengedhetetlen békét és stabilitást a Kazár Birodalom biztosította. A Kazár Birodalom fennállásától (7. század eleje) a besenyők európai honfoglalásáig (895) nem volt olyan keletről induló népmozgás, amely a Volgát átlépte volna. Ez tette lehetővé, hogy a törökös szervezet adta kereteket felhasználva létrejöjjön egy viszonylag homogén magyar nyelvű etnikum, amelyet az eredetközösségben való hit szubjektív tudata avatott *egy néppé*. A 9. század folyamán ez a népalakulat politikailag egyre komolyabb tényező lett a Kazár Birodalomban. A század végén pedig elfoglalta a Kárpát-medencét. Tehát a honfoglaló

magyarság nyelvét meghatározó csoportok a Volga–Káma vidékről származhattak, de ekkor még *magyar* népalakulatról nem lehet beszélni.

Vajon elképzelhető-e, hogy a Volga–Káma vidéken maradtak olyan ősmagyar nyelvű csoportok, amelyek miután rokon nyelvű csoportjaik többsége elhagyta lakóhelyét, nyelvüket a 13. századig olyan szinten megőrizték, hogy a kölcsönös megértés még lehetséges volt? Erre a kérdésre nagy valószínűséggel nemmel kell válaszolnunk. Julianus csak akkor tudott beszélgetni a keleti magyarokkal, ha azok legkorábban csak a 9. században szakadtak el a magyarság többségétől. Ezt a hipotézist támogatja a régészet is, hiszen a honfoglaló magyar leletekhez közel álló emlékek a 9–10. században jelentkeznek a Káma alsó folyásánál.

Ezért inkább azt a véleményt tartjuk megalapozottabbnak, amelyet Ligeti fejtett ki: Julianus keleti magyarjai a 9. század folyamán a besenyő támadások miatt szorultak a Volga–Káma vidékére. Ezt az álláspontot valószínűsíti még az is, hogy – amint Szűcs kimutatta – a keleten maradt magyar töredéknél még élt az a tudat, hogy a magyarok tőlük *származtak el* (Riccardus-jelentés). Ez azt jelenti, hogy a két néprész elválását meg kellett előznie a közös eredethez kialakulásának. Ez a folyamat a 6–9. század folyamán ment végbe. Végül a volgai bulgárok korai története azt sejteti, hogy a magyar töredék leszakadásának és északra költözésének hátterében a besenyők 895 körüli európai honfoglalása állt, amely döntő fordulatot hozott mind a magyarság, mind a volgai bulgárság etnogenezisében részt vevő török törzsek életében.

A Volga–Káma vidéken alakult ki a nyelvtörténet által kikövetkeztetett ősmagyar nyelv. Az ezen a nyelven beszélő csoportok közül a többség részt vett a magyar etnogenezisben, ugyanakkor szinte biztosan feltételezhető, hogy egyes közösségek helyben maradtak. Ezeknek a nyelvi nyomait felkutatni a magyar nyelvtörténet előtt álló feladat. A 6–9. század folyamán kialakuló gentilis népalakulat egy töredéke a 9. század végén elszakadva a népalakulat zömétől északra húzódott, ahol több mint három évszázad múltán Julianus rájuk talált. Felmerül a kérdés: vajon a Volga–Káma vidéken maradt ősmagyar nyelvű csoportok, és a 9. század végén betelepült magyar diaszpórák között létrejött-e valamiféle kapcsolat? Sajnos, erre nem tudunk válaszolni.

Az őstörténeti kutatásokban az őshaza problémáját illetően az hatott zavarólag, hogy az ősmagyar nyelv kialakulásának és ezer éves történetének rekonstruált színhelye, a Volga és Ob közötti terület, és a Volga–Káma vidékre a 9. században betelepült magyar diaszpórák szálláshelyei összemosódtak, jóllehet az ősmagyar nyelvű csoportok területét jóval tágabban kell értelmezni. Ehhez járult még, hogy a Volga–Káma vidéken maradt magyar töredéket a muszlim forrásokban azonosították a 11. században a Volga–Káma vidéken feltűnő már

biztosan török nyelvű baskírokkal. Erre a konstrukcióra épült még az orosz cári udvarból eredő Jugria hagyomány, amit a magyarok is átvettek. A Jugria-elmélet, valamint a baskírok és a keleten maradt magyar töredék egymáshoz való viszonya a korai magyar történethez közvetlenül nem köthető.

III. Magyarok a steppén

1. A magyar nyelv török jövevényszavainak történeti vonatkozásai

A korai magyarokra vonatkozó írott forrásokkal csak a 9. század derekától, még inkább második felétől rendelkezünk, így a magyarság 5–8. századi történeti-földrajzi kereteit alapvetően a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságai és Kelet-Európa történetének adatai segítségével rekonstruálták.

A magyar nyelv török jövevényszavai kutatásának bemutatását Vámbéry Ármin munkásságával érdemes kezdeni, aki kb. 740 magyar szó török etimológiájára tett javaslatot. Ebből Budenz 146-ot tartott elfogadhatónak.²³⁴

A kutatás következő szakasza Gombocz Zoltán munkásságához köthető, aki először magyar nyelven tette közzé kutatási eredményeit. Összesen 330 török jövevényszó etimológiáját tárgyalja, amelyek közül 223-at tart biztosnak vagy nagyon valószínűnek, a többi pedig tévesnek vagy bizonytalannak tekinti. Gombocz egy hangtani összeállítást is közölt a magyar hangtörténet szempontjából, ezt követően pedig a török jövevényszavaink fogalmi köreit határozta meg. Ezek a következők: 1. ház, házi berendezések, eszközök, ipar; 2. földművelés; 3. egyéb növények; 4. házi állatok, állattenyésztés; 5. egyéb állatok; 6. állam, társadalom, szokások, babonák; 7. idő, szám, elvont fogalmak, írás; 8. természeti tárgyak, időjárás; 9. testrészek s rokon fogalmak.²³⁵ Az 1912-ben németül kiadott könyvében már csak 231 török jövevényszót tárgyal.²³⁶ Gombocz azonban nem csak a közszavak lehetséges török eredetének kérdésében foglalt állást. Egy 1915-ben közzétett munkájában az Árpád-kori személynévanyag török eredetű elemeit vette vizsgálat alá. Öt csoportot különített el. Az elsőbe 13 állatnévi eredetű név tartozik. A másodikba a születéshez kapcsolódó három elnevezést sorol. A harmadik csoportot az igei származékok alkotják, és 19 nevet sorolt ide. A negyedik kategóriába a számnévből keletkezett nevek tartoznak, amire 4 példát említett. Végül az ötödik csoportban a tiszteleti jelzők és méltóságnevek kerülnek, ide 9 nevet sorol.

²³⁴ A legújabb összefoglalás a témáról: Berta, Róna-Tas 2002, 43–52.

²³⁵ Gombocz 1908.

²³⁶ Gombocz 1912.

Gombocz így 48 Árpád-kori nevet tárgyalt a munkájában.²³⁷ Ezen nevek vizsgálatára azért volt szükség, mert a személynévadás – különösen igaz ez az adott társadalom elitjére – alapvetően névadási „divatok” függvénye. Ezért a magyar elit török személynévei a török nyelvű népekkel való szoros kapcsolatokra utalnak. Ráadásul a személynévadás szokásai rövid távon is jelentősen megváltozhatnak (lásd a kereszténység felvételével a keresztény és szláv eredetű nevek elterjedése), így a török eredetű személynévanyag a 9. századi magyarságnak a török nyelvű népekkel való szoros kapcsolatának a látványos bizonyítéka (természetesen a tisztségnevek mellett).

Németh Gyula elsősorban Gombocz onomasztikai kutatásaira építve a magyarokra vonatkozó elnevezések (baskír, onogur, szavárd, türk,) és a törzsnevek török hátterét dolgozta ki 1930-as alapvető monográfiájában, bevonva az Árpád-dinasztia, illetve az erdélyi Gyula-dinasztia személynéveit is a vizsgálódásba. Monográfiájában arra tett kísérletet, hogy a nyelvi adatok alapján felvázolja a magyarság 5-9. századi történelmét. Kiindulópontnak Gombocz II. őstörténeti koncepcióját használta. Az 1960-as években azonban Németh fokozatosan feladta ezt az őstörténeti koncepciót, és kisebb módosításokkal visszatért Gombocz I. őstörténeti elgondolásához. Mostmár ennek megfelelően átdolgozta 1930-as monográfiáját is. Németh mintegy negyven évig dolgozott az új kiadáson, és halála után a hagyatékából Berta Árpád rendezte sajtó alá az új kiadást 1991-ben.²³⁸ Emellett Németh Gyula érdeme, hogy kísérletet tett a honfoglalás előtti török jövevényszavak és az Árpád-kori besenyő–kun réteg elkülönítésére.²³⁹ Később részben Németh Gyulának a honfoglaló törzsnévi kutatásaira támaszkodva Berta Árpád a magyar törzsneveket törökből magyarázta, és hadrendi rendszert vázolt fel.²⁴⁰

Bárczi Géza nyelvtörténeti munkásságának fontos része a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatása. Az 1941-ben kiadott etimológiai szótárában 228 korai és középső rétegbe tartozó török jövevényszó található.²⁴¹

A magyar nyelvtörténeti kutatások jelentős eredménye, hogy Benkő Lóránd vezetése alatt sikerült egy olyan szakembergárdát összefogni, amely elkészítette a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát, amely három kötetben látott napvilágot 1967 és 1976 között. Kakuk Zsuzsa állította össze a TESZ számára a török anyagot, amelyet aztán Ligeti Lajos

²³⁷ Gombocz 1915.

²³⁸ Németh 1930, 1991

²³⁹ Németh 1921, 22–26. Összesen 34 szó került a középső rétegbe.

²⁴⁰ Berta 1991, 3–40.

²⁴¹ Berta, Róna-Tas 2002, 50.

tekintett át lektorként. A TESZ-ben 233 török jövevényszó található, amelyből 42 csuvasos típusú. A szótár átdolgozott német változata 1993 és 1997 között jelent meg, ahol török anyag vonatkozásában Róna-Tas András volt a konzulens.²⁴²

Ligeti Lajos 1986-ban megjelent szintézise egy rendkívül fontos előrelépést hozott a kutatásban, azonban nem szavanként dolgozta fel az anyagot, hanem a legfontosabb nyelvtörténeti problémák köré csoportosította mondanivalóját. Elsőként a régi török jövevényszavaink csuvasos és köztörök jegyeit veszi számba. Ugyanakkor Ligeti hosszasan foglalkozik a régi török jövevényszavaink tartalmi vallomásával. Ennek alapján különböző csoportokat állít fel. Ezek közé tartoznak:

a lovasnomád életmód és fegyverek nevei lovak (*csődör, tőzeg*), lószerszámok (*gyeplő, kantár, béklyó, árkány*) (*balta, buzogány, bicsak, csákány*);

törzsi rend és nomád társadalom terminusai (*gyula, kündü, karcha, csősz, nyögér, kalóz; árok, kapu, sereg, tábor; ál, orv, kín, bilincs, törvény, tanú, tolmács, bér, kölcsön; betű, ír, szám, tömény, bélyeg, ok, ész, idő, kor; gyarló, ildomos, csökönyös; koboz, örül, őrül*);

népnevek (*besenyő, nándor, böszörmény, káliz, bular, kún, orosz, örmény, török, várkony*);

vallási hiedelmek (*bű, bölcs, báj, ige, igéz, kép, boszorkány; csök, tor, ünnep, egyház, gyász; bűn, érdem, bocsát, bocsánik, búcsú, gyónik, terem, bú, örök; koporsó, ül (ünnepet)*)

állattartás (*barom, ökör, bika, tinó, ünő, borjú, (bika)csök; ürü, toklyó, kos, üvecs, olló, kecske, gyapjú, gyapot; túró, író, köpü; ól karám, vályú, komondor, kuvasz; disznó, ártány, serte; tyúk*);

földművelés (*arat, búza, árpa, dara, ocsú, borsó; eke, sarló, szór, őrlő, tarló; komló, csalán, kender, kölyű, tiló, csepű, orsó; gyümölcs, alma, körte, som, dió, kökény, szőlő, bor, csiger, boza*)

halászat (*örém, örmény, örvény, gyalom, gyertya, vejsze, vék; tok, süllő, sőreg, csabak*)
solymászat, madarászat (*sólyom, keselyű, ölyv, turul, karvaly, torontál, szongor, bese; tőr, hurok, harang*)

mesterségek (*ács, szűcs; sátor, karó, gyűszű*)

közlekedés (*tengely, szál, tulbó*)

kereskedés (*bárony, gyöngy, bors, kéneső; tár, szatócs*)

természet (*tenger, sár, szél, szirt, szesz, búsz 'pára'*)

²⁴² Benkő 1967–1984; Benkő 1993–1997.

állatvilág (*oroszlán, bölény, teve, sárkány, zerge; gödény, túzok; görény, ürge, borz, güzü, béka; bögöly, szúnyog, serke*)

növényvilág (*gyertyán, gyűrűfa, kőris; gyümölcsény, bojtorján, tátorján, kalokány, csalán, katáng, torma; üröm, gyopár, gyékény, cötkény, kökörce, kökörce, kikirics; gyom, káka, kóró, kocsány*)

család (*gyermek, kölyök, iker*)

test, testi tulajdonságok (*térd, boka, kar, gyomor, köldök, szakáll, szirt; tar, csipa, szeplő, csécs 'ragya' kanyaró; erő, öreg*)

lakás, eszközök (*sátor, cserge, karó, szék; ágyú, kölyű, köpű, tiló, teknő, csanak, bölcső, koporsó; korom*)

ruházat (*süveg, saru, ködmön, köpönyeg, daku; csat, szirony, szűcs, ölt; gyűrű, bőrtű, tükör; bársony, gyöngy*).²⁴³

Ezután az etnikai környezet cím alatt Ligeti az eurázsiai steppe 5–15. századi történetét tekinti át elsősorban a nyelvtörténeti szempontok alapján. Majd áttér a lehetséges átadó nyelvek kérdésére, és végül a magyar nyelv török jövevényszavainak rétegeire vonatkozó eredményeket foglalja össze.

A török jövevényszavak mutatója szerint 286 közszó és 62 név és cím szerepel a munkában.²⁴⁴ Ebből 195 közszó van részben vagy egészben kidolgozva a monográfiában. Emellett mintegy 30 név és cím található még a mutatóban. Ligeti a tulajdonneveket külön tanulmányokban tárgyalta, ezekben 22 nevet és címet elemzett részletesen.²⁴⁵

‘A nyugati ótörök’ címet viselő új szintézist Róna-Tas András és Berta Árpád jegyzi. Károly László, mint közreműködő azért került a címlapra, mert a munka befejezése előtt Berta Árpád elhunyt, így az anyag végső megformázásában illetve a kötet végső szerkesztésében fontos szerepet játszott. A kétkötetes munka 419 címszót és 73 másodlagos címszót tartalmaz, amelyben a magyar nyelv korai török jövevényszavai módszeresen bemutatásra kerülnek. Kiegészítésként szerepel még 70 valószínűtlen egyezés, illetve a középiráni rétegbe sorolt alán jövevényszavak közül több mint 70 etimológia. A mű bevezetésében egy kutatástörténeti áttekintés, a török lexiográfiát bemutató tanulmány és egy történeti háttérelmézés olvasható. A szócikkeket tanulmányok zárják, amelyekben a nyugati ótörök és magyar fonológiai, morfológiai és lexikai eredményeket foglalják össze, illetve a

²⁴³ Ligeti 1986, 237–320

²⁴⁴ Ligeti 1986, 589–595.

²⁴⁵ Ligeti, MNyTK II, 407–469

nyugati ótörök és magyar nyelvi érintkezés idejére és helyére vonatkozó adatokat gyűjtötték egybe és tesznek kísérletet annak meghatározására, hogy mely népek beszélhették az átadó nyugati ótörök nyelveket.

Az oszmán kor előtti török jövevényszavainkat két rétegbe sorolták a nyelvtörténészek: a honfoglalás előtti réteg és a középső réteg, ami nyilvánvalóan kronológiai elkülönítés. Ugyanakkor az átadó nyelv szempontjából a korai réteg esetében bulgár-török vagy csuvasos típusú török nyelvre gondoltak, míg a középső rétegnél a besenyő és kun vagy csak a kun lehetett az átadó. A besenyő-kun terminus egy nagyobb korszakot a 10–14. századot foglalja magában, a kun elnevezés alatt a Magyar Királyságba betelepült nagyobb kun népesség nyelvi nyomait értjük. Ebben az esetben a 13–14. század jöhet számításba. Németh Gyula 34 szót sorolt a középső rétegbe, míg Bárczi Szófejtő szótárában 26 kun elem található. Róna-Tas és Berta munkájában 35 kun címszó szerepel. Ligeti és Róna-Tas is felveti, hogy a korai és középső réteg elkülönítése sok esetben nehézségekbe ütközik, és nem zárható ki, hogy már a honfoglalás előtt is kerülhettek nyelvünkbe köztörök jövevényszavak.

A csuvasos típusú és a köztörök jövevényszavakat különböző hangtani szabályszerűségek alapján lehet elkülöníteni Ligeti Lajos Gombocz Zoltán csuvasos kritériumait áttekintve állította fel saját rendszerét. A következő jellegzetességeket különböztette meg:

1. Rotacizmus (köztörök *z* ~ csuvas *r*): *borjú, iker, ír-, ökör, sár, gyűrű, szűr-, térd, görény, tar, tűr-, sárkány, tenger, karó, író* (15).²⁴⁶ Róna-Tas törli az *ír-, író* szavakat és továbbiakkal egészíti ki a listát: *koporsó, sért, sőreg, szár*.²⁴⁷
2. Lambdacizmus (köztörök *š* ~ csuvas *l* ~ magyar *l, lcs*): *süllő, kölyök, dél, dől; lcs: gyümölcs, gyümölcsény, bölcső, bocsánik-, bocsát-, búcsú* (10).²⁴⁸ Róna-Tas a *süllő* szót nem ide tartóznak ítélte, illetve a *tanács* és kérdőjelesen az *erkölcs* szavunkat ide vonta.²⁴⁹
3. Szókezdő *š-* (*si>ši*): *söpör, serke, serte, sőreg, sár, sár(arany), sárog, sárga, sárkány, kéneső* (8).²⁵⁰ Róna-Tas és Berta további 11 szót sorolt ide: *sárma (másodlagos /š/), sebes, sík, sió, seper, seprő¹, serleg, sima, sió, sör, süv*, (19 szó).²⁵¹

²⁴⁶ Ligeti 1986, 14–16.

²⁴⁷ Róna-Tas, Berta 2011, 1114.

²⁴⁸ Ligeti 1986, 16–17

²⁴⁹ Róna-Tas, Berta 2011, 1105.

²⁵⁰ Ligeti 1986, 18–19.

²⁵¹ Róna-Tas, Berta 2011, 1094–1095

4. Ótörök *y-* ~ magyar *gy-*, *s-*, *sz-*, *i-*, *ny-*: *gyúr*, *gyümölcs* (csuvas és mongol), *gyalom*, *gyárt-*, *gyertya*, *gyom*, *gyűrű*, *gyűrű (fa)*, *disznó* (csuvas), *gyékény*, *gyopár*, *dió* (mongol), *gyapjú*, *gyarló*, *gyász*, *gyeplő*, *gyomor*, *gyöngy*, *gyűlik-*, *gyűszű* (20); *szőlő*, *szél*, *szűcs* (3); *sarló*, *süveg* (2); *ír-*, *író* (2).²⁵² Róna-Tas és Berta további adatokkal bővítette a listát: *gyaláz*, *gyanú*, *gyapot*, *gyarapodik*, *gyarmat*, *gyenge*, *gyepű*, *gyermek*, *gyertyán*, *gyilkos*, *gyónik*, *gyötör*, *győz*, *gyúl*, *gyűlöl*, *gyümölcsény* (összesen 34), emellett a szókezdő *sz-* megfelelést is további három szóval egészítették ki: *szárny?*, *szer*, *szérű*.²⁵³

5. Ótörök *q-* ~ magyar *h-*: *homok*, *harang*, *hajó* (3).²⁵⁴ Róna-Tas és Berta ide sorolja a *herjó* és *hurok* szavunkat.²⁵⁵

6. Ótörök *-d-* ~ magyar *-d-*, *-z-* *idő*, *ködmön*, *egy 'szent'*, *szőlő*, *kender*, *köldök*, *ildom*, *érdem*, *búza*, *túzok* (10).²⁵⁶ Róna-Tas és Berta szerint a nyugati ótörök intervokális *-d-* alakot egyedül *idő* szavunk őrizte meg. Az *író* esetében egy *d > δ > r* változással számolnak. Mássalhangzó előtt megőrződött a *ködmön* esetében, mássalhangzó után ugyanez történt a *bóda*, *csődör*, *érdem*, *ildom*, *kender*, *koldul*, *komondor*, *köldök*, *kömődörög*, *szándok*, *vendég* szavakban. A *d* a *g* után szabályosan *z* lett a *búza* és *túzok* szavakban.²⁵⁷

7. Ótörök *-Cg(ġ)-* és *-Ck(q)-* ~ magyar. *-CØ-*: *gyapot*, *bér*, *tiló*, *Bular*, *ártáng*, *egy 'szent'* (5).²⁵⁸ Róna-Tas és Berta a nyugati ótörök mássalhangzó utáni *g* magyar megfeleléseit a következő csoportokba osztotta: *j* – *béklyó*, *borjú*, *gyapjú*, *herjó*; *v* – *karvaly*, *könyv*, *orv*; *Ø* – *bular*, *gyapot* és egyszótagúvá váló szavak esetében: *bér*, *es(kü)*, *egy(ház)*.²⁵⁹ A *tiló* esetében a *q* eltűnését speciális esetként értelmezték, ugyanis a többi esetben megőrződött (*árkány*, *balkány*, *bicska*, *boszorkány*).²⁶⁰

²⁵² Ligeti 1986, 19–23.

²⁵³ Róna-Tas, Berta 2011, 1092–1093.

²⁵⁴ Ligeti 1986, 26–28.

²⁵⁵ Róna-Tas, Berta 2011, 1100.

²⁵⁶ Ligeti 1986, 28–31.

²⁵⁷ Róna-Tas, Berta 2011, 1078–1079.

²⁵⁸ Ligeti 1986, 31–35.

²⁵⁹ Róna-Tas, Berta 2011, 1080.

²⁶⁰ Róna-Tas, Berta 2011, 1076.

8. Ótörök *-ŋ* és *-n* ~ magyar *-m*: *gyom*, *szám* (2).²⁶¹ Róna-Tas és Berta szerint a *gyom* szóvégi *m* a labiális magánhangzó hatása, míg a *szám* esetében nem eredeti az *n*, inkább egy *-m* szuffixummal lehet számolni.²⁶²

9. Ótörök hosszú magánhangzók az első szótagban: *sár*, *sár(arany)*, *sárkány*, *kéneső* (4).²⁶³ Róna-Tas jelezte, hogy a hosszú magánhangzók a magyar belső fejlődés eredményei.²⁶⁴

10. *V-* és *j-* protézis: *vályú*, *vék*, *Jenő*, *Jelexh* (2).²⁶⁵ Róna-Tas és Berta ide sorolja még *váj*, *vejsze*, *vendég*, *ver*, *vértelek* szavainkat.²⁶⁶

11. Ótörök *a* ~ magyar *ī*: *dió*, *ír-*, *író*, *tiló*, *tinó*, *tyúk*, *tanú*, *dara* (8).²⁶⁷ Róna-Tas és Berta ide sorolja a *csipa*, *disznó*, *gyertya*, *gyertyán* szavakat is.²⁶⁸

12. Csuvas szókészleti sajátosságok *sarló*, *kölcsön*, *disznó*, *gyertya*, *kicsiny*, *gyermek*, *süllő*, *eke*, *üröm* (9).²⁶⁹

Ligeti összeszámolta a csuvasos kritériummal rendelkező szavakat és a kritériummal nem rendelkezőket, tehát azokat, amelyeken sem csuvasos, sem köztörök kritérium nincs: Bárczi Szófejtő szótárában 35 szó tartalmazott csuvasos jelleget, 167 esetben pedig honfoglalás előtti török elnevezés szerepel. A TESz Ligeti szerint 42 csuvasos kritériummal rendelkező török jövevényszót és 191 ótörök, azaz kritérium nélküli szót tartalmaz.²⁷⁰ Ligeti kritériumait használva összeszámláltam az ő 1986-os monográfiájában a mutatóban szereplő adatokat, s ezek szerint 87 szó rendelkezik csuvasos kritériummal, 199 pedig egyszerűen ótörök. Róna-Tas és Berta újabb összefoglaló munkájában ez az arány: 116 csuvasos és 268 kritérium nélküli szó található.

²⁶¹ Ligeti 1986, 35–36.

²⁶² Róna-Tas, Berta 2011, 1084–1085.

²⁶³ Ligeti 1986, 36–39.

²⁶⁴ Róna-Tas, Berta 2011, 1115.

²⁶⁵ Ligeti 1986, 39–42.

²⁶⁶ Róna-Tas, Berta 2011, 1102.

²⁶⁷ Ligeti 1986, 42–44.

²⁶⁸ Róna-Tas, Berta 2011, 1116.

²⁶⁹ Ligeti 1986, 44–48.

²⁷⁰ Ligeti 1986, 11–12.

	ócsuvasos	ótörök kritérium nélkül	összesen
Bárczi	35	167	202
TESz	42	191	233
Ligeti	87	199	286
Róna-Tas, Berta	116	268	384

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a honfoglalás előtti rétegbe sorolt jövevéyszavak közül 25-30% rendelkezik csuvasos kritériummal, azonban a szavak kétharmada származhat csuvasos vagy köztörök nyelvekből is, de miután a köztörök kritériummal rendelkező korai szavaink nincsenek vagy alig kimutathatóak, az egész nyelvi anyagot csuvasos típusú nyelvekből, nyelvjárásokból származtathatjuk.

Ezt a módszertani nehézséget Róna-Tas más szempontból igyekezett megoldani. A 419 szóból 35 kun eredetű, így tehát maradt 384 nyugati ótörök. Ennek megoszlását a csuvasban és magyarban vizsgálta meg. 246 nyugati ótörök szó megvan a magyarban és csuvasban, 23 esetben a csuvas szó baskír vagy tatár átvétel,²⁷¹ míg a magyarban nyugati ótörök, és végül 115 nyugati ótörök megvan a magyarban,²⁷² de hiányzik a csuvasból.²⁷³

²⁷¹ ágyú, bocsánik, bocsát, csepű, csolák, csök, csomak, gaz, gyaláz, gyapjú, gyarló, gyopár, gyöngy, kapu, karó, kökény, oroszlán, sátor, serleg, sör, szirt, tenger, tűr¹.

²⁷² alacs, ál, ápol, áporodik, apró, ártány, balkány, balta, béka, bélyeg, bercel, bese, besenyő, bicsak, bika, bilincs, bíró, boglya, bojt, boly, bor, bosszant, böjt, bölcs, bölcső, börtön, bú, bular, búza, bűn, bűvös, csalit, csanak, csata, csatol, csiger, csipa, csősz, csúnya, dió, dől, ér, erkölcs, ernyed, görény, güzü, gyanú, gyapot, gyarmat, gyász (cseremiszenben őrződött meg), gyilkos, ? győz, gyűlik, gyümölcsény, gyűszű, hajó, homok, ijeszt, jász, kalauz, káliz, kantár, kanyaró, karakán, karám, kárókatona, kazár, kebel, keselyű, kor, korhány, kos, ködmön, kölyök, könyv, köpec, körtvély, küllő², küllő³, ok, olcsó, ól, ondó, orsó, ölyv, örök, örül, őrül, sárkány, sárma, sok, sólyom, szán¹, szesz, táltos, tanács, táplál, tar, tarló, térd, terem, tok¹, toklyó, torma, torontál, tót, tőr, tulok, tűzok, ürge, ürü, üvecs, váj, vejsze, zerge

²⁷³ Róna-Tas, Berta 2011, 1143–1146.

Nyugati OT	384	Csuv.	ótörök	kun 35	419
		116	268		
M +	23	7	16		
Tat/Bask→Cs					
M	115	26	89	35	
M + Csuv	246	83	163		

Az arányok azt mutatják, hogy a csuvasból 138 hiányzik, ami a teljes szóanyaghoz arányosítva 35%. Ugyanakkor a nyugati ótörök különböző alcsoportjain belül a csuvasos és kritérium nélküli arány egyharmad kétharmad, mint a teljes mintán vagy a korábbi kalkulációkban. Amennyiben hozzáadjuk a csuvasban és magyarban is meglévő közös nyugati ótörök szavak számához a csak a magyarban és baskír vagy tatár közvetítésű csuvasban meglévő szavakat, akkor is marad legalább 105 kritérium nélküli, ami semmiképpen nem elhanyagolható.

Miután Gombocz majd nyomában Németh Gyula is abból indult ki, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavaink csuvasos típusúak vagy bulgár-törökök, a köztörök kritériumot alapvetően a középső réteg török jövevényszavaira tartották fenn, mivel történetileg ismert volt, hogy a besenyők és kunok betelepültek a Kárpát-medencébe és beolvadtak a magyarságba. Miután a kunok nyelvét ismerjük, a besenyőkéről pedig feltételezzük, hogy köztörök volt, így nyelvi szempontból a dolog rendben is lenne. Azonban van egy logikai probléma: mivel a besenyő-kun réteg minden bizonnyal köztörök szavakat tartalmaz, felmerül a kérdés, vajon kizárható-e, hogy a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe kerülhettek köztörök elemek. Eddig a kutatás abból indult ki, hogy amelyik jövevényszó köztörök kritériummal bír, az a középső rétegbe tartozik.

Amennyiben korai török neveinket vesszük számba, a kép árnyaltabb. Melich, Gombocz és Pais a köztörökből magyarázta a török eredetű tulajdonneveinket, elsősorban besenyő és kun elemeknek vélték őket. Németh Gyula tett kísérletet arra, hogy ezt a véleményt módosítsa, és hat névről kimutatta, hogy csuvasos kritériummal rendelkezik (*Gyula, Géza, Karoldu, Saroldu, Bő, Ölbő*).²⁷⁴ Ligeti az általa részletesen tárgyalt 22 név közül 15 esetében mutatott ki csuvasos kritériumot (*Gyula, Géza, Gyarmat, Sarolta, Karoldu, Bő, Ölbő, Jenő, Jelech, Üllő, Kündü, Karcha*; három fekete-magyar = kabar: *Tárkány, Ajtony, Küküllő*). Ezzel szemben biztos köztörök kritériumot mutatott 7 név (*Álmos, Inak, Ináncs, Tas, Jutocsa, Ákos,*

²⁷⁴ MNYTK II, 425.

Tarján).²⁷⁵ A honfoglalás előtti tulajdonnevek között tehát található köztörök kritériummal rendelkező név.

Ennek fényében a rotacizmus kérdése érdekes megvilágításba helyezhető. Mint korábban láttuk, Róna-Tas és Berta 17 szó esetében mutatott ki a magyarban csuvasos *r*-t a köztörök *z*-vel szemben: *borjú*, *gőrény*, *gyűrű*², *iker*, *karó*, *koporsó*, *ökör*, *sár*¹, *sért*, *sőreg*, *szár*, *szűr*, *tar*, ? *tarka*, *tenger*, *térd*, *tűr*. Ugyanakkor megjegyzik, hogy a magyarban vannak köztörök *z*-vel jövevénytörzsek: *boza*, *buzogány*, *kalauz*, *káliz*, *koboz*, *kuvasz* (< *kuwaz*), *özön*, *szűz* és *tőzeg*. Ezek majdnem mindegyike kun jövevénytörzsek – teszik hozzá, jóllehet a *káliz* népnév első lejegyzése 1111-ből való, ugyanakkor megjegyzik, hogy a szó nem török eredetű.²⁷⁶ Mi a bizonyíték, hogy ez a 9 szó *z*-vel a középső rétegbe tartozik? A *boza* a forrásokban kunok italaként szerepel, illetve a *kalauz* magyar hangtörténet miatt nem lehet korai. A *koboz* és *buzogány* szavakban a *-b-* és *-g-* kipszak jellegzetességet mutat, így a kun minősítés nyelvtörténetileg indokolt,²⁷⁷ de többi esetben a *z* miatt kerül a kun rétegbe, ugyanakkor általában megvan az ótörök forma, és a szó jelen van az oguz és kipszak török nyelvekben is, tehát 7 esetben honfoglalás előtti is lehetne a török jövevénytörzsek.²⁷⁸ A *győz*- ige esetében is felmerült, hogy ide tartozhat. Mindenesetre a török középső réteg és a tulajdonnevek vizsgálatát újra napirendre kellene tűzni, és egy újabb szintézis megfelelő választ adhatna arra a kérdésre, hogy milyen jellegzetességek alapján választható el a korai és középső réteg.

A kelet-európai steppén az 5–9. század folyamán biztosan több török nyelvet is beszéltek, és a csuvasos típusú török nyelvek, nyelvjárások mellett köztörök dialektusok is voltak. Már Doerfer felhívta egy fontos jelenségre a figyelmet. A 13. század elején a merkiték és najmanok között bizonyította, hogy azok mongolul és törökül is tudtak, és a kétnyelvűség természetes állapot volt.²⁷⁹ De Bíborbanszületett Konstantín az általa türköknek nevezett magyarokkal kapcsolatban is említi a kétnyelvűséget: „Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”²⁸⁰

²⁷⁵ Ligeti MNYTK, 407–469.

²⁷⁶ Róna-Tas, Berta 2011, 1114

²⁷⁷ *b~p*: Róna-Tas, Berta 2011, 1072–1073.

²⁷⁸ Róna-Tas, Berta 2011, 835, 947–949, 685, 164–165, 188–190, 481–482, 482–483, 552–553, 611–612.

²⁷⁹ Doerfer 1997, 81–88.

²⁸⁰ Moravcsik 1984, 46.

A magyar nyelv török jövevényszavainak átadó nyelvére vonatkozó elnevezéseknek is külön története van. Gombocz a bulgár-török terminust használta.²⁸¹ Ašmarin a volgai bulgárok nyelvét a csuvas nyelv elődjének tekintette. Ezt a nézetét a muszlim és orosz forrásokban lévő glosszákra és a volgai bulgár állam bukása után, a 13–14. században keletkezett bulgár sírfeliratok csuvasos kritériummal rendelkező csoportjára alapozta. Ez a feltevés megalapozott, bár a volgai bulgárok nyelvét nem ismerjük. Azonban itt nem állt meg a hipotézisek láncolata, hanem tovább épült a konstrukció. A volgai bulgárok Kuvrat Magna Bulgáriájából vándoroltak északra, mint ahogy Aszparukh bulgárjai a Dunához. Magna Bulgaria előzményének pedig a *bulgár* nevet viselő népalakulat tekinthető a Fekete-tengertől északra az 5–7. században. Itt érzékelhető, hogy a nyelvtörténeti szempont hogyan vált át történeti hipotézisre: minden korábbi *bulgár* nevű népcsoport hasonló nyelvet beszélt. Így a 7. század végi honfoglaló dunai bulgárok nyelve a volgai bulgárokéval megegyező csoportba kerül, ami nyilván Magna Bulgaria és elődei bulgár nyelvével azonos. Így ezek a bulgár-török elnevezést kapták, szemben a többi török nyelv köztörök elnevezésével. Sajnálatos módon még a dunai bulgárok török nyelvéről sem tudunk eleget. Ligeti az ún. bulgár fejedelmi lista és a görög feliratok török glosszái, valamint a korai jövevényszavak alapján sem tud egyértelműen állást foglalni. A 7. század előtti bulgárokról a nevükön és néhány néven kívül nem tudunk többet, ilyen módon csupán a népnév nem mond semmit az adott népesség nyelvéről.

Németh a bulgár-török nyelvű népek közé sorolta még azokat a török törzsszövetségeket is, amelyeknek a nevében az *ogur* elem volt rekonstruálható. Ezt a köztörök *oguz* népnév bulgár-török megfelelőjének tekintette. Így nevük alapján bulgár-töröknek nyilvánította az ogurokat, onogurokat, utigurokat és kutrigurokat.²⁸² Erre a *z~r* oppozícióra alapozva vezette be Golden az *ogur* terminust mint a bulgár-török szinonimáját. Az elméletnek a nehézsége, hogy ezeknek a népeknek a nyelvről nincsenek forrásaink, tehát nyelvük az ismeretlen kategóriába tartozik.

Ligeti Lajos felhívta a figyelmet a bulgár-török terminus használatának a korlátaira és ezért inkább a korábban Budenz által használ *csuvasos jellegű vagy típusú török* kifejezést bevezetését javasolta, ami nyelvtörténeti szempontból teljesen megalapozott.²⁸³

²⁸¹ Gombocz 1912.

²⁸² Németh 1922, 148–155.

²⁸³ Ligeti 1986, 9–12.

Róna-Tas és Berta egy új szakkifejezést részesített előnyben: *nyugati ótörök*. Ez a Kelet-Európában az 5–12. század között beszélt török nyelvek összefoglaló elnevezése. Az ótörök nyelven a keleti ótörök nyelveket értették, amelynek rovás-, ujjur- manicheus és más írástípusokkal készült szövegei a 8. századtól rendelkezésre állnak. Ezzel szemben az eurázsiai steppe nyugati részén beszélt ótörök nyelveknek nincsenek írott forrásai. Ezt a több nyelvet is magában foglaló nyugati ótörököt a különböző forrásokban lévő glosszákból és a környező nyelvekbe bekerült jövevényszavakból rekonstruálhatjuk. Ebben a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak döntő jelentősége van. Az új terminus akkor válhat be, ha alatta az 5–10. században olyan török nyelveket és dialektusokat értünk, amelyeken belül a csuvasos nyelveknek vagy dialektusoknak meghatározó, de nem kizárólagos szerepet tulajdonítunk. Mindenesetre a 10–11. században Kelet-Európát újabb népvándorlási hullám érte el, és feltehetőleg megváltoztatta a nyelvi viszonyokat is, azaz a köztörök nyelvű csoportok fokozatosan felülkerekedtek.²⁸⁴

Mindennek azért van kiemelkedően nagy jelentősége, mert a korai magyarság történeti útját meghatározó koncepció arra épült, hogy a magyarság csak olyan török nyelvű népekkel érintkezhetett, amelyek bulgár-török nyelvet beszéltek. Gombocz és Németh a nyelvtörténeti érvekre épített rendszere értelmében csak a volgai bulgárok lakhelye és a Fekete-tenger környéki bulgár–ogur–onogur területek jöhettek szóba, ugyanis Gombocz a kazár nyelvet köztöröknek tartotta, tehát Kazáriát kizárta az érintkezés lehetséges helyeként. Így a magyarság 600 és 800 között a volgai bulgárokkal volt szoros kapcsolatban, majd onnan költözött a Fekete-tengerhez, esetleg 463 táján az onogurokkal elköltözött a Volga vidékről a Kubán folyóhoz és onnan 600 táján nyugatabbra vonult, hogy elkerüljék a kazárokat. Mint korábban láttuk, a régészek és történészek többsége tartja magát a Volga-vidékről a 8. század közepi vagy 9. század eleji elvándorláshoz és a kazárok szerepét a korai magyar történetben ennek megfelelően alulértékelik.

A kazár nyelvet Gombocz a *kazár* népnév és *Sarigšın* kazár városnév alapján határozta meg köztöröknek.²⁸⁵ Ezt Németh elfogadta, s újabb érvekkel támogatta. Róna-Tas azonban a *kazár* népnévről kimutatta, hogy a szó etimológiája egy nem létező köztörök **qaz-* 'vándorolni' igeen alapult.²⁸⁶ Vámbéry a török *qaz-* 'ás' ige azonos alakú formáját rekonstruálta. A törökben előforduló *kabuz~arbuz* analógia alapján az *az-* 'útról letér'

²⁸⁴ Róna-Tas, Berta 2011, vii, 20.

²⁸⁵ Gombocz 1912, 199.

²⁸⁶ Róna-Tas 1982, 365-369.

jelentését tulajdonította az általa a *kazak* és *kazár* népnévből elvont *qaz*- igének, kóborolni értelemben. Vámbérynek ezt az ötletét vette át Gombocz. Németh Gyula még a kéziratban lévő kumik gyűjtéséből is megtámogatta az ötletet, aminek a forrása nem ellenőrizhető. Azonban már Pelliot felhívta a figyelmet arra, hogy a kínai forrásban²⁸⁷ és a szír Pszeudo Zakariás²⁸⁸ rétoránál is olvasható a *kasar* forma.²⁸⁹ Róna-Tas András és Czeglédý Károly szinte egyidőben utaltak a türk rovásírási feliratokon (Tez 750, Terhini 752/3, Sine Uszu 759) előkerült *qasar* adatra az Ujgur Birodalomban.²⁹⁰ Így nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti török alak *qasar*, és az arab és a bizánci források *qazar* alakját ebből kell magyarázni. Pelliot egy *qačar* alakot rekonstruált. Róna-Tas a *caesar* cím Bizáncon és Perzsián át Belső Ázsiába kerülő változatából vezette le a török alakot. Ciociltan legújabbban az arab és török **hāšša-er* szóösszetételből magyarázta az etimológiát. Az első tagban az arab közszó *hāšša* jelentése 'elit, felső osztály', míg a második tag a török *er* 'ember' szó lenne. Tehát a *qasar*~*qazar* változatok közötti viszony, illetve az etimológiai kísérletek továbbra is vitatottak, a népnév nem ad alapot arra, hogy abból a kazárok nyelvét meghatározzuk.

Sarigšīn سرعشن a Ġayhānī-hagyomány szerint a kazárok fővárosának a neve.²⁹¹ Gombocz és Németh a köztörök *sarig* 'sárga' szóból vezette le a városnevet.²⁹² Már Pelliot felhívta a figyelmet arra, hogy ennek a városnak egy másik arab forrásban olvasható *al-Bayḍā* 'fehér' változata egyértelműen arra utal, hogy egy csuvasos elnevezésről lehet szó, ugyanis csak ott van meg a szó fehér jelentése, mint azt például a másik híres kazár város nevének első tagja is bizonyítja: *Šarkel* 'Fehérvár'. Ligeti ezt elfogadva még a szóvégi *-šin* képzőről mutatta ki, hogy az színnevekhez járul.²⁹³ Ugyanakkor a magyarban csuvasos kritériummal rendelkező *sár*, *sárog*, *sárga* szavak jelentésükben a köztörökkel esnek egybe, és ugyanez a helyzet a mongol *sira* esetében is. Ligeti szerint az őstörökben lévő *sarig* eredetileg 'sárga' jelentésű lehetett, amely az ócsuvasban lett *šarig* és vette fel a 'fehér' jelentést. Ligeti felveti, hogy a magyarban vehette fel az ócsuvasos alak a 'sárga' jelentést, miután a magyar ősi *fehér* szavunkat nem tudta kiszorítani.²⁹⁴

²⁸⁷ Ligeti 1986, 337, 339.

²⁸⁸ Kmoskó, Szír, 99.

²⁸⁹ Pelliot 1949, 221–223.

²⁹⁰ Czeglédý 1981, 461–462; Róna-Tas 1982, 365–369, 1983, 126–130.

²⁹¹ BGA VII, 139. A többi adatra: Golden 1981, 237–239.

²⁹² Németh 1991, 168.

²⁹³ Ligeti 1986, 478.

²⁹⁴ Ligeti 1986, 95.

Erdal a *Sarkel* / *Šarkel* szót elemezve megállapította, hogy ennek tökéletes párhuzama a Belgrád és Casablanca helynév, ami a magyar Fehérvárnak felel meg. A kazár *sār* / *šār* 'fehér, halvány' nem azonos a *sārig* 'sárga' szóval, ami a *Šarigšīn* kazár városnévben is megtalálható, hanem a köztörökben is adatolható *sāz* 'halvány' szónak a megfelelője. A karacsáj-balkárban, kirgizben és oszmán-törökben a *saz* jelentése 'halvány arcszín', míg a jakútban 'fehér lóbőr'. A *sāz* alakból lett szabályosan egy igeképzővel *sāzari* > *sāri*-, amihez egy -g képző járult, így rekonstruálta a köztörök *sārig* 'sárga' alakot. Erdal szerint *sāz* és *sārig* külön-külön került át a magyarba *sár*, illetve *sárog/sárga* alakokban. Majd ez után kifejti, hogy a Sarkel esetében a *sar* / *šar* a *sarig* alakból rövidült, miután a szóközi g-k összeolvadt: **sārigkel* > **sārikel* > *sarkel*. Ezáltal a helynév nem csuvasos jellegű.²⁹⁵

Róna-Tas és Berta egy nyugati ótörök *Šarigšīn* alakot rekonstruált. Ebből magyarázták a volgai kipszak *Sarigšīn* változatot, amit az oroszok *Caricin* alakban a cár címhez alakítva értelmeztek. Ez a város aztán Sztálingrad, ma Volgograd néven ismert.²⁹⁶

A magyar nyelvben három szó hozható kapcsolatba ezzel a török szóval: a *szár* a régi magyarban 'világos színű, sárgás, halvány' jelentésben adatolható, amely a nyugati ótörök **sar* átadó alakra utal. Ennek a köztörök megfelelője a *sāz* 'halvány'. A rotacizmust tükrözi a magyar, de az elvárt *sā* > *sia* > *ša* változás nem ment végbe. Az archaikus és összetételekben fennmaradt *sár* (pl. *sárarany*) 'sárga' egy nyugati ótörök *šār* vagy *šārī* átadó alakból magyarázható. Ennek a keleti ótörök *sārig* 'sárga' a párhuzamos alakja. Végül a *sárga*, *sárog* magyar szó tartozik ide, amely egy nyugati ótörök *šārīg* formából eredeztethető.²⁹⁷

	Ótörök	Nyugati ótörök	Magyar	
	<i>sāz</i> 'halvány'	<i>sār</i> 'halvány'	szár	<i>Sarkel</i> Fehér vár
		<i>šār</i> 'fehér/sárga'	sár(arany)	<i>Šarkel</i> Fehér vár
<i>sāzari</i> >	<i>sarīg</i> 'sárga'	<i>šārīg</i>	sárga, sárog	<i>Šarigšīn</i> Fehér
<i>sār+īg</i> >				<i>al-Bayḏā</i>

Az ótörök *sarīg* egy másodlagos színnév, amely eredetileg 'fehér' és 'sárga' jelentésben lehetett használatban, a keleti ótörökben és bizonyos néhány nyugati nyelvjárásban a 'sárga' jelentés vált dominánssá, míg a nyugati ótörök kazár és csuvasos típusú nyelveiben a 'fehér'

²⁹⁵ Erdal 2007, 86–87.

²⁹⁶ Róna-Tas, Berta 2011, 694.

²⁹⁷ Róna-Tas, Berta 2011, 691–695, 776–777.

vált meghatározóvá. A magyarba bekerült *sár* és *sárga* hangtanilag csuvasos kritériumokat hordoz, de jelentésben a köztörökhöz igazodott. Mindenesre a kazár főváros nevét *Šarigšīn* alakban rekonstruálhatjuk, és ez hangalakjában, valamint jelentésében is csuvasos kritériummal rendelkezik. E két név vizsgálata arra utal, hogy ennek alapján nem lehet eldönteni a kazár nyelv hovatartozását.

Az 1980-as években a kazár nyelvű szórványemlékek összegyűjtése a különböző forrásokból Golden érdeme.²⁹⁸ Ezen alapul a kazárok nyelvének meghatározása. Ligeti a kazár glosszák vizsgálatába bevonta a magyar nyelvben megőrződött kazár eredetű címeket, s figyelembe vette még a kijevi kazár levél rovásírásos hitelesítését. Mindezek alapján arra az eredményre jutott, hogy a kazár nyelv is a bulgár-török ághoz tartozik. Ezzel persze értelmét veszítette a bulgár-török terminus, amelynek éppen a kazárral szemben volt jelentősége. Ezért Ligeti egy régi terminust újított fel, s újra bevezette a *csuvasos típusú nyelvek* kifejezést. Ezzel megszűnt az a kényszerítő körülmény, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényszavainak forrását a Kazár Kaganátuson kívül keressük.²⁹⁹

Marcel Erdal a kazárok nyelvének meghatározására tett kísérletet 2007-ben megjelent tanulmányában, miután áttekintette a rendelkezésre álló anyagot. A csuvasos kritériumok alapján vizsgálta a kazár glosszákat, és arra a következtetésre jutott, hogy kevéssel több érv szól amellett, hogy a kazár nem csuvasos típusú nyelv.³⁰⁰ Róna-Tas a magyar nyelv korai török anyagát is bevonva a vitába, nem látja megalapozottnak Erdal végkövetkeztetését, és úgy foglalt állást, hogy mivel a magyar nyelvben 384 biztosnak minősíthető nyugati ótörök jövevényszó 246 (64%) a csuvasban adathozható, a kazár és bulgár között nem lehetett döntő különbség. „A magyar nyelv a török jövevényszavakat az ogur nyelvből (Oguric) vette át, amely mind a kazárok, mind a bulgárok nyelve volt.”³⁰¹

Miután a kazár nyelv köztörök voltára felépített, a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak átvételének hagyományos történeti koncepciója megdőlt, a 9. századot megelőzően a magyarság szálláshelyének megállapítását más módszerekkel kell megkísérlni.

A magyar nyelv török jövevényszavai lehetőséget adnak bizonyos történeti következtetések levonására. Ezek közül a növény- és életföldrajz, az átvett szavak kultúrtörténeti tanulságai, illetve a kronológiai rétegek és lehetséges nyelvjárások elválasztása érdemelnek külön figyelmet.

²⁹⁸ Golden 1980.

²⁹⁹ Ligeti 1986, 475–493; Zimonyi 1988, 218.

³⁰⁰ Erdal 2007, 89.

³⁰¹ Róna-Tas, Berta 2011, 1176, 1167–1176.

A növény- és életföldrajzi érveket Zichy alapvető munkája óta nagy figyelem övezi, mint azt Gombocz őstörténeti koncepciójának változása is tükrözi. Ligeti a növényföldrajzi módszerre többször is utal, és a *som*, *körte* és *szőlő* szavak kapcsán megjegyzi, hogy ezek egyértelműen a Kaukázus vidékére mutatnak, sőt a magyar szőlőművelés más török eredetű szakszavai (*bor*, *seprő*) is ehhez a vidékhez kapcsolhatók. Mindezt megerősíti, hogy a török eredetű földművelést tükröző szóanyagunk is inkább a Kaukázus előterére mutat.³⁰²

Róna-Tas a növényföldrajzi módszernek több tanulmányt szentelt.³⁰³ A *bükk*, *dió*, *gyertyán*, *gyékény*, *gyümölcsény*, *gyűrűfa*, *éger*, *komló*, *komócsin*, *kőris*, *körte*, *mogyoró*, *som*, *tölgy* szavainkat vizsgálta meg. Megállapította, hogy a *dió*, *gyékény*, *gyertyán*, *gyümölcsény*, *gyűrűfa*, *kőris*, *komócsin* és *som* szavunk csuvasos típusú jövevényszó, míg a *körte*, *komló*, *kökény*, *bükk* esetében nincs csuvasos kritérium. A *tölgy* pedig alán jövevényszó a magyarban.

Magyar	Nyugati ótörök	Alán	Oszét
tül , tölgy ‘ <i>Quercus</i> ’		* <i>tülj</i>	<i>tıldz</i> , <i>toldzæ</i>
som ‘ <i>Cornus</i> ’	* <i>čum</i>	* <i>čum</i>	<i>cym</i> , <i>cumæ</i>
körte , körtvély ‘ <i>Pyrus</i> ’	* <i>kertve</i> , * <i>kertveliy</i>	* <i>kertve</i>	<i>kærdo</i> , <i>kerttu</i>
komló ‘ <i>Humulus lupulus</i> ’	* <i>kumlay</i>	* <i>χumalag</i>	<i>xomællæg</i> , <i>xumælaæg</i>
kőris ‘ <i>Fraxinus</i> ’	* <i>kevrüč</i> < * <i>kebrüč</i>	* <i>kevrüş</i>	<i>kærz</i>
kökény ‘ <i>Prunus spinosa</i> ’	* <i>kökän</i>	* <i>kökän</i>	<i>kakon</i> , <i>kokojæ</i> , <i>koko</i>
gyékény ‘ <i>Typha</i> ’	* <i>jekän</i>	* <i>jeken</i>	<i>jegen</i> , <i>jegejne</i>
? mogyoró ‘ <i>Corullus avellana</i> ’	* <i>muñaray</i> < * <i>muńur</i>		<i>æŋūz</i> , <i>ængozæ</i>
komócsin ‘ <i>Phlenum sp.</i> ’	* <i>kamılčan</i>	* <i>kamıl</i> ‘nád’	<i>qamıl</i> , <i>qamıl</i>
bükk ‘ <i>Fagus</i> ’ < <i>bik</i>	* <i>bik</i>		
dió ‘ <i>Juglans</i> ’	* <i>jīgay</i>		
gyűrű ¹ ‘ <i>Acer</i> ; <i>Cornus</i> ’	* <i>jereγ</i>		
gyertyán ‘ <i>Carpinus betulus</i> ’	* <i>jartayan</i>		
gyümölcsény ‘ <i>Crataegus</i> ’	* <i>jemilčen</i> ³⁰⁴		

³⁰² Ligeti 1986, 293–294, 531.

³⁰³ Róna-Tas 2004, 260–273, 419–438; Róna-Tas 2005, 205–213.

³⁰⁴ Róna-Tas, Berta 2011, 1148 alapján.

A táblázat 14 növénynevéből kilenc esetében alán megfelelő is adatolható, ami arra utal, hogy az alán, a török és a magyar között szoros nyelvi érintkezés lehetett. Alán eredetű a magyarban a *tölgy* és alán eredetű török közvetítéssel a *som*, *komló*. Török eredetű a magyarban és az alánban a *kőris*, *kökény*, *körte*, *gyékény*, ? *mogyoró*, *komócsin*. Végezetül török eredetű a magyarban a *bükk*, *dió*, *gyűrű(fa)*, *gyertyán*, *gyümölcsény*.³⁰⁵ Mindez alapján egy viszonylag hosszan tartó érintkezést feltételezhetünk az alán, a nyugati-török és a magyar nyelvű csoportok között. Róna-Tas szerint az alánokra vonatkozó forrásokat is figyelembe véve az alánok lakhelye a Kaukázus–Don–Azovi-tenger keleti partja által határolt terület lehetett, de alánok éltek a Krím félszigeten is.³⁰⁶

A paleobotanikai elemzést figyelembe véve Róna-Tas szerint négy terület jöhet számításba az átvétel lehetséges helyszíneként: 1) Kubán–Don közötti terület, 2) Krím félsziget, 3) Dnyesztertől nyugatra, azaz Etelköz, 4) Kárpát-medence. A Krímet történeti okból kizárva az alábbi táblázat mutatja a lehetséges alternatívákat:

Don–Kubán	Don–Kubán–Etelköz	Don–Kubán–Etelköz–Kárpát-medence
<i>tölgy</i> , <i>kőris</i>	<i>dió</i>	<i>gyertyán</i> , <i>gyümölcsény</i> , <i>gyűrű</i> , <i>mogyoró</i> , <i>som</i> , <i>bükk</i>

Miután a fanevek közül a *kőris* és *tölgy* esetén csak a Don–Kubán vidéke, míg a többi szó esetében ez a terület is szóba jöhet, ráadásul az alán–török–magyar érintkezés is a Kubán–Don közötti területre tehető, így Róna-Tas egyértelműen hosszabb magyar tartózkodást tételez fel a Don–Kubán közötti területen. Két elemre helyez még különös hangsúlyt. Szerinte az életföldrajzi adatok egyáltalán nem utalnak a Volga-vidékre, emellett az átvétel több generációs együttélést feltételez.³⁰⁷ A szavak összessége ezt e hipotézist alátámasztja, de a Kaukázus felé mutató szavak jellegzetes műveltségyszavak, ami bizonytalanná teszi a megállapítás hitelét.

Róna-Tas 2011-ben az átvétel helyével kapcsolatban még megemlíti, hogy *tenger* szavunk valószínűleg a Fekete-tengerre vonatkozhatott, valamint két török eredetű szavunk a *sőreg* és *tok* olyan halat jelentett, amely a Fekete-tengerben él.³⁰⁸

³⁰⁵ Róna-Tas 2004, 435, 438; Róna-Tas 2005, 207–209.

³⁰⁶ Róna-Tas 2004, 437.

³⁰⁷ Róna-Tas 2004, 437–438.

³⁰⁸ Róna-Tas, Berta 2011, 1148.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a faneveink és más növényneveink, halneveink és szőlő- és borkultúránk arra utal, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában a Kaukázus előtere fontos szerepet játszott.

Az átvett szavak kultúrtörténeti vallomásáról Róna-Tas–Berta a következőkre hívta fel a figyelmet. A lótarás szakszavai szemmel láthatólag hiányoznak török jövevényszavaink köréből. Az a néhány szó, mint pl. *csődör*, *gyeplő*, *kamcsi*, *kancsuka* ‘ostor’, *kangyik* ‘nyereg heveder’, *kantár*, *béklyó* és *árkány* ‘lasszó’ másodlagos jelentőségűek, és e szavak többsége kun eredetű. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvben már a török érintkezés előtt megvolt a lovasműveltség szókincse. Ez szembeötlő, ha a másfajta állatokra vonatkozó anyagot is figyelembe vesszük: *alacs* ‘tarka’, *ártány*, *barág* ‘hosszú szőrű kutya’, *barom*, *bika*, *bögöly*, *bölény*, *borjú*, *buga*, *csök*, *disznó*, *gyapjú*, *gyapot*, *író*, *karám*, *kecske*, *kérő*, *kérődzik*, *(meg)kíjc(esedik)* ‘összetapad (kutya bundája)’, *komondor*, *köpec*, *kuvasz*, *kert*, *kos*, *ködmön*, *kölyök* ‘fiatal állat’, *ól*, *olló* ‘kecskegida’, *ökör*, *sajt*, *sértés (serte)*, *szűcs*, *telek* ‘magasabban fekvő hely, ahol az állatok pihennek és a trágya összegyűlik’, *teve*, *tinó*, *tojik*, *toklyó* ‘egyéves juh’, *tőzeg*, *tulok*, *túró*, *tyúk*, *ünő*, *üvecs* ‘nőstény egyéves juh’, *ürü* és *vályú*.

A magyar nyelvbe került török testrésznevek nagy része állati testrészre vonatkozott az átadó nyelvben: *boka*, *gyomor*, *kar*, *köldök*, *szakáll* és *térd*. De a következő jövevényszavak, mint *bélyeg*, *bilincs*, *csősz*, *iker*, *kéneső* ‘higany’ és *komor* vagy a kun *kentreg* ‘vadcsapda’ és *kömődörög* ‘id.’ is az állattartáshoz kapcsolódnak. Róna-Tas feltételezi, hogy a magyar nyelvű csoportok a törökökkel való találkozás előtt lovas vadászok lehettek.

A földműveléshez kapcsolható szavak száma jelentős: *arat*, *árok*, *árpa*, *boglya*, *borsó*, *búza*, *csalán*, *csalit*, *csepű*, *dara*, *eke*, *enő* ‘közös munka a földművelésben’, *gaz*, *gyékény*, *gyepű*, *gyom*, *karó*, *katáng* ‘chicory’, *kender*, *? kepe*, *kobak*, *kéve*, *komló*, *komócsin* ‘timothy grass’, *kóró*, *kölyű*, *köpű*, *ocsú*, *orsó*, *öröl*, *sarló*, *sárma* ‘vadhagyma’, *sör*, *? szérű*, *szesz*, *szór*, *tarló*, *telek?*, *tiló*, *torma*.

A szőlészet-borászat és a kertészet jelentőségére utalnak a következő szavak: *általag* ‘hordó’, *ászik*, *bor*, *csiger* ‘gyenge minőségű bor’, *seprő?*, *szőlő*, *szűr*, *gyümölcs*, *alma*, *dió*, *kökény*, *körte*, *körtvély* és *som*. A viszonylag magas számú földművelésre, kertgazdálkodásra és szőlőtermesztésre, valamint bortermelésre utaló szó magas színvonalú mezőgazdasági tevékenységre utal.

A halászatnak is jelentős számú török eredetű terminusa van: *csabak*, *küllő?*, *sőreg*, *süllő*, *tok?*, *gyalom*, *gyertya*, *hajó*, *szaka*, *? vejsze* és *vék*.

A solymászat is sok török terminust vett át: *bese, turul, herjó, karvaly, keselyű, kiköcsén, ölyv, sólyom, szongor, torontál, tör* és *hurok*. A solymászat fontos szerepet játszhatott a vadászatban.

Végezetül a vallási, társadalmi és politikai élettel kapcsolatos szavak esetében is jelentős török anyaggal számolhatunk: *báj, bíró, bálvány, bátor, betű, boszorkány, ? böjt, bölcs, börtön, búcsú, bűn, bűbáj, bűvös, csősz, csök², egyház, érdem, ? erkölcs, es(kü), erő, ész, gügyű, gyaláz, gyanú, gyarló, gyász, gyilkos, gyónik, gyűlik, gyűlöl, harang, idő, ige, igéz, ildom, imád, ír, kelengye, kép, kín, koporsó, korhány, könyv, ? orvos, nyögér, önik, sárkány, szándok(láda), táltos, tanú, törvény, ül és ünnep*.³⁰⁹

Kultúrtörténeti vonatkozásban az állattenyésztés, solymászat, társadalmi, politikai és vallási élet török jövevényszavai egy hagyományos nomád társadalom létre utalhatnak, ugyanakkor a mezőgazdasággal kapcsolatos terminusok magas színvonalon álló földművelésről, kertészetről, szőlő- és borkultúráról beszélnek, ami túlmutat a nomád életmód keretein.

Történeti szempontból fontos információt nyújthat a honfoglalás előtti jövevényszavak kronológiai és nyelvjárási megoszlása. Gombocz a köztörök *y-* ~ magyar szókezdő *gy-* és *sz-* megfelelés mögött két bulgár-török nyelvjárást feltételezett. Ligeti nyelvtörténeti szempontból a honfoglalás előtti török jövevényszavainkat ó- és középcsuvas rétegre osztja. Ócsuvas jegynek minősíti a rotacizmust és lambdacizmust, a magyar szókezdő *s-*, első szótagbeli magyar *i* hangot és magyar szókezdő *gy-* és *sz-* ~ köztörök *y-* megfelelést, illetve a *d* megőrződését az *idő, ködmön* és *egy(ház)* szavakban. Középcsuvas jellegzetességek a következők: a mássalhangzó utáni *d* megfelelői az *érdem, ildomos, kender, köldök*, valamint *búza* és *túzok* szavainkban; a *g/k,q* kiesése a mássalhangzó után (*bular, gyapot, bér, egy(ház), ártány, tiló*); a *v* és *y*-protézis magánhangzók előtt és köztörök első szótagbeli *u* helyén a veláris *i* (*bika, béklyó, Belár, Gyula*).³¹⁰

Ligeti ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a szerinte mintegy négyszáz éven keresztül fennálló török–magyar kapcsolatban nyilván nyelvjárási különbségekkel is számolnunk kell. Ligeti még óvatosan nyitva hagyta azt a lehetőséget is, hogy a magyarság a 6. században a Volga vidéken érintkezésbe kerülhetett a volgai bulgárokkal. Ennek a jelentőségét azonban sokkal kisebbnek vélte, mint a későbbi kazár érintkezését, amely a 7. század közepétől a 830-as évekig tarthatott. Ligeti erre az intenzív nyelvi érintkezésre a bulgár–kazár terminust

³⁰⁹ Róna-Tas, Berta 2011, 1160–1162.

³¹⁰ Ligeti 1986, 525–529.

használta. Az életföldrajzi koordináták és a földművelés által kirajzolt terület a Kazár Kaganátus területére, azaz a Kaukázus előterére utal, ahol kb. kétszáz esztendő tartózkodással számol (circa 650–830).³¹¹ A 830 utáni korszakra a kazár–kabar kifejezést ajánlotta és használta. 830 tájára tette a Donon való átkelést és a kabar csatlakozást, amivel egy új korszak kezdődik, amelyet a kazár–kabar terminussal határoz meg. Ennek lezárulása a 10. századra tehető, amikor a kabarok nyelvileg beolvadtak a magyar nyelvű népességbe. Felveti továbbá, hogy érdemes lenne újra megvizsgálni a dunai bulgárok török nyelvi emlékeit a Kárpát-medencében.³¹²

Róna-Tas a török jövevényszavaink átvételének kronológiájával kapcsolatban három réteget különböztet meg nyelvtörténeti eszközökkel. A botanikai terminusok közül öt esetében egy nyugati ótörök *j*- a magyarban *gy*:- *gyékény*, *gyümölcsény*, *gyertyán*, *gyűrű*¹ és *dió* (< *gyivó*). Ebbe a kategóriába tartozik összesen 36 szókezdő *gy*-vel rendelkező magyar szó. A nyugati ótörökben *j*- később szabályosan *č*- lett, és ez került át a magyarba palatalizált *ś*-ként, amely szabályosan lett *sz*-. Itt világosan elkülönül két kronológiai réteg. Ugyanakkor a nyugati ótörökben kimutatható eredeti szókezdő *č*- a magyarban vagy *ś* vagy *č* alakban őrződött meg. Miután *som* szavunk paleobotanikai szempontból azokkal a terminusokkal lehet egyidős, amelyekben a szókezdő *gy*- van képviselve, Róna-Tas feltételezte, hogy a nyugati ótörök *j*- ~ magyar *gy*-, illetve nyugati török *č*- ~ magyar *ś*- megfelelés egy kronológiai rétegbe tartozik. A második kronológiai réteget a nyugati ótörök *j*- > *č*- ~ magyar *ś*- > *s*- megfelelés jellemzi, míg a harmadikat a nyugati ótörök *č*- > *č*- ~ magyar *ć* > *č*-.

1. Nyugati ótörök <i>j</i>	→ Korai M <i>j</i> > <i>d'</i>	<i>gyékény</i> 36 szó
1. Nyugati ótörök <i>č</i>	→ Kései M <i>č</i> >	M <i>ś</i> : <i>som</i> , <i>sarló</i> , <i>sajt</i> ,
<i>saru</i> 30 szó
2. Nyugati ótörök <i>j</i> > <i>č</i>	→ Kései M <i>ś</i> >	H <i>s</i> : <i>szárny</i> , <i>szél</i> , <i>szer</i> ,
<i>szérű</i> , <i>szőlő</i> , <i>szűcs</i>
3. Nyugati ótörök <i>č</i> > <i>č</i>	→ Kései M <i>ć</i> >	H <i>č</i> : <i>csákány</i> , <i>csalán</i> ,
<i>csalit</i> 20 szó

Róna-Tas, Berta 2011, 1149

A 36 ótörök *y*- ~ nyugati ótörök *j* ~ magyar *gy*- esetében csupán egy szóban maradt meg a szóvégi gutturális (*k*, *g*), a *gyermek* esetében, amely számos problémával terhelt, ugyanez

³¹¹ Ligeti 1986, 530–531.

³¹² Ligeti 1986, 531–534.

érvényes az ótörök $y \sim$ nyugati ótörök $j \sim$ magyar sz - szavainkra. A nyugati ótörök $\check{c} \sim$ magyar \check{s} - megfeleléseknél a szóvégi gutturális elsorvadt a *sarló*, *saru*, *seprű*, *somlyó*, *sűrű* szavainknál, egyedül a *sereg* kifejezésben őrződött meg.

Tipikus csuvas jegynek tekinthető a $s > \check{s}$ hosszú a vagy i előtt 16 szavunkban (*sár*, *sár*, *sárkány*, *sebes*, *sért*, *seper*, *serke*, *serte*, *sík*, *sima*, *sió*, *serleg*, *sör*, *sőreg*, *súly*, *süv*). Ugyanakkor 9 olyan szavunk is van, amelyben nem történt meg ez a változás (*szál*, *szám*, *szár*, *szesz*, *szép*, *szín*, *szirony*, *szirt*, *szúnyog*), amit kétféleképpen magyarázható: a hosszú $a > ia$ változás előtt lerövidült a magánhangzó, vagy az elsődleges vagy másodlagos i előtti $s > \check{s}$ változás még nem ért véget a magyar–török nyelvi érintkezés korában.

A szóvégi gutturálisok az egyszótagú szavakban a következőképpen viselkednek a magyarban: a szóvégi $-k$ megőrződik: *csak*, *csök*, *csökik*, *kék*, *ok*, *sík*, *szék*, *szökik*, *tok*, de a szóvégi $-g$ elsorvad: *bő*, *bú*. A több szótagú szavakban más a helyzet, általában a szóvégi gutturálisok eltűntek a csuvasban és a magyarban, egyes esetekben (*sereg*, *üszög*, *ászk*, *homok*) azonban a magyar megőrizte az eredeti szóvéget.

Kilenc esetben a prototörök $-k$ is megőrződött (*árok*, *csanak*, *gyermek*, *hurok*, *köldök*, *örök*, *telek*¹, *tűzok*, *vértetek*), három esetben a prototörök $-k$ a nyugati ótörökben $-g$ lett, ami a magyarban is tükröződött (*általag*, *bélyeg* és *szúnyog*). Négy esetben a keleti ótörökhöz hasonlóan megőrizte a magyar a szóvégi $-g$ -t: *serleg*, *sereg*, *üszög* és *vendég*. Ezt a csoportot Róna-Tas egyértelműen a 3. nyugati ótörök rétegbe sorolta.

A labiális magánhangzók diftonguson keresztül protetikus v -t vettek fel a csuvasban. 34 nyugati ótörök jövevényiszavunkban a szókezdő labiális megmaradt. Négy esetben labiális a , illetve $á$ hang lett a magyarban (*apró*, *arat*, *ápol*, *áporodik*), két esetben kun szóról lehet szó (*ontok*, *özön*), míg további két szó vitatott. A megmaradt 26-nál általában a szóvégi gutturálisok eltűntek (*idő*, *ocsú*, *olcsó*, *ondó*, *orsó*), de két esetben megőrződtek (*vendég*, *vértetek*). Nyolc szavunkban tükröződik a protetikus v : *váj*, *vályú*, *vejsze*, *vék*, *vendég*, *ver*¹, *vértetek*, *(v)imád*. Mivel ezek egy részében már a szóvégi gutturális megőrződött, ezt a csoportot is a 3. nyugati ótörök rétegbe sorolhatjuk.

A rotacizmust mutató 14 szavunk (*borjú*, *görény*, *gyűrű*², *iker*, *karó*, *koporsó*, *ökör*, *sár*¹, *szár*, *szűr*, *tar*, *tenger*, *térd*, *tűr*¹) közül a szóvégi gutturális eltűnt a következőkben: *borjú*, *gyűrű*², *karó*, *koporsó*. Ez azt jelzi, hogy a nyugati ótörök első és második periódusa jöhet szóba. A lambdacizmus esetében más a helyzet. A három szó: *dél*, *dől*, *kölyök* közül az utolsóban nyilvánvalóan megőrződött a szóvégi gutturális, az első kettőben pedig szókezdő d - található t - helyett. Ugyanakkor a prototörök \check{s} a nyugati ótörökben $l\check{c}$, a magyarban \check{c} vagy $l\check{c}$ alakban jelentkeznek *bölcső*, *bocsát*, *búcsú*, *gyümölcs*, *gyümölcsény*, *komócsin*, *tanács*

szavainkban. Ebből kettő esetében *bölcső*, *búcsú* a szóvégi gutturális eltűnt. Ebből Róna-Tas arra következtetett, hogy magyar nyelv először a nyugati ótörök *lč*-t tartalmazó szavakat vette át feltehetően az első és második periódusban, míg az *l* átvétele a kései harmadik korszakra esett. A szókezdő *d*- megjelenése tehát a harmadik korszakhoz köthető és a *dől* és *dér* mellé a *dara* szó is ide sorolható. Ennek analógiájára a *görény*, *gaz*, *gödény*, *güzü* esetében jelentkező szókezdő *g*- ugyancsak ezt a réteget gyarapítja.

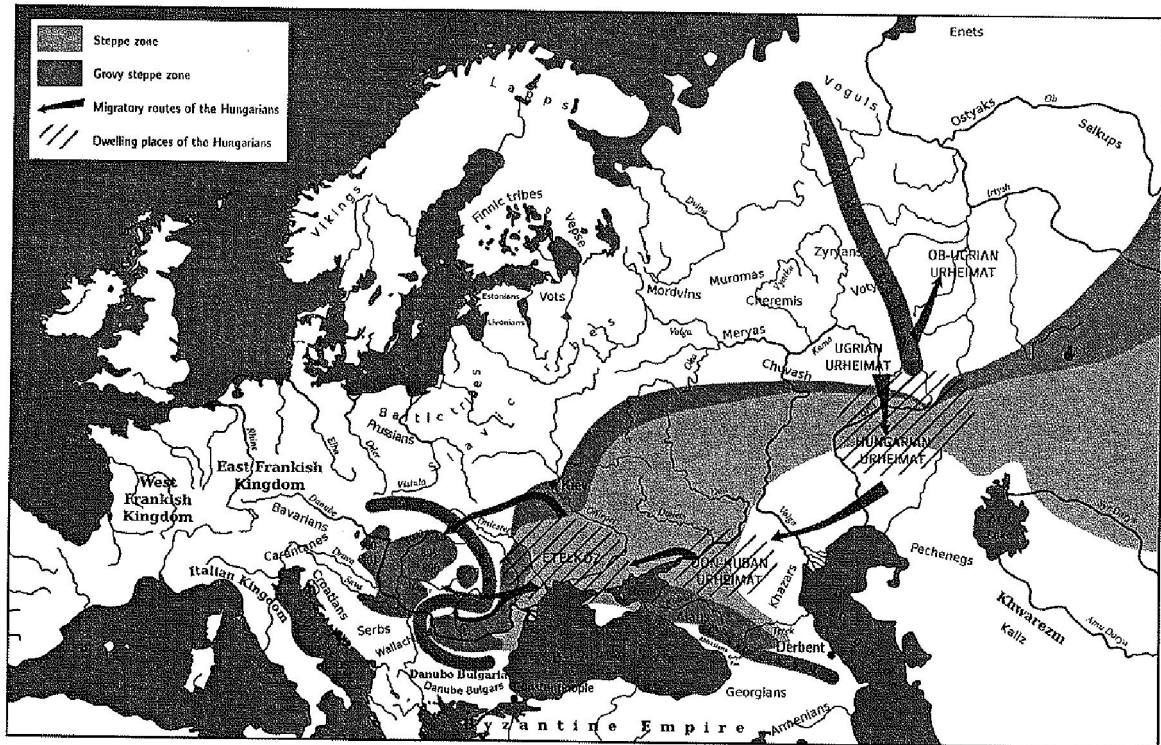
Ebbe a harmadik rétegbe sorolható még a *búza* és *tűzok* szavunk, ahol a *g* utáni *d* réshangúsodása szabályosan tükröződött a magyar *z*-ben.

Végül a szókezdő *k*- érdemel figyelmet. 76 magyar jövevényszavunk tartalmaz szókezdő *k*-t, 38 mély hangrendű és 38 magas hangrendű szóban. A nyugati ótörök dialektusában elkezdődött a *k* > *χ* változás, amely négy esetben a magyarban is jelentkezett: *hajó*, *harang*, *herjó*, *homok*. Később ez általánossá válhatott, ugyanis a volgai bulgár feliratokon és a csuvasban ez a változás végbement.

1. korszak	OT <i>y</i> - ~ M <i>gy</i> -	- <i>k/g</i> >Ø	OT <i>z</i> ~ M <i>r</i>	M- <i>lcs</i> -
2. korszak	OT <i>y</i> - ~ M <i>sz</i> -		OT <i>z</i> ~ M <i>r</i>	M- <i>lcs</i> -
3. korszak	<i>v</i> -protézis	M- <i>k</i> ; - <i>k</i> >- <i>g</i>	OT <i>gd</i> ~ M <i>z</i>	OT <i>š</i> ~ M <i>l</i> OT <i>k</i> ~ M <i>h</i>

Róna-Tas véleménye szerint a harmadik korszakban jelentkező szókezdő *t*- és *k*- zöngésedése (*dél*, *dől*, *dara*, *görény*, *gödény*) az oguz nyelvekre jellemző sajátosság, így feltételezhető, hogy egy nyugati ótörök oguz izoglossza jelenséggel állhatunk szemben. Tehát a harmadik korszakban már számolhatunk egy nem csuvasos típusú nyelvvel is, mint átadóval. Az *örök*, *hurok*, *bélyeg* szavak, illetve a szókezdő *d*- és *g*- mindenesetre erre utal.³¹³

³¹³ Róna-Tas, Berta 2011, 1149–1159.

Map 11.1: The migrations of the Hungarians

Róna-Tas, Berta 2011, 1486

Mindezek alapján Ligeti és nyomában Róna-Tas és Berta három-négyszáz éves nyelvi érintkezést lát indokoltnak, szemben azokkal a történészekkel és régészekkel, akik a magyarok Fekete-tenger közeli szállásterületre húzódását viszonylag kései időpontra, általában 750 tájára vagy a 830-as évekre helyezik, és a magyar nyelv török jövevényszavainak átvételében vagy a kabarok, vagy a Kárpát-medencei török nyelvű avarok, vagy a dunai bulgárok meghatározó szerepét hangsúlyozzák. Földrajzi értelemben ennek a nagyobb része a Kaukázus előterére, és a Fekete-tenger mellékére esett. A különböző kronológiai rétegek és a növényföldrajzi, valamint a kultúrtörténeti érvek azt támasztják alá, hogy a honfoglaló magyarok nyelve tartós török nyelvi hatásnak volt kitéve. Ezt a nyelvi érintkezést történeti okokból a kelet-európai steppe vidékére tehetjük. Mint láttuk Ligeti a korai volgai bulgár hatás lehetőségét nyitva hagyta, amit azonban a történeti érvek nem támogatnak. Róna-Tas növényföldrajzi okokból a Volga–Káma vidékét zárta ki a lehetséges nyelvi érintkezések területei közül. A Kr. u. 5–9. századi magyar történetet Róna-Tas a következőképpen rekonstruálta: a 6. század végén a kubáni bulgárok helyére beköltöztek a magyarok az Urál vidékéről, ahol a Kazár Kaganátusba illeszkedtek bele. A 670-es években, amikor a Kuvrat-féle birodalmat megdöntik a kazárok – minek következtében az onogundur birodalom népeinek egy része elköltözött – a magyarság vette birtokba a Dnyepertől nyugatra

elterülő területeket. 800 táján csatlakoznak hozzájuk a kabarok.³¹⁴ Az írott források nem tudnak a magyarokról a 9. század előtt, így ezek más ismert történeti eseményekhez kapcsolt feltevések.

2. A bizánci, latin és muszlim források az eurázsiai steppe 4–10. századi történetéről

A mongol kor előtt Kelet-Európában három nomád birodalommal (hun, avar és kazár) és számos törzsszövetséggel (szabír, ogur, onogur, bulgár, magyar, besenyő és kun) számolhatunk. Ezeknek a birodalmaknak és törzsszövetségeknek a történeti vizsgálatát nagyban megnehezíti, hogy nem rendelkezünk belső forrásokkal. A Türk Birodalom az egyetlen, amelyről saját kútfők alapján rendelkezünk megbízható adatokkal (az Orhon völgyének rovásírásos feliratai), ezért különösen tanulmányozásra érdemes a nomádokkal foglalkozó történészek számára.³¹⁵

A kelet-európai nomádokra vonatkozó forrásokat a szomszédos birodalmak írástudói jegyezték le. Ezek közül három volt meghatározó jelentőségű: a kései Római Birodalom és nyugat-európai utódállamai latin nyelven őriztek meg információkat, a görög forrásokat a Bizánci Birodalom szolgáltatta, és végül az iszlám felemelkedése és a világbirodalommal növekvő kalifátus az arab és perzsa nyelvű kútfők megjelenését tette lehetővé, ezek első virágkora a 9–11. századra tehető.

Az eurázsiai steppe nyugati felén élő 5–13. századi nomádokra vonatkozó források feldolgozása adhat alapot, hogy a korai magyar történeti kutatásban előre lehessen lépni.

Sinor Dénes kezdeményezésére látott neki Aalto és Pekkanen, hogy összeállítsák az eurázsiai steppe török, mongol és finnugor nyelvű népeire vonatkozó latin forrásgyűjteményt. A szerzőpáros az ókori és koraközépkori időszak feldolgozását tűzte feladatul. A 9. század első fele, az avar birodalom bukása volt az anyaggyűjtés kronológiai határa. A két kötet a nép és törzsneveket, illetve a kapcsolódó személyneveket, címeket és földrajzi neveket tartalmazza a vonatkozó latin forrásrészletekkel a mérvadó kiadásokból idézve.³¹⁶

³¹⁴ Róna-Tas 1996, 248.

³¹⁵ Új kiadása magyar fordítással: Berta 2004.

³¹⁶ Aalto, Pekkanen 1980.

Moravcsik Gyula, a magyar bizantinológia kiemelkedő alakja, a középkori török nyelvű népekre vonatkozó görög források kutatására összpontosította a figyelmét. A bizánci forrásokból összegyűjtötte a török nyelvű népekre vonatkozó adatokat. Először magyar nyelven tette közé a munkát, majd *Byzantinoturcica* címen németül jelent meg 1958-ban, amely a bizantinológia kézikönyve lett. Az első kötetben a török nyelvű népek történetének rövid összefoglalása olvasható: hunok, ogurok, avarok, kazárok, besenyők, kunok, bulgárok, szeldzsukok és magyarok története a teljes vonatkozó másodlagos irodalommal. Ezután a források ismertetése következik a kritikai kiadások, kéziratok és irodalom bemutatásával. A második kötet a görög feljegyzésű népneveket, törzsneveket, személy- és földrajzi neveket tartalmazza ábécésorrendben. Az egyes címszavak a forrásokban olvasható különböző névformákból, interpretációikból, görög adatokból és a velük kapcsolatos irodalomból állnak.³¹⁷

A német középkorkutatás egy monumentális kutatást indított el *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*³¹⁸ címmel, amely tervbe vette a kora középkori Kelet-Európára vonatkozó latin, görög és szláv nyelvű források teljes feldolgozását. Az eredeti cél az volt, hogy a szláv nyelvű népek kialakulásának folyamatát tárják fel, amelyet térben a Volga és Elba közötti területre és a Balkánra terjesztettek ki a 6. és 13. század közötti időszakban. A latin források vonatkozásában a 900. év lett a felső határ, míg a görögök esetében 1025. A szláv nyelvű népek mellett Kelet-Európa nomádjaira vonatkozó forrásokat is feldolgozták, így elkészültek a hunokra, avarokra, bulgárookra, kazárookra, magyarokra és besenyőkre vonatkozó címszavak is. Ezek a következő adatokat tartalmazzák: a névforma és annak változatai, a címre vonatkozó passzusok a különböző forrásokból, más a témához kapcsolódó utalások, szakirodalom. Az A sorozat a latin forrásokat tartalmazza, és eddig három kötet látott napvilágot az a-tól a d-ig, míg a B sorozat a görög adatokat foglalja magában, és csupán az alfa betűs neveket adták ki egy kötetben. Emellett hét kiegészítő kötetet publikáltak. A latin források cédulaanyaga a Münster Universität Abteilung für Osteuropäischen Geschichte des Historischen Seminars egyik irodájában megtalálható. A görög anyagot elvitték Berlinbe, ahol a *Prosopography der mittelbyzantinischen Zeit* (641–867) nevű kutatás alapját képezi. A Glossarban a kelet-európai nomádok közül az avarokra vonatkozó latin és görög címszavak megjelentek, a bulgárookra csak a latin anyag látott napvilágot.

³¹⁷ Moravcsik, BT. I–II.

³¹⁸ Glossar A I, II, III.; B.; Glossar Beiheft 1–7.

A szegedi egyetemen az 1990-es évek elején indítottunk egy olyan programot, amelynek a keretében tervbe vettük a középkori kelet-európai nomádokra vonatkozó forrásanyag összegyűjtését, illetve azok magyar fordítással és kommentárral történő kiadását. Az első jelentős lépés Szádeczky-Kardoss Samu nevéhez fűződik, aki az avarokról szóló latin és görög forrásanyagot dolgozta fel. A vonatkozó részeket magyarra fordította és bőséges filológiai és történeti kommentárokkal látta el. A kötet 1998-ban látott napvilágot.³¹⁹ Olajos Terézia a 9. században az Avar Kaganátus bukása utáni avarok forrásait tette közzé.³²⁰ Az 1980-as évek elején Szádeczky-Kardoss Samu összeállította a korai bulgárok görög-latin forrásainak fordítását is 480-tól a Balkánra történő költözésig, azaz 680-ig, amely kéziratban rendelkezésre áll.³²¹ Tanítványa, Farkas Csaba a Türk Birodalom történetének latin és görög forrásanyagát gyűjtötte egybe, valamint fordította le, és doktori értekezésként sikeresen megvédte 1998-ban. 2012-ben jelent meg Olajos Terézia, Theophülaktosz Szimokattész történeti monográfiájának fordítása történeti kommentárokkal.³²²

A kelet-európai nomádokra vonatkozó muszlim forrásanyag feldolgozásában jelentős fordulatot hozott Minorsky munkássága. A *Ḥudūd al-ʿĀlam*³²³ angol fordítása és a kimerítő filológiai kommentárok, illetve al-Marwazī³²⁴ a törököket és Kínát érintő fejezeteinek hasonló feldolgozása mind a mai napig úttörő jellegűek. Az orosz nyelvű szakirodalomból kiemelkedik Zahoder két kötete, amelyben *Kaspijskij svod* címen adta ki a 9–10. századi Kelet-Európára vonatkozó forrásrészleteket.³²⁵ A lengyel orientalisták Lewicki vezetésével kezdték el a szláv nyelvű népekre vonatkozó arab források összegyűjtését és kiadását.³²⁶ Mivel a szláv nyelvű népek története elválaszthatatlan más kelet-európai népekétől, a gyűjtés tartalmazza azokat a passzusokat is, amelyek a nomád és erdőlakó népekre vonatkoznak. Így kerültek be az anyagba a kazárokat, volgai bulgárokat, magyarokat és más finnugor és török nyelvű népeket érintő információk. A *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny* első kötete a következő szerzők vonatkozó részeit tartalmazza: al-Ḥuwārizmī, Ibn Ḥurdādbih, al-Ġāhiz, al-Fargānī, Ibn Qutayba, al-Balāḍurī and al-Yaʿqūbī műveinek arab részletei lengyel és latin

³¹⁹ Szádeczky-Kardoss 1998.

³²⁰ Olajos 2001.

³²¹ Szádeczky-Kardoss S., *A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt*. Szeged 1979, 1980. Kézirat.

³²² Olajos 2012.

³²³ Minorsky 1937.

³²⁴ Minorsky 1942.

³²⁵ Zahoder 1962, 1967.

³²⁶ *Źródła* I., II/1., II/2., III.

fordítással bő kommentárokkal. A második kötet két részből áll: az első Ibn al-Faḳīh és két másik kisebb jelentőségű szerző vonatkozó tudósításainak kiadását tartalmazza, míg a második Ibn Rusta Kelet-Európa népeit tárgyaló fejezeteinek kiadása. A harmadik kötetben pedig Ibn Faḍlān 922-es a volgai bulgár uralkodóhoz ellátogató követség tagjának útijelentése található. A negyedik a különböző mutatók kaptak helyet.

A korai muszlim források Belső-Ázsia és Kelet-Európa nomádjairól is alapvető információkat tartalmaznak. Erre a szakterületre a magyar kutatás különös figyelmet fordított már a 19. század végén. Az áttörést Kmoskó Mihály munkássága hozta, aki a muszlim földrajzi és történeti irodalom egészét feldolgozta az eurázsiai steppe középkori népeinek szempontjából. Halála megakadályozta abban, hogy hatalmas munkáját közzétegye. Czeglédy Károly mutatta be a kézirati hagyatékot részletesen.³²⁷ Kmoskó három kötetben a földrajzi irodalmat, és két kötetben a történetírókat gyűjtötte össze. A három megjelent földrajzi kötet közül az első Ibn Ḥurḍādbih, Ibn al-Faḳīh, Qudāma, Ibn Rusta,³²⁸ a második al-Iṣṭahrī, Ibn Ḥawqal, al-Muqaddasī, al-Masʿūdī és al-Bakrī,³²⁹ a harmadik pedig Yāqūt, al-Dimīšqī, al-Qazwīnī, Abū-l-Fidā'³³⁰ művei vonatkozó részeinek magyar fordítását és a történeti kommentárokat tartalmazza. A történetírók közül al-Balāḍurī, al-Yaʿqūbī, al-Dīnawarī, al-Ṭabarī, Saʿīd ibn Batrīq, Agapios ibn Qusṭanṭīn, al-Maqdisī, al-Bīrūnī, al-Taʿālibī, Ibn Miskawayh, Illés Nesībīn, Ibn al-Aṭīr vonatkozó részei várnak még kiadásra.

Kmoskó a muszlim források mellett feldolgozta a szír irodalom steppei vonatkozású forráshelyeit is. Négy egységre osztva közli a fordításokat és a történeti kommentárokat: A szír Nagy Sándor legenda; Pszeudo-Zakariás Rhetor művének földrajzi függeléke; Kivonatok szír krónikákból; Kivonatok szír hagiografikus művekből. Felföldi Szabolcs szerkesztésében a kötet 2004-ben jelent meg.³³¹ A török népekre vonatkozó szír források új feldolgozását végezte el Mark Dickens, aki 2008-ban sikeresen megvédte a témában írt PhD-disszertációját.³³²

³²⁷ Czeglédy 1954, 23-66.

³²⁸ Kmoskó I/1.

³²⁹ Kmoskó I/2.

³³⁰ Kmoskó I/3.

³³¹ Kmoskó, *Szír*.

³³² Mark Dickens, *Turkāyē: Turkic Peoples in Syriac. Literature Prior to the Seljūks*. Clare Hall. Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy Faculty of Asian and Middle Eastern Studies University of Cambridge Supervisor: Dr. Erica C. D. Hunter. February 2008.

Kmoskó Mihály összeállított még egy német nyelvű munkát Gardīzī's Abhandlung über die Stämme der Türken címen, amely Gardīzī török népekre vonatkozó fejezeteinek német fordítása mellé még Ibn Rusta és al-Bakrī párhuzamos helyeit is közölte történeti kommentárokkal. Hansgerd Göckenjannal közösen ellenőriztük és javítottuk a német fordítást, és kiegészítettük további szerzőkkel (Marwazī, Ḥudūd) és új kommentárt írtunk a szövegekhez. A teljesen átdolgozott új kötetet 2001-ben tettük közzé.³³³ A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezetének rekonstrukcióját és új elemzését a kelet-európai steppére vonatkozó forrásanyag és szakirodalom feldolgozásával 2005-ben tettem közzé.³³⁴

A forráskiadáson túl témavezetésemmel készült el több történeti tárgyú PhD-dolgozat, amely a középkori steppetörténet egy-egy lényeges részét dolgozta fel. Dobrovits Mihály a Türk Birodalom történetének monografikus megírására vállalkozott.³³⁵ A türkök a steppét hatalmuk alá gyűrték Mandzsúriától a Krímig, ezzel létrehozva egy óriási kiterjedésű birodalmat, amelyben a javak, áruk és eszmék Kínától, Perzsián át Bizáncig szabadon áramolhattak mindkét irányban. Dobrovits elsőként dolgozta fel a türkök történetét önálló monográfiában, ahol a belső és külső források áttekintését követi egy földrajzi és történeti bevezetés a steppetörténet aktuális kérdéseibe. A türk törzsek megjelenése és az 552-es birodalomalapítás után az egységes uralom 580-ig tartott, amikor is a Türk Birodalom egy keleti és nyugati birodalomra esett szét. 630-ban a keleti türk, majd nem sokkal utána a nyugati rész is kínai fennhatóság alá került, és ötven éves kínai uralom következett. 682-ben sikerült a Türk Birodalmat visszaállítani, és 745-ig fenntartani a második Türk Kaganátust. A dolgozatban a szerző részletesen kitér a türkök kapcsolatára a kínai, az iráni, a bizánci és az arab világgal. A birodalom társadalmi-politikai berendezkedése külön figyelmet érdemel, hiszen a honfoglaló magyarság kialakulásának döntő korszakában a Türk Birodalom utódállamának tekintett Kazár Birodalom keretei közé tartozhatott. Ezek társadalmi-politikai minták a honfoglaló magyarság esetében is igazolhatók.³³⁶

Polgár Szabolcs a kora középkori Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolataira vonatkozó források összegyűjtésére és a téma szakirodalmának feldolgozására vállalkozott. Az eddigi munkák csak egy-egy részterületre összpontosítottak, vagy maga a kelet-európai térség csak periférikusan kapott bennük helyet. Kelet-Európa kora középkori kereskedelme fontos helyet

³³³ Göckenjan, Zimonyi 2001.

³³⁴ Zimonyi 2005.

³³⁵ Dobrovits Mihály, *Égi kagánok eltűnt birodalma. A türk nép és a türk birodalmak története (545–745)*. Szeged 2006.

³³⁶ Zimonyi 1998, 159–166.

foglalt el a nemzetközi kereskedelemben. A kereskedelem résztvevői egyrészt a hivatásos kereskedők (muszlimok, hvárezmie, zsidók, ruszok), másrészt a kereskedelmet csak kiegészítő foglalkozásként folytató népek (az északi erdővidék lakói). A „saját” kereskedők megléte vagy hiánya a steppei nomádoknál külön izgalmas kérdés. A legfontosabb kereskedelmi áruk ebben a régióban a prém, rabszolga, méz és viasz, a fegyverek, borostyán. Fizetőeszközként szolgáltak a dirhemek és üveggyöngyök. Az útvonalakat Polgár Szabolcs az útleírások, itinerárium jellegű források alapján rekonstruálta: 1. Dnyeper-út, 2. Volga-út, 3. a keletre vezető utak és a „Selyemút”, 4. a nyugatra vezető utak. A források a kereskedelem különféle formáira utalnak: vándorkereskedelem, piacok, néma kereskedelem, valamint a kereskedelmi szerződések. A magyar honfoglalást követő időszakból a Kárpát-medence és Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatait érinti még a munka.³³⁷

Kovács Szilvia a kelet-európai kunok mongol kor előtti történetének historiográfiai áttekintésére vállalkozott. A kunok a 11. század közepén jelentek meg a délorosz steppén és mintegy két évszázadon át Kelet-Európa három hatalmi tényezőjének egyike voltak. Történetük nemcsak a Kijevi Rusz szempontjából fontos, hanem Bizánc, a bulgárok, a Balkán egésze és a Magyar Királyság történetét is érinti. Ez az első monografikus igényű történeti-historiográfiai áttekintés a kunok korai történetéről.³³⁸

A hosszú távú célunk, hogy teljesen feldolgozzuk a Kelet-Európában a középkori nomádokra vonatkozó forrásokat, ami lehetővé teszi egy középkori kelet-európai steppetörténet megírását a hunoktól a mongol hódításig. Ez adna biztosabb alapot a korai magyar történet kereteinek meghatározásához, és ezen a téren újabb eredmények várhatók.

*

Először persze azt a kérdést kell feltennünk, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek meghatározták Nyugat, Bizánc és a Kalifátus érdeklődését a kelet-európai nomádok iránt.

A Római Birodalom és az annak örökebe lépő Bizánci, illetve nyugaton a latin írásbeliséggel rendelkező utódállamok a Türk Birodalom és a Mongol Világbirodalom idejében rendelkeztek megbízható adatokkal az eurázsiai steppe népeiről, illetve azon túl Kínáról. Mindkét birodalom Mongóliától a Fekete-tengerig terjedt, biztosítva az áruk és a hírek forgalmát Kelet és Nyugat között.

³³⁷ Polgár Szabolcs: Kelet-Európa középkori kereskedelmének története

³³⁸ Kovács Szilvia, A kunok 11–12. századi története. PhD-disszertáció. Szeged 2012.

Az 5–7. században Kelet-Róma, Bizánc és Belső-Ázsia közötti szoros kapcsolatokat jelzik, hogy bizánci követség járt a Tang-udvarban a kínai források szerint 643, 667, 701, 719, 742 években, de rendelkezünk kínai leírással a 7. századi Konstantinápolyról és a türk rovásfeliratokon a türk uralkodó halotti szertartására látogató követségek között szerepel a bizánci is.³³⁹

A bizánci udvarban az első türk követjárás 563-ra datálható, amikor Askel *rex*, a türkök legnyugatibb csoportjának törzsfője küldte el embereit Konstantinápolyba.³⁴⁰ 568-ban a szogd Maniakh vezette követséget már Istemi, a nyugati türkök uralkodója küldte Bizánc fővárosába.³⁴¹ A türkök szolgálatába álló szogdok, akik Kínától Perzsiáig kereskedtek a Selyemúton, először türk segítséggel a perzsa piacra próbáltak betörni, azonban ezt a perzsák elhárították. Ugyanakkor nyugaton a selyemnek a legfőbb piaca Bizánc volt, és a kelet-európai steppe új lehetőséget nyitott Perzsia elkerülésére. Emellett Bizánc Perzsia ellen politikai szövetségesként is számba jöhetett.³⁴² Végül a harmadik közös ügy az avarok térhódítása volt, akiket a türkök saját szökött rabszolgáinak tekintettek. Jusztinianosz (527–565) még ugyanabban az évben válaszkövetséget küldött Zemarkhosz vezetésével Istemi, a nyugati türk uralkodó udvarába. Ez a követjelentés fennmaradt, és Moravcsik Gyula fordításában magyarul is olvasható.³⁴³ Zemarkhosz útleírását és beszámolóját részletesen elemezte Dobrovits.³⁴⁴ A követjárással szinte egyidőben történt meg az avaroknak a Kárpát-medencébe történő beköltözése 567-ben, majd a langobárdok 568-as Itáliába költözésével az egész medence területét birtokba vették.³⁴⁵ Az avarok ezt követően kísérletet tesznek Sirmium elfoglalására. II. Jusztinosz (565–578) császár idejében 571 táján Tibériosz bizánci hadvezér harcot indít az avarok ellen, majd feltételezhető, hogy békét köt velük.³⁴⁶ 574 végén–575 elején Tibériosz évpénz fizetést vállalva köt békét Baján avar kagánnal.³⁴⁷

Közben 570-ben Jemen perzsa meghódítása mögött a bizánci–türk kapcsolatok állhattak. A szogd kereskedők a Selyemútnak szászánida Perzsia területét elkerülő steppei útvonal

³³⁹ M. Balard, *China, Byzanz und Europa: LexMa*; Schreiner 1989, 493–505; Berta 2005, 141, 193.

³⁴⁰ Szádeczky-Kardoss 1998, 26; Dobrovits 2006, 107; Dobrovits 2011, 380–382.

³⁴¹ Szádeczky-Kardoss 1998, 35.

³⁴² Vaissière 2005, 227–235.

³⁴³ MEH, 76–79.

³⁴⁴ Dobrovits 2011, 380–382.

³⁴⁵ Szádeczky-Kardoss 1998, 32–35.

³⁴⁶ Szádeczky-Kardoss 1998, 39–41.

³⁴⁷ Szádeczky-Kardoss 1998, 44.

kiépítésével próbálkoztak, illetve Bizánc Jemen megszerzésével tengeri úton is biztosíthatta selyemszükségleteit. Miután a szászánida Perzsia a Selyemút blokkolásával befolyásolni tudta a Bizáncba irányuló kereskedelmet, a Jemen feletti hatalom megszerzésével a tengeri utat újra ellenőrzése alá vonta.³⁴⁸

Zemarkhosz követségével együtt egy türk válaszkövetség is érkezett Bizáncba. Emellett tudomásunk van több bizánci követségről 570 és 576 között: „Miután rábízták ezt az ügyet, felkerekedvén elindult kíséreiével és azonkívül még százhat türkkal. Akkortájt ugyanis már régebbi idő óta türkök tartózkodtak Bizáncban, akiket ebből vagy abból az alkalomból küldött oda népük. Egyeseket közülük Anankásztisz hozott magával, amikor követségbe ment oda, mások Eftükhiosszal érkeztek a császári városba, mások meg éppen Bizáncban tartózkodtak, miután korábban Valentínoszzal érkeztek ide (mert Valentínosz kétszer vezetett követséget a türkökhöz), ismét mások Irodianoszzal, úgyszintén a kilikiai Pávlosszal, úgyhogy mindezekből az úgynevezett türkök törzséből összegyűlt százhat szkíta férfi.”³⁴⁹ A szóban forgó Valentínosz második követjárásának leírása is fennmaradt.³⁵⁰ Valentínosz 576-ban indulhatott útnak, hogy a perzsák elleni szövetséget megújítsa. A Krímen keresztül haladva érte el a steppét. Elsőként Turxantosz türk fejedelemmel találkozott, aki Istemi fiaként uralkodott egy nyugaton fekvő tartomány felett. A bizánci követséget nem fogadták kedvezően, miután hírül vették, hogy a bizánci császár békét kötött, és szövetségre lépett az avarokkal, ami jelentős évpénzfizetést jelentett. Mivel az avarokat a türkök saját szökött rabszolgáinak tekintették, ezt a Bizánccal kötött szövetség felrúgásának értékelték és már intézkedtek, hogy Bizánc krími tartománya ellen támadjanak. Valentínosz részt vett Istemi temetési szertartásán és eljutott Tardu, nyugati türk uralkodó (576–603) táborába is. Boszporuszt a türkök 579 táján foglalták el. Uralmuk azonban 590 táján már biztosan megszűnt, ugyanis ekkor már újra Bizánc tartja kezében a várost.³⁵¹

Tardu a kezdeti ellenséges álláspontot megváltoztatta, és szövetségre léphetett újra a bizánciakkal, amelynek része lehetett a türkök támadása Perzsia ellen 589-ben, amely türk hadsereg súlyos vereségével zárult. Theophilaktosz Szimokattész az 595 évi avar hadjárat eseményei közé ékelve megőrzött egy leírást, amelyet szkíta exkursionsnak is neveznek. Ebben szó van arról, hogy Maurikiosz (582–602) császár idejében a kagántól követség érkezett

³⁴⁸ Vaissière 2005, 229.

³⁴⁹ Moravcsik Gyula fordítása: MEH, 80.

³⁵⁰ Moravcsik Gyula fordítása: MEH, 80–83

³⁵¹ Golden 1992, 130–131.

Bizáncba, és egy levelet adott át, amelynek tartalmát Theophilaktosz közli.³⁵² Tardu mindenestre szoros kapcsolatban állt Konstantinápolyal.

A perzsa–bizánci háború új szakasza kezdődött meg 610-ben, mikor Hérakleiosz (610–641) került a bizánci trónra. II. Khoszroész szászánida uralkodó felrúgta a békét és elfoglalta Arméniát, majd egészen a Boszporuszig tört előre, ezután pedig Szíria, Jeruzsálem és Egyiptom következett. 626-ban pedig az avarokkal közösen ostrom alá vették Konstantinápolyt. Miután a nyugati türkök T’ung jabgu uralma idején (618/619–630) ismét jelentős hatalommá váltak, Hérakleiosz találkozóra indult T’ung jabguval 627-ben, amiről Niképhorosz Patriarcha a következőképpen tudósít: „Hérakleiosz az ügyek intézését Bónosz patrikioszra bízta, ő maga pedig felkerekedett a Fekete-tengeren át és Lazikén keresztül megkísérelte megtámadni Perzsiát ... Innen Lazikéből ajándékokat küldött a türkök fejedelméhez, és perzsák elleni szövetségekötésre szólította fel őt. A fejedelem az ajándékokat szívesen fogadta és megígérte, hogy együtt harcol (a rómaiakkal). Hérakleios megörült ennek s maga is elindult hozzá; és az pedig amint meghallotta, hogy a császár jelen van, a türkök nagy sokaságával elébe ment a császárnak, leszállt a lováról és a földre borult a császár előtt. Ugyanezt tette az egész vele lévő embertömeg is. A császár meglátván a tiszteletadás ekkora túláradását kinyilvánította neki, hogy ha a barátsága szilárd, lóháton is közeledhet; egyszersmind saját gyermekének nevezte őt. Tehát így üdvözölte őt a császár. A császár pedig azt a koronát, amely a saját fejét övezte, fogta és rátette a türk vezér fejére, majd együtt lakomázott vele s a lakoma felszolgálásánál használt étkészletet egy királyi paláttal és gyöngyökkel ékesített fülbevalókkal egyetemben neki ajándékozta. Azután pedig a türk fejedelem kíséretében lévő főembereket díszítette fel saját kezével hasonló fülbevalókkal. Félvén attól, hogy majd ötöle (a türk kagántól) is ugyanazokat fogja elszenvedni, mint amiket az avar kagántól elszenvedett, a vele kötendő szövetséget szorosabbá teszi, megmutatja neki leánya Eudokia arcképét és így szól hozzá: „Az isten összekötött minket, és téged a mi gyermekünkévé tett. Nézd, ez az én lányom a rómaiak Augustája. Ha most összefogsz velem, és segítesz nekem ellenségeim ellenében, akkor őt, a lányomat feleségül adom hozzád.” A kép szépsége és az ábrázoltat környező ékesség hatására szerelem nyila sebezte meg a türköt a festményen látható nő irányában, s ezért még inkább törekedett a szövetségzés megvalósítására. Tüstént a türkök egy vezetőjét és népes csapatát bocsátotta a császár rendelkezésére. Az pedig ezekkel együtt betört Perzsiába, városokat kerített a hatalmába, és

³⁵² Theophilaktosz szkíta exkurzusának magyar fordítása történeti kommentárokkal: Olajos 2012, 146–153.

tűzimádó templomokat forgatott fel.” (Farkas Csaba fordítása). T’ung jabgu és Eudokia házasságát a türk uralkodó 630-as halála hiúsította meg.³⁵³

A törkök és bizánciak között tehát rendkívül szoros kapcsolat volt 563 és 628 között, ennek következtében a bizánci udvarban a steppe egészéről megbízható és pontos képpel rendelkeztek, és ez a forrásanyagban is tükröződött. 630-ban a keleti törkök kínai fennhatóság alá kerültek, majd 658-ra a nyugati törkök is. 680 táján sikerült visszaállítani a Türk Kaganátust, amely 745-ig állt fenn. Közvetlen türk–bizánci kapcsolatokról 630 és 745 között nincs adatunk, de mint láttuk, a bizánciak és a Tang-Kína között voltak követjárások. Ugyanakkor Bizáncot lekötötte a kialakuló új szomszédos nagyhatalommal, a kalifátussal folyó küzdelem, másrészt Kelet-Európában a Kazár Kaganátus lépett a nyugati törkök helyére 7. század közepétől.

A 8. század első felében jelentős átrendeződés következik be Eurázsia történetében. Közép-Ázsia muszlim meghódításával Transoxánia muszlim kézre kerül és 751-ben Talasznál kerülnek szembe Kínával. A 8. század közepén az ujgurok megdöntik a Türk Kaganátust és az újonnan felemelkedő Tibettel jelentős új politikai tényezővé válnak. Kínában pedig az An-lu-san lázadás következtében a Tang-korszak egy új szakaszába lép, amely a korábbi nagy expanzív politika végét jelenti. Sajnos a politikai átrendeződésnek a forrásanyagra is döntő befolyása volt, ugyanis 760-tól mintegy másfél száz évre az információk rendkívüli módon beszűkülnek. Míg a 760-ig a kínai, muszlim, szogd, sőt türk források viszonylag bőségesen adtak hírt a területen végbemenő eseményekről és folyamatokról, ezután a 10. század elejéig nagyon gyér anyag áll rendelkezésre.³⁵⁴

Bizánci történetírásban is van egy hiány a 7. század végétől a 9. század elejéig, ami egybeesik a képrombolók és képimádók közötti harccal, illetve a kalifátus elleni háborúskodással, ezt azonban nem a munkák hiányával, hanem inkább a vallási és háborús körülmények miatt elpusztult munkákkal lehet magyarázni.³⁵⁵ Ezen munkák egy része a későbbi művekbe többé-kevésbé szó szerint bekerült. Elég itt csak Theophanész és Niképhorosz pátriárka munkáinak 7-8. századi eseményeket tárgyaló részeire utalni.

A bizánci és általában véve a nyugati történetírásban a Belső-Ázsiára vonatkozó steppei népekre adatokat elsőként az ókori szerzőknél találunk. Ezek közül kiemelkedik Hérodotosz

³⁵³ A törkökre vonatkozó görög és latin nyelvű források magyar fordítását Farkas Csaba disszertációjában megtalálható. A türk történelemre részleteiben l. Dobrovits Mihály PhD-disszertációját.

³⁵⁴ Vaissière 2005, 261.

³⁵⁵ Moravcsik, BT I, 166.

szkíta exkurzusa, amely bizonyos mértékig meghatározta a későbbi nomádokra vonatkozó görög-római etnográfiai leírásokat.³⁵⁶

A Római Birodalom, majd a birodalom kettéosztása után Nyugat-Róma és az örökébe lépő latin írásbeliséggel rendelkező Nyugat a Kárpát-medencét jól ismerte, hiszen annak nyugati fele része volt a Római Birodalomnak. A Duna vonalától keletre eső területekről a Donig bezárólag rendelkeztek a latin források megbízható adatokkal. A Dontól keletre már elkezdődött a teljesen mesés és ismeretlen Barbaricum világa. Erről a területről az első tárgyyszerű leírás Julianus utazásai nyomán keletkezett 1235 táján, amelyet követtek később Plano Carpini és Rubruk útijelentései, amelyek egészen a mongol nagykan udvaráig adnak elsőrangú információt a steppe népeiről.³⁵⁷

A Kárpát-medence három nagy nomád államalakulatnak volt a központja, amely jelentős nyomot hagyott a középkori Európa történetírásában. A hunok megjelenése Kelet-Európában és a gótok leverése teljes káoszt hozott a Balkánra, amelyet Valens császár 378-as Hadrianapolisznál elszenvedett veresége és halála csak fokozott. A hun veszély miatt épült fel Konstantinápoly köré a theodosiuszi fal 413-ra. A 402–406 közötti hun támadás a Kárpát-medence ellen hozta mozgásba a germán törzseket, amely aztán nagy népvándorlási hullámot indított el, és a rajnai limesen áttörő germán nyelvű törzsek tömegesen települtek be a Római Birodalom területére. A hunok fokozatosan vették birtokba a Kárpát-medencét, Pannonia 434-ben került uralmuk alá. A nomádok a 420-as évektől Keletrómai Birodalom területére több hadjáratot indítottak, és emellett jelentős évpénz fizetésére készítették az uralkodót. A Nyugatrómai Birodalommal békés volt a viszony, a belső pártharcokban hívták a hunokat segítségül, amelyet persze megfelelő ellenszolgáltatások fejében megkaptak. Ezen a stratégián változtatott Attila, aki a Nyugatrómai Birodalom ellen két hadjáratot is vezetett, és ezzel máig hatóan beírta magát a nyugati történetírásba. Mindenesetre a hunoknak jelentős szerepet tulajdonítanak a Nyugatrómai Birodalom bukásában.³⁵⁸

Az avarok 567-ben nyomultak be a Kárpát-medencébe a langobárdok szövetségeseiként, legyőzték a gepidákat és birtokba vették a medence keleti felét. A langobárdok 568-ban távoztak Észak-Itáliába, amelyet a germán népvándorlás utolsó momentumának tekintenek.

³⁵⁶ BT I, 47–50.

³⁵⁷ Györffy 1986: magyar fordítás történeti kommentárokkal.

³⁵⁸ Thompson 1948, 215. Magyar fordítás: Thompson 2003, 173. Németh 1940, 1986², Bóna 1984, 276, Bóna 1991, Bóna 1993. A Kárpát-medencei hun régészeti lelőhelyekre vonatkozó irodalmat Bóna István és munkatársai állították össze: Bóna I., Cseh J., Nagy M., Tomka P., Tóth Á. 1993, 10–37. Maenchen-Helfen 1978; Wirth 1999, Schäfer 1998.

A langobárd királyság történetírói ezért is mutattak érdeklődést az avarok iránt. A frank történetírásban elsősorban Nagy Károly utolsó hadjárata kapcsán kerülnek az avarok az érdeklődés homlokterébe. Jóllehet Nagy Károly 791-es avarok elleni hadjáratának a kimenetele kétséges, a nyugati történetírás mint fényes győzelmet állította be. Az is egyértelmű, hogy ez nagyban hozzájárult az Avar Birodalom bukásához, aminek a következtében a Dunántúl Oriens név alatt a Karoling birodalom része lett.³⁵⁹

Végül a magyar honfoglalás és a kalandozások, majd a magyarok keresztény hitre térése és ezeknek következményei a nyugat történetére jól ismertek.

A Bizánci Birodalom szempontjából a kelet-európai steppe nomádjainak pontos ismerete létszükséglet volt. Ennek ismeretében lehetett a birodalom biztonságát észak felől megteremteni. Itt a kritikus szakasz az Al-Duna mentén húzódó limes volt, mivel a Fekete-tenger és a Kaukázus természetes védelmet jelentett a nomádokkal szemben. Ugyanakkor a bizánci diplomácia a nomádok belső viszonyainak ismeretében ki tudta játszani a különböző népeket egymás ellen. Az al-dunai limes elleni komoly támadás a hunok részéről érte a 440-es években, és jóllehet a limes komoly károkat szenvedett, a hunok bukása után helyreállították. Az avarok azonban 580 és 596 között teljesen elpusztították. Ennek súlyos következményei lettek, ugyanis ez tette lehetővé, hogy a szláv nyelvű közösségek a Balkánt előzönöljék és az ottani provinciák lakossága fokozatosan szláv nyelvűvé váljon. A Balkánra az újabb, komoly csapást Aszparukh honfoglalása jelentette 680 táján, aminek következtében önálló bulgár hatalom jött létre a Balkánon. A bizánci történetírásban a Kárpát-medence és a Balkán kiemelten fontos szerepet töltött be.

A Krím az ókortól a Mediterráneum fontos stratégiai pontja volt. A félsziget északi része steppe, míg a déli partvonalával párhuzamosan hegység húzódik, amely a vékony tengerparti szakasznak nyújtott védelmet. Ott több kikötőváros épült. Közülük kiemelkedik Kherszon és Boszporusz. Az ókori előzményeket aztán Jusztiniánosz császár idejében újjáépítették és kiegészítették, sőt a hegyek között egy erődvonalat építettek ki, hogy a Krím északi részébe visszavonuló hunoktól megvédjék a partvonalat. A krími gótok, akik feltehetően 370 után húzódhattak a hegyekbe, a bizánciak hű szövetségesei voltak és a kereszténységet is felvették. A türk–bizánci kapcsolatok elemzésekor már volt szó arról, hogy a Krím 576 után türk fennhatóság alá került, de ez rövid életűnek bizonyult. 695–711 között a kazárok befolyásolták a Krím sorsát. II. Jusztinianoszt 695-ben Kherszonba száműzték. Mivel

³⁵⁹ Pohl 1988. Szádeczky-Kardoss 1998; Olajos 2001; vö. Szádeczky-Kardoss 1986.

féltette az életét, a krími gótokhoz menekült és felvette a kapcsolatot a kazár kagánnal, aki összeházasította nővérével. Jusztinianosz a Kercsi-szoros keleti partján lévő városba telepedett le. A bizánci udvar azt kérte a kazár uralkodótól, hogy szolgáltassa ki a száműzöttet, de Jusztinianosz a felesége jóvoltából még időben elszökött és a bulgár Tervel segítségével visszaszerezte trónját 705-ben. Három expedíciót küldött Kherszon ellen, de az utolsó lett a veszte, ugyanis annak vezére visszatérve Konstantinápolyba 711-ben letaszította a trónról. A Krím déli sávja Kherszonnal bizánci kézen maradt, de az északi részt a kazárok uralták.

733-ban III. Leó bizánci császár a kazár kagán leányát összeházasította fiával, ezzel erősítve meg a szövetséget a Kalifátussal szemben. Ettől nem választható el a 733 és 746 között keletkezett krími gót püspökségi lista alapján rekonstruálható kísérlet, aminek célja a kazár birodalmon belül egy püspökségi hálózat kiépítése volt, ennek központja a Krím félszigeten (Dórosz) volt.³⁶⁰ A 830-as években építették fel a bizánciak a kazár kagán kérésére Sarkel erődjét a Don partján, majd ezt követően került sor Kherszón thema megszervezésére, ami így önálló katonai kormányzósággá lépett elő. 860-ban a Konstantín vezette követség indult Konstantinápolyból a kazárokhoz. Konstantín egy évet Kherszónban töltött, majd innen indult a kazár udvarba. A Krímen találkozott magyarokkal és kazárokkal Konstantín.³⁶¹ A magyarok jelenlétét a Krímben a Ġayhānī-hagyomány is megerősíti.³⁶² A Krím szerepéről Bíborbanszületett Konstantín a DAI besenyőkkel kapcsolatos részeiben pontos képet ad kereskedelmi, diplomáciai és politikai vonatkozásban is.³⁶³

A Bizánci Birodalom tehát pontos és megbízható híreket szerezhetett a Fekete-tenger északi partján élő nomádokról a Krímben, és még időben közbe tudott avatkozni, hogy az Al-Dunát fenyegető nomád támadást semlegesítse.³⁶⁴

Bizánc szempontjából még a Kaukázus előtere számított komoly érdeklődésre, ugyanis a Kaukázus hágóin keresztül az északi nomád népeknek alkalmuk adódott befolyásolni Bizánc keleti határain a szászánida Perzsia, majd a helyébe lépő Kalifátus elleni fellépést.

³⁶⁰ Moravcsik 1967, 254–257.

³⁶¹ Kristó 1980, 91–92.

³⁶² Zimonyi 2005, 247–250.

³⁶³ DAI, 52–55.

³⁶⁴ BT I, 51–55. Obolensky 1999, 43–49, 208–224. Romančuk 2005, 238–239.

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/18/Caucasus_565_map_de.png2

A Krímtől keletre feküdt Zichia, délre tőle Abházia, majd Lazika. Ez utóbbinak kulcs szerepe volt, ugyanis nemcsak stratégiai fontosságú volt katonai szempontból, hanem innen lehetett a befolyást növelni és kereszténységet téríteni a szomszédos Grúzia illetve Alánia felé, amelyek a Dariel-hágó menti utat ellenőrizték.³⁶⁵

Az ogur vándorlást követően 467-ben a szaragurok feltehetően bizánci szövetségben a Kaukázuson túli területekre vezettek hadjáratot. A 6. század első felében a Kaukázus előterét uralmuk alatt tartó szabírokat a bizánciak és a perzsák is szövetségesnek tekintették egymás elleni háborúikban.³⁶⁶ A türk–bizánci kapcsolatok során a követjárások részben a Kaukázuson keresztül haladó utat is használták. A kazárok központi területe pedig a Kaukázus előterére esett, így a velük való szövetség létfontosságú volt. Hérakleiosz török szövetségeseinek csapatait a kazárok képezték. Illetve később a kazár támadás a Kalifátus ellen 730-ban Bizánc számára is előnyös volt. A kazárok közötti térítésről már esett szó. A Kaukázus központi

³⁶⁵ Obolensky 1999, 49–51.

³⁶⁶ Golden 1992, 97, 104–106

részen lévő Dariel-hágó az alánok fennhatósága alá tartozott, így Bizánc az alánokat szövetségesének igyekezett megnyerni. A Kaukázus és az attól északra lakó nomádok tehát Bizánc érdeklődésének homlokterében álltak.

Az iszlám világ Kelet-Európáról három fontos központból gyűjthetett adatokat. A bizánciakhoz hasonlóan a Kaukázus számukra is fontos volt, ahol a Perzsa Birodalom tartományait örökölték. Az arab hódítás a 640-es években érte el a Kaukázus keleti felét: Azerbajdzsán és Arménia meghódításuk után a kalifátus tartományai lettek. Az előbbi tekinthető a muszlimok további terjeszkedése bázisának. A Kaukázuson túlra 652-ben vezettek az arabok hadjáratot, amit a kazárok visszavertek. Utána 700 körül kezdődtek újra az összecsapások. 722-ben az arabok elfoglalják Balandzsart, a kazár központot, így a főváros a Volga torkolatánál fekvő Etilbe került. A kazárok 730-ban ellencsapást mértek az arabokra, 737-ben viszont az arabok indítottak koncentrált támadást a Kazár Birodalom ellen mélyen behatolva kazár területre, és a kazár kagánt az iszlám felvételére kényszerítették. 750-ben dinasztiaaváltás történt a Kalifátusban, és az új dinasztia, az Abbászida nem folytatta elődei hódító politikáját, hanem a kereskedelem fellendítésére helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében a kazárok és a Kalifátus között a Kaukázus képezte a határt. A 8. század első feléből viszonylag jelentős forrásanyag áll rendelkezésre az arab–kazár harcokról, ami elsősorban a Kaukázus keleti és központi részére korlátozódott. Azonban az attól nyugatra elterülő steppére alig van rálátásuk. A kereskedelmi kapcsolatok fellendülése 800 tájára datálható, a korábbi hadi utakon most már kereskedelmi javak áramlottak a Kaukázuson keresztül. A muszlim kereskedők a Kalifátus központi területéről utaztak a Kaukázuson keresztül az alsó Volgához és ezüstpénzért vásároltak prémet, mézet, viaszt és rabszolgát. Jelentős számú kolóniát hoztak létre a kazár fővárosban, ahol müezzinjeik, mecseteik és iskoláik voltak. Azonban a 9. század első feléről igen gyér adatokkal rendelkezünk. A 9. század második felétől és döntően a 10. századból vannak megbízható bőséges híreink a steppéről a muszlim forrásokban.

A Kalifátus politikai szétagolódása már a 9. században elkezdődött, s a 10. századra ez már jelentősen előrehaladt. A 10. században a Kalifátus két legjelentősebb keleti tartományát, Khoraszánt és Transzoxániát a Számánida-dinasztia tartotta kézben. A Számánidák Khorezmen keresztül élénk kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek a Volga-vidékkel, és emellett célul tűzték ki a szomszédos török nyelvű nomádok iszlamizálását. Ennek első sikeres lépéseként a volgai bulgárok vették fel az iszlámot. Ennek a politikának köszönhetően

a Számánida udvar diplomatái és kereskedői felkeresték Kelet-Európát, és így részletes beszámolókkal rendelkezünk a terület politikai és etnikai viszonyairól.

Az iszlám világ másik végén a Kordovai Kalifátus aranykora a 10. századra esett. A kordovai udvar élénk érdeklődést mutatott Kelet-Európa felé. A 942-es magyar támadás Észak-Andalúzia területére nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a már meglévő frank, német és szláv kapcsolatokon keresztül pontosabb információkat gyűjtsenek. Ezt erősítette még, hogy a nemzetközi kereskedelemben vezető szerepet játszó zsidó közösségek központja Kordovában volt, és a kazárok zsidó hitre térésének híre következtében a komoly befolyással bíró kordovai zsidó közösség fel akarta venni velük a kapcsolatot, amely végül is sikerrel járt. Így aztán Kordovában is pontos információkkal rendelkeztek Kelet-Európa viszonyairól.

A magyarság korai történetének szempontjából megállapítható, hogy a 8. és 9. század forrásokban szegény időszak, sajnálatos módon mind a bizánci történetírás, mind a keleti szerzők kevés használható információt szolgáltatnak Kelet-Európa történetének ezen korszakáról. A magyarság korai történetéről megbízható adatokkal a honfoglalást megelőző évtizedekből rendelkezünk, de lejegyzésük minden esetben 10. századi szerzőhöz kapcsolódik. A 8. századot megelőző korszakban a magyarokkal biztosan kapcsolatba hozható forráshellyel nem rendelkezünk.

Az előző részben felvázolt információ-áramlást bemutató hálózat működését jól illusztrálhatja három 10. századi szerző, Regino, prümi apát, Bíborbanszületett Konstantín és al-Ġayhānī, Számánida vezír.

A 915-ben elhunyt Regino a magyar honfoglalás eseményeit tárgyalja. A magyarok honfoglalás előtti lakhelyének leírásában a Hérodotoszra visszamenő Szkítia leírásból merít, de felhasználja Paulus Diaconus langobardokról írt munkáját is. A magyar honfoglalás okaként a besenyők támadását adja meg, tehát kortárs adatai voltak erről az eseményről. Ezen kívül a Kárpát-medence elfoglalásáról számol be.³⁶⁷

Bíborbanszületett Konstantín részletesen bemutatja a Balkánon, illetve az Al-Dunánál, a Krímben és Kaukázusban a bizánci diplomácia lehetőségeit. A magyar, besenyő és kazár fejezetek alapján kirajzolható információk ezt alátámasztják. A tudós császár az eurázsiai steppe vonatkozásában az úzokig lát el, akik a Kazak-steppe déli részét tartották uralmuk alatt.³⁶⁸

³⁶⁷ HKÍF, 195–200.

³⁶⁸ DAI, 166–171.

A Számánida udvar vezírje, al-Ġayhānī módszeresen gyűjtötte az információkat az eurázsiai steppe népeiről. Csak későbbi szerzők kivonataiból rekonstruálható munkája alapján kiváló ismeretekkel rendelkezett Kelet-Európa népeiről, amelyet világos földrajzi koordinátákba szerkesztett: népek a Volga mentén (kazár, burtasz, volgai bulgár); a Dnyeper mentén élő népek (magyarok, szlávok, ruszok) és végül a kaukázusi népek (az alán és a szarír).³⁶⁹

Az Andalúziában élő al-Bakrī al-Ġayhānī művét felhasználva írta meg földrajzi munkáját, ugyanakkor kiegészítette adatait szűkebb hazája muszlim és zsidó diplomatáinak és kereskedőinek információival.³⁷⁰

³⁶⁹ Zimonyi 2005, 29.

³⁷⁰ Kmoskó I/2, 242, 257-258.

3. Konstantín tudósítása a magyarokról

Bíborbanszületett Konstantín bizánci császár „A birodalom kormányzása” című munkájában három fejezetet is szentelt a magyarok történetének (38, 39, 40). Emellett néhány más fejezet is tartalmaz magyar vonatkozású információkat. A birodalom kormányzása (DAI) Moravcsik Gyula kritikai kiadásában magyar fordítással rendelkezésre áll.³⁷¹ Az angol fordítás Jenkins munkája és ahhoz egy történeti-filológiai kommentár kötetet is készítettek.³⁷² A magyarokra vonatkozó szövegrészek kiadása és fordítása újabb történeti kommentárokkal 1984-ben jelent meg Moravcsik Gyula, A Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai című kötetben.³⁷³ Moravcsik fordítása került be Kristó Gyula által szerkesztett és Olajos Teréz által gondozott A honfoglalás korának írott forrásai c. kötet görög nyelvű kútfői közé. A magyar fordításhoz új kommentárokat írtak.³⁷⁴ Kristó Gyula 1980-ban megjelent könyvében Bíborbanszületett Konstantín 38. fejezetét mondatról-mondatra elemezve összefoglalta az addigi irodalmat.³⁷⁵ 1996-ban jelent meg Kristó Gyula angol kötete a korai magyar történetről, amelyben Konstantín adatait újra számba vette. Ezzel egyidőben jelent meg a DAI német fordítása történeti kommentárokkal és az orosz fordítást is magyarázó jegyzetekkel látták el.³⁷⁶ Jelen fejezetben az azóta megjelent irodalom áttekintésére illetve néhány keleti vonatkozás tisztázására vállalkozom.

Elsőként Moravcsik Gyula fordításában a magyarokra vonatkozó három fejezetet közlöm:

„38. fejezet (1) A türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak

A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéből Levediának neveznek, amely vajdát tulajdonnevén Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívtak. Ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak nevezték. A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem

³⁷¹ DAI 1950.

³⁷² Jenkins 1962. A 38–42 fejezethez a kommentárok a 143–153.

³⁷³ Moravcsik 1984, 30–51.

³⁷⁴ HKÍF, 110–136.

³⁷⁵ Kristó 1980, 32–150.

³⁷⁶ Belke, Soustal 1995; Litavrin, Novosel’cev 1989.

volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.

Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.

(19) A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőztetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni, és a türkökére letelepedni. (24) Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.

(29) Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kaganjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, hogy 'azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közül az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak'. Ő pedig válaszolva a kagannak azt mondta, hogy 'nagyra értékelem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztségedhez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az Álmos, akár a fia Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll'. Megtetszett annak a kagannak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.

(55) Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol

megtelepedhetnének, s odaérkezvén elűzték Nagy Morávia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak. És attól fogva a türkök nem vették fel a harcot a besenyőkkel. A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.

(66) A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Baruch, második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett Trullos, negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret (71).

(39) A kabarok népéről

Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték őket.

Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.

Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.

(40) A kabarok és türkök törzseiről

Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik a Jenehé, hetedik Keri, nyolcadik Keszi. És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.

Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására átkelvén a Dunán és megtámadván Symeont. Teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a

türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak, s amelyet, mint mondtunk, a folyók fenti elnevezése szerint neveznek.

Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéről Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják. A türkök pedig a besenyőktől elűzve, elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most is laknak...³⁷⁷

Magyar adatok

Harmatta János 1996-ban áttekintette Konstantín magyar vonatkozású adataira vonatkozó kutatások állását. Öt további feladat elvégzését látta szükségesnek: a szövegmásolás során keletkezett hibák javítását, a magyar adatok nyelvi értelmezését, a nyelvhasználat gondos újraértékelését, a felhasznált források azonosítását, a források történeti értékelését.³⁷⁸

A szövegmásolási hibák rendszeres feldolgozására tudomásom szerint nem történt kísérlet. A magyar adatok nyelvtörténeti szempontú kutatása terén Bekő Lóránd tervbe vette az anyag új vizsgálatát és néhány részeredményt publikált, de végül a teljes anyagot bemutató tanulmány nem készült el.³⁷⁹ A DAI 38–40. fejezetében előforduló magyar nevek között vannak népnevek, törzsnevek, két helynév, személynevek, illetve két cím.

A magyar törzsszövetségre a *savartoi asphaloi* és türk népnévet használta a tudós császár. A *savartoi asphaloi* mindkét tagjáról rengeteget írtak. A *savartoi* etimológiája bonyolult kérdés. Magának ennek a formának újabban két etimológiája is született, Harmatta János szerint a *savartoi* a horezmi *s'w* 'fekete' és '*wrdk* 'csapat, sereg' összetételből magyarázható. A kazár udvarban szolgáló horezmi zsoldosok adhatták ezt az elnevezést a magyaroknak, akik együtt harcoltak a kazárokkal, tehát katonai segédnép voltak.³⁸⁰ Berta Árpád egy török *sav-arti* 'jobbszány mögötti' összetételből magyarázza a szó etimológiáját, ami beleillik a törzsnévvel kapcsolatos hadi terminológiába.³⁸¹ A *savartoi* összekapcsolása a

³⁷⁷ DAI 1950, 170–177; Moravcsik 1984, 42–48.

³⁷⁸ Harmatta 1996, 107.

³⁷⁹ Benkő 2009, 9–10, 99–121.

³⁸⁰ Harmatta, Honf. Nyelv., 128–9.

³⁸¹ Berta 1992, 7–11.

szabír népnévvel nehezen tartható, Ligeti Lajos turkológiai szempontból, Benkő Loránd pedig magyar nyelvi szempontból utasította el a két népnév összetartozását.³⁸² Benkő Loránd a *Szovárd* kérdésnek szentelt monográfiájában megállapította, hogy a magyar *Szovárd* alakok a magyar nyelv szabályai értelmében nem mehetnek vissza egy *Szavárd* alakra, így a *savartoi* alakhoz nem lehet közük.³⁸³ A *savartoi* név azonosítása az örmény forrásokban adatolható *sevordik* népnévvel szintén nem problémamentes. Mint láttuk, Harmatta János a *savartoi* etimológiáját a horezmiből magyarázta, ugyanakkor szerinte szabírok települtek a Kura folyó mellé 574-ben, és beolvadtak a helyi örmény lakosságba, akiket az örmény források *sevordik* néven említenek.³⁸⁴ Benkő Loránd nem tartja valószínűnek, hogy az örmény forrásokban adatolható *sevordik* és a *savartoi* nevű magyarok között történeti kapcsolat lenne, hanem Bíborbanszületett Konstantín kombinációjával kellene számolni.³⁸⁵

Ami az *asphaloi* jelző értelmezését illeti, általában görög szónak tartják 'erős, szilárd, biztos' értelemben. Nagy Kornél újabban örmény etimológiát ajánlott: *aspateal* 'ridding, ridden, equestrian'.³⁸⁶ Benkő Loránd áttekintette a korábbi irodalmat és egy másik jelentéskörre hívta fel a figyelmet, ami a 'földi szurok, aszfalt' jelentésű. Ez utóbbi jelentést kapcsolja össze a magyar *Szovár* 'földi szurok' helynevekkel, ami aztán a *szavárd* ~ *savartoi* *asphaloi* görög–magyar képzettársítás alapját képezhette.³⁸⁷ Ungváry Jenő filológiai alapon vont a kétségbe az eddigi magyarázatokat, és Σάβαρτοι αὐτοκέφαλοι 'független, önálló *savartoi*' romlott alakjának tekinti a Σάβαρτοι ἄσφαλοι névalakot.³⁸⁸

Bíborbanszületett Konstantín a magyarságra általános értelemben a türk nevet alkalmazza. A hagyományos elképzelés szerint a Türk Birodalomból kiszakadó Kazár Kaganátus a Nyugati Türk Birodalom része volt és ennek analógiájára a Kazár Birodalom nyugati részén élt magyarokra alkalmazták a nyugati türk terminust. Az okfejtésnek azon része, hogy a magyarság kialakulásában a türk–kazár minták meghatározó jelentőségűek lehettek, egyértelműen bizonyíthatók, azonban Balogh László meggyőzően cáfolta azt a feltevést, miszerint Hitvalló Theophanész alapján bizonyítható lenne, hogy a kazárok azonosítása a keleti türk elnevezéssel párhuzamba állítható lenne a nyugati türk terminus

³⁸² Ligeti 1986, 346–347; Benkő 2009, 103–105.

³⁸³ Benkő 2009, 77–78.

³⁸⁴ Harmatta, Honf. Nyelv., 128–9.

³⁸⁵ Benkő 2009, 100–101, 117–120.

³⁸⁶ Nagy 2005, 233–241

³⁸⁷ Benkő 2009, 115–120.

³⁸⁸ Ungváry 1999, 5–10.

magyar értelmezésével, ugyanis a kérdéses helyen a nyugati hun alatt az avarok értendők.³⁸⁹ Harmatta is úgy foglalt állást, hogy türk népnév bizánci használatát nem lehet török nyelvűségre vagy török népekhez fűződő etnikai politikai kapcsolatokra visszavezetni.³⁹⁰ Takács Zoltán 2004-ben áttekintette a kérdést, de ő sem találta meg a kérdés megoldásához a kulcsot.³⁹¹

A DAI 40. fejezete a magyar törzsnevek felsorolásával kezdődik. Németh Gyula munkásságának központi részét képezte a törzsnevekkel kapcsolatos kutatás.³⁹² Ligeti 1986-ban úgy foglalt állást, hogy a *Nyék*, illetve *Magyar* és *Megyer* minden bizonnyal finnugor eredetű. A *Tarján* és *Jenő* török eredete bizonyítható. A *Gyarmat* török eredetét Ligeti valószínűnek tartja, ellenben *Kér* és *Kürt* Németh-féle magyarázatát nem fogadja el.³⁹³ Németh Gyula hagyatékából az alapművének második kiadásán dolgozó Berta Árpád egy teljesen új elméletet dolgozott ki. Véleménye szerint törökből magyarázható a Kürt 'mellecske'; Gyarmat 'hát-möge'; Jenő 'oldalka' és Kér 'utolsó' törzsneveink. A Nyék törzsnévnek 'sövény' értelemben török megfelelői is megvannak. A Megyer törzsnévvel kapcsolatban is új etimológiát javasolt: a török *ban ĵer* 'fő, központi hely'. A Kabar törzsnév a törökben az 'orr' jelentésben van meg. Tehát Berta a törzsneveinket egy olyan rendszerben értelmezi, amelyben azok a törzsszövetségi seregrészek nevei. A rendszer változása mögött pedig a vezértörzs megváltozása húzódhatott, amelyet Bíborbanszületett Konstantínnál is tükröződő dinasztiaaváltással tudunk magyarázni.³⁹⁴

A rendszer így ábrázolható:

Kabar	'orr'	a frissen csatlakozott „élen” járó védőtörzs
Nyék	'sövény'	Védőtörzs, mely egy korábbi struktúrában törzsszövetség határait védte
Megyer	'fő hely'	A dinasztiaaváltás előtti vezértörzs
Kürtgyarmat	'mell-hát-möge'	A Megyer törzs egykori elő- és hátvéd törzsei, melyek a dinasztiaaváltás utáni új vezértörzs védelmére lettek összevonva
Tarján	tarhan	Az új vezértörzs
Jenő	'oldalka'	Az új vezértörzs oldalvédtörzse

³⁸⁹ Balogh 2005, 187–195.

³⁹⁰ Harmatta, Honf. Nyelv 125.

³⁹¹ Takács 2004, 317–333.

³⁹² Nyék 'sövény'; Magyar/Megyer 'Mańc ember'; Kürt 'hótorlasz'; Gyarmat 'fáradhatatlan'; Tarján 'alkirály'; Jenő 'miniszter' Kér 'óriás'; Keszi 'töredék' Németh 1991, 182–213.

³⁹³ Ligeti 1986, 252.

³⁹⁴ Berta 1997, 211–219 a további irodalommal.

Kér	'hátsó; utolsó'	Az új vezértörzs hátvéd-törzse
Keszi	'töredék'	Egy egykori nagyobb törzs maradványa

Berta 1997, 218

Györffy György is áttekintette a törzsneveinkkel kapcsolatos kutatásokat 1997-ben, és a hetes szám történeti vonatkozásait is számba vette, valamint a Kárpát-medence törzsi helyneveinek kutatásának helyzetét is bemutatta. Berta rendszere helyett olyan javaslattal állt elő, amely szerint nyugati türk mintára a törzsek a törzsi vezetőikről kapták volna a neveiket, elképzelésének részletes bizonyításával azonban adós maradt.³⁹⁵

Végezetül a Megyer törzsnév alakjának új magyarázatát adta Róna-Tas András. Véleménye szerint a vegyeshangrendű *madzser* név a magyarban a szó eleji hangsúly miatt lett *magyar*, míg a törökben a hangsúly az utolsó szótagra esett, így lett belőle *megyer*. Tehát a törzsnév török alakot tükröz.³⁹⁶

A korai magyar személynévi anyagot Fehértói Katalin tekintette át 1997-ben és felhívta a figyelmet arra, hogy számos megoldottnak tűnő kérdést újra kell tárgyalni. Mindjárt az első ismert magyar vezér, Levedi nevének etimológiája is vitatott. Általában az etimológia kapcsán a magyar *lesz* igéből indultak ki. Fehértói egy hosszabb tanulmányban mutatta ki, hogyan kapcsolódott össze a *Levente*, *Liüntika* és *Levedi* névalak, és aztán hogyan vált a tudomány számára elfogadott értelmezéssé, holott már a kiindulóponttal komoly baj volt. Vazul fia, Levente nevének szláv etimológiája van *Louanta* 'vadász', amely szláv környezetéhez köthető.³⁹⁷ Liüntika, Árpád fia csak a DAI-ban fordul elő, nevének megfejtése Fehértói szerint egyetlen előfordulása miatt „nem tanácsos”.³⁹⁸ Így aztán Liüntika azonosítása Leventével és Levedivel, illetve jelentéstani alapon Tarkacsuval mind az igazolhatatlan hipotézisek világába tartozik. Még azon is vita folyik, hogy Liüntika a kabarok vagy az egész törzsszövetség csapatai élén vezetett-e hadjáratot. Fehértói Katalin tehát úgy véli, hogy jelen ismereteink alapján Levedi nevét nyelvészeti alapon nem lehet összefüggésbe hozni sem Leventéével sem Liüntikáéval. Levedi nevében az általánosan elfogadott finnugor eredetű létigével szemben Balázs János a *lövő* töből indult ki, rámutatva a jelentéstani nehézségre. Fehértói Katalin hangtanilag ezt a lehetőséget is kizártnak tartja, és úgy véli, az Árpád-kori neveink alapján is igazolható *Leue*, *Lewedi* neveknek kifogástalan szláv etimológiája van, ami végső soron a *lev*

³⁹⁵ Györffy 1997, 221–234.

³⁹⁶ Róna-Tas1993, 22.

³⁹⁷ Fehértói 1997a, 428–429.

³⁹⁸ Fehértói 1997a, 428.

’oroszlán’ szóra vezethető vissza. Tehát jelenleg a Levedi név szláv eredeztetése tűnik nyelvészetileg elfogadhatónak.³⁹⁹ Akármilyen is a szótó etimológiája, a Levedi és Liüntika név végén magyar kicsinyítő-becéző képző van.

Álmosnak, az új dinasztia első ismert tagjának a nevét eltekintve a népetimológiás magyar *álom*, *álmos* és a latin *almus* ’szent’ megoldásoktól, a török *almış* ’vett, vétel’ szóból magyarázzák.⁴⁰⁰ Újabban Berta Árpád vetette fel, hogy az őstörök *ali-* ’szellemi és/vagy fizikai erejét elveszti; transzba esik’ jelentést kellene kiindulópontnak tekinteni, és akkor a *táltos* szavunkkal egyező jelentéssel kell számolnunk.⁴⁰¹

Árpád neve továbbra is egyértelműen a török eredetű *árpa* szavunk magyar kicsinyítőképzős alakjának értelmezhető.⁴⁰² Az Árpád-ház többi tagjának forrásokban előforduló neveinek nyelvtörténeti értelmezése azonban további kutatást igényel.

A DAI-ban szereplő földrajzi nevek közül Levédia és Etelköz kapott különös figyelmet, csak a Magyar Nyelv 1984–1986 között öt tanulmányt közölt e témában.⁴⁰³ Györffy György nyitotta a vitát és rögzítette, hogy a Levédia végződése a tolmácsolás révén kerülhetett a magyar Levedi névhez, tehát az semmiképpen nem lehet eredetileg magyar. Az Árpád-korban a birtokos úr nevéből szállás vagy falu, esetleg föld kaphatta a nevét és általában a vezérek szállásterületét vizekhez kötötték, amit tükröz a DAI is, hiszen Levedi szállását folyónevekkel határozza meg (Chidmas, Chingilus). Szerinte Levédia Levedi régi szálláshelye, amit régi hazaként értelmeztek át. Az Etelköz esetében három helynévadási típust vázolt fel: 1. Folyónév + köz: két külön folyó által határolt terület. A magyarban a két folyó közül az első nagyobb elmarad, és csak második kisebb folyóhoz kapcsolódik a közszó (Csallóköz); 2. Két azonos folyó által határolt terület, ahol az adott folyónévhez kapcsolódik a közszó (Körösköz); 3. Földrajzi közszó + köz, ilyen a Tóköz, Vízköz esete. Miután az Etil a Volga neve, amelyet kiterjesztettek a Donra is, így a Duna–Don-köz analógia alapján értelmezhető

³⁹⁹ Fehértói 1997a, 435–441. Kristó a Levedi szláv etimológiáját történeti okokból nem fogadja el (1998a, 187–188).

⁴⁰⁰ Ligeti MNYTK II, 407–424; Fehértói 1997, 236–237.

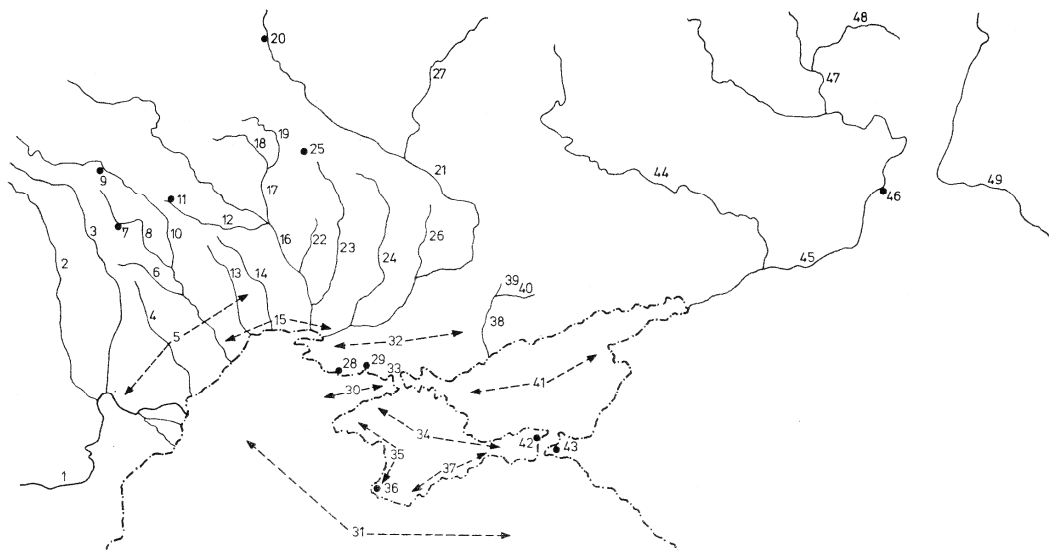
⁴⁰¹ Berta 2001, 99–117.

⁴⁰² Róna-Tas, Berta 2011, 77–79.

⁴⁰³ Györffy 1984a, 385–389; Benkő 1984, 389–419; Harmatta 1984, 419–431; Király 1984, 431–439; Ligeti 1985, 1–19; Vékony 1986, 41–53;

az Etelköz kifejezés vagy még az jöhet szóba, hogy az Etil már földrajzi közszóként 'folyó' értelemben Folyóköz lenne.⁴⁰⁴

Benkő Lóránd elfogadva Györffy álláspontját, abból indult ki, hogy Levedia vezéri szálláshely, talán a téli szállás, amely a magyar szállásterület központi részére eshetett, így fontos orientációs pont lehet a magyarság lakóhelyének meghatározása szempontjából. A szállásterülete meghatározásában a két víznév azonosítása alapvető fontosságú. A Χιδμός és Χιγγιλους két név alatt a DAI szerint egy folyó értendő. Az eddigi azonosítási kísérleteket áttekintve Benkő az Ingul és a Kodima mellett foglalt állást, amelyet nyelvészeti adatokkal is alátámasztott. Tehát a Bug két mellékfolyójánál lett volna Leved szállásterülete. Etelköz kapcsán vagy az Etel kisebb folyónév és *köz* vagy a földrajzi köznév és *köz* összetételt tartja valószínűbbnek. Az utóbbi lehetőséget mégis kevésbé valószínűnek véli, mivel az Árpád-korban gyérebb az adatoltsága és csak kisebb kiterjedésű területre alkalmazták. Miután a Duna folyót tekinti a kifejezésben elmaradó nagyobb folyónak, az Etel nevet pedig a Dnyeszterrel azonosíthatónak, így a Duna és Dnyeszter által behatárolt területnek lenne a neve az Etelköz.⁴⁰⁵

A térkép számozásának feloldása

1. Duna. — 2. Szeret. — 3. Prut. — 4. Kohilnyik. — 5. Onglosz ~ Budzsak. — 6. Bjk. — 7. Belci. — 8. Reut. — 9. Ungri. — 10. Dnyeszter ~ Trullosz. — 11. Kodima (helység). — 12. Kodima (folyó) ~ Čhidmasz. — 13. Kujalnyik. — 14. Tylihul. — 15. Aranypart. — 16. Bug ~ Bogu. — 17. Szinjucha. — 18. Hnilij Tyikics. — 19. Hornij Tyikics. — 20. Kijev. — 21. Dnyeper ~ Varuch. — 22. Hnilij Inhul. — 23. Inhul ~ Chingilusz ~ Szüngul. — 24. Inhuljee. — 25. Lebegyin. — 26. Buzuluk ~ Bazavluk. — 27. Pszjol. — 28. Adara. — 29. Karha ~ Karkinit ~ Karkina. — 30. Karniniti-öböl ~ Nekropula. — 31. Fekete-tenger. — 32. Nogaj-steppe. — 33. Perekopi átjáró. — 34. Krím. — 35. Cherszón-vidék. — 36. Cherszón. — 37. Klíma-vidék. — 38. Molocsnaja. — 39. Csinhul. — 40. Tokmak. — 41. Azovi-tenger. — 42. Keres ~ Boszporosz. — 43. Tamatarcha. — 44. Donyec. — 45. Don. — 46. Sarkel. — 47. Chopjor. — 48. Buzuluk. — 49. Volga.

Benkő 1984, 397

⁴⁰⁴ Györffy 1984a, 385–388.

⁴⁰⁵ Benkő 1984, 394–405.

Harmatta János alán adatokkal támasztotta alá a Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítását és azáltal alánok jelenlétét feltételezte a régióban. Az Etelköz értelmezésekor a DAI öt folyója (Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut, Szeret) a döntő, ezért a Vízköz értelmezést tekinti a legvalószínűbbiknek. Így aztán a korábban Benkő által felvetett ötlet, nevezetesen Levédia és Etelköz közelsége, esetleg részleges egybeesése Harmattánál teljessé vált ki. Szerinte Levédia Etelköz földrajzi keretei közé esett, csak a névadás jellegében van különbség: Levédia a vezéri szálláshely, míg Etelköz a magyar törzsszövetség szállásterülete.⁴⁰⁶

Király Péter a szlavisztika vonatkozásában tekintette át a vonatkozó irodalmat és Levedia szláv adatokkal kapcsolatba hozott irodalmát ismertette.⁴⁰⁷ Ligeti Lajos a Levédia formát tartja magyar szempontból megfelelőnek és világosan rögzíti, hogy a Levédia név a Turkia és Kazária mintájára megalkotott bizánci eredetű földrajzi név, amely magyar előzményekre megy vissza. A Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítása kapcsán a török adatok értelmezési nehézségeire hívja fel a figyelmet, azaz a kései névalakok használatának komoly akadályai vannak. Kelet-Európában a 11. században jelentős nyelvi átrendeződés történt a steppén, és az oszmán adatok bevonása sem problémamentes. Ligeti nem foglal állást az etimológiák helyességével kapcsolatban, ami az elutasításnak a legfinomabb formája. Az Etelköz szóban előforduló *Etel* a törökben a Volga neve, esetleg a Don alsó folyására is ki lehet terjeszteni. A baskírbán és a tatárban az Etil tulajdonnévből 'folyó' jelentésű közszó alakult ki. Ezt a jelentésfejlődést Ligeti már a 8-9.században is elképzelhetőnek tartotta a nyugati törökség esetében, és ez átkerülhetett a magyarba. Ilyen értelemben a Vízköz, vagy kisebb folyó tulajdonnéve és *köz* összetétel tűnik elfogadható magyarázatnak.⁴⁰⁸

Vékony Gábor tanulmánya teljesen szembemegy a korábbi tanulmányokkal, és rámutatott a Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítási kísérleteinek buktatóira, ezért azokat elfogadhatatlannak tartja. Az általa javasolt Emba azonosítás sajnálatos módon ugyanolyan nehezen igazolható hipotézisekkel terhelt. Levédiának a Volgától keletre való helyezése tehát nehezen védhető. Az Etel és Kuzu két folyónév értelmezése és azonosítása a Volgával és a Dnyeperrel ugyancsak a merész hipotézisek körébe sorolható.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Harmatta 1984, 421-429.

⁴⁰⁷ Király 1984, 431-433.

⁴⁰⁸ Ligeti 1985, 4-14.

⁴⁰⁹ Vékony 1986, 41-53.

Kristó Gyula 1998-ban tette közzé álláspontját, amelyben elfogadta Levedia Benkő által megtámogatott lokalizációját a Kodyma és Ingul környékére, Etelköz kapcsán a kisebb folyónevet pedig a Pruttal azonosította.⁴¹⁰

A vita számos kérdésben előrelépést jelentett, így Levédia és Etelköz elhelyezése a magyar névadási rendszerben ide sorolható. A Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítása továbbra sem tekinthető megalapozottnak, tehát minden erre épülő hipotézis korlátozott érvényű.

Végül a DAI-ban a magyar törzsszövetség vezetőinek két címe fordul elő: γυλάς és καρχῆς . A Gyula magyar névvel Ligeti foglalkozott behatóan. Szerinte az Anonymusnál meglévő adatok alapján kettős Gyila és Gyula olvasat helyes. Ez úgy magyarázható, hogy a török *jīla* átvételével számolhatunk, amely a magyarban *Gyila* alakban jelent meg. Ezt tükrözné a DAI γυλάς alakja és a Ğayhānī-hagyomány 𐰽𐰇𐰚 névformája.⁴¹¹ A cím megvan a besenyő törzsnevek között a DAI-ban, a harmadik törzs Γύλα, amelyet Ligeti *yīla*-nak értelmezett. A dunai bolgár fejedelmi listán szereplő Dulo nemzetségnév is valószínűleg ide kapcsolható. A korábbi etimológiai kísérlet, a *yula* 'fáklya' értelmezés nehezen védhető, és a kazár szókincsben sem került elő eddig a cím.⁴¹²

A *karcha* cím vonatkozásában még rosszabbul állunk, ugyanis már az Anonymusnál feltűnő *Horca* névvel és *Horka* helynevekkel való összefüggése sem tisztázott, és a cím török alakját még feltevés formájában sem sikerült meghatározni.⁴¹³

Nyelvhasználat

Harmatta János a nyelvhasználat vizsgálatát is alapvetőnek tartja. Ezzel kapcsolatos viták közül a legújabbakat emelem ki és mutatom be. A DAI 38. fejezetének első mondata így hangzik Moravcsik magyar fordításában „A türkök népe régen Kazáriához közel *szerzett magának lakóhelyet*,...”⁴¹⁴ Ugyanakkor Jenkins angol fordítása "The nation of the Turks had of old their dwelling next to Chazaria",⁴¹⁵ illetve a német fordítás "Das Volk der Türken (Ungarn)

⁴¹⁰ Kristó 1998, 151–157; vö. Makk 2001, 31–40.

⁴¹¹ Ligeti MNyTK II, 443–444.

⁴¹² Ligeti MNyTK II, 465–467; Ligeti 1986, 484–485, 509.

⁴¹³ Ligeti MNyTK II, 467–468; Ligeti 1986, 485.

⁴¹⁴ DAI, 171.

⁴¹⁵ Moravcsik, Jenkins 1967, 171.

hatte früher seinen Wohnsitz in der Nähe von Chazaria."⁴¹⁶ Uhrmann felvetette, hogy a „Kazáriához közel bírt lakhelyet” értelmezés is lehetséges. Olajos Teréz adatokkal alátámasztva elutasította ezt a lehetőséget, ugyanis a κατοίκησιν ἔσχεν kifejezésben ἔχω ige aoristos alakban szerepel és jelentése ’elnyert, kapott’, szemben a εἶχον κατοίκησιν kifejezéssel, ahol ugyanaz az ige praeteritum imperfectumban van és jelentése ’bír’. Ennek értelmében Moravcsik fordítása helyes.⁴¹⁷

Harmatta János, mint azt már említettük, úgy vélte, hogy Levédia Etelköz területére esett, és ennek alátámasztására filológiai érveket is talált. Az első besenyő vagy kangar támadás következményét bemutató részletet Moravcsik a következőképpen fordította: „Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén *telepedett le* (κατώκησεν), s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra *ment lakni* (κατώκησε) az Etelközü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe *lakik*. (κατοικεῖ)“⁴¹⁸ Ezzel szemben Harmatta új interpretációt ad: „Az egyik rész kelet felé, Persis *irányában lakott*, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugat *felé lakott*,“⁴¹⁹ Harmatta szerint a κατοικέω ige jelentése ’lakik, él valahol’. Ezt igazolja az idézett passzus utolsó mondata, ami a besenyőkre vonatkozik. Ott a κατοικεῖ forma szerepel, ami praesens imperfectum alak. Olajos Teréz arra hívta fel a figyelmet, hogy amennyiben az előző mondatokban kétszer szereplő igrének a praeteritum imperfectum alakja szerepelne (κατώκουν ’laktak’), ez az értelmezés elfogadható lenne, azonban a κατοικέω ige aoristosa van mindkét esetben κατώκησε(v). Márpedig ennek jelentése a kezdő cselekvés-történés kifejezésére használatos, így Moravcsik fordításán nem kell változtatni.⁴²⁰ Vékony Gábor elsősorban történeti alapon tartja védhetetlennek Harmatta interpretációját.⁴²¹

Ungváry Jenő két 1998-ban publikált cikkében két kifejezés beható vizsgálata kapcsán jutott új eredményekre. Κεφαλή szó jelentése a DAI-ban ’fej; (sereg)vezér, parancsnok; főváros, főhely; felső rész (földrajzi kifejezésekben)’.⁴²² Moravcsik a vonatkozó helyet így fordította: „Első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, és van két másik

⁴¹⁶ Belke, Soustal 1995, 187.

⁴¹⁷ Olajos 1995, 46.

⁴¹⁸ DAI, 171–173.

⁴¹⁹ Harmatta 1984, 428.

⁴²⁰ Olajos 1995, 44–46.

⁴²¹ Vékony 1986, 44.

⁴²² Ungváry 1998a, 150.

is (Ἔχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀραδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους,) a jila és a karcha, kik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.”⁴²³ Ungváry szerint az adott helyen a helyes fordítás főparancsnok, így azonban a mondat nehezen értelmezhető, hiszen három főparancsnok nem lehet. Ungváry három javítást javasolva a következő fordítást adta:

Ἔχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀραδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους,	Ἔχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀραδῆ, καὶ κατὰ ἀκολουθίαν δύο ἐτέρους,
--	---

„*Főparancsnokuk* az Árpád-nemzetségből származó archón, és rangsorban két másik (parancsnok) a gyula és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van archónja minden törzsnek is.”⁴²⁴

Ungváry a másik cikkében a πρῶτος βοέβοδος ’első vajda’ értelmezési lehetőségeit járja körbe.⁴²⁵ Moravcsik jelezte, hogy az első vajda értelmezése bizonytalan, ugyanis a jelentése időben első vagy rangban első, ugyanúgy kétféleképpen értelmezhető a következő kifejezés is „miként az utána (μετ’ αὐτόν Levedi után) való többit is, vajdának hívtak” Moravcsik szerint az tűnik valószínűnek, hogy a 38. fejezet szerzője a szláv eredetű *voivoda* kifejezést a régebbi magyar vezetésre alkalmazta, szemben a később színre lépő fejedelmekkel (arkhón). Elképzelhető, hogy a szó maga Bulcsú kihallgatása során szláv tolmácsolással kerülhetett lejegyzésre, amire Györffy hívta fel a figyelmet.⁴²⁶ Ungváry szerint a DAI-ban a πρῶτος szó öt alkalommal időben első értelmű (13, 33, 77; 16,9; 28,46; 50,161), míg két alkalommal a rangban elsőre utal (25,57; 40,48), a μετ’ αὐτόν kifejezés pedig mindenütt időhatározóként szerepel ’őutána’ értelemben. Ezután a következő mondatot is másképpen értelmezi: „A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem (arkhón) felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.” Itt is arról van szó, hogy időben több vajda követte volna az első vajdát. A vajda szó értelmezése egyértelmű a következő passzusból: „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel (ἀρχηγῷ), Levedivel nyugatra ment lakni” Ungváry jelezte, hogy Moravcsik fordítása itt pontosításra szorul, ugyanis a ἀρχηγός a DAI-ban mindig az arabokkal kapcsolatban fordul elő uralkodó értelemben.⁴²⁷ Tehát a vajda szó pontos megfelelője az

⁴²³ DAI, 178, 179

⁴²⁴ Ungváry 1998a, 151.

⁴²⁵ Ungváry 1998, 188–191.

⁴²⁶ Moravcsik 1984, 42, 16. jz; Jenkins 1962, 147.

⁴²⁷ Ungváry 1998, 190.

uralkodó, a törzsszövetség vezetője. Ezután következett a kagáni ajánlat: „Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, **Levedit**. Levedi tehát megérkezvén Kazária kaganjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, hogy 'azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közül az első.'” Az első vajda utáni Levedi név Moravcsik konjektúrája szerint a párizsi kéziratban *χελάνδια* olvasható.⁴²⁸ Harmatta János itt inkább másolás során keletkező szövegkiesésre gondolt: <μετὰ> *χελάνδιου* <Λεβεδία> „hadihajóval Levedit”.⁴²⁹ Ungváry megjegyzi, hogy a következő mondatból pedig hiányzik Levedi címe, s mindezek alapján szövegromlással lehet számolni. Az a hipotézise, hogy a kompilátor két Levedi történetet tartalmazó forrásrészletet dolgozott egybe: van egy első vajda Levedi, aki után más vajdák uralkodtak, és aztán az Álmos és Árpád kortársaként uralkodó Levedi.⁴³⁰

Ungváry idézi Levedi válaszát a kagánnak: „nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik **vajda**, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az Álmos, akár a fia Árpád legyen inkább a fejedelem, aki **rendelkezésekre áll**.” Ungváry szerint Levedi vajdaságához nem férhet kétség, ugyanakkor a szövegben egy másik vajda is, Álmos is szerepel. Ezt úgy magyarázza, hogy ekkorra a magyarok már két részre szakadtak, így érthető, hogy a helyben maradt rész vezetője, vajdája Álmos, míg a nyugatra menekült türkök vajdája az Álmos kortársaként említett Levedi. Ebből építi fel azt a koncepciót, hogy csak a nyugaton élő türkök arkhónja lett Árpád, míg Álmos a keleten maradt rész vajdája maradt, és így a továbbiakban nem szerepel a DAI-ban.⁴³¹ Mindenesetre a vajda terminus egyértelműen csak Árpád előtt fordul elő a kagáni kinevezés előtti korszakban, aztán eltűnik a szókincsből is, és a fejedelemre az arkhón szót használja a DAI szerzője.

Makk Ferenc védelmébe vette a hagyományos elképzelést, amely szerint a vajda a magyar törzsfőket jelölte és a rangban első vajda címet Levedi viselte, amit többek között Kristó Gyula is képviselt.⁴³² Makk Ferenc szerint a 38. fejezet egy kerek egész elbeszélés, és mivel az első vajda kifejezés Álmos kortársának tartott Levedivel is előfordul, elutasítja a két Levedire vonatkozó nézetet. Álmos vajda címe egyértelműen arra utal, hogy ő is törzsfő lehetett, nem pedig arra, hogy a keleten maradt magyarok uralkodója. Végül Álmosnak a

⁴²⁸ DAI, 172–173, 33 sorhoz jegyzet

⁴²⁹ Harmatta 1996, 108.

⁴³⁰ Ungváry 1998, 190.

⁴³¹ Ungváry 1998, 191.

⁴³² Kristó 1980, 34–35.

magyarországi latin írásbeliségben megőrzött hagyománya szintén arra utal, hogy nem maradt Keleten, hanem az etelközi magyarság fontos szereplője volt.⁴³³

Források

Moravcsik Gyula a 38. fejezethez írt bevezetőben azt írja, hogy az két részre bontható: a 3–65. és a 66–70. sorra. Ez utóbbi a magyarok lakóhelyének folyókkal történő meghatározása. Van olyan vélemény a szláv eredetű *voivodos* és *zakanon* szavak használatára kapcsán, hogy vagy szláv forrásból merítették, vagy szláv tolmácsot használtak, azonban mindkét szláv szó jövevényszóként megtalálható volt már a középgörögben, így az előbbi feltevésekre nincs szükség. Mindenesetre az valószínűnek tűnik, hogy a vajda és arkhón cím használatban a kagáni kinevezés előtti és utáni címhasználat különbsége tükröződik. Az is felmerült, hogy a 38:3–23 és 38:31–60 két elbeszélést tartalmazna, az első szláv, a második magyar forrásból, de egy 38:3–19 és 38:19–65 bontás is elképzelhető, amikor is ugyanazt az eseménysort két változatban meséli el a fejezet szerzője. Moravcsik saját álláspontja az, hogy 38:3–65 egy vagy több magyar forrásból merített, tehát olyan feljegyzéseket használt, amelyek a bizánci udvarban rendelkezésre álltak.⁴³⁴ Ezek közül a DAI-ból egyértelműen utal Árpád dédunokájának, Termacsunak és a harmadik fejedelemnek, Bulcsunak 948-as követjárására, valamint Gábrriel klerikosz követjárására a honfoglalás után.⁴³⁵ Emellett György barát folytatásában van egy értesülés arról, hogy Bölcs Leó császár feltehetően 894-ben elküldte Nikétasz Szkléroszt hadihajókkal a Duna torkolatához, hogy tárgyaljon Árpáddal és Kuszanesszel a bolgárok megtámadása ügyében, és sikerült is megállapodásra jutni.⁴³⁶ Moravcsik megállapította, hogy legalább e három követjárás leírása a császár rendelkezésére állhatott. Emellett megjegyzi még, hogy a magyarok régmúltjára vonatkozó adatok messze a legrészletesebbek a többi népcsoportéhoz képest.⁴³⁷ Czeglédy hivatkozott még Moravcsiknak egy szóbeli közlésére, amely a következő passzusra alapozva „hanem *valamilyen okból savartoi asphaloi*-nak nevezték” arra hívta fel a figyelmet, hogy a feljegyzések megszerkesztésekor a császár vagy inkább munkatársa számára nem állt rendelkezésre

⁴³³ Makk 1999, 189–196.

⁴³⁴ Jenkins 1962, 145–146.

⁴³⁵ Moravcsik 1984, 36, 49.

⁴³⁶ Moravcsik 1984, 59.

⁴³⁷ Jenkins 1962, 146.

magyar informátor, aki a nem világos helyekről érdemi felvilágosítást tudott volna adni.⁴³⁸ Harmatta ezt kiegészítve feltételezi, hogy írtak egy beszámolót a 894-es harcokról, miután Liüntika követei tárgyaltak a bolgár foglyok kiváltásáról. Még több forrás használatát igazolja, hogy Liüntika személyét az Árpád leszármazását tárgyaló rész nem ismeri.⁴³⁹

Kapitánffy István 1999-ben új hipotézist alkotott.⁴⁴⁰ Ennek felépítésekor Deér korábbi megállapításaiból indul ki, miszerint a 38–40. fejezetek magyar informátoroktól származtak, ugyanis nincs bennük Bizáncra való utalás, ráadásul a 10. század közepén Bizánc politikájának szempontjából nincs jelentőségük. Azonosította a magyar forrást a 948-ban Bizáncban megforduló Termacsuban és Bulcsuban, akik a magyar történet népi és dinasztikus hagyomány naiv elbeszélését adhatták elő a 38. fejezetben.⁴⁴¹ Györffy György is Termacsunak tulajdonítja a történetet, amelyben szándékosan megtévesztette a bizánci császárt Árpád megválasztásának történetével, elhallgatva az Árpád-ház számára kellemetlen vonatkozásokat.⁴⁴² Dümmerth Dezső szerint pedig Bulcsu karcha akarta leleplezni a kazár csatlós Árpád-dinasztiát.⁴⁴³ Kapitánffy arra hívja fel a figyelmet, hogy 950 körül ezek az információk semmilyen aktualitással nem bírtak, ugyanis akkor azon a területen már a besenyők éltek, akikről pontos információkkal rendelkeztek a bizánciak. Ezért aztán ennek a magyar történeti anyagnak 100–120 évvel korábban volt döntő jelentősége, és feltehetőleg akkor kerültek lejegyzésre is, vagyis 830–850 körül, és az irattárban fennmaradtak. Az, hogy miért került be a DAI szövegébe, csak úgy magyarázható, hogy az irodalmi és irattári anyaggyűjtés során összeállított anyagba bekerült, és a DAI írója kiegészítette még néhány időszerű adattal. Ezek közé kell sorolni a 40. fejezet utolsó hat mondatát, amely az Árpád-dinasztia leszármazását közli, ez a rész egyértelműen 950 körüli információkból származik.⁴⁴⁴

Kristó Gyula vitába szállt Kapitánffyval.⁴⁴⁵ Moravcsik és nyomában Deér arra hivatkozva, hogy a DAI-ban az 'οτι új forrást vezet be, a 38:3 és 38:66 sorokban szerepel az adott szó, így 3–65 sor egy tudósításra utal.⁴⁴⁶ Miután egy kerek történetről van szó, amelynek

⁴³⁸ Czeglédy MÓT, 277.

⁴³⁹ Harmatta 1984, 425

⁴⁴⁰ Kapitánffy 2003, 139–144.

⁴⁴¹ Deér 1945–1946, 9–13.

⁴⁴² Györffy 1959, 157–159.

⁴⁴³ Dümmerth 1980, 77–81.

⁴⁴⁴ Kapitánffy 2003, 142–144.

⁴⁴⁵ Kristó 2005, 3–9.

⁴⁴⁶ Moravcsik BT I, 363; Deér 1945–46, 11–12.

végpontja a honfoglalás, nehezen védhető, hogy a történetet 830–850 körül jegyezték volna le. Kristó a 950 körüli magyar információt tartja valószínűnek, de a szövegben vannak olyan nyomok, amelyek arra utalnak, hogy a bizánci szerző más forrásból is dolgozhatott, amelyre a Chidmas és Chingilus folyóneveket idézi példaként.⁴⁴⁷

Történeti értelmezés

A DAI 15 fejezetében esik szó a türköknek nevezett magyarokról.⁴⁴⁸ A magyar–besenyő viszony a DAI szerzőjét különösen izgatta, mivel a 3., 4., 8., 13. fejezetekben is erről értekezik. A 27. és 30. fejezetben a longobardok pannoniai, illetve az avarok lakhelyén élő türkökről esik szó. A szerbek és horvátok szomszédosak a türkökkel (31., 32.). A 37. besenyő fejezet a honfoglalásra, illetve az egyik besenyő törzs földrajzi meghatározásakor Turkiára utal. A 38. és a 39–40. fejezet kifejezetten a magyarokkal foglalkozik, ezekben elsősorban a honfoglalás előtti történetüket találjuk. A 41. Morávia történetében szerepel a honfoglalásra utalás, a 42. fejezetben pedig a magyarok földrajzi elhelyezkedéséről esik szó a Kárpát-medencében. Végül az 51. fejezet a honfoglalás előzményeként lezajlott magyar–bolgár háború egyik mozzanatára utal.

38. A türkök népének eredetéről.

A korai magyar történet egyik meghatározó forrása a 38:3–65. Ez egy kerek történet a magyarság régmúltjáról. Földrajzilag és idősíkokban is világosan elkülöníthető elemekkel. Az alábbi táblázatokban ezeket jeleztem:

	Kangar→	Besenyő→	
Korábbi szállás?	Levédia/Savartoi	Etelköz/ Turko	Kárpát-medence
	Kazáriához közel	Perzsia/Savartoi	
	Khidmas-	Dnyeper, Bug, Dnyeszter ,	

⁴⁴⁷ Kristó 2005, 5–8.

⁴⁴⁸ Moravcsik 1984, 35–51; HKÍF, 111–136.

	Khingilus	Prut, Szeret	
	Sok fő alatt álló	Egy fő alatt álló ⁴⁴⁹	
	Vajda	Arkhón ⁴⁵⁰	
	Hét törzs		

Idősíkok:

- I. Ismeretlen helyről régen Kazáriához közel költöztek/ Kazária közelében éltek
- II. Kazáriához közel éltek savartoi néven Levédiában
- III. Kangar–savartoi háború következtében szétszakadtak, egyik rész Perzsia felé lakott/költözött, és megtartotta a savartoi nevet, a másik rész Etelközben lakott/költözött és felvette a türk nevet.
- IV. új dinasztia került hatalomra.
- V. Besenyő támadás következtében a türkök beköltöztek a Kárpát-medencébe.

A történeti elbeszélés pontosan megkomponált narratíva, amelyben az idősíkokat megfelelő időhatározókkal vezetik be: *Régen* Kazária közelébe költöztek Levédiába; *abban az időben* savartoi asphaloinak hívták őket és hét törzsből állottak; *három esztendeig* együtt harcoltak a kazárokkal, aztán a kangarok rájuk támadtak, két részre szakadtak (kelet–nyugat); *kevés idő múltával* a kazár kagán hívatja Levedit, aztán történik a fejedelemválasztás; *néhány év múlva* következik be a besenyő támadás, ami a honfoglaláshoz vezet.⁴⁵¹

Amennyiben ezt a történetet irodalmi szempontból elemezzük, világos vonalvezetés érzékelhető: a Levedi vezette hét törzsből álló magyarság, régi nevén savartoi asphaloi, Kazária közelébe költözött, és együttműködött a kazár uralkodóval, a kazárok minden háborújában részt vesz. A szolgálat fejében Levedi előkelő származású kazár feleséget kap. Ezután következett be a katasztrófa, a kangarok elfoglalták a magyarok földjét, akik két részre szakadtak, az egyik nyugatra, a másik keletre ment lakni. A nyugatra költözött rész új nevet vett fel: a turkoit, vezetőjüket, a már megismert Levedit a kazár kagán magához hívatja, hogy fejedelemmé nevezze ki. Levedi nem vállalja, ebben része lehetett, hogy nem nemzett fiút a

⁴⁴⁹ HKÍF 104, 43. par.; Kristó 1980, 27; Czeglédy MÓT, 125: bizánci toposz

⁴⁵⁰ HKÍF 125, 336. jz.

⁴⁵¹ Szűcs 1997, 149–150. Kristó 2005, 5

kazár nővel, tehát nincs fiúörököse, szemben Álmossal, akinek már felnőtt fia van Árpád személyében, ráadásul Levedi súlyos katonai vereséget szenvedett a kangaroktól, ellenben a kazárok visszaverték a kangar támadást. A kagán küldöttei és a magyarok megegyeztek abban, hogy Álmos fiát, Árpádot teszik fejedelemmé. Ezek után következett be a besenyők támadása, ami a magyarokat a Kárpát-medence elfoglalására készítette.

Történeti szempontból feltűnő, hogy egyedül a honfoglalást lehetséges dátumhoz kötni; illetve van egy hároméves együttélés a kazárokkal, a többi esemény datálása teljesen esetleges és bizonytalan, ami óvatosságra int. Történetileg a fő motívumok a hét törzs és vezetőjének viszonya a kazárokhoz, illetve a dinasztiaaváltás. Deér szerint a 38. fejezet: „a magyarság kazár megszervezésének története”.⁴⁵²

Az elbeszélés jellegének megállapítása döntő fontosságú a történeti értelmezés szempontjából, ugyanis ha realista történetként kezelem a 38. fejezetben leírtakat, akkor maximum két emberöltővel számolhatunk, és ennek értelmében lehet egy rövidebb és hosszabb variánst elképzelni, míg ha mitikus elbeszélésként elemezzük, akkor 150–230 éves időszak is szóba jöhet.

Deér József szerint Konstantín informátora nem időrendre figyelő krónikás, hanem olyan népi-dinasztikus hagyomány naiv közvetítője, amelyben mondai és valóságelemek keverednek.⁴⁵³ Szűcs Jenő árnyaltabban fogalmaz: „dinasztikus érdekek szerint összevont és elrendezett hagyomány”.⁴⁵⁴ Szerinte az archaikus történeti emlékezet historizálása ment végbe, ugyanakkor a tradícióképződésnek ebben a korai szakaszában az egyes elemek összeillesztése tökéletlen és naiv módon történt, így az összedolgozás nyomai jól kivehetőek. Az uralkodó személyekhez kapcsolt epikai elemek a közelmúlt eseményeinek láncolatává sűrűsödtek.⁴⁵⁵ A 38. fejezetben a naiv történeti tudat olyan fogalmi körei jelentkeznek, mint az uralmi berendezkedés, amelyet a hét törzs élén álló Levedi, vajda címmel és a kazár kagán képvisel, és ide kötődik még a fejedelmválasztás története. Emellett az eredettörténetben az ősi szálláshely, régi név és elszakadt néprész kerül elő, s végül a háborúk közül a kangar-savartoi, besenyő–magyar kerül említésre. Ennek tökéletes párhuzama Anonymus művében is megtalálható. A ’mesék’ és énekek fő motívumai a *generatio* ’eredet’ *fortia facta et bella Hungarorum* ’a magyarok hősi tettei és háborúi’. Szűcs felteszi a kérdést, hogy a DAI-ban miért nem a magyar nép eredetmítoszáat képviselő Hunor-Magor mondával találkozunk.

⁴⁵² Deér 1945–46, 14.

⁴⁵³ Deér 1945–46, 13.

⁴⁵⁴ Szűcs 1997, 163.

⁴⁵⁵ Szűcs 1997, 164.

Egyrészt az ottani motívumokat, mint a nőrablás, Belár, Dula alán fejedelem, az 5–6. századra lehetne datálni, ami megelőzi a DAI lehetséges történeti kereteit, vagyis a 7–9. századot, másrészt vagy a bizánci császár által megbízott írástudónak racionális információkra volt szüksége, és kihagyta a mítosz egyértelmű jegyeit mutató eredetmondát, vagy maguk a magyar adatközlők hagyták el a történetet, mivel már számukra is mítosz volt és nem történelem.⁴⁵⁶

Mircea Eliade „Az örök visszatérés mítosza” című könyvében egy külön fejezetet szentelt a mítosz és történelem témájának.⁴⁵⁷ Ebben többek között ezt írta: „a történeti esemény vagy valóságos történeti személyek a legvégső esetben is csak két vagy talán három évszázadon át maradnak meg a nép emlékezetében. Azért van ez így, mert a nép emlékezete az egyedi eseményeket és a valóságos személyiségeket nehezen őrzi meg: az események helyett kategóriák, a történeti személyiségek helyett pedig archetipusok határozzák meg az effajta képzelet működését. Így a történeti személyiség áthasonul mitikus előképévé (a hőssé stb.), az esemény pedig mitikus cselekedetek kategóriájává (a szörnyel vívott küzdelemmé, testvérharccá, stb.). Ha ezek az elbeszélő költemények valóban megőriznek valamit abból, amit „történeti igazságnak” szoktunk nevezni, akkor az az igazság soha nem meghatározott személyiségre vagy eseményre vonatkozik, hanem a korszak intézményeire, szokásaira és tájaira.”⁴⁵⁸ Eliade idéz még egy esetet, amikor egy néprajzkutató egy faluban egy mítoszt jegyzett le, miszerint a hegy tündére megölte a házasságra készülő nő szerelmét. Mivel az elbeszélés alapját képező történet mintegy negyven évvel korábban esett meg, és a valamikori menyasszony még élt, elmondta, hogy a házasságkötést megelőző napokban a vőlegény szakadékbba zuhant. Miután a falu lakóit szembesítették a valóságos történettel, azt válaszolták, hogy a bánat elvette a nő eszét, és inkább hittek a mítosznak.⁴⁵⁹ A mítoszok a középkori ember számára természetes közegnek számítanak, és csak a modern kor tudománya hozott ebben komoly változást. Ilyen értelemben a 38. fejezetben előadott történetben sem lehet kizárni, hogy mitikus elemeket tartalmaz.

Ugyanakkor a szakirodalomban van egy másik vonulat, amely alapjaiban történetileg hitelesnek fogadja el a történetet. Czeglédy Deér álláspontját cáfolva a mitikus elemek teljes hiánya mellett teszi le a garast.⁴⁶⁰ Kapitánffy szerint a 38. fejezet szövege nem naiv

⁴⁵⁶ Szűcs 1997, 209–210.

⁴⁵⁷ Eliade 1988, 59–78.

⁴⁵⁸ Eliade 1988, 72.

⁴⁵⁹ Eliade 1988, 74–76.

⁴⁶⁰ Czeglédy, MÖT, 277, 116 jz

elbeszélőre vall.⁴⁶¹ Kristó Gyula óvatosan fogalmaz, a DAI stiláris egységesítés eredményeként jött létre, amire utal, hogy a szerző a kazár kagán és Levedi szavait közvetlenül idézi. Ezt az eszközt a 20. fejezetben is alkalmazza a szerző. Úgy véli, hogy nyilván vannak a rendelkezésre álló szövegben ellentmondások, torzulások, kiegészítések, de hitelességéhez nem férhet kétség.⁴⁶²

Miután áttekintettük a DAI 38. fejezetének történeti jellegére vonatkozó vitát, szembetűnő, hogy az értelmezési keretet már az eldönti, hogy ebben az adott történész melyik álláspontból indul ki. Ha a fejezetben leírt eseményeket történetileg hitelesnek tekintik, akkor 20–70 év közötti időpontok szerepelnek a szakirodalomban, ha pedig a mitikus jellegét vélik dominánsnak, akkor 150–230 körüli időtáv is szóba jöhet. Mivel a történet központi eseménye savartoi asphaloi–kangar háború, ennek datálása meghatározó jelentőségű.

a. A kronológiai keretek

Alapvetően négy dátum merült fel a szakirodalomban savartoi–kangar háború vonatkozásában: 889 – Regino besenyő–magyar háborúja; 854-től – sevordik megjelenése az örmény forrásokban, 750 – savurd népnév Kaukázusi szereplése a muszlim forrásokban, 7. század – kangarok, akiknek a jelenlétére a szír forrásokból lehet következtetni.

A 20. század elejétől a magyarok besenyőkkel való háborújának datálását Regino értesülésére építették. A 889-es év alatt található a következő tudósítás: „A mondott népet (magyar) tehát a fent említett vidékekről (Szkítia), saját szállásaiból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket.”⁴⁶³ Györffy szerint így a kangar–savartoi háború időpontja 889-re tehető, és a 38. fejezet mintegy két évtized történetét foglalja össze.⁴⁶⁴

Czeglédy Károly 1954-ben közölt tanulmányában a 38. fejezet kronológiai kereteit a következőképpen bővítette ki: a kangar– savartoi háborúról szóló feljegyzést a mű összeállítója átértelmezte. Miután a besenyő fejezetből tudta, hogy vezértörzseiket kangarnak nevezték, illetve más adatokból rendelkezésre állt egy 889-es besenyő–magyar háborúnak a leírása, ráadásul mindkét háború eredményeként a magyarok egy része nyugatra vándorolt, a

⁴⁶¹ Kaptánffy 2003, 141

⁴⁶² Kristó 2005, 7

⁴⁶³ HKÍF, 197.

⁴⁶⁴ A vonatkozó irodalomra hivatkozik Györffy 1990, 193, 9. jz.

kompilátor az Etelközbe költözött szavárdok vezetőjét a 889-ben megvert Levedivel azonosította. A tévedés nyilvánvalóan a régi kangarok és a korabeli besenyők összemosásából adódott, amitől ha eltekintünk, rekonstruálható az események menete: a kangar támadás következtében a magyarság kettészakadt, egyik rész Etelközbe költözött, a másik Persarmeniába, majd 889-ben a besenyők megtámadták a levediai magyarokat, végül pedig egy újabb besenyő támadás hatására Árpád magyarjai beköltöztek a Kárpát-medencébe.⁴⁶⁵ Ezzel Czeglédy megőrizte a 38. fejezet történeti hitelét, ugyanakkor lehetővé tette, hogy a kangar–savartói háborút más kronológiai keretben lehessen értelmezni.⁴⁶⁶

Mielőtt számba vennénk Czeglédy kangar– savartói háborúra vonatkozó datálási kísérletét, Györffy 1971-ben megjelent tanulmányáról kell szót ejtenünk, neki ugyanis sikerült bebizonyítania, hogy Regino 889-es datálása megbízhatatlan, mivel utólag sorolta be az eseményeket az egyes évek alá, valójában az idézett tudósítás 895-ös eseményekre vonatkozik.⁴⁶⁷

Czeglédy 1974-ben a következőképpen reagált: „A császár kronológiai adatainak magyarázatában először is egy nyugati krónika, Regino művének egy adatát kell segítségül vennünk. A császár ugyanis két besenyő támadásról is beszél az idézett fejezetben, s ezek közül az elsőnek a dátumát Reginonál találjuk meg a 889. év alatt. **A Regino-féle besenyő tudósítás kronológiai nehézségeit most figyelmen kívül hagyva** megállapíthatjuk, hogy Levedi és a kazárok hároméves együttélése 886 és 889 között volt.” (A kiemelés tőlem – ZI)⁴⁶⁸

Harmatta János úgy véli, hogy a DAI 38. fejezete másfél-két évtizednyi időszakot karol át, ugyanis al-Ğayhānī alapján 880 táján a besenyők még a Volgától keletre laktak, és az első támadásnak még nincs nyoma a forrásokban.⁴⁶⁹

Várady László német nyelvű cikkében arra a megállapításra jutott, hogy a magyarok a 9. század folyamán 875 körül a Krímtől nyugatra, a Dnyeper és Prut között éltek. Ekkor a kazárok áttelepítik őket Levédiába, a Kazár Birodalom keleti végeire a besenyők ellen, a Volga és az Ural folyó közé, feltehetőleg a Nagy- és Kis-Uz folyók vidékére. A hét törzsű szövetség élén a Nyék törzs vezetője, azaz vojvodája állt, akit Levedinek hívtak. A kangar–besenyő támadás miatt rövidült az ott eltöltött idő a 3 évre. A kangar támadás következtében a

⁴⁶⁵ Czeglédy, MÖT 277–278.

⁴⁶⁶ Moravcsik erre a koncepcióra hivatkozik az angol kommentárkötetben: Jenkins 1962, 148.

⁴⁶⁷ Györffy 1990, 192–194.

⁴⁶⁸ Czeglédy, MÖT 119–120. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁶⁹ Harmatta 1984, 429

savartoi asphaloi nevet megőrző csoport a Kaszpi-tenger keleti partját követve Horaszán felé vette útját, míg a másik csoport Etelközbe, azaz a Dnyeper és Prut közötti területre 'visszaköltözött'. Feltehetőleg 875-ben csatlakoztak hozzájuk a kabarok. A nyugatra vándorlást követően a nyolctörzssűvé bővült törzsszövetség és a kabar törzsfő, Álmos és fia, Árpád vette át a hatalmat az új kazár kliensfejedelemség felett. 895-ben besenyő támadás következtében következett be a honfoglalás, ami az új szuverén nagyfejedelemség megszületéséhez vezetett. (Grossfürstentum – Klientelfürstentum - Stämmebund).⁴⁷⁰

Ezek a történések tehát Reginóra vagy al-Ġayhānīra támaszkodva, esetleg más okból úgy vélték, hogy a 38. fejezet egy megközelítőleg húszéves periódust tárgyal a honfoglalás előtt, és a szövegben említett vezérek ennek az időszaknak kortárs szereplői.

A kangar–savartoi háború datálása szempontjából szóba jöhető legfontosabb forráscsoportnak az örmény kútfők tekinthetők. Ezekben olvashatunk egy *sevordik*‘ nevű népről a Kaukázusban, amelyet azonosítottak a *savartoi* néven szereplő magyarokkal.⁴⁷¹ Thury 1897-ben publikált tanulmánya tekinthető a kiindulópontnak.⁴⁷² Ezt egészítette ki néhány évvel később Marquart.⁴⁷³ Czeglédy Károly 1959-ben foglalta össze a kutatások állását, egyben felhívta a figyelmet, hogy Thury milyen előzményekből dolgozott.⁴⁷⁴ Legutóbb Nagy Kornél közölt a szavárdok örmény forrásaira vonatkozó tanulmányt.⁴⁷⁵

A *sevordik*‘-ra vonatkozó korai adatokat a 9. századi Sapuh Bagratuni *Története* tartalmazta, amely a Bagratida család felemelkedésének történetét foglalta írásba. A munka elveszett ugyan, azonban későbbi források hivatkoznak rá. János katolikosz (Yovhannēs Drasxanakertc‘) bőven merített belőle a 10. század elején (kb. 920-ig) írt munkájában, ami az *Arménia története* címet viseli. A legteljesebb beszámolót a *sevordik*‘-ra vonatkozóan János katolikosz őrizte meg.⁴⁷⁶ A későbbi források legtöbbször csupán megismétlik az adatok egy részét, néhány esetben hoznak csak új részleteket. A következő örmény történetírók

⁴⁷⁰ Varady 1989, 22-58.

⁴⁷¹ Az örmény adatok feldolgozása során felhasználtam Lantai Erzsébet, *Sawards in the Armenian sources?* című kéziratban maradt előadásának szövegét, amelyet a MEN 2 konferenciára a segítségével készített el. Az örmény források új kiadásaira: <http://rbedrosian.com/hsrccs.html>.

⁴⁷² Thury 1897, 317–327, 391–403.

⁴⁷³ Marquart 1903, 39–40.

⁴⁷⁴ Czeglédi, MÓT, 73–85.

⁴⁷⁵ Nagy 2005, 233–241.

⁴⁷⁶ Maksoudian 1987, 46, 262–263; Thomson 1997, 228

munkájában fordulnak elő még a *sevordik* és a *Bugā* által indított hadjárat során mártírhalt halt vezetőjük, *Sztepannosz* vagy *Kon* neve: Tovma Arcruni (9–10. század), Grigor Magisztrosz, Aszogik (11. század), Szamuel Aneci (12. század), Vardán Arevelk, Kirakosz Gandzakeci (13. század) és Stephanos Orbelján (13–14. század).⁴⁷⁷

Thury már a 19. században összegyűjtötte és idézte a *sevordik*-ra vonatkozó adatokat.⁴⁷⁸ 1987-ben jelent meg János katolikosz új angol fordítása kommentárokkal. Ezek alapján is érdemes áttekinteni a kérdést, persze egy armenistának újból napirendre kellene tűzni a *sevordik* történetének feldolgozását.

Örményországot a muszlim hódítás 640-ben érte el. A közvetlen arab uralomról azonban csak a 7. század végétől beszélhetünk, amikor *ostikan*, azaz arab helytartó költözött Dvin városába. Az iszlám erősödésének ellenhatásaként az örmény nagyhatalmú házak képviselői (*nakharar*) a Bizánci Birodalom felé közeledtek, de 705-ben az arabok támadása következtében komoly vereséget szenvedtek. A 750-ben bekövetkező dinasztiaaváltás a kalifátusban két örmény lázadáshoz is vezetett, az egyik 747–750, a másik pedig 774–775 között volt. Az utóbbit 775-ben jelentős arab sereg verte le, és az előkelő házak tagjainak többségét kivégezték. Hārūn al-Rašīd (786–809) idején jelentős arab betelepülés történt Arménia területére. Az Abbaszida-dinasztia hatalomra kerülésével egyidőben az egyik legjelentősebb örmény ház, a Bagratida a kalifátus felé köteleződött el. Ennek a háznak a vezetője Asot 806-ban Hārūn al-Rašīdtól megkapta az Arménia hercege címet. Ezzel vette kezdetét a dinasztia hatalmának kiépítése. Asot 826-ban meghalt, de művét Bagrat Bagratuni folytatta, aki 826-ban már a fejedelmek fejedelme címet kapta a kalifától. Al-Mutawakkil kalifa uralkodása alatt (847–861) a muszlimokat a keresztények ellen fordította, és hatalmát török csapatokkal tartotta fenn. Az örmény előkelők elégedetlenségét annyira felszította, hogy a kalifátus iránt elkötelezett fejedelmek fejedelme, Bagrat Bagratuni is a felkelők mellé állt. A kalifa 850-ben Armeniába küldte az új *ostikant*, Arménia arab helytartóját, Abū Sa‘īd-ot, hogy az adót beszedje, azonban nem engedték be az arab adószedőket Arménia területére. Az örmények fellázadtak, és megverték az ellenük küldött muszlim csapatokat. Erre al-Mutawakkil Buga al-Kabīrt nevezte ki helytartónak, aki megtorló hadjáratokat indított az örmények ellen. Először 851-ben vezetett hadjáratot Armeniába, majd 853-ban támadta a Bagratida Arménia központi, azaz az északi területeit, Uti tartományon keresztül.⁴⁷⁹ Erről

⁴⁷⁷ Maksoudian 1987, 33–34.

⁴⁷⁸ Thury 1897 325–327, 391–392.

⁴⁷⁹ EI I, 635–637; Thury 1897, 325–326; Marquart 1903, 497; Toumanoff 1966, 605–609; Ter-Ghewondyan 1976, 41–45; Maksoudian 1987, 266.

János katolikosz így írt: „Onnét vonult előre Uti tartományba, és elfogta Tus faluban *Stephanost*, akit *Konnak* is neveznek, népüket *sevordik* ‘-nak hívják, *Sevuk* nevű ősről.”⁴⁸⁰ Buğa leverte a lázadást, az örmény előkelőket börtönbe vetették, egyesek névleg áttértek az iszlámra, míg mások, mint például Sztephanosz, a *sevordik* ‘ vezetője, mártírhálált haltak 855-ben: „Egyedül *Stephanos*, akit bizalmasan *Konnak* neveznek, akit Buğa bilincsbe verve vitt a királyi udvarba az örmény naxararok után, halt mártírhálált, miután Krisztusban való hitéért sok csapást szenvedett... Halála a római időszámítás 608. évében történt.”⁴⁸¹

Az egykorú, szintén a 10. század elején keletkezett forrás, Tovma Arcruni műve, a *Arcruni ház története*. A *sevordik* ‘-ra vonatkozó adatainak forrása szintén Sapuh Bagratuni *Története*. Feltehetőleg párhuzamosan merítettek János katolikoszsal ugyanabból a munkából, ugyanis mindketten közölnek a másikhoz képest új adatokat. Tovma Arcruni meséli el Buğa Arménia ellen vezetett hadjárata idején „*Solomon*, a *sevordi*” mártíromságának csodás történetét.⁴⁸² Tovma Arcruni még egy helyen említi a *sevordik* ‘ nevét: „Arménia földjének leigázói, a perzsák és *Hagar* fia, *sevordik* ‘ ”⁴⁸³ Ez az információ nem köthető az eddig megismert adatokhoz, ugyanis a *sevordik* ‘ név ez esetben az arabokra vonatkozik.

A *sevordik* ‘ nevüket egy *Sev* vagy *Sevuk* nevű ősről kapták. Egy ízben fordul elő a *sevordik* ‘ elnevezés egy másik változata: *Savordik* ‘ völgy. Eredetükről az örmény források nem tájékoztatnak, sőt Maksoudian arra figyelmeztet, hogy az örmény források nem szólnak magyar származásukról.⁴⁸⁴

Az Arménia területén élő *sevordik* ‘ népességről az tudható, hogy ők is keresztények voltak, s a kereszténységbe vetett rendíthetetlen hitük tükröződik nemcsak az örmény krónikákban, hanem annak híre bekerült az örmény folklórba is. James Russel szerint nagyrészt a *sevordi* mártíroknak köszönhetően a ‘fekete fiak’ kifejezés örmény nyelvű megfelelője (*tux manuk*) a 9. század végétől az örmény folklórban szentként tisztelt hősök, helyek, templomok, kövek, völgyek neve lett. Ezen emlékek elsősorban a *sevordik* ‘ területén sűrűsödnek. Abban az esetben, ha valamely személy megnevezésére használják, soha nem örményről, hanem idegen származásúról van szó.⁴⁸⁵ Nagy Kornél szerint az örmény források

⁴⁸⁰ Maksoudian 1987, 123. Kommentár: 268–9.

⁴⁸¹ Maksoudian 1987, 124.

⁴⁸² Thomson 1985, 251–52.

⁴⁸³ Marquart 1903, 38; Thomson 1985, 351.

⁴⁸⁴ Maksoudian 1987, 269.

⁴⁸⁵ Russel 1998, 333–336.

azért tekintették a *sevordik* ' népet idegennek, vadnak és eretneknek, mert a kisebbségben lévő kalkedóniánus hitre tértek át.⁴⁸⁶

A *sevordik* ' Uti tartomány lakói, amely Arménia északkeleti tartománya a Kur folyóhoz közel.

Asot Bagratuni 862–890 között uralkodott. Előbb a kalifa a fejedelmek fejedelme címet adományozta neki 862-ben, majd ezután kapta meg 885-ben a király címet. Miután Bizánchoz is közeledett, I. Baszileiosz is koronát küldött neki. Három leányát pedig a helyi örmény erős házak vezetőihez adta feleségül, így aztán sikerült a belső és külső feltételeket is megteremteni ahhoz, hogy Arménia gyakorlatilag önállóvá váljon.

János katolikosz arról számolt be, hogy miután a kalifától koronát kapott és az I. Baszileiosszal való kapcsolatfelvétel között stabilizálta uralmát, alávetette az északi területeken élő népeket is, amelyek a Kaukázus távoli völgyeiben éltek. Uralma alá hajtotta Gugark barbár népeit, illetve Uti tartomány martalócait. Megtiltotta nekik a rablást és öldöklést, és törvénytisztelő engedelmes néppé tette őket uralkodókat, valamint hercegeket jelölve ki számukra.⁴⁸⁷ Itt nincs szó a *sevordik* ' népről, de ez Thury dolgozatából nem derül ki egyértelműen.⁴⁸⁸

Asot Bagratuni 890-es halála után Szembat lett Arménia uralkodója. Neki Muḥammad Afšīn, Azerbajdzsán emírje vitt koronát a kalifától. Asot Bagratuni 892-ben hódította meg Arménia fővárosát, Dvint, majd János katolikosz beszámol arról, hogy hatalma alá hajtotta a szomszédos népeket: Erzurumtól a Fekete-tenger partján át a Kaukázus Alán-hágójáig. Onnan tovább terjeszkedett Tifliszig a Kur folyó mentén egészen Uti tartományig, *Hunarakert*, *Tus* és *Šamk'or* városáig.⁴⁸⁹ Leó bizánci császárral is egyezséget kötött, ami felkeltette Afšīn gyanakvását. 895-ben azonban Szembatot Aḥmad al-Šaybānī részéről érte váratlan támadás, ugyanis elfoglalta Amidát; Dijárbakirt és Taront, majd visszaverte Szembat ellentámadását. Ezt használta ki Afšīn. János katolikosz arról számol be, hogy Afšīn keresztül vonult Uti tartományon, és Gugark, valamint Virk vidékére jött, hogy alávesse ezeket a területeket, és Szembatot térdre kényszerítse.⁴⁹⁰ Miután ez nem sikerült, elhagyta Armeniát.

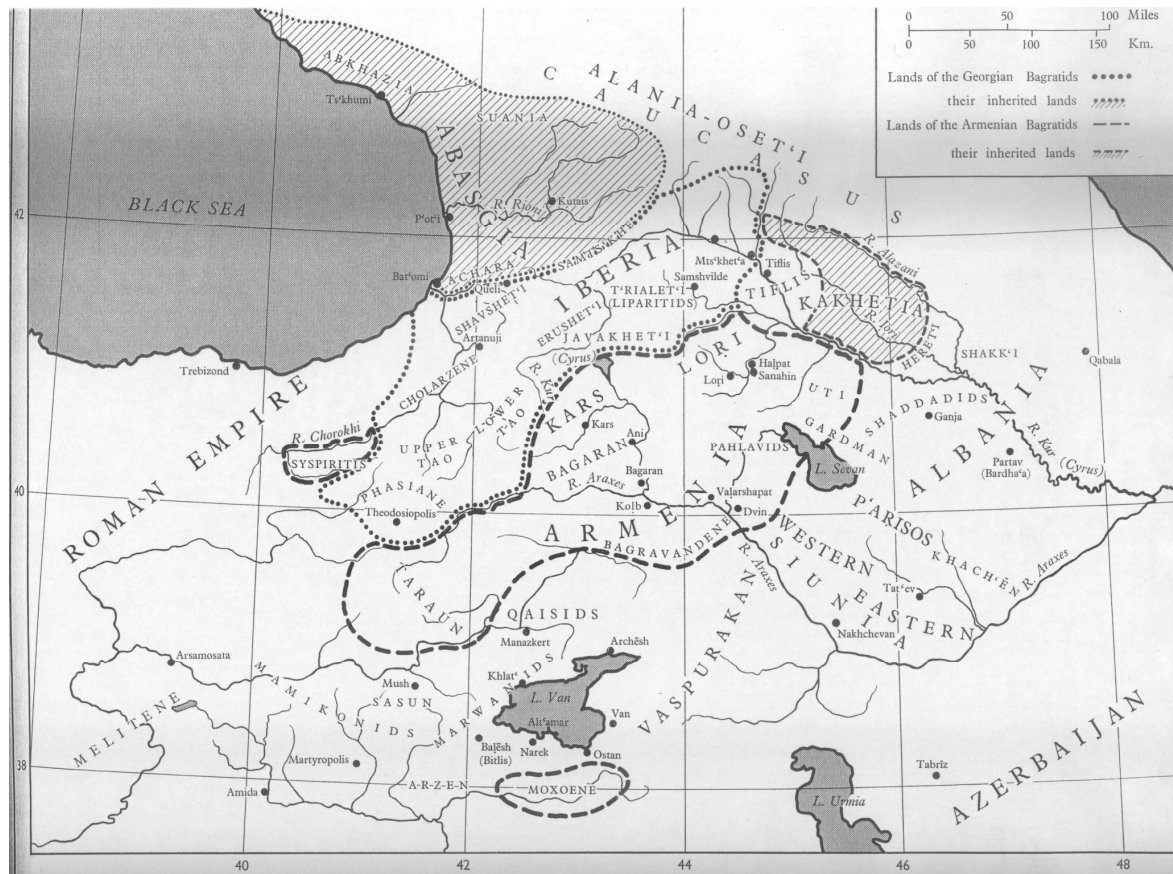
⁴⁸⁶ Nagy 2005, 237.

⁴⁸⁷ Maksoudian 1987, 128–129.

⁴⁸⁸ Thury 1897, 326.

⁴⁸⁹ Maksoudian 1987, 139, kommentár 278. Thury 1897, 326, ahol újból a *sevordik* '-at említi, de a forrásban csak a tartomány neve illetve a városnevek szerepelnek.

⁴⁹⁰ Maksoudian 1987, 147–148, kommentár 282. Az eseményekre Ter-Ghewondyan 1976, 60–65.

Toumanoff 1966, 608

897 és 901 közé lehet datálni János katolikosz azon leírását, amely arról ad számot, hogy egy József nevű görög eunuch, arab neve Wašīf, Barda‘a helytartója volt, és ő tárgyalta Szembattal. Azután valami gonoszság kerítette hatalmába. „Hatalmas haderővel Gēorg, a sevordik’ *nahapetje*⁴⁹¹ ellen vonult, aki a nevét *Sev* nevű őseiktől való származásuknak köszönheti. Az eunuch teljes fegyverzetben rontott rájuk egy váratlan órában. Jóllehet a rettenthetetlen *sevordik’* derekasan ellenálltak neki, mégsem tudták tartani magukat a váratlan támadás miatt. Az eunuch foglyul ejtette Gēorgot testvérével együtt, akinek a neve *Arues/Arewēsn*, s magával vitte őket *P’aytakaran* (Bajlakan) városába. Itt leendő hóhéraik kíméletlenül kivallatták és rá akarták venni őket, hogy a Krisztus által adott törvényeket elhagyva Mohamedjük szentségtörő vallását vegyék fel. Mindazonáltal (a *sevordi* hercegek) nem engedtek a követelésüknek, és a mennyei élet üdvösségét nem adták fel cserébe a helyrehozhatatlan romlásért és gyarló életért. Tehát miután kivégezték őket, a nevüket

⁴⁹¹ A hercegi ház vezetőjének az örmény címe.

bejegyezték az Élet Könyvébe.”⁴⁹² Itt fordulnak elő másodszor a *sevordik*, és itt is szerepel vezetőik kitartása és vértanúsága Krisztus hitéért.

Afšīn 891-ben járványban meghalt Azerbajdzsánban, így Szembat helyzete javulni látszott. Azonban Afšīn utódja, Yūsuf ibn Abī-l-Sāğ (901–919, 922–929) az új *ostikon* kihasználva Bagdad meggyengülését, önálló uralmat kívánt kiépíteni. Szembatot saját hatalma alá akarta vonni, amit a kalifa nem engedélyezett. Ennek ellenére hadat indított, 902-ben *P’aytakaran* (Bajlakan) városából indult, átkelt Uti tartományon és egészen *Taşratap*’-ig nyomult.⁴⁹³ 903-ban tárgyaltak a felek, és Yūsuf elérte, hogy neki fizessék az adót, és őt ismerje el Szembat. Ezután néhány év nyugalom volt, azonban 908-ban al-Muqtadir kalifa (908–932) hatalomra kerülése után tovább növeli a nyomást és Vaszpurakan fejedelmét, Gagik Arcrunit nevezi ki Arménia királyává. Ezután egyesült erővel támadtak a még Bagratida kézen lévő Arméniára. Szembat pedig János katolikoszt küldte tárgyalni Dvinbe, azonban Yūsuf vasra verette, később aztán elengedte.

A 910-es évben Yūsuf *ostikon* miután Dvinbe érkezett, csapatokat bocsátott Gagik rendelkezésére, hogy Szembat ellen vonuljon. Szembat két fiára, Asotra és Muselre bízta a sereg vezetését, de megparancsolta nekik, hogy kerüljék a fő útvonalakat. János katolikosz a további eseményekről is számot adott: „Nig kerületét⁴⁹⁴ elérve, az utóbbi észrevette, hogy az ellenség, köztük Gagik király, táborot vert a nyílt terepen a hegy lábánál lévő völgyben. Az ellenség rögtön oly módon került szembe velük, hogy akaratuk ellenére kényszerültek felkészülni támadásra anélkül, hogy tudatában lettek volna az Uti tartományból érkező seregek árulásának, akiket *sevordik*’-nak neveztek. Ekkor Asot és Musel mindenki előtt a csatatérre sietett és kitüntették magukat a harcban, számos vitézi cselekedet révén nagy pusztítást vittek véghez az ellenséges sereg soraiban, amiben nagy fejtelenséget okoztak. A csata hevében, mikor a küzdelem már közvetlen közről folyt, az Utiból jött seregek hirtelen sarkon fordultak, és alattomos tervüknek megfelelően önként távoztak, s nem jöttek vissza többé.”⁴⁹⁵ A csata ezzel eldőlt, Muselt elfogták és hadifogságba vetették. János katolikosz még egyszer megemlékezik Uti tartomány lakóinak árulásáról, amikor 910-re datálhatóan Musel haláláról számot adott: „... hasonlóképpen Szembat király fiát, a bátor és ifjú Muselt, akit azért fogtak el, mert Uti tartomány lakói hazaárulást követtek el, hasonló kínzásoknak

⁴⁹² Maksoudian 1987, 152.

⁴⁹³ Maksoudian 1987, 156, kommentár 286. A modern Lori síksággal azonosítják a helynevet.

⁴⁹⁴ *Ayrarat* tartomány egyik kerülete: Maksoudian 1987, 290.

⁴⁹⁵ Maksoudian 1987, 167; Thury 1897, 327.

vetették alá és halálos szert adtak neki, minek következtében meghalt. Asot *sparapet*⁴⁹⁶ igényt tartott holttestére, amit a család ősi temetőjébe küldve Bagaranban helyezték végső nyugalomra.”⁴⁹⁷ Ebben a szövegben Uti tartomány lakóin a *sevordik*‘ népet kell értenünk.

Szembat király helyzete 912-től egyre romlott és végül Yūsuf elfogta, majd 914-ben kivégeztette. 914-re datálhatóan János katholikosz arról panaszkodott, hogy a szomszédos népek támadásai és az előkelő házak belső ellenségeskedése sújtja országát. A szomszédos népek között felsorolja a bizánciakat, Egriszi, Gugark és Uti népét, valamint a Kaukázus lábánál élő északi népeket.⁴⁹⁸

Szembat király kivégzését követően Arménia déli részét Gagik Arcruni király tartotta hatalmában, míg északon Asot Sapuh, Szembat testvérének a fia tartotta kezében a hadsereget. Szembat fia, Asot Erkat (‘vas’) is igénytartott apja örökségére és János katholikosz, valamint Nikolaosz Müsztikosz elérte, hogy 914-ben fogadják az örmény uralkodót Konstantinápolyban. Asot bizánci támogatással tért haza, mire Yūsuf Asot Sapuh-t Dvinben királlyá koronáztatta. Így aztán három királya is volt egyszerre Arméniának. János katholikosz igyekezett a két Asot között békés megoldást találni, de nem járt sikerrel. Yūsuf aztán Asot Erkat mellé állt, így az elkezdte a háborút a Dvinben székelő rokona ellen, melynek során Uti, Gardman és Szivnik tartományok ellen vonult 918 és 920 között.⁴⁹⁹ János katholikosz a 918-as évvel kapcsolatban számolt be Asot hadjáratáról, aki Uti tartományba ment, hogy Movszesz félelmetes lázadását leverje, akit maga tett meg herceggé és vezérré Uti tartomány barbár törzsei fölé. Az Alán-kapuhoz közel eső Gugark vidék nagy *chorepiscopus*a hatalmas sereggel jött a király segítségére, de Movszesz is jelentős erőket mozgósított és kiverte a királyt a tartományból. Ő most már saját sereget toborzott és nagy elszántsággal törtek előre. Movszesz csapatai hátráltak, majd szétszóródtak és cserbenhagyták őt, aki így nyugat felé menekült és Szivnik tartományban keresett menedéket, az ottani herceg Szembat közelében, akitől problémáinak megoldására számított. Közben a király Utiban maradt, hogy az ország makacs és ingerlékeny lakosságát lecsendesítse. Movszesz aztán onnan Canark nagy *chorepiscopus*ához menekült, hogy tőle kapjon segítséget. A király üldözőbe vette és utolérve acélsisakjára csapott kardjával és átszúrta a nagy sisakot a közepénél és földhöz szögezte Movszeszt. Magával vitte és megvakította. Ezután testvérével Abasszal és Ibéria hercegével, Gurgennel találkozott, akik összeesküdtek ellene és csak az utolsó pillanatban

⁴⁹⁶ A Kr.e. 2. századtól létező örökletes katonai méltóság.

⁴⁹⁷ Maksoudian 1987, 170.

⁴⁹⁸ Maksoudian 1987, 185.

⁴⁹⁹ Ter-Ghewondyan 1976, 73–76.

tudott elmenekülni Uti tartományba.⁵⁰⁰ Maksoudian megjegyzi, hogy Movszesz *sevordi* származású lehetett.⁵⁰¹ A 919-es évben a belső küzdelmek tovább folytatódtak. János katolikosz Szembat Szivnik hercegével kapcsolatban említ egy arabok elleni csatát, amelyben a segítségére vannak a Gibeonita haderők. Maksoudian a kommentárban jelzi, hogy itt törökökről van szó, amelyet aztán Sztepannosz Orbelján pontosít is.⁵⁰² A Dvin körüli harcok során a király újból rossz híreket kapott Uti tartományból.⁵⁰³

919-ben Yūsuf kegyvesztett lett és Bagdadban bebörtönözték négy évre, helyére *Sbuk* (*Subuk*) *ostikont* küldték. Ő a bagdadi kalifa megbízásából II. Asotnak a sáhansáh címet adományozta, amely Arménia feletti hatalmának a megerősítése volt. 921-ben Asot sikeresen gyűrte le Ibéria fejedelmét, majd figyelmét újra Uti tartomány kötötte le, ugyanis megbékélt unokatestvérével, Asottal, és Dvinben békét kötöttek. Ezután a sáhansáh kedvenc tartományába, Utiba távozott. Útközben kapta hírt, hogy az ottani kormányzó lázadásáról, akinek neve Amram, de a nép *C'lik* 'kis bika' nevet adta neki, mivel hatalmas termetű volt. A sáhansáh rábízta a tartomány ügyeinek intézését. Azonban gonosz és sötét gondolatok kerítették hatalmukba Amramot, aki felmondta az engedelmisséget, Gamirk ország fejedelmének szolgálatába szegődött és tartománya *naxararjait* is fellázította. Asot midőn újra Uti tartományba jött, azt tapasztalta, hogy az emberek többsége hátat fordított neki, csak kevés híve maradt. Ezután Egriszi királyához fordult Asot, aki egy erős, jól felszerelt sereget bocsájtott rendelkezésére. Asot a sereggel megérkezett és csatára készült. Amram is hatalmas sereget gyűjtött, és azt a Kur folyó menti erdőkben állomásoztatta, de nem vállalt nyílt csatát.

⁵⁰⁰ Maksoudian 1987, 206–207.

⁵⁰¹ Maksoudian 1987, 301. A *chorepiscopus* grúz címre u.o.

⁵⁰² Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan. Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, 105: „After these events, the great prince of Sisak, Smbat, together with his three brothers, grew angry and quarreled with the emir of Goght'n, who at that time held by force the district of Goght'n. They requested that he give up their own patrimonial district of Ernjak and the surrounding districts which Yusup' had entrusted to him. But the emir of Goght'n refused, saying: "This was a gift to me from the court." When Smbat heard this he assembled troops to fight with great ferocity, taking along with him the **Scythian Turks** who dwelled in tents on his land. The emir arose before them. After clashing with each other, the Hagarenes were defeated. But then those **Turks** who held the left flank behind Vasak conceived a diabolical plan. Together they attacked and killed Vasak and then fled off in the direction of Naxjawan. With endless mourning and sobbing, the brothers took the body of the handsome young man from the field of battle and placed it by his father, Ashot, after prolonged mourning.”

Párhuzamos történet: János katolikosz: LX: 10 p. Maksoudian 1987, 209, 303 szöveg, kommentár: Gibeonite forces = Turks.

⁵⁰³ Maksoudian 1987, 210.

Asot figyelmetlenségből a seregét egy katlanba vezette, ahonnan csak egy út vezetett ki, így aztán csapdába került a sereg élelem és víz nélkül. Már az esetleges átadásáról tárgyaltak, mikor Asot egy kis kísérettel éjszaka kitört és elmenekült.⁵⁰⁴ Amram feltehetőleg Movszesz után vehette át Uti tartomány irányítását. A forrásban említett Gamirk ország fejedelme, Gurgen a bizánci hadvezérrel, Kurkuasz Jánossal lehet azonos, aki valószínűleg Amrammal szövetségre lépett, amikor megtámadta 921/2-ben Dvint.⁵⁰⁵

Arménia a korai bagratida korban 884-962 (Robert H. Hewsen, Cartographer) Maksoudian 1987, 321-322

János katolikosz művében több alkalommal nem esik szó Uti tartományról, ugyanakkor feltehetőleg hosszabb időre a tartomány kikerült a Bagratida-ház uralma alól.⁵⁰⁶ Mindenesetre 922-ben Yüsuf kiszabadult a börtönből és visszaszerezte korábbi pozícióját. Ennek következtében újból Asottal került szembe. 929-ben Asot és Yüsuf is meghalt. Asot helyére testvére Abasz került.

⁵⁰⁴ Maksoudian 1987, 215–216.

⁵⁰⁵ Maksoudian 1987, 304.

⁵⁰⁶ Thury 1897, 392.

János katholikosz művében három eseménnyel kapcsolatban fordul elő a *sevordik* ' neve: 853-ban, 897–901 között és 910-ben. További hat alkalommal csak az az Uti tartomány szerepel, ahol a *sevordik* ' éltek. Eredetükről János katholikosz nem tudott sokat, a népetimológiás heros eponymos nem hordoz történeti információt. II. Asot 910-ben harcol a *sevordik* ' ellen, és ismert, hogy 914-ben Konstantinápolyban fogadták a császári udvarban, ahol vele volt János katholikosz is. Így tehát a bizánci udvarban az örmény ügyekről naprakész információkkal rendelkeztek, amit mellesleg a DAI a Kaukázus népeivel foglalkozó fejezetei is jól mutatnak, de ott a *sevordik* ' neve nem fordul elő.

Ellenben a bizánci császár, Bíborbanszületet Konstantín neve alatt fennmaradt *De ceremoniis aulae Byzantinae* című műben a külföldieknek írt levelek protokollja kapcsán Arméniára vonatkozólag először a Nagy Arménia fejedelmek fejedelmét (*archon ton archonton*) említi, majd Vaszpurakan fejedelmét (*archon*), akit jelenleg szintén fejedelmek fejedelmeként tisztelnek. Aztán következnek a többi örmény fejedelmek (*archon*) Kokovit, Taron, Moex, Auzan, Syne és végül „Servotioi (Σερβότιοι) három fejedelmének, akiket fekete fiúknak neveznek (*maura paidia*).”⁵⁰⁷ Marquart rekonstrukciója szerint a helyes olvasat: Σερβότιοι, ami az örmény *sevordik* ' megfelelője. Elfogadta Thury örmény népetimológiás magyarázatát (*sew ordi* 'fekete fiú'), amelyet Konstantín is lejegyzett.⁵⁰⁸

Ezek után marad a kérdés, hogy a Σάβαρτοι, a magyarok régi neve hogyan kapcsolható ide. Hammer-Purgstall elsőként teszi egymás mellé a bizánci és az örmény források adatait, bár a kapcsolat helyességében kételkedett.⁵⁰⁹ Ezzel kapcsolatban Thury József koncepcióját érdemes ismertetni. Thury abból indult ki, hogy Theophilosz bizánci császár ellen a kalifa támadást indított 840-ben, és Amorion városáig nyomult előre, s ebben részt vett mintegy tízezer turk. Ők nem mások, mint a magyarok, akiket Konstantín szavartinak, az örmény írók meg *sevordik* '-nak neveznek. Ugyanaz a bizánci szerző számolt be arról, hogy a magyarok, türk néven, 839-ben a bolgárokat segítették az Al-Dunánál. Így feltehető, hogy a magyarság 835 táján (Sarkel felépítése a besenyők ellen) vált ketté, és hagyta el Levédiát. Konstantín császár azt állítja, hogy a levédiai magyarságot hívták savartoinak, és ezek azon része, amelyik Persziszbe költözött, még a császár korában (10. század első fele) is megtartotta ezt a régi nevét. A két állítás történeti hitele nem azonos, ugyanis a császár tudta az örmények révén, hogy a szavarti (nem *sevordik* '!) nevű nép több

⁵⁰⁷ Reiske 1829, 687^{13–14}, Moravcsik 1984, 43 19. jz.

⁵⁰⁸ Marquart 1903, 39; Thury 1897, 395–396.

⁵⁰⁹ id. Czeglédy MÓT, 74, 78.

alkalommal szövetkezett az arabokkal az örmények ellen és 921-ben az ő serege segített leverni őket. Arról pedig, hogy a szavartik rokonai a nyugaton élő türköknek és ezektől Levédiában szakadtak el, a bizánci testőrség tagjaitól, Árpád dédunokájától, illetve a Pannoniából Persziszbe utazó követektől is hiteles információi lehettek. Tehát az az állítás, hogy 950 táján a Kur mellékén élt egy odatelepedett magyar csoport, teljesen hiteles. A keleten maradt népcsoport szavarti, valamint a nyugati turk nevéből adódó különbséget úgy magyarázta a császár, hogy az eredetileg Levédiában még egységben élő népre alkalmazta a savartoi nevet. Tehát Thury szerint a Σάβαρτοι ἄσφαλοι a régi, levédiai magyarok elnevezése Konstantín császár feltételezése.⁵¹⁰ Nyilván a kiindulópontnál már vannak problémák Thury ötletével, az Amorion elleni hadjáratban résztvevő türkök a kalifátusban szolgálatot teljesítő török csapatok, amelyek jelentősége éppen ekkor válik meghatározóvá a kalifátus új központjában. Emellett Thury Σάβαρτοι = *sevordik*’ azonosságot vallotta. Ugyanakkor egyértelmű, hogy Konstantín császár tisztában volt az örmény *sevordik*’ jelentőségével, és ez nem véletlenül tükröződött a *De ceremoniis* idézett helyéből, de meglepő módon ott a romlott alak, Σεβόρτιοι található, ami Σεβόρτιοι formában rekonstruálva is az örmény alakot tükrözi vissza. Ezzel szemben a magyarokkal kapcsolatban használt Σάβαρτοι a DAI-ban ettől jelentősen különbözik. Ez arra mutat, hogy Konstantín vagy az írnoke éppenséggel két külön népről adott hírt. Tehát a két név összekapcsolása Thury ötlete, amelyet Konstantínnak tulajdonított. Ezt további érvekkel lehet alátámasztani: 1. Perzsia vidékéről szól a savartoi kapcsán a bizánci császár, ugyanakkor az örmények (és így a *sevordik*’ is) az ő alattvalói. Miért nem azt mondta, hogy Armenia vidékén élnek, ha fejedelmüket az örmények között említi a *De cerimoniis*-ban? 2. A császár (aki több magyar előkelőt megkeresztelt Bulcsu, Termacsu) még csak utalást sem tett arra, hogy a *sevordik*’ a 9. századtól már bizonyosan keresztények. 3. A császár azt írja, hogy a magyarok ezen keleten élő rokonaikkal követek útján kapcsolatot tartanak, de nem említi, hogy ő is levelezik velük.

Mielőtt az idetartozó muszlim források adatait számba vennénk, visszatérünk a DAI 38. fejezetének kronológiai vonatkozásaira, ugyanis a 854-ben az örmény forrásokban megjelenő szavard-magyar csoport a Levédiából Etelközbe történő költözést behatárolja. Már Thury úgy vélte, hogy a 38. fejezet egy évszázados keretben magyarázható.

Czeglédy Károly – mint korábban említettük – a 889-es besenyő–magyar és egy korábbi kangar–savartoi háború összecsúsztatásával lehetőséget nyitott az időkeret kibővítésére. Elsőként az 1974-ben megjelent második álláspontja kerül bemutatásra, mert ezt az örmény

⁵¹⁰ Thury 18987, 393–395.

forrásokban megjelenő *sevordik*’-ra építette. Czeglédy Konstantín császár kangar–savartoi háborúját a 854 előtti évekre tette.⁵¹¹ Így már a többi forrásadat felhasználásával a 38. fejezet, azaz a 9. századi magyar történelem keretei rekonstruálhatók. 833-ban Sarkel felépítésekor a magyarok önálló népként éltek a Dontól nyugatra. 837-ben az Al-Dunánál szerepeltek, majd 850 táján a kazárok hatalma alá kerültek, ami 860/1-ig tartott, ekkor ugyanis Konstantin-Kyryl a kazár kagánhoz utaztában a Krím félszigeten találkozott *ugorokkal* a kazár sereg részeként, és e név a magyarok szlávok által használt neve. 862-ben az *Ungri* nép feltűnik frank területen, ami egy új politikai irányultságot jelez. A Ġayhānī-hagyomány adatai alapján megállapítható, hogy a magyarság 870 és 880 között visszanyerte önállóságát. 880 és 886 között a magyar szakrális kettős fejedelemség összeomlott, amely mögött rusz vagy besenyő támadás állhatott. Így 886–889 közé datálja Czeglédy Konstantín három éves kazár–magyar együttélésről szóló információját. A 889-es második besenyő–magyar háború vetett véget az együttélésnek, ami Regino értesülésére épül. 895-ben a harmadik besenyő–magyar háború következtében a magyarok birtokba veszik a Kárpát-medecét.⁵¹²

Kristó Gyula ezekre az előzményekre építette fel saját koncepcióját, amely szerint a 830-as években költöztek a magyarok a Volga vidékéről a Don és Al-Duna térségbe, amire utal Szümeon Logothetész leírása a bulgár–magyar szövetségről. A bizánci forrás 836–838 közt az Al-Dunánál említ egy *ungr*, *türk* és *hun* nevű népet, amelyet a magyarsággal lehet azonosítani, és ezt az első hiteles adatnak tekintik a magyarságról.⁵¹³ 840 táján a hétmagyar törzsszövetség kazár uralom alá került, és a kazárok a magyarokat, esetleg egy csoportjukat áttelepítették a Dontól keletre, talán a Kaganátus keleti szélére a Volgához. 854-ben a *sevordik*’ megjelenése előtt zajlott a kangar–savartoi háború, aminek következtében a magyarok egy csoportja elszakadt, és a Kaukázusban talált menedéket, míg a Levedi vezette csoport Etelközbe, a Dontól nyugatra költözött, s ezzel egyidőben csatlakoztak hozzájuk a kavarok. 855-től 15–20 évet töltöttek kazár fennhatóság alatt, 880 táján már sikerült függetlenedni a kazároktól, amire al-Ġayhānī egyértelműen utal. 895-ben a besenyő támadás következtében a magyarok beköltöztek a Kárpát-medencébe.⁵¹⁴

⁵¹¹ MÖT 122.

⁵¹² MÖT, 118–119.

⁵¹³ György barát folytatása tudósít az adott eseményről. Kritikai kiadása magyar fordítással: Moravcsik 1984, 52–58.

⁵¹⁴ Az eredeti koncepció részletes kifejtése: Kristó 1980, 32–150. A legújabb összefoglaló: Kristó–Makk 2001, 11, 21–22, 29, 38–39, 45–47, 52.

A kangar–savartoi háború korábbi datálásának vizsgálatához vissza kell térni a *sevordik* kérdéssel kapcsolatos muszlim források vizsgálatához. Elsőként D’Ohsson kapcsolta össze az örmény források által említett *sevordik* ‘-at az arab kútfőkben előforduló *as-sāwardīya*-val.⁵¹⁵ Aztán Marquart tekintette át a vonatkozó muszlim forrásokat, vagyis al-Balādūrī, al-Mas‘ūdī és al-Iṣṭahrī híradásait.⁵¹⁶ Marquart tett még egy érdekes észrevételt. A Σάβαροι alakot a *De ceremoniis* eltérő adatára hivatkozva arab–perzsa forrásra vezette vissza, amihez még társult, hogy az *asphaloi* alakban az arab اسفل ‘alsó’ szót vélte felfedezni.⁵¹⁷

A muszlim földrajzi irodalomból ismert al-Iṣṭahrī a 10. század első felében írt munkájában a következőket írta: „Bardā‘a és Šamkūr mögött van egy örmény népesség, amelyet Siyāwurdīya-nak neveznek, bajkeverő, gonosz rablónép.”⁵¹⁸ Kortársa al-Mas‘ūdī szintén közölt róluk egy tudósítást: „Ami a Kurr folyót illeti, eredete a Ğurġīn⁵¹⁹ királysághoz tartozó Ğurzān (Grúzia) országban van; az abhāz vidékén átfolyva a tifliszi végekhez ér, és azt középen szeli át, azután a Siyāwurdīya vidékein át folyik. Ők az örmények egyik fajtája; bátor és vitéz nép, amint azt a rájuk vonatkozó tudósításokban megjegyeztük; hozzájuk fűződik a siyāwurdīya néven ismert csatabárdok elnevezése, amelyeket a siyābiġa⁵²⁰ és más barbár seregek szoktak használni. A Kurr néven ismeretes folyó addig folyik, amíg Bardā‘a-tól három mérföldre nem jut, azután a bardā‘a-i kormányzósághoz tartozó Bardāġ mellett folyik el, végül pedig al-Šanāra szomszédságában az Arras folyó ömlik belé.”⁵²¹ A 10. század első felében alkotó két szerző egymástól függetlenül a Kur folyó partján említi a Siyāwurdīya népet, amely az örmény *sevordik* ‘ arab átírásának tekinthető.

Minorsky kiadta Mūneccim baši (meghalt 1702) Ğāmi ‘ *al-duwal* című munkájának azt a részét, amely a kaukázusi muszlim dinasztiakkal foglalkozott, és amit 1075 táján lejegyzett műből vehetett át. Eszerint a muszlim Šaddād-dinasztia Arrān felett uralkodott 951 és 1075 között, először Dabīl/Dvin, majd 978-tól Ganza központtal. A dinasztiaalapító Muḥammad ibn Šaddādot három fia, Laškarī, Marzuban és Faḍl követte a trónon. Faḍl, miután bátyja

⁵¹⁵ Idézi: Czeglédy, MÖT 74.

⁵¹⁶ Marquart 1903, 36–38.

⁵¹⁷ Marquart 1903, 39–40.

⁵¹⁸ BGA I, 292; Kmoskó I/2, 24, 102. jz.

⁵¹⁹ Gurgen Magiszter Tao-ban uralkodott 918–941 között Minorsky 1958, 164, 5. jz.

⁵²⁰ Minorsky *sibāsiġa* szóról lehet szó, amely a közép-perzsa **spāsīg* ‘testőrök’ szóra vezethető vissza és Szászánidák telepítettek határőröket a Kaukázusi limesre: Minorsky 1958 165, 2. jz.]

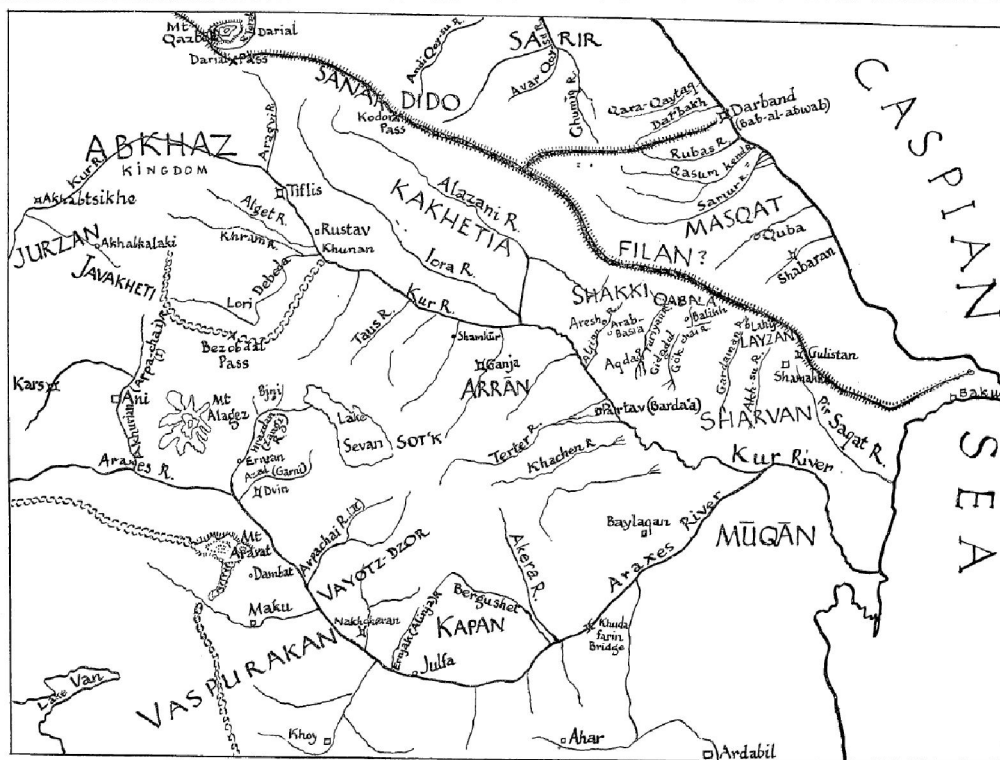
⁵²¹ وأما نهر الكر فيبتدىء من بلاد خزران من مملكة جرجين، ويمر ببلاد أبخازحتى يأتي نهر تفليس، ويشق في وسطه، ويجري في بلاد السياوردية حتى ينتهي على ثمانية أميال من بردعة، ويجري إلى برداج من أعمال بردعة ثم يصب فيه مما يلي الصنارة نهر الرس
al-Mas‘ūdī II, 242–243; Minorsky 1958, Kmoskó I/2, 189–190.

örökölte a hatalmat, 968 táján szerencsét próbált Ganza városában: „Ganza városába jött és letáborozott embereivel, apródjaival és társaival a város kapujához közel. A városban Sállar Ibrāhīm megbízásából ‘Alī al-Tāzī volt a kormányzó. Ő üdvözölte és megbecsülésben részesítette őt és szívélyes volt vele. Megígérte, hogy ír Sállarnak és megismerteti vele a helyzetét, hogy számára a város jövedelméből ellátást nyújtanak, cserébe védelmezi a várost, a mögötte lakókat megóvjá és megakadályozza a tolvajok, bűnözők és különösképpen közülük a *siyāwurdīya* büntetteit. És egy sarīya nevű nép gyülekezett ennek a városnak a kapuja közelében, közöttük nagyszámú lovas, kevéssel több, mint négyszáz lovas, akik csatlakoztak a *siyāwurdīyahoz* és egyesültek egymással. Letelepédtek a Kur partján és menedéket találva a bozotosok és erdők mélyén, elvitték a falvak termését és kiterjesztették portyáikat. Ez a kormányzó Faḍl ibn Muḥammadtól kért segítséget, hogy megvédje őket és megölje őket, ha módot talál rá. Megegyeztek az ügyben, amikor is kiabálás hallatszott a városban, hogy ők megérkeztek Sūrmīn faluba elvinni az ottani termést. Erre a csapat fegyvert fogott és elindult Ganzából. Faḍl társaival lóra pattant és ellenük vonult, és véres csatát vívott velük és megfutamította őket. A Šaddādidák szorosan a nyomukban voltak, majd sértetlenül tértek vissza. Miután a város népe látta, hogy mit tett, megbecsültsége nőtt és egyre inkább bíztak benne”⁵²² Később testvérét, Laškarīt odahívta és 971-től Ganzát birtokba vették és onnantól az lett a fővárosuk. Minorsky kifejtette, hogy a sevordi nép Ganza és Tiflisz között lakott a Samkur, Tausz és Aksztafa folyók völgyében, és Faḍl (985–1031) uralkodása idején hatalma alatt tartotta a sevordik’-at, de már bátyja, Laškarī (971–978) elfoglalta Samkur városát. A sevordik’ központja ettől nyugatabbra, a Tausz közelében lehetett, és lakossága az örmény kereszténységhez csatlakozott.⁵²³

A 10. században az örmény adatokkal párhuzamosan a muszlim források is leírják a *siyāwurdīya* népet, amely a század második felében a Šaddād-dinasztia hatalma alá került.

⁵²² Minorsky 1953, 7–8 (arab szöveg), 12–13 (angol fordítás).

⁵²³ Minorsky 1953, 26.

Eastern Transcaucasia in the 10th century.

Minorsky 1953, 78.

Korábbi történetükre is van utalás a muszlim történeti irodalomban. A 9. század második felének híres történetírója, al-Balādhūrī⁵²⁴ az Arménia meghódításáról szóló fejezetben egy történetet ismertetett: „Barda a népének egy csoportja a következőket adta elő nekem: Šamkūr régi város volt. Salmān ibn Rabī'a al-Bāhilī egyik emberét kiküldte, aki a várost el is foglalta. Azóta a város mindig lakott és virágzó volt, egészen addig, amíg as-Sāwurdīya el nem pusztították, ez a nép akkortájt állt össze,⁵²⁵ midőn Yazīd ibn Usayd Armeniából távozott, akkor fordult sorsuk rosszra és sok szerencsétlenség szakadt rájuk. Utóbb Bugā al-Mu tašim Billāh – Allah irgalma vele! – kliense, mint Arménia, Ādarbaygān és Šimšāt kormányzója, 240-ben benépesítette, olyan Kazáriából hozzá menekült néppel, akik védelmet kerestek nála az iszlám iránti elkötelezettségük miatt; és még Barda aból kereskedőket telepített a városba és al-Mutawakkilīya néven nevezte el.”⁵²⁶

⁵²⁴ EII, 971-972.

⁵²⁵ تجمع ige fordításai: 'came together' Hitti; 'verődtek össze' Kmoskó; sich zusammenrottenen/erschienen Marquart 1903, 36 vö. Czeglédy, MÖT 276, 115 jz

⁵²⁶ حدثني جماعة من أهل بردعة قالوا كانت شمکور مدينة قديمة فوجه سلمان بن ربيعة الباهلي من فتحها فلم تزل مسكونة معمورة حتى أجربها الساوردية وهم قوم تجمعوا في أيام انصرف يزيد بن أسيد عن أرمينية فغلظ أمرهم وكثرت نوابهم ثم أن بغا مولى المعتصم بالله عمرها في سنة

A következő muszlim szerzők művei tartalmazzák ugyanennek a tudósításnak különböző változatait, zömében rövidítve az eredetit: Ibn al-Faḡh al-Hamadāni,⁵²⁷ Dimišqī,⁵²⁸ és Yāqūt.⁵²⁹

Bardā a Arrān fővárosa a Kur folyó közelében, amelynek lakóit nevezi meg forrásul al-Balādūrī.⁵³⁰ Maga a tudósítás három kronológiai réteget képvisel:

1. Salmān ibn Rabīʿa al-Bāhilī Abd al-Raḥām ibn Rabīʿa al-Bāhilī öccse volt, aki részt vett testvérével 652-ben a kazárok elleni hadjáratban, melynek során bátyját megölték, így ő vette kezébe a vesztes csata után a megmaradt erők irányítását, és sikerült a csapattal Bāb al-Abwāb/Darband erődjéig visszajutni. Korábban, 642-ben a testvérpár vette be Darband erődjét, majd a főparancsnok halálát követően átvette a hadak irányítását és a Kaukázus meghódításában meghatározó szerepet játszott, illetve a kazárok elleni hódító harcokat ő kezdte el.⁵³¹

2. Yazīd ibn Usayd kétszer töltötte be Arménia kormányzói tisztségét. Elsőként az új

أربعين ومائتين وهو والي أرمينية وأذربيجان وشمشاط وأسكنها قوما خرجوا إليه من الخزر مستأمنين لرغبتهم في الاسلام ونقل إليها التجار من برذعة وسماها المتوكلية

Balādūrī, ed. de Goeje, 208; angol fordítása: Hitti 1968 I, 325.

⁵²⁷ „Šamkūr régi város volt; Salmān ibn Rabīʿa al-Bāhilī valakit oda küldött, aki a várost elfoglalta; utána lakott maradt, amíg Yazīd ibn Usayd Armeniából való távozásának napjaiban az akkortájt gyülekező as-Sāwurdīya népe el nem pusztította. Erre fordult sorsuk rosszra és sok szerencsétlenség szakadt rájuk. Utóbb Bugā al-Muṭašim Billāh kliense tette virágzóvá, megerősítette és kereskedőket telepítve beléje al-Mutawakkilīya néven nevezte el.” BGA V, 293; Kmoskó I/1, 147–148.

⁵²⁸ „Második Armeniának nevezik Ğurzān-t (Georgiát). Azt mondják: Ğurzān és Qāzān Kamāša ibn Līfī utódai. Városai közé tartozik Tiflīs, ez két részből áll, amelyeket a Kurr folyó választ el egymástól. Kanġa város és Šamkūr város. Ez utóbbi régi város, amelyet aš-Šanāwardīya pusztítottak el; Bugā újjáépítette kétszáznegyvenben, és al-Mutawakkilīya-nak nevezte el.” Dimišqī, ed. Mehren 189, 262; Kmoskó I/3, 113–114; más forrásból merítve még közli: „(Az örményeknek) több fajtájuk van: Sāwurdīya, Šanārīya, Kurġ s Kanz (Lakz). Valamennyien a keresztény hitet vallják.” Dimišqī, ed. Mehren p. 262; Kmoskó I/3, 116.

⁵²⁹ „Šamkūr š az első mássalhangzó fatha-val, a második sukūn-nal, kāf nyugvó wāw-val (ū) és rā. Erőd Arrān vidékén; közte és Kanġah között egy napi út és tizenegy farszach van. Šamkūr városának Uṭmān ibn ʿAffān (Allah jóindulata vele!) napjaiban történt elfoglalása után küldött valakit, aki e várost bevette. Ettől fogva állandóan lakott és virágzó város volt, amíg a Sanāwardīya el nem pusztították. Ez egy nép, amely Yazīd ibn Usayd Armeniából való eltávozása után állt össze. Ezután rosszra fordult sorsuk, és sok szerencsétlenség szakadt rájuk. Utána Bugā, al-Muṭašim felszabadította, 240-ben felvirágoztatta, abban az időben, amikor Arménia, Ādarbayġan és Šimšāt helytartója volt, és elnevezte al-Mutawakkilīya-nak.” Yāqūt, Muġam III, 322; Kmoskó I/3, 51.

⁵³⁰ EI I, 1040–1041.

⁵³¹ Al-Bāhilī: EI I, 921.

Abbaszida kalifa Saffāh nevezte ki 751-ben, és még a következő évben is ugyanezt a funkciót viselte.⁵³² Másodszor Manşūr kalifa nevezte ki Arménia kormányzójává 753 és 764 között. A muszlim történetírók közül al-Ya'qūbī és al-Ṭabarī is utal a kinevezésére, illetve hogy kormányzósága idején kazár támadás érte a tartományát.⁵³³

Yazīd ibn Usayd kormányzósága alatti történetek megértéséhez fontos még al-Balādhūrī

⁵³² al-Ya'qūbī: „Abū-l-'Abbās Abū Ğa'far, testvérét bízta meg Észak-Mezopotámia, Mószul, a végek, Arménia és Ādarbayġān kormányzásával. ... Utána Észak-Mezopotámia helytartójává al-Ḥasan ibn Qaḥṭaba al-Ṭā'it, Arménia helytartójává pedig Yazīd ibn Usayd as-Sullamīt nevezte ki; ez utóbbit nemsokára elmozdította és al-Ḥasan ibn Qaḥṭabat állította Arménia élére, aki Abū-l-'Abbās uralma végéig az országban maradt.” al-Ya'qūbī, ed. Houtsma, II, 430

Ṭabarī 81 [151]: „134 (751/2). Ebben az esztendőben ... (kormányzók voltak): Armeniában Yazīd ibn Usayd, Ādarbayġān-ban: Muḥammad ibn Ṣaul.”

84 [152] „135 (752/3). (Kormányzók voltak): Armeniában: Yazīd ibn Usayd; Ādarbayġān-ban: Muḥammad ibn Ṣaul.”

⁵³³ al-Ya'qūbī: „Abū Ğa'far (kalifa) Armeniába Yazīd ibn Usayd as-Sullamīt, ... küldte helytartónak... A kazárok mozgolódni kezdtek Arménia vidékén, és Yazīd ibn Usayd as-Sullamīt megrohanták (764), mire Abū Ğa'far-nak levelet írt, tudatva vele, hogy Ra's Ṭarḥān, a kazárok királya nagy tömeg élén nyomul ellene, és helyettese máris futásnak eredt. Erre Abū Ğa'far Ġibrīl ibn Yaḥyā al-Baġalīt húszezer ember élén küldte hozzá Szíria, Észak-Mezopotámia és Mószul népéből. A kazárok rohamoztak, s a muszlimokból nagy tömeget gyilkoltak le. Ġibrīl és Yazīd ibn Usayd is megfutamodtak, amíg Ḥirsbe nem értek. Mikor Abū Ğa'far a történetekről, a kazárok megjelenéséről s az iszlám országaiba való benyomulásukról értesült, a börtönökből hét ezer embert bocsátott ki és küldött el, azon felül minden helységből hatalmas tömeget szedett össze, és azt munkásokkal és közművesekkel útnak indítva Kamḥ, al-Muḥammadīya és Bāb Wāq városait építette, több más várossal együtt, támasz gyanánt a muszlimok részére, s azokba harcosokat telepített. Ezek a háborút előlről kezdték, mire az ő népük harcba bocsátkozott velük, a muszlimok azonban e városokban erőseknek bizonyultak, s az országban maradtak lakni.” al-Ya'qūbī, ed. Houtsma, II, 446 Czeglédy 1960, 86.

al-Ṭabarī: „318 [260] 146 (763). Ebben az esztendőben a törökök s a kazárok al-Bāb felé vonulva nagy tömeg muszlimot gyilkoltak le Armeniában.” Czeglédy 1960, 81.

328 [264] „147 (764). Ezen esztendő eseményei közé tartozik a Ḥwārizm-i istarḥān támadása török sereg élén a muszlimok ellen Arménia vidékén, melynek folyamán a muszlimok és az oltalmuk alatt álló felekezetek közül rengeteg embert ejtett foglyul. (A törökök) azután Tifliszbe nyomultak, ahol Ḥarb ibn 'Abdallah ar-Rāwandī hadakozott velük. Ő utána kapta a Ḥarbīya ezred nevét Bagdadban. Ez a Ḥarb, amint említik, kétezer főnyi sereg élén állomásozott Mószulban az Észak-Mezopotámiában levő eretnekek elhelyezkedése miatt. Mikor Abū Ğa'far (Manşūr kalifa) hírt vette, hogy a törökök arra felé csoportosulnak, Ġibrā'īl ibn Yaḥyā-t küldte ellenük háborúba, Ḥarb-nak pedig levélben meghagyta, hogy a társaságában induljon útnak ellenük. Erre Ḥarb útnak is indult vele, de elesett, Ġibrā'īl pedig megfutamodott, mire a muszlimokat az általam említett kudarc érte.” Czeglédy 1960, 83–84.

A bizánci történetíró Theophanész is megemlékezik a türkök (= kazárok) két betöréséről a.m. 6255 = 763 szeptember–764 augusztus, s a 6256 = 764 szeptember–765 augusztus. Turtledove 1982, 123, 124

értesülése: „Az áldott dinasztia eljövetele után, as-Saffāh Abū ‘Abbās kalifa (Allah irgalma vele!) idejében Abū Ġa‘far al-Manšūr lett Észak-Mezopotámia és Arménia kormányzója. Ez Musāfir és társai ellen Khoraszán népéből való hadvezért küldött, aki addig hadakozott ellenük, amíg győzelmet aratva fölöttük Musāfirt meg nem ölte, Baylaqān népe Qal‘at al-Kilābban (a kutyaerődben) sáncolta el magát Qadad ibn Ašfar al-Baylaqānī vezérlete alatt, de utóbb szabad elvonulást kért. Amint al-Manšūr – Allah irgalma rajta! – kalifává lőn, Yazīd ibn Usayd al-Sullamīt nevezte ki Arménia kormányzójává. Ez Bāb (210) Allānt bevette és sorkatonaságból álló katonai őrszemet szervezett benne; azután al-Šanarīya-t igázta le, amíg a harácsot meg nem fizették. Miután al-Manšūr hozzá intézett levelében meghagyta neki, hogy a kazár király vejévé legyen, kívánságát teljesítette. A király lánya fiút szült tőle, a gyermek azonban meghalt, és meghalt az anya is gyermekágyban. Ezután Yazīd, Šarwān földjének nafta- és sóvidékére küldött, hogy megbízottja ott adót szedjen, s az ügyeket intézze. (Yazīd) építtette Kis-Arġīl és Nagy-Arġīl városait s azokba palesztinai embereket telepített.”⁵³⁴

Czeglédy részletesen elemezte a 762–764-es kazár támadást, megállapította a Dariel-hágó rendkívüli stratégiai jelentőségét a kazárok, a bizánciak és a kalifátus közötti kapcsolatokban, ugyanis ezen keresztül lehetett biztosítani a kazárok és bizánciak közötti közvetlen kapcsolatot a kalifátussal szemben. A 707 és 737 között folyó arab–kazár háborúk egyik fontos oka a hágó birtoklásának ügye. Marwān a híres 737-es kazár hadjáratát úgy készítette elő, hogy előbb biztosította a Dariel-hágót, majd maga seregével azon keresztül nyomult be kazár területre. De az ezt követő évtizedben a kalifátust belső ügyei kötötték le, így a Dariel-hágó a Tsanar-Kahétia tartomány kezébe került. A dinasztiaaváltás után a kalifátus konszolidálni próbálta a helyzetet. A kazár–bizánci viszonyrendszerben a házassági kapcsolaton keresztüli szövetségekötést szolgálta 733-ban Konstantín császár és a kazár kagán leányának házassága, fiúkat Kazár Leót 750-ben koronázták meg. A kalifátus is próbálkozott dinasztikus házassággal, amit al-Balāḍūrī is említ.⁵³⁵ Ibn A‘tam al-Kūfī egy részletesebb leírást hagyományozott ránk: „Yazīd ibn Usayd Irakból Armeniába ment, és Barda‘a nevű városban rendezkedett be és szétküldte adószedőit az országban. al-Manšūr levelet küldött neki: ‘Arménia csak úgy úgy boldogul és érvényesül, ha a kazárokkal házassági kapcsolatot létesít. Az az álláspontom, hogy lépj házasságra velük az ország boldogulásáért. Különbön féltelek téged és összes adószedőidet a kazároktól, ugyanis ha úgy akarják, összegyűlnek és győzedelmeskednek (felettetek). Vigyázz, ne szegülj szembe utasításommal és igyekezz

⁵³⁴ Balāḍūrī, ed. de Goeje, Hitti 1968 I, 328-9; Czeglédy 1960, 78-79.

⁵³⁵ Czeglédy 1960, 75–79.

házasságra lépni a kazárokkal. Béke!’... Miután al-Manšūr levele megérkezett Yazīdhoz követet küldött a kazár kagánhoz, akinek a neve Bagātur, , hogy megkérje a leánya kezét, akit hātūnnak neveztek. Beleegyezett a kazár király. Yazīd ibn Usayd feleségül vette százezer dirhem (menyasszonyváltság) fejében. A hātūn Kazáriából esküvői menetbe elutazott az iszlám országba. Követte őt tízezer kazár nemzetségbeli, vele jött még négyezer kanca csikóikkal, ezer hím és nöstény számár, ezer (köz)ember, tízezer kistermetű kazár teve, ezer török teve, mindegyik kétpúpú, húszezer juh, tíz jurtasátras (*qubbāb*) kocsí, amelyeknek az ajtajait arany és ezüstlemezekkel borították, belseje prémekkel volt kibélelve és brokáttal volt bevonva, húsz további kocsí, amelyen ezüst és arany dolgok (bútorok), edények és egyébek voltak. Amikor a kazár király leánya megérkezett az iszlám vidékére ezzel a sok hozományával, letáborozott egy helyen Bardā‘a kapuja közelében, amely Qubbāb (Jurták) nevet nyerte. Miután ott berendezkedett, üzenetet küldött Yazīdnak: Küldj hozzám muszlim asszonyokat, akik megismertetnek az iszlámmal és Koránt tanítanak/olvasnak fel nekem! Miután elsajátítottam azt, a tiéd leszek. Yazīd küldött hozzá néhány asszonyt Bardā‘ából, akik megismertették az iszlámmal és megtanították Koránt olvasni. Yazīd ibn Usayd mindegyik vezére lehetőségeihez mérten ajándékot adott neki. Miután a hātūn megtanulta a Koránt olvasni és megismerte az iszlámot, levette a kardot és tört magáról, ebből tudta meg Yazīd ibn Usayd, hogy bemehet hozzá. Engedélyt kapott tőle erre, és akkor ő ki volt festve és fel volt díszekkel övezve. Yazīd ibn Usayd házába vezette és nála élt két évet és négy hónapot. Két fiút szült neki. Aztán meghalt, és utána meghalt mind a két fiú is Bardā‘aban. Yazīd mély gyászba borult. ... Miután a kazárok hírül vették a kazár király leányának, hātūnnak halálát, a muszlimok ellen támadtak, hatalmas sereget összegyűjtve Bāb al-Abwābon keresztülhaladtak.⁵³⁶ Yazīd ibn Usayd hétezer emberrel nem mert szembeszállni velük, és írt a kalifának, aki segítséget küldött és így mintegy hatvanezres sereg állt rendelkezésre, amivel átkelt a Kur folyón, s Šarwānba vonult, de ott kétszázezres kazár hadsereggel nézett szembe, amelytől vereséget szenvedett és Bardā‘aban keresett menedéket. Újból segítséget kért a kalifától és megerősítette Bāb al-Abwābot. A kalifa 769 táján váltotta le.

Czeglédy idézi még Levondot, aki hasonlóan számolt be a történelekről, vagyis hogy a katun halálát a kazárok a muszlimok számlájára írták, s az ellenségeskedés ennek köszönhető. Ezután elemzi a különböző forrásokat, és megállapítja, hogy 762-ben volt egy kisebb erejű támadás Arménia ellen, a nagyobb 764-re esett, amikor jelentős kazár erők Albánia, Arménia

⁵³⁶ Ibn A‘tam al-Kūfī 7–8, 363–365; Czeglédy 1960, 79–80.

és Kelet-Grúzia nagy részét felprédálták.⁵³⁷

Kmoskó Mihály felvetette, hogy al-Balādūrī megjegyzése a Sāwurdīya támadásáról Šamkūr ellen erre az időre esik, akkor amennyiben csakugyan ősmagyarok lennének, alkalmasint a kazár seregek társaságában vonulhattak Arméniába.

A Kazár Kaganátus fennhatóság alól a Transzkaukázia területére való áttelepítésre további adatok találhatók a muszlim forrásokban. Marwān 737-ben a kazárok ellen vezetett hadjáratáról, mikor eljutott egészen a Volgáig, al-Balādūrī a következőket jegyezte le: „azután a végek kormányzását Marwān ibn Muḥammad vette át; Kisālban szállt meg, s ott várost épített magának, ez Barda‘a-tól negyven, Tiflisztől 20 farszakh távolságra van. Azután a kazárok földjére Bāb Allān felől nyomult előre; és utasította Usayd ibn Zāfir as-Sullamī Abū Yazīd-ot és vele a hegyek királyait, hogy al-Bāb wa-l-Abwāb vidékén át vonuljanak be, Marwān pedig maga a kazárok földjén levő Šaqāliba ellen vezetett hadjáratot; húszezer családot hurcolt közülük fogságba és őket Hāhīṭba⁵³⁸ telepítette le; ezek parancsnokukat megölve megszöktek, ő azonban utolérte és lemészároltatta őket. Mikor a kazárok vezetője megtudta, milyen rengeteg sok emberrel, hadiszerral és erővel vonul fel Marwān az országa ellen, e (hír) nagyon rágta szívét, és félelemmel töltötte el. (Marwān) közel érve, követet menesztett hozzá, hogy az iszlám felvételére szólítsa fel, vagy háborúra. Erre [a kagán] azt felelte: 'Felveszem az iszlámot; küldj hozzám valakit, aki megmagyarázza.' Ez meg is történt; színelég az iszlámra tért át s azzal elbúcsúzott Marwāntól, hogy országának birtokában hagyja

⁵³⁷ Czeglédy 1960, 81–88. „While Yazid [ibn Usaid] was still ruling, he sent an emissary to the king of the north [g131], who was called the Khaqan, seeking to establish marriage relations with his [House]. By this, [Yazid] sought to achieve a peace treaty between the Khazars' forces and himself. Agreeing to this, the king of the Khazars gave [Yazid] as a wife his sister, named Khatun. [The Khaqan] sent along with her many hand maidens, ladies in waiting, and servants. But Khatun lived for only a short while and then died. Moreover that peace treaty between them was dissolved because [the Khazars] suspected that her death was the result of some treachery. [The Khaqan] assembled an enormous force and entrusted it to one of his generals, named R'azht'arxan, of the Xat'irlit'ber brigade. He sent [this army] to our land, which was under Yazid's control. They spread around raiding north of the very mighty Kura River and seizing numerous districts of the land of the Aghuanians: Hejar, K'agha, Ostani, Marzpaneān, Haband, Geghawu, Shak'e', Bex, Xeni, Kambexchan, and Xoghmaz. They also took the desirable plain of Baghasakan where there were countless flocks of sheep and herds of cattle, which [the Khazars] took as spoil. From lands under the sway of the Iberians/Georgians they took seven districts: Shuch'k', K'ue'shkap'or, Dzelt'd, Tsuk'e't', Ve'lists'xe', T'iane't', and Erk. Gathering up a multitude of [g132] captives and a great deal of booty, they returned to their dwelling places. As for that gouty braggart [Yazid], who held sway over the land of the Armenians, he could not even lift his head [from shame]; rather, he just sat there like an irrational animal and the ruination of the land was as nothing to him.” <http://rbedrosian.com/ghew6.htm>.

⁵³⁸ Tartomány a Kaukázusokban, az Alazani folyótól délre; örményül *Xaxeth*.

öt. Marwān útnak indult, vele a kazárok nagy tömege, akiket Sammūr és Šābirān között, al-Lakz földjének síkságán telepítettet le.”⁵³⁹

Ibn A‘tam al-Kūfī részletesebb leírása is rendelkezésre áll. Eszerint Marwān 120 ezres katonasággal érkezett Szíriából és egy Kasāk nevű helyen telepedett meg, ahonnan hódoltatta az örmény házakat. Azután utasította a Derbendben állomásozó muszlim hadakat, hogy induljanak a kazárok ellen, maga pedig a Dariel-hágón keresztül támadott és Szamandar városánál találkozott a két had. A Derbendből érkező hadakat Usayd ibn Zāfir al-Sullamī vezette, aki Yazīd apja volt. A seregszemle után „vonultak elérve al-Baydā’ városát, ahol a kagán, a kazár király lakik. A kagán elmenekült Marwān elől s elérte a hegyeket. Marwān a muszlimokkal a kazárok országában sikerrel járt és keresztülhatolt rajtuk maga mögött hagyva azt. Aztán a Šaqāliba-ra és a velük szomszédos pogány népekre támadt. Húszezer családot (*ahl bayt*) ejtett fogságba. Aztán tovább haladt és a Šaqāliba folyó partján vert tábor.” Egy szíriait küldött át a folyón, hogy a kazár kagán negyvenezres *hazar* Ṭarhān vezette ṭarhān ifjából álló serege ellen felvegye a harcot. Elsőként egy húszfős kutyákkal és sasokkal vadászó csapatot mérszároltak le, akik között volt a *hazar* Ṭarhān is. Aztán füstöt láttak felszállni, és így ráakadtak a kazár seregre, amelyet meglepve legyőztek. „Miután ez (a hír) eljutott a kagánhoz, a kazár királyhoz, félelemmel telt el, és megadta magát. Marwān ibn Muḥammadhoz követet küldött a következő szavakkal: ’Emír, foglyul ejtetted és lemészároltad a kazárokat és a Šaqāliba (nevű népet), ezzel a célodat elérted, mit akarsz még?’ Erre Marwān így válaszolt a követnek: ’Azt kívánom, hogy vegye fel az iszlámot, különben megöletem, hatalmát elveszem, s helyére mást ültetek.’... Aztán a kagán, a kazárok királya felvette az iszlámot, s vele együtt háza és országa népéből sokan áttértek. Marwān megerősítette őt uralmában, és muszlim testvérévé fogadta őt, majd búcsút vett tőle, elfogadva (a kagán) ajándékait. Majd visszaindult, Bāb al-Abwāb [Derbendi-szoros] felé véve útját, s az idő tájt vele volt negyvenezer vagy még több pogány fogoly. Őket Marwān a *Kur* földjének síkságán a *Sammūr* folyónál lévő helyre telepítette.”⁵⁴⁰

Kisāl vagy Kasāk, a Marwān által választott központ, amelyet ő épített ki, Šamkūr és Tuš város közelében volt. A kazárok fővárosa a Volga alsó folyásánál volt és onnan kellett észak felé vonulni a kazár területen. A Šaqāliba nevű népcsoport azonosítására több kísérlet történt (szlávok, burtaszok, törökök/bulgárok). Azonban talán itt nem népnévről van szó,

⁵³⁹ Balādūrī, ed. de Goeje, 208; angol fordítása Hitti 1968 I, 325–326.

⁵⁴⁰ Ibn A‘tam al-Kūfī 7–8, 260–263.

hanem egy terminusról, amely az erdőzónában élő népre utal.⁵⁴¹ A steppei területen túl a Volga–Don régióban elsősorban finnugor nyelvű népességgel számolhatunk, csak a legnyugatibb területeken lehet szó szláv nyelvű népességről. Amennyiben a húszezer családot valóban Hāhītba telepítette le Marwān, amint al-Balāḍūrī említi, az Kahétiát jelenti, amely viszonylag közel esik Šamkūr városához. Ezt a betelepítést lehetne talán leginkább a magyarság elődeivel kapcsolatba hozni. Miután a kazár kagán áttért az iszlámra, Marwān útban a kalifátus felé al-Balāḍūrī szerint a vele levő foglyokat Sammūr és Šābirān folyó közötti al-Lakz földjén telepítette le, ez a terület pedig Derbendtől délre van. Ibn Aṭam al-Kūfī a Kur földjének síkságán a Sammūr folyóról tesz említést. A Lakz اللکز alakból tévesen lett Kur الكر.

Mindezek alapján a 8. század közepe táján (737–760) számolhatunk jelentős betelepüléssel a Kur folyó környékére, amit kapcsolatba lehet hozni al-Balāḍūrī adatával, a Šamkūr városánál felbukkanó as-Sāwurdīya népcsoporttal.

3. A harmadik kronológiai réteget Buḡā⁵⁴² említése képviseli, akit már az örmény források is ismernek, őt al-Muṭašim küldte Armeniába, hogy rendet teremtsen. Golden mutatott rá a kalifa udvarában levő kazár származású muszlim katonai vezetők kapcsán, hogy Buḡā ezek közé tartozott egy grúz forrás alapján, amely szerint tárgyalt kazár honfitársaival.⁵⁴³ Az örményre fordított Grúz krónika arról tudósít, hogy Buḡā háromszáz kazár háztartást telepített Šamkūr-ba Derbenden túli területről, száz alán háztartást pedig Dmanis városba telepített a Dariel-hágón keresztül.⁵⁴⁴ Buḡā kifosztotta Tifliszt, meghódította Arrān, valamint Kahétia területét, és megtámadta a keresztény Sanār tartományt.

⁵⁴¹ Göckenjan, Zimonyi 2001, 75, 107. jz. Zimonyi 2005, 235.

⁵⁴² Buḡa: EI² I, 1287.

⁵⁴³ Golden 2004, 281–282, 10. jz.

⁵⁴⁴ A Grúz krónika eredetileg grúz szerzők munkáiból összeállított történeti munka a 6–12 századi eseményekről, amelyet a 13. században lefordítottak örményre. A vonatkozó rész Robert Bedrosian angol fordításában 1991-ből: [98] After some time, Xosroydis, the *ostikan* ("governor") of Armenia, came and rebuilt Tiflis, which had been ruined by the Khazars. Now a certain Leon, son of the Khazar king's daughter, took a crown and held Abkhazia and Egris as far as Lix mountain. Arch'il's sons Iwane and Juansher died. Their place was taken by *Curopolate* Ashot [Ashot I, the Great, 813–830]. The emperor elevated him so that the Hagarites' [influence] be weakened. After Leon's death, his place was taken by his son T'eodos. After some days, amir Xalil [Halid ibn Yazid ibn Mazyad ash-Shaibani] came and killed Ashot, and was himself slain in Jawaxet'. Two hundred and nineteen years after the first Mahmet, Bugha arrived and cast the Armenian country into sorrow. Reaching Tiflis, he killed amir Sahak, for the latter did not obey him [g105]. He went to Mt'elet' and took 300 hostages from them. [Bugha] wanted to enter Oset' and encountered a severe snow storm from which many perished However,

A muszlim forrásokban előforduló *siyāwurdīya/sāwurdīya* és az örmény források *sevordik* alakja tökéletesen megfelelhetők egymásnak, és a 9–10. században pontosan ugyanarra a területre helyezik őket, így ezek azonosítása megalapozott. Ugyanakkor a muszlim történetírásban e nép egy évszázaddal korábban feltűnt, tehát már a 750–60-as években számolhatunk velük.

Marquart 1903-ban úgy fogalmazott, hogy a *sevordik* = *szavárdok* már száz évvel korábban megjelentek Arménia területén, ugyanis a Levédiából Etelközbe történő költözést 862-re tette.⁵⁴⁵ Deér József Németh Gyula 1930-as könyvére hivatkozik,⁵⁴⁶ aki Marquartot idézi a szavárdok megjelenésével kapcsolatban al-Balāḍūrī alapján, így 750–760 tájára tette a szavárdok megjelenését a Kaukázusban, és így a 38. fejezet értelmezési kerete legalább két évszázad lett.⁵⁴⁷

Czeglédy Károly meghatározó szerepet játszott az elméletek alakulása során, hiszen orientalisztikai szempontból szólt hozzá a kérdéshez. Először úgy foglalt állást, hogy a 38. fejezet savartoi–kangar háborúja nem egyeztethető össze al-Balāḍūrī adatával, tehát a 750-es évekbeli költözéssel, hanem a besenyők elől menekülő magyarok már a 750-es évektől a Kur folyónál lakó rokonaikhoz vonultak a 9. században.⁵⁴⁸ 1950-ben rövid közleményben jelezte, egy szír forrásban 541-re datálhatóan szó esik arról, hogy a Xosrav uralkodási idejében egy

no great harm was done to the multitude of survivors, who numbered about 120,000. [Bugha] returned to Baghdad to winter there. When spring came he went to Darband, opened the Gate, removed from there **300 Khazar houses and settled them at Shamk'or**. He removed 100 Ossetian [houses] from Darial and settled them at Dmanis. At that time the Abkhaz king, Giorgi, and Lewon's son-in-law, Demetre, arose and captured K'art'li while Liparit took T'rheghk' and built Kltekars. He made Bagrat's son, Dawit, his heir in the [99] time of the world-ruler (*tiezerakal*) Smbat, king of Armenia, who battled with the Abkhaz king, Constantine, and took K'art'li and Up'lists'xe. Once again making peace, they became in-laws and he turned back. In those days, the Saracen military commander, Bulkasim, came to Armenia, then to Tiflis and thence to Ujarma fortress which he took. The suffragan bishop Koyrike came to him, found affection and departed thence to Duin. Now Smbat, king of Armenia, eluded him and went wandering about the mountains of Abkhazia. The tyrant awaited him, for he had grown haughty with the conquest of Iberia [g106], having taken all of K'art'li and numerous fortresses, [such as] T'mok' and Xuila, wherein he had slain the handsome and valiant lad Gorun, since he refused to deny Christ. [Gorun's] martyrdom was written down by our blessed father, Step'anos. The blessed king Smbat also was martyred by the same tyrant in the city of Duin. He was tortured for one full year, then strangled and hanged on wood, so that he share the death and Cross of Christ [g107]. <http://rbedrosian.com/gc6.htm>.

⁵⁴⁵ Marquart 1903, 37.

⁵⁴⁶ Németh 1930, 317; 1991, 302–303.

⁵⁴⁷ Deér 1945–1946, 8–9.

⁵⁴⁸ Czeglédy 1943, 174.

perzsa sereg Irán északi területén a Kangarāyē nevű törzsszel harcolt.⁵⁴⁹ 1954-ben pedig részletes tanulmányban tette közzé új álláspontját. Ebben Mar Grigor mártírológiájában és Mar Aba *Vitájában*⁵⁵⁰ található 541-es kangar adatot tárgyalta filológiai és történeti háttérrel, majd sorra vette az ide vonható örmény és arab⁵⁵¹ tudósításokat is. Aztán elemzi a kangar–besenyő viszonyt, leszögezve, hogy a kangar törzs vagy népnév, és a besenyő törzsszövetség kialakulásában vezető szerepet játszott, tehát három kangar és öt besenyő törzsből állt össze a törzsszövetség. A szavárd kérdés kapcsán kifejti, hogy az al-Balāḍūrī munkájára támaszkodó Marquart 750–760-as szavárd vándorlással kapcsolatos feltevése téves, a muszlim szerző adatai korábbi időre utalnak. Ezt a تجمع *tağamma* 'a 'összeverődni' igére alapozza. „Itt tehát nem a szavárdok megérkezéséről van szó: Balāḍūrī szavaiból az következik, hogy a szavárdok már előbb is Šamkor körül éltek. Marquart előbb helyesen 'sich zusammenrotteten'-nek fordítja a *tağamma* 'ū-t, a következő lapon azonban már 'erschienen sind'-et mond.”⁵⁵² Ezután pedig ez a végkövetkeztetése: „Tekintettel azonban arra, hogy a kangarok 541-ben szerepelnek a Kaukázustól délre, a kazár birodalom kialakulása, tehát 550–600 után viszont a Volgától nyugatra egyetlen forrás sem tesz említést róluk, továbbá arra, hogy a szavárd név a magyarok esetében is igen régi időpontra mutat, valószínű, hogy a kangar–szavárd háború a VI. vagy VII. században, de mindenesetre 750 előtt jóval, valahol a Volgától nyugatra és a Dontól keletre játszódott le.”⁵⁵³ Czeglédy a 750 körüli kangar–savartói háborút és a Levédia–Etelköz szállásváltást valószínűtlennek tartotta, aminek az lehet a magyarázata, hogy a források ilyen értelmezést nem tesznek lehetővé véleménye szerint.

Györffy György az 1958-ban megjelent korai magyar történetre vonatkozó forrásgyűjtemény előszavában elfogadva Czeglédy álláspontját, a magyarokat ért kangar támadást 750 előttre tette.⁵⁵⁴ Ugyanígy Szűcs Jenő az 1970-ben megírt disszertációjában

⁵⁴⁹ Czeglédy, MÖT, 230–231.

⁵⁵⁰ A szír szövegek magyar fordítása: Kmoskó, Szír, 242–246

⁵⁵¹ Czeglédy felhasználva a középperzsa hivatalos évkönyv arab fordítását (amely többek között al-Ṭabarī művében is fennmaradt), Xosravnak az északi nomádok elleni hadjáratában említett *?.nğ.r* népnévet a kangar alakkal azonosította (MÖT, 269). Ezzel szemben Berta Árpád a szövegkiadásban szereplő بنجر *b.nğ.r* alakból indult ki az új etimológia kidolgozásánál, amikor a magyar népnévet a *ban-ğer* összetételből vezette le (Berta 1992). További irodalom: Bosworth 1999, 151.

⁵⁵² Czeglédy, MÖT, 276, 115 jz.

⁵⁵³ Czeglédy, MÖT, 278. az egész tanulmány 246–280. Az 1956-ban publikált tanulmányban néhány további részletről is írt: MÖT, 300–305.

⁵⁵⁴ MEH, 11.

Czeglédyre hivatkozva a kangar támadást a 6–7. századra datálta és ennek megfelelően értelmezte a DAI 38. fejezetét.⁵⁵⁵

Czegléd Károly 1975-ben megjelent cikkéből derült ki, hogy megváltoztatta a véleményét. Szerinte „a kazárok *szavír* neve azonos ugyan a magyar *szavarti* elnevezéssel, de nem feltétlenül azonos a *szavarti aszfali* elnevezéssel. Ez azt jelenti, hogy 854 táján minden számbavehető forrásunk alapján valóban mehettek magyar törzsek a Kaukázuson keresztül a Kur folyó völgyébe. Különböző forrásaink azt is világossá teszik, hogy a magyarok a Kalifátussal harcban álló dél-kaukázusi népek hívására és engedélyével tudtak átkelni a Darieli-szoroson. A korábbi szavarti vándorlások azonban forrásaink szerint nem szavarti aszfali, tehát magyar vándorlások voltak, hanem szavír, vagyis kazár betelepülések Dél-Kaukáziába, amelyek közül az elsőt bizánci források már 575 körül megemlítik.”⁵⁵⁶ A dolog előzményének tekinthető egy 1959-ben publikált tanulmánya, amelyben a Kaukázus északi előterének 6. századi történetét elemezve a szavírok és kazárok azonosságát bizonyítottak látja, amelyet a történeti és földrajzi érvek mellett al-Mas‘ūdī megjegyzése is alátámaszt.⁵⁵⁷ A szavírok 575-ös és 587-es említését a bizánci forrásokban Szádeczky-Kardoss Samu elemezte.⁵⁵⁸ Ezek szerint a szavírok 558-ban avar uralom alá kerültek, majd 576-ban már a türkök az új uraik. A Kaukázusba 570-ben betörő, majd betelepülő szavírok (kazárok) hatalmát a bizánciak törték meg 576-ban, és a Kur folyótól délre telepítették őket. A türkök fennhatósága az északon maradt szavír-kazárok felett a 7. században is érvényesült.⁵⁵⁹

Czegléd tehát a régebbi 6–8. századi betelepülésekben kazár elemet lát, és a 854 táján történő betelepülést tartja savartoi aszfaloí, azaz magyar beköltözésnek. Ez az álláspont nehezen védhető, hiszen a 8. században adatolt kazár, illetve kazár területen túlról származó *Šaqāliba*, illetve a 850-es években Búga idejére datálható betelepülés kapcsán is szó van kazárokról. Ugyanakkor a DAI a kangar–savartoi háborút megelőzően éppen arról tudósít, hogy az utóbbiak közvetlen kazár függésben éltek, hiszen „minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”⁵⁶⁰ Tehát végső soron nincs egyértelmű érv mellett, hogy az örmény

⁵⁵⁵ Szűcs 1997, 155–156.

⁵⁵⁶ Czegléd, MÖT, 122.

⁵⁵⁷ الخزر ويدعون بالتركية سبير وبالفارسية خزران وهم جنس من الترك حاضرة فعرب اسمهم فقيل الخزر BGA VIII, 83. „al-*hazar*, törökül *sabırnak* perzsául *hazarān*-nak nevezik őket. Ők a letelepült törökök egyik fajtája, nevük arab alakja al-*hazar*.” Kmoskó I/2, 208–209. A két kéziratban szereplő névforma a *szabır* adata: P: يسير *y.sīr*; L: بشر *b.š.r*.

⁵⁵⁸ Szádeczky-Kardoss 1977, 277–282.

⁵⁵⁹ Czegléd, MÖT, 205–206.

⁵⁶⁰ DAI, 171.

forrásokban csak a 854-től adatolható *sevordik*’ azonosíthatók a magyarokkal, hanem a muszlim források alapján a *sāwurdīya* betelepüléssel már 750 táján számolnunk kell. Ebben az értelemben – amennyiben a magyarokkal való azonosítás történetileg valószínűnek bizonyul – a 8. század közepére datálható egy magyar töredék költözése a Kaukázus vidékére.

A kangar–savartoi háború datálási kísérletei közül a 889-est, ami Regino tudósítására támaszkodott, illetve a szír források alapján a 6–7. századra keltezett feltevéseket mára feladták. Az előbbiről Györffy György bizonyította, hogy védhetetlen, a másikat pedig maga Czeglédy Károly tekintette tárgytalannak. Miután Czeglédy 854 mellett foglalt állást, Kristó Gyula erre építve dolgozta ki a DAI 38. fejezetének időrendi kereteit. Azonban a 8. század közepére datálható betelepülést kizáró feltevés nem bizonyult védhetőnek, mivel a muszlim források több alkalommal tudósítanak a Kazár Kaganátus területéről Transzkaukázia területére történő betelepítésekről

Így az örmény nyelvű kútfőket egy évszázaddal megelőzően a muszlim forrásokban adatolt *sāwurdīya* alapján feltételezhető, hogy a 730–750-es években a kazár név alatt a kagán alattvalóiként érkezhettek ide magyarok. Marwān 737-ben megtámadta a Kazár Birodalmat, és a hadjáratban részt vevő két muszlim hadsereg a Kaukázus mindkét hágóján áttörve Szamandarnál egyesült. Aztán a Volga alsó folyásánál lévő kazár fővárost elérte, de miután a kazár kagán már a hegyekbe menekült, Marwān észak felé vonult, és a kazár törzsterületen túl, feltehetőleg az erdővidéken legyőzte a *Šaqāliba*⁵⁶¹ nevű népet. Ezt a Volga menti finnugor nyelvű magyar népcsoporttal azonosítva, úgy rekonstruálhatjuk a történetet, hogy egyik részük nyugatra vonult, egy kisebb csoportot Marwān vitt magával a Kaukázusba, vagy a 750-es években ment a kazárokkal együtt a Kaukázusba a kazár katun házasságakor. Így megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a DAI-ban a kangar–savartoi háború Marwān 737-es hadjáratának az emlékét őrizte volna meg.⁵⁶²

b. Perzsia

Az örmény *sevordik*’, a muszlim források *s(iy)āwurdīya* és Konstantín *sevortoi(servotoi)* névre vonatkozó adatai tehát egy a Kur folyónál élő népre vonatkoznak, amely 750 táján jelenik meg először a forrásokban, azután a 9–10. században minden kétséget kizáróan mindhárom forráscsoportban előkerülnek. Egyetlen forrás sem közöl eredetükről történetileg

⁵⁶¹ Kalinina 2007, 201–203.

⁵⁶² Egy ilyen feltevés Deér József és Fodor István álláspontjának történeti megalapozását teszi lehetővé.

használható tudósítást. Konstantín *De ceremoniis* című munkájában fennmaradt Σεβόριοι, amit Marquart emendált Σεβόρριοι formában, az örmény alakot tükrözi vissza, ezzel szemben a 38. fejezetben a magyarokkal kapcsolatban használt Σάβαρτοι egy ettől teljesen eltérő forma. A kettőnek az összekapcsolása, mint arra korábban rámutattunk, Thury ötlete volt, amelyet Konstantínnak tulajdonított, ugyanakkor Konstantín műveiben ennek nincs nyoma. Jelenleg ennyit tudunk.

Más képet kaphatunk, ha nem a Σάβαρτοι névből indulunk ki, hanem megvizsgáljuk, hogy mit értett Bíborbanszületett Konstantín a DAI 38. magyar fejezetében a kétszer is említett Perzsia földrajzi kifejezésen: „a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, **Perzsia** vidékén telepedett le,” és „A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé **Perzsia** vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.” (DAI 38: 27, 62 – a kiemelések tőlem valók, ZI).⁵⁶³

A magyar történetírás a keleten maradt magyarok lakóhelyét a Kaukázusban kereste. Vámbéry már 1882-ben megfogalmazta, hogy Perzsia alatt nem a tulajdonképpen Irán, hanem a Kaukázus értendő.⁵⁶⁴ A magyar historiográfiában általában ettől kezdve elfogadott tézis volt, hogy Konstantínnál szereplő Perzsia a kaukázusi Perzsarménia. Tudomásom szerint egyedül Várady vetette fel, hogy amennyiben Levédiát a Volga és Ural folyók közé lokalizáljuk, akkor elképzelhető, hogy a kettészakadó magyarok keleti része a Kaszpi-tó keleti partján keresztül Horaszánba költözött.⁵⁶⁵ Tehát a Perzsia elnevezés értelmezését érdemes alaposan megvizsgálni.

A DAI-ban Perzsia a magyar fejezeten kívül előfordul a kalifátust, Arméniát és Grúziát tárgyaló fejezetekben is.⁵⁶⁶ Elsőként a DAI-nak az arabok korai történetével foglalkozó fejezeteiben található értesülések érdemelnek figyelmet, amelyet Konstantín Theophanész krónikájából vett át. A 21. fejezet a „Theofánisz krónikájából: a világ teremtésétől kezdve a 6171. év” címet viseli. A 750-ben bekövetkező Abbaszida-dinasztia hatalomra jutásával kapcsolatban kerül elő elsőként Perzsia neve: „Utána kijöttek **Perzsiából** (Περσίς) az úgynevezett feketeruhások, akik mind a mai napig uralkodnak, és megtámadták Muávija

⁵⁶³ DAI, 171, 173, 175.

⁵⁶⁴ Vámbéry 1882, 148; Vö. Marquart 1903, 36.

⁵⁶⁵ Várady 1989, 27; vö. Belke, Soustal 1995, 190, 421. jz.

⁵⁶⁶ Περσία Perzsia: 25: 65, 67, 76, 79 , 46: 138; Περσίς Persis: 21: 24; 22: 63 38: 27, 62; 44: 8, 11, 27, 54, 117; 45: 12, 22, 66. DAI, 305.

nemzetségét és megsemmisítették azt.”⁵⁶⁷ Ezt a tudósítás Theophanésznál így hangzik: „Ebben az évben egy nép, a horaszáni fekete köpönyegeseknek nevezett felkelt Perzsia keleti részén Marwān és azon nemzetség ellen, amely Mohamed, a hamis próféta idejétől uralkodott egészen ugyanazon Marwānig, ez az úgynevezett Oumaja (Omajjád-dinasztia) eredete.”⁵⁶⁸ A fekete az iszlám világban az Abbaszida-dinasztia színe volt, akiknek felkelése Horaszánban szerveződött. Konstantín általában Perzsiát említi, ahol a felkelés kitört, míg forrása, Theophanész Perzsia keleti feléről vagy belsejéről tesz említést.

A második előfordulását a DAI 22. fejezete tartalmazza, amely „A megboldogult Theofánisz krónikájából ugyanezekről a dolgokról s Muávijáról és nemzetségéről...” címet viseli. 809-ben, a Hārūn al-Rašīd kalifa halálát követő polgárháborúban két fia, al-Amīn (Muhammad) és al-Ma'mūn (Abdalláh) küzdött egymással a hatalomért. Konstantín a következőket írta: „Ugyanebben az évben meghalt Hārūn, az arabok uralkodója a Koraszánnak⁵⁶⁹ nevezett Belső-Perzsiában, és átvette az uralmat fia, Mohamed, aki minden tekintetben tehetségtelen és következetlen volt, s aki ellen fítestvére, Abdalláh atyja haderejével az említett Koraszán földjéről felkelvén, belháborúnak az okozója lett.”⁵⁷⁰ Theophanész tudósítása így hangzik: „Ebben az évben Aaron [Hārūn], az arabok uralkodója meghalt Belső-Perzsiában, amelyet Horaszánnak neveznek, március hónapban, a 2. indikcióban. Fia, Moamed [Muhammad], aki minden tekintetben alkalmatlan volt, követte a hatalomban, de testvére Abdelas [Abdallah], valamint apja serege fellázadt ugyanezen Horaszán tartományban, és ez belháborúhoz vezetett a nép között. Emiatt Szíria, Egyiptom és Líbia lakossága különböző fejedelemségekre szakadt...”⁵⁷¹ Theophanész a Belső-Perzsia kifejezést használta Khoraszánra ebben az esetben, míg korábban Perzsia keleti fele/belseje értelemben fordult elő.

⁵⁶⁷ DAI, 87.

⁵⁶⁸ „In this year a people called the Chorasani Maurophoroi rose up in the eastern part of **Persia** against Marouam and the clan that had ruled from the time of Mouamed the, false prophet, down to that same Marouam: that is the so-called progeny of Oumaia. Mango, Scott 1997, 587; vö. Turtledove 1982, 114.

⁵⁶⁹ Χωρασάν Khorasan előfordulásai a DAI-ban: **22**: 64, 66; **25**: 67, 69. DAI, 313.

⁵⁷⁰ DAI, 97.

⁵⁷¹ „In this year Aaron the leader of the Arabs died in **inner Persia**, called **Chorasan**, in the month of March, indiction 2. His son Mouamed, who was incompetent in all respect, succeeded to power, but his brother Abdelas as well as his father's army revolted against in that same country of Chorasan and caused an internecine war among their nation. For this reason the inhabitants of Syria, Egypt, and Libya were divided into different principalities ...” Mango, Scott 1997, 665; vö. Turtledove 1982, 165.

Ami Theophanészt illeti, rendkívül jól tájékozott volt arab ügyekben, ugyanis egy szír történeti munka görög fordítása állt rendelkezésére a kalifátus történetére vonatkozóan.⁵⁷² Theophanész a Perzsia terminust a kalifátus megjelenésig egyértelműen a szászánida Perzsa Birodalomra használta. Az arab hódítás azonban teljesen átalakította a viszonyokat. Az arab hódítás első hullámában 635-ben Damaszkuszt hódították meg, majd 636-ban legyőzték a perzsa sereget Kádiszijánál, a bizánci császárt pedig a Jarmúk folyónál verték meg. 642-ben Alexandria bevételével Egyiptom került kezükbe, illetve a Nihávendnél vívott csatával a szászánida Perzsia sorsa megpecsételődött. Theophanész a 638/9. év alatt közli, hogy ebben az évben a szaracénok elfoglalták Perzsiát. Csatát vívtak velük és teljesen legyőzték a Perzsákat. Hormisdas, valójában Jazdagerd, Perzsia császára elmenekült, otthagya a palotáját és Perzsia legbelső részébe futott.⁵⁷³

Theophanész ezt követően a 658/9. és 659/60. évek alatt közli, hogy Alit, aki egy ember Perzsiából, meggyilkolták, és Muávija lett az új uralkodó, ő a következő évben vallási ellentét következtében a Perzsiából származókat gyalázta, míg a szíriaikat dicsérte.⁵⁷⁴ 681/2-ben a csaló al-Muhtār fellázadt és Perzsiát megkaparintotta.⁵⁷⁵ 685/6-ban ‘Abd al-Malik kalifa (685–705) ‘Ubayd Allah Ziyādot küldte a csaló és bitorló al-Muhtār ellen Perzsiába, de a csatában verséget szenvedett és elesett.⁵⁷⁶ 687/8-ban ‘Abd al-Malik alávetette egész Perzsiát, majd a következő évben kinevezte Ḥaġġāgot Perzsia katonai kormányzójának, és ezáltal Perzsia, Mezopotámia és Arábia behódolt, valamint véget ért a polgárháború.⁵⁷⁷

Theophanész először 692/3-ban említi Belső-Perzsiát, amit Horaszánnal azonosított, és közli, hogy behódolt az araboknak.⁵⁷⁸ 698/9-ben ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad ibn al-Aš‘at felkelt Perzsiában és hatalmába kerítette, s kiűzte Ḥaġġāg-ot, aki azonban a következő évben visszatért, és legyőzte a lázadót, Perzsiát pedig újból birtokba vette.⁵⁷⁹ 719/20-ban II. Yazīd lett a kalifa, és névrokona Yazīd ibn al-Muhallab fellázadt Perzsiában, és sok perzsa csatlakozott hozzá. A kalifa Maslamat küldte ellene, aki megölte a lázadót, és Perzsiát

⁵⁷² Mango, Scott 1997, lxxxii–lxxxvii.

⁵⁷³ „Innermost part of Persia” Mango, Scott 1997, 474.

⁵⁷⁴ Mango, Scott 1997, 485.

⁵⁷⁵ Mango, Scott 1997, 502.

⁵⁷⁶ Mango, Scott 1997, 506–607;

⁵⁷⁷ Mango, Scott 1997, 508–509.

⁵⁷⁸ Mango, Scott 1997, 512.

⁵⁷⁹ Mango, Scott 1997, 518.

alávetette.⁵⁸⁰ 742/3-ban, III. Yazīd hatalomra kerülve birtokba vette Damaszkuszt, miután pénzbeli támogatásukról és hűségükről biztosították őt az arabok Damaszkuszban, Perzsiában és Egyiptomban.⁵⁸¹ 744/5-ben Sulaymān ibn Hišām gyűjtött hadsereget, és Marwān ellen támadt, de legyőzték, ezért Palmyrába, majd Perzsiába menekült. Ugyanebben az évben al-Daḥḥāk a háridzsitákkal Perzsiából kivonulva a kalifa ellen támadt, de őt is legyőzte.⁵⁸²

A 747/8-as év eseményeivel kapcsolatban Theophanész első mondatát már idéztük, mivel azt vette át a DAI. Azután arról esik szó, hogy Abū Muslim hogyan került Horaszánba, ahol az ottani előkelőktől katonai támogatást kért Marwān kalifa ellen, a sereg élén álló katonai vezető pedig Qaḥṭaba volt, aki nagy sereggel Perzsiába ment és legyőzte Amīr ibn Ḍubārat Iszfahán közelében.⁵⁸³ 748/9-ben Abū-l-‘Abbās al-Saffāḥ Perzsiába helyezte át a birodalom központját.⁵⁸⁴ Itt nyilvánvalóan Kúfáról van szó. 753/4-ben al-Saffāḥ halála után kijelölt utóda, testvére al-Manšūr (‘Abd Allāh) Mekkából írt Abū Muslimnak, aki Perzsiában tartózkodott, hogy biztosítsa számára a trónt. Miután Abū Muslim értesült arról, hogy ‘Abd Allāh ibn ‘Alī – al-Manšūr nagybátyja, aki Szíria kormányzója volt – Perzsia ellen vonult és a szíriaiakat pártolta a perzsákkal szemben. A két sereg Nisibisnél ütközött meg, majd a győztes csata után al-Manšūr Perzsiába sietett Mekkából. Abū Muslim a szíriai arabok ellen akart támadni, mivel fellázadtak a maurophoroi ’feketeruhások’ ellen, azonban al-Manšūr nem engedélyezte a bosszút. Ekkor Abū Muslim megsértődött, és Belső-Perzsiába húzódott vissza, azonban al-Manšūr magához hívatta, majd saját kezűleg végzett vele.⁵⁸⁵ Ezután 804/5-ben értesülünk arról, hogy Hārūn al-Rašīd személyesen vonult Perzsiába, és verte le az ott kitört felkelést.⁵⁸⁶ A 808/9. évi eseményeket már idéztük, mivel azt emelte át a DAI szerzője. Végezetül 811/2-ben al-Amīn (Muḥammad néven szerepel) kalifaként megütközik testvérével ‘Abd Allāhhal (al-Ma’ mūn) Belső-Perzsiában és vereséget szenved.⁵⁸⁷

Ezek után érdemes megvizsgálni, hogy Theophanész adataiból milyen kép bontakozik ki. Mindenekelőtt Horaszánról tudjuk, hogy eredetileg a szászánida Perzsia keleti tartománya volt. Stratégiai jelentőségét az adta, hogy rajta keresztül lehetett biztosítani a hadi és

⁵⁸⁰ Mango, Scott 1997, 554.

⁵⁸¹ Mango, Scott 1997, 580.

⁵⁸² Mango, Scott 1997, 584.

⁵⁸³ Mango, Scott 1997, 587.

⁵⁸⁴ Mango, Scott 1997, 588.

⁵⁸⁵ Mango, Scott 1997, 592–593.

⁵⁸⁶ Mango, Scott 1997, 660. Rayyba vonult.

⁵⁸⁷ Mango, Scott 1997, 680.

kereskedelmi utakat Belső-Ázsia felé. A muszlim hódítók is hamar felismerték fontosságát. Az Abbaszida felkelésnek ez a tartomány szolgált a kiindulópontul, majd al-Ma'mūn is bázisként használta a testvérével folytatott trónharcban. Ez azt jelzi, hogy Horaszán a kalifátus 8–10. századi történetében nagy jelentőséggel bírt.⁵⁸⁸

http://www.muhammadanism.org/maps/Asia_minor_persiia_1000.gif

Theophanész adataiból világos földrajzi kép bontakozik ki. Az arab hódítást követően a negyedik kalifa, Alī már Perzsiából származó uralkodónak számít, amit csak úgy lehet értelmezni, hogy Alī volt az, aki a kalifátus központját – miután hatalma ellen a szíriai helytartó, Mu'āviya fellázadt – Medinából áttette Kúfába.⁵⁸⁹ Ez a város – a frissen meghódított területek közül Egyiptom és Szíria mellett a harmadik jelentős civilizációs múlttal rendelkező terület – Irak központjává lett. A 638-ban alapított táborváros az iszlám civilizáció egyik kulturális és szellemi központjává fejlődött. Egyszerre volt az Alīig visszavezetett síita hagyomány központja, és ugyanakkor a szászánida Perzsia fővárosnak, Ktésiphonnak/Madā'innak is az örökébe lépett. Ez utóbbit tükrözik Theophanész adatai is.

⁵⁸⁸ Frye 1975, 13; Khurāsān: EI 5, 55–59.

⁵⁸⁹ Al-Kūfā EI 5, 345–351.

Mu‘āviya Szíria kormányzójaként szerezte meg a hatalmat a Kúfára, tágabban Irakra, azaz Perzsiára támaszkodó ‘Alīval szemben. Mu‘āviya a kalifátus fővárosának Damaszkuszt tette meg, így Szíria lett a kalifátus központi tartománya. Halálát követően kitört a második polgárháború, amelyen ‘Abd al-Malik lett úrrá. A felkelésben a háridzsiták Baszrát vették birtokba, Ibn al-Zubayr Medinát és Mekkát, így az Arab-félszigetet uralta, majd később Baszrát is magához ragadta. Kúfában a síiták kaparintották magukhoz a hatalmat, vezetőjük al-Muhtār, aki bevonta a mozgalomba a helyi áttérteket. Felkelése következtében 685 és 687 között hatalma kiterjedt Irak nagyobb részére. ‘Abd al-Malik először egyik hadvezérét küldte ellene, de vereséget szenvedett. Végül Baszra kormányzója, Ibn al-Zubayr testvére vetett véget uralmának. ‘Abd al-Malik 692-ben kerekedett felül és egyesítette a kalifátust saját uralma alatt, miután Ibn al-Zubayrt is megölték. Kúfába Ḥaġġāġot nevezte ki, aki szigorú rendet vezetett be és konszolidálta a területet.⁵⁹⁰

692/3-ban tűnik fel a Belső–Perzsia Horaszán neveként. Horaszánt az arabok 651-ben, az utolsó Szászánida uralkodó halála után vették birtokba. A második polgárháború idején az arab uralom megrendült, de végül 692-re ‘Abd al-Maliknak sikerült visszaállítani az Omajjádok uralmát itt is. Horaszán területe Irak két meghatározó városának, Kúfának és Baszrának a joghatósága alá tartozott, tehát az ottani kormányzó küldte keletre az arab nemzetségeket, törzseket, amelyek katonailag biztosították a meghódított keleti tartományokat.⁵⁹¹ Ḥaġġāġ szigorú rendet tartott, s mivel ő volt felelős a keleti tartományokért ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad ibn al-Aš‘at-t Irak egyik legtekintélyesebb emberét küldte Szisztánba 699-ben. Ő azonban fellázadt, és csapatait Ḥaġġāġ ellen vezette, legyőzte és birtokba vette Kúfát. Ḥaġġāġ csak nagy nehézségek árán tudta Irakot visszahódítani tőle 701-ben.⁵⁹² A következő, Perzsia területén kitörő lázadás II. Yazīd kalifa idején volt. 720-ban Yazīd ibn al-Muhallab, az egyetlen jelentős iraki előkelő, aki túlélte Ḥaġġāġ kormányzóságát, elmenekült a börtönből, és lázadást szított Baszrában, valamint Kúfában. A kalifa azonban korának egyik legkiválóbb hadvezérét küldte ellene és 720 augusztusában legyőzték, majd megölték.⁵⁹³

Theophanész ezután Perzsia nevét abban az időszakban említi többször, ami Hišām kalifa halála (743) és az Abbaszida hatalom átvétele és konszolidálóiója közé esett. 744 és 746 között két Irakban zajló lázadásról is értesülünk, ekkor Sulaymān ibn Hišām kelt fel

⁵⁹⁰ Cahen 1989, 39–44; Kennedy 2004, 90–100.

⁵⁹¹ Frye 1975, 77–78.

⁵⁹² Kennedy 2004, 101–102.

⁵⁹³ Kennedy 2004, 107–108.

Marwān ellen, illetve al-Daḥḥāk a háridzsitákkal lépett szövetségre a kalifa ellen.⁵⁹⁴ Az Abbaszida hatalomátvétellel kapcsolatban ismert, hogy Abū Muslim⁵⁹⁵ a Kúfában felnőtt iráni, Horaszánban, azaz Belső- vagy Kelet-Perzsiában szervezkedett, és egy kitűnő katonai képességekkel rendelkező társat talált Qaḥṭaba⁵⁹⁶ személyében. Horaszánban 748-ban fellázadnak és elzavarják az omajjád kormányzót, majd a szervezett sereg Qaḥṭaba vezetésével nyugat felé, Perzsia ellen indult, és Nisápúr közelében, attól keletre, legyőzte a horaszáni kormányzót, majd Iszfahán környékén az egyik legtehetségesebb omajjád vezért kényszerítették térdre. Ezután 749-ben elfoglalták Irak nagy részét és Abū-l-'Abbās al-Saffāh-t Kúfában kalifává választották. Majd a Záb folyónál az utolsó komoly omajjád haderőt 750 februárjában Marwān kalifával együtt legyőzték. Marwān Szírián keresztül Fuszátba menekült, ahol kis kíséretével legyilkolták. A többi Omajjád Palesztinában egy vacsora alkalmával mészárolták le. Az új dinasztiát megalapító al-Saffāh mindössze négy évet uralkodott, halála után al-Manšūr ('Abd Allāh) Abū Muslim támogatásával biztosította a hatalmát, de később túl veszélyesnek és erősnek érezte, ezért udvarába hívatta és ott meggyilkolta.

A dinasztiaváltás következtében megváltoztak a viszonyok, egyrészt al-Manšūr parancsára Ktésiphon közelében 762-re felépült az új főváros, Bagdad. Horaszán és Irak vált ezzel a kalifátus meghatározó tartományaivá, míg Szíria fokozatosan háttérbe szorult. Az új dinasztia öröklési rendszere sem bizonyult szerencsésnek, ugyanis Hārūn al-Rašīd halálakor (809) a két idősebb fia között kitört a polgárháború. A legidősebb fiú, al-Amīn Bagdadban kalifa lett, ugyanakkor testvére 'Abd Allāh, a későbbi al-Ma'mūn pedig Mervben, Horaszán fővárosában rendezkedett be és csak formailag fogadta el testvére uralmát, aminek a következtében kitört a polgárháború. Ebben végül al-Ma'mūn kerekedett felül és 813-tól ő lett a kalifa. Először Mervben maradt és onnan igazgatta birodalmát, de Irakban állandósult a belső harc, így 817-ben átköltözött Bagdadba, ahol 833-ig uralkodott.⁵⁹⁷

Theophanész adatait áttekintve egyértelmű, hogy Perzsia az ő munkájában Irakot jelenti, míg Belső- vagy Kelet-Perzsia Horaszánt. Természetes, hogy a két terület történetileg és földrajzilag is összekapcsolható.

Visszatérve a DAI-hoz, amiben harmadik alkalommal a 25. fejezetben, „A szigriani Theofánisz történeti művéből” címűben említi a tudós császár Perzsiát. Azonban éppen a

⁵⁹⁴ Kennedy 2004, 114.

⁵⁹⁵ Abū Muslim EI 1, 141.

⁵⁹⁶ Qaḥṭaba EI 4, 445–447.

⁵⁹⁷ Cahen 1989, 93–95; Kennedy 2004, 147–155.

szóban forgó rész nem származhat Theophanész művéből, ugyanis a 10. századi kalifátus politikai viszonyait írja le: „Tudnivaló, hogy eredetileg, amikor a szaracének egész Szíriát birtokukba vették, Bagdadban székel a hívők parancsnoka. Korlátlanul uralkodott egész Perzsia, Afrika, Egyiptom és Boldog Arábia felett. Nagy emírségei, azaz katonai tartományai ezek voltak: első emírség Perzsia, azaz Koraszán, második emírség Afrika, harmadik emírség Egyiptom, negyedik emírség Palesztína, azaz Ramble, ötödik emírség Damaszkusz, hatodik emírség Himsz, azaz Émesza, hetedik emírség Halab, nyolcadik emírség Antiochia, kilencedik emírség Harrán, tizedik emírség Amid, tizenegyedik emírség Naszibin, tizenkettedik emírség Mavszil, tizemharmadik emírség Tikrit. Miután pedig Afrika elszakadt a bagdadi hívők parancsnokának fennhatósága alól, s önkormányzatot nyert és külön emírt választott, az első emírség, mint ahogyan korábban is volt, Perzsia, a második Egyiptom lett, s így sorban tovább a többiek, mint előbb mondtuk. Újabban azonban, minthogy a bagdadi hívők parancsnokának a hatalma meggyöngült, Perzsiának, azaz Koraszánnak az emírje független lett és a hívők parancsnokának nevezte magát, nyakláncként viselve nyakán a korán-táblákat. Azt állítja, hogy ő Ali nemzetségéből való.”⁵⁹⁸

Az első három emírség (Perzsia, Afrika, Egyiptom) ténylegesen nagy földrajzi politikai egységek, míg a további tíz inkább a Bizánccal szomszédos katonai körzet neve, amelyek ismerete Bizánc számára létfontosságú volt.⁵⁹⁹

A kalifátus politikai széttagolódása a 10. század első felében tükröződik a DAI leírásában is. Afrika alatt a 909-től kikiáltott Fátimida kalifátus értendő, amelynek központja Mahdija lett.⁶⁰⁰ Egyiptomban 939-ben egy Muḥammad Ṭuġġ, ⁶⁰¹ nevű törököt neveznek ki kormányzónak, és a címe al-Iḥšīd lett, ő önállóan gyakorolta a hatalmat. Perzsia alatt elvben a bagdadi kalifa hatalma alá tartozó területet kellene érteni. Cahen külön tárgyalta Kelet-Iránt a 10. század első felében. Kelet-Irán, azaz Horaszán és a vele szomszédos Transzoxánia a Számánida-dinasztia kezében volt, amely formailag elismerte a kalifa hatalmát, de gyakorlatban teljesen önálló volt. Cahen Nyugat-Iránt (Irak mellett) további négy egységre osztotta: Közép-Irán (Dzsibál), Kaszpi-tó déli partvidéke (Gilán, Tabarisztán, Dzsurdzsán), Dél-Irán (Farsz) és Azerbajdzsán-Kurdisztán.⁶⁰²

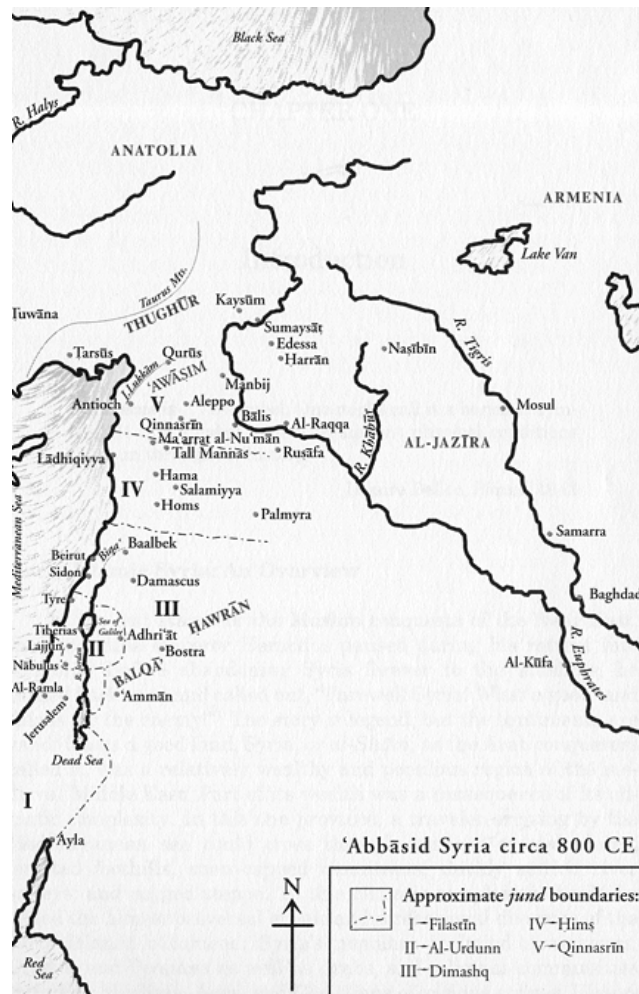
⁵⁹⁸ DAI, 107, 109.

⁵⁹⁹ Jenkins 1962, 81–82.

⁶⁰⁰ Cahen 1989, 244–246.

⁶⁰¹ A fia neve: *Unūġūr* vö. Kāfūr. EI 4, 418; Muḥammad b. Ṭuġhdj: EI 7, 411; Cahen 1989, 278–279.

⁶⁰² Cahen 1989, 252–271.

<http://matrix.msu.edu/hst/fisher/HST3722008/hst372/readings/maps/AbbasidSyria.html>

945-től új dinasztia vette birtokba Bagdadot, amely a Buwayhida nevet viselte. A dinasztíának nevet adó Būya három fia a Kaszpi-tó déli részén fekvő Dajlamból indult. Dajlamban az iszlám nem vert mély gyökereket, és hegyi lakossága híres volt gyalogsági harcmódoráról. Innen kiindulva először Farsz tartományt sikerült megszerezni, majd végül 945-ben Bagdad felett vették át a hatalmat, ezzel egyesítették a nyugat-iráni területeket. A Buwayhidák síita dinasztia volt, azon belül is a 12-es irányzatot képviselték, de nem tekintették magukat ‘Alī leszármazottainak, és így lehetővé vált, hogy a szunnita bagdadi kalifa megőrizze vallási pozícióját.⁶⁰³

A DAI-ban tehát Perzsiát azonosították Horaszánnal, és ez még akkor is fennállt a 10. században, amikor már Kelet-Perzsia gyakorlatilag önálló a Számánida uralom alatt állt, míg Nyugat-Perzsia a Buwayhidák alatt egyesült, és a dinasztia magát a szászánida Perzsia örökösének tekintette.

⁶⁰³ Jenkins 1962, 82; Buwayhids: EI 1, 1350–1357.

A Perzsia terminus a DAI-ban még Arménia és Grúzia kapcsán fordul elő. Ismert, hogy Azerbajdzsán, Arran és Arménia rövid életű dinasztiájának a Szádzsidok egyik kimagasló képviselője, Abúszádzs, azaz Abū-l-Qāsim Yūsuf ibn Abī-l-Sāğ a főszereplője a következő tudósításnak: „Tudnivaló, hogy Asot, a fejedelmek fejedelme előtt – ez atyja volt Szmbatnak, a fejedelmek fejedelmének, akit Perzsia emírje, Abúszádzs lefejeztetett, s akinek két fia volt, Asót, aki utána fejedelmek fejedelme lett, és Apasz, akit utóbb nagymesteri ranggal tüntettek ki – ez a három város: Berkri, Hlat és Arcses Perzsia fennhatósága alatt állt.

Ez (Abúszaváda), miután Szmbatot, a fejedelmek fejedelmét Abúszádzs, Perzsia emírje megölte, mint független kényúr teljhatalmúan és önkényesen birtokába vette Manckert városát s a többi várost és a földeket... alávetette magát a császárnak, ... Miután Szmbatot, Nagy Arménia fejedelmek fejedelmét Abúszádzs, **Perzsia emírje** elfogta és lefejeztette, aki Manckert városában székel, hatalmába kerítette Hlat városát, Berkri városát és Arcses mezővárost. ... Mindezek az előbb említett városok és az előbb említett földek sohasem voltak Perzsia uralma alatt vagy a hívők parancsnokának uralma alatt, hanem, mint mondtuk, Leó császár idejében Szmbatnak, a fejedelmek fejedelmének uralma alatt voltak, ...⁶⁰⁴

Konstantín a 44. fejezetben a kajszita emírek történetével foglalkozik, akik Manzikert, valamint a Van-tótól északra fekvő Khelat, Ardzes és Berkri nevű örmény városok felett gyakoroltak hatalmat.⁶⁰⁵ Örményországot a perzsa Szászánidák és bizánciak osztották fel egymás között. A szászánida kormányzó (marzaban) Dvin/Dabil városában székel, míg a bizánci befolyás alatt álló terület központja Erzincan/Keltzine volt. Arménia fölött ténylegesen hatalmas családok uralkodtak, akik kihasználták a két nagyhatalom érdekellentéteit, de egymással is versengtek a főhatalomért. A muszlim hódítás a 640-es években nem hozott alapvető változást. A 9. század közepén egy hatalmas felkelés rázta meg Arméniát, de a kalifátus úrrá lett a lázadókon. Mint fentebb említettem, ezt követően a bagratida Asot (862–890) fokozatosan felülkerekedett a többi erős családon, és 862-ben elnyerte Bizáncból a hercegek hercege címet, majd 886-ban a kalifától király címet kapott. Így Arménia tényleges urává vált.

Fia, Szembat (890–912/4) szembekerül az új megerősödő azerbajdzsáni muszlim katonai dinasztia egyik tagjával, a Szádzsida Yūsuffal. A Szádzsida-dinasztia, amely Azerbajdzsán, Arrān and Arménia felett gyakorolt hatalmat 890–928 között, kelet-iráni

⁶⁰⁴ DAI, 199, 201, 205.

⁶⁰⁵ Jenkins 1962, 167–168.

származású volt.⁶⁰⁶ Közülük való Abū-l-Qāsim Yūsuf ibn Abī-l-Sāğ (905–920), aki legyőzte Szembatot, miután nem volt hajlandó elfogadni az emír fennhatóságát, majd végül kivégeztette Szembatot 914-ben.⁶⁰⁷ A Perzsia emírije címet ekkor egy viszonylag rövid életű muszlim dinasztia, a Szádzsida képviselője viselte, aki a kalifátus északnyugati tartományai fölött gyakorolt hatalmat.

A 9. század végétől a kalifátus politikai széttagolódása a forrásokban jól nyomon követhető. A központi hatalom gyengülésének egyik következménye, hogy a bizánciaknak lehetővé tette hatalmuk kiterjesztését a korábban muszlimok által felügyelt örmény területekre is. Az örmény–arab emírségek a Van- tó környékén behódoltak Romanosz Lekapenosznak, amint azt Kostantín is említi a kajszita Abū Sawāda kapcsán.⁶⁰⁸

A DAI 45. fejezetében, amelyben „Az ibéerekről” cím alatt a grúzokkal foglalkozik a császár, szerepel még Perzsia neve. Elsőként a grúzok eredete kapcsán tűnik fel: „... és azt mondják, hogy a nemzetségük Jeruzsálemből származik, s hogy álom által intettek meg, hogy költözzönek ki onnét és telepedjenek meg Perzsia vidékein, vagyis azon a földön, melyen most laknak. Akik pedig megintettek és kivonultak Jeruzsálemből, ama bizonyos Dávid és fitestvére Szpandiátisz volt, s ez a Szpandiátisz, mint ők hangoztatták, az Istentől azt a kegyet nyerte, hogy teste semmiféle részét nem fogta a kard, kivéve a szívét, s ezt valamilyen védőburkolattal óvta a harcokban. Ezért féltek és remegtek is tőle a perzsák, de legyőzte és leverte őket, s ibér rokonait letelepítette nehezen megközelíthető helyeken, melyeket most birtokolnak, ahonnét aztán lassanként kiterjeszkedtek, megsokasodtak és nagy néppé lettek. Ezután, amikor Heráklisz császár a perzsák ellen hadat indított, egyesültek s együtt hadakoztak vele, és attól fogva inkább a Heráklisz, a rómaiak császára keltette rémület révén, semmint a maguk erejével és hatalmával a perzsák számos városát és földjét leigázták. Mert amint egyszer Heráklisz császár a perzsákat megverte és uralmuknak véget vetett, könnyen le tudták győzni és igázni a perzsákat nem csak az ibérek, hanem a szaracénok is. ... Az ibérek mindég szeretetet és barátságot tanúsítottak a theodosziúpolisziak, az avnίκiak, a manckertiek és egész Perzsia iránt, de Baszianban sohasem szereztek maguknak területet”⁶⁰⁹

Az ibériai, azaz grúz uralkodócsalád és nép a DAI-ban olvasható eredetlegendája fikció. A kivándorlás történet mögött az állhat, hogy a 2. század óta Jeruzsálemben adatható a grúz jelenlét, ami szoros kapcsolatokra utalhat. Konstantín a grúzok Jeruzsálemből történő

⁶⁰⁶ Cahen 1989, 264.

⁶⁰⁷ Sādjids EI 8, 745–6

⁶⁰⁸ Aposebata: Jenkins 1962, 169–170; Armīniya: EI 1, 637.

⁶⁰⁹ DAI, 205, 207, 209.

kivándorlását az 5–6. századra teszi, tehát még a muszlim hódítás előtti időre.⁶¹⁰ A történetben szereplő Hérakleiosz császár (610–640) 627–628-ban támadt Perzsiára. Itt Konstantín Perzsia alatt egyértelműen a Szászánida Birodalmat értette. A Perzsiát ekkor ért katasztrofális vereség és az azt követő meggyengülése tette többek között lehetővé a század második felében az arab hódítást és a kalifátus kialakulását.

A DAI 46. fejezetében a grúz Klardzset és annak központja Artanudzs kapcsán esik szó Perzsiáról. Romanosz Lekapenosz egy Konstantín nevű patríciust küldött Artanudzsba 923 és 930 között.⁶¹¹ A grúz hercegek azonban ellenezték a város közvetlen bizánci megszállását, és kérték, hogy a császár álljon el ettől: „Miután a császár egyfelől megtudta mindezt az előbb említett fejedelmek leveléből, másfelől meghallotta kiküldött embereitől is, és félt, hogy a szaracénokkal fognak tartani, és Perzsia seregeit majd Romania ellen vezetik,»⁶¹²

Ebben az esetben a szaracén, azaz arabok terminust azonosították Perzsia lakóinak fogalmával.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Perzsia hagyományosan a szászánida Perzsiát jelentette a bizánci forrásokban. A DAI 45. fejezetében a grúz honfoglalás és Herakleiosz hadjárata kapcsán a Perzsia terminus egyértelműen ezt tükrözi.

A muszlim hódítás következtében a helyzet megváltozott, ugyanis Perzsia az arabok uralma alá került. Természetesen a bizánciak erről pontos értesülésekkel rendelkeztek. A muszlim hódítások második hullámában az Omajjádok kiterjesztették a kalifátus határait Keleten Kína közelébe és Nyugaton Andalúziáig. 750-ben a kalifátusban új dinasztia vette át az uralmat, amely Horaszánt és annak perzsa lakosságát használta bázisként az Omajjádok elleni harcban. A dinasztiaaváltás egyben azt is jelentette, hogy megszűnt az arabok kizárólagos uralma, és a perzsák is bekerültek, sőt túlsúlyba kerültek az államapparátusban. Az új fővárost, Bagdadot az egykori szászánida központ Ktésiphon mellett építették fel az Abbaszidák, és ezzel a szászánida adminisztrációs hagyomány előtérbe került. Hasonló folyamat zajlott le 9. század elején a „Nagy Abbaszida polgárháború”⁶¹³ idején is. És egy rövid ideig Khoraszán központja, Merv lett a Kalifátus fővárosa.

Theophanész munkájából egyértelmű, hogy nála Perzsia Irakkal azonos, és az Omajjád korban meghatározó szerepet játszó Kúfával kapcsolatban szerepel, a Belső-Perzsia terminus

⁶¹⁰ Jenkins 1962, 171–173.

⁶¹¹ Jenkins 1962, 179.

⁶¹² DAI, 221, 223.

⁶¹³ Kennedy 2004, 147.

pedig Perzsia keleti feleként Horaszán tartományt jelenti. A korabeli bizánci szerzők a kalifátuson belül megkülönböztették az arabokat és a perzsákat.⁶¹⁴

A 9. század második felében a kalifátus fokozatosan politikailag felbomlott. A tartományok függetlenedtek és a 10. századra ez már a kívülálló is érzékelhette. 909-ben először a Fátimida uralkodó vette fel a kalifa címet, majd 929-ben a kordóvai emír is kalifának címezte magát. A kalifátus keleti része, azaz a bagdadi kalifátus is nagyobb tartományokra esett szét.

Bíborbanszületett Konstantín a 10. századra vonatkozóan a Perzsia emírje fogalmat használja egyrészt az Azerbajdzsán, Arrán és Arménia felett viszonylag rövid ideig uralmat gyakorló Szádzsida-dinasztia egyik képviselőjére a 910-es évek eseményei kapcsán, illetve a síita Buwayhida-dinasztiára, amely 945-ben szerzi meg a hatalmat Bagdad felett, ahonnan Bagdad és Nyugat-Perzsia felett gyakorolja az uralmat. Konstantín téved, amikor Horaszánt a Buwayhidák uralma alá tartozónak véli, hiszen Horaszán 900-tól a Számánida emír uralma alá tartozott Transzoxaniával együtt, és a 10. században ez a perzsa reneszánsz bölcsője.

A 38., azaz magyar fejezetben szereplő Perzsia földrajzi meghatározása ezek figyelembevételével már nem tűnik olyan egyértelműnek. Természetesen tagadhatatlan, hogy a korai grúz történetre vonatkozó mondat „telepedjenek meg Perzsia vidékein, vagyis azon a földön, melyen most laknak” a magyar fejezet legközelebbi párhuzama. Ez az adat egy olyan korra vonatkozik, amikor még Perzsia a Perzsa Birodalmat jelentette, így Persarmeniaként értelmezhető. Amennyiben ugyanezt tartanánk érvényesnek a magyar fejezettel kapcsolatban, akkor itt egy 7. század előtti állapotra kellene következtetni. Ezzel szemben a 7–9. században Perzsia általában Irakot, Belső-Perzsia pedig Horaszánt jelentette Konstantín forrásában. Saját korára vonatkozóan pedig a rövid életű Szádzsita-dinasztia (890–928) Azerbajdzsán, Arrán, Arménia területét magában foglaló Északnyugat-Irán területére, illetve a Buwayhida dinasztia által uralt Nyugat-Iránra használta, úgy, hogy a Kelet-Iránban lévő Horaszánt azonosította Perzsiával, amely a Számánida-dinasztia hatalma alatt volt. Ezért feltételezhető, hogy a DAI 38. fejezetében szereplő Perzsiát is értelmezhetjük feltételesen Horaszánnak.

Ezt a hipotézist támogatja egy muszlim forrásban olvasható részlet. A nemrégiben kiadott anadalúziai al-Bakrī munkájában a magyarok új néven tűntek fel. Az *unquluš* népnév a magyarok nevének Andalúziában használt formája lehet, amit latin nyelvű források is alátámasztanak. Az eredeti tudósítást al-Bakrī (1067/8) alapján lehet rekonstruálni. A később

⁶¹⁴ Kazhdan 1991, 1631; Rosser, 318–319.

alkotó al-Ḥimyarīnál (1461) a következő olvasható: „Ők Khoraszánból vándoroltak ki.”⁶¹⁵ Amennyiben az eredeti információ a 10. századból származik, úgy nem elképzelhetetlen, hogy magyar vagy bizánci forrást használtak a muszlim szerzők.

A DAI 38. fejezetének értelmezési kereteit áttekintve megállapíthatjuk, hogy sajnos még az alpkérdésekben sem sikerült egységes álláspontra jutni, ugyanakkor az értelmezés terén történtek komoly előrelépések. A korai magyar történet vázának kialakítását már előre meghatározza, hogy a 38. fejezetben elmondott történetet valós történeti elbeszélésnek vagy mítikus történetnek tartjuk. Az előbbi szerint akkor csak a 9. század eseményeiről és szereplőiről beszélhetünk, míg az utóbbi esetben az időkorlátok két-háromszáz évre tolhatók ki. Ezzel függ össze, hogy a történet középpontjában található savartoi–kangar háborút milyen ismert történeti eseménnyel lehet összekapcsolni. A korábbi szakirodalomban még meghatározók voltak a Regino datálására, illetve a szír forrásokon alapuló 6–7. századra támaszkodó koncepciók, de ezeket feladták, miután az előbbit Györffy György cáfolta hitelt érdemlően, míg az utóbbi esetben az elmélet kidolgozója, Czeglédy Károly maga változtatta meg a véleményét. Így a savartoi Kaukázusi megjelenését az örmény források adataihoz kötötték, ahol elsőként 854-ben szerepeltek a sevordik’. Ugyanakkor egyértelműnek tűnik, hogy a muszlim források már 750 körül jelzik a sāwurdīya nép jelenlétét a Kaukázusban, tehát ezt a datálást kizáró érvelés nem meggyőző, tehát nincs okunk ezt a feltételezést elvetni. Ugyanakkor kérdés, hogy a kutatás, amely eddig egyértelműen a Kaukázushoz kötötte a savartoi problematikát, nem járt-e tévúton? Ugyanis nem kizárt, hogy a DAI szerzője Perzsia neve alatt Horaszánt érti, ami az eddigi elképzeléseket számos ponton felülvizsgálatra kényszeríti. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy Perzsia alatt egy általános értelemben vett Kelet fogalom húzódnak meg.

⁶¹⁵ وهم ناقلة من خراسان Leeuwen, Ferre 1992, 490; al-Ḥimyarī, 39; Zimonyi 2001a, 92.

39. és 40. fejezet

A 38. fejezet címe: „A türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak”, ebben pedig ténylegesen egy eredettörténetet kapunk. A 39. fejezet „A kabarok népéről”, a 40. pedig „A kabarok és türkök törzseiről” címet viseli, jelezve, hogy a két utóbbi főszereplője nem a magyarság, hanem a kabarok. A 40. fejezet aztán még folytatódik a Kárpát-medence leírásával, illetve az ottani viszonyok bemutatásával, majd következik az Árpád-dinasztia leszármazásának bemutatása.

A két fejezetet egy táblázatban mutatjuk be:

39. fejezet	40. fejezet
kazár lázadás	törzsnevek felsorolása
kabarok a magyarokkal letelepedtek a besenyők földjén és összebarátkoztak	a kabarok és türkök összeolvadván a besenyők földjére telepedtek le,
kazárok nyelvére is megtanították a türköket	
háborúban elől járnak, az első törzsek rangjára emelték őket	,
	3. a. Leo császár hívására megtámadják Symeont, b. Symeon a besenyőkkel egyezséget köt, c. türkök amikor hadjáratra mennek, Symeon és a besenyők a türkök földjére támad, d. türkök visszatérnek, látva a pusztulást elköltöznek mai hazájukba.
	4. a. A korábbi lakhelyük neve Etel meg Küzü, ahol ma a besenyők élnek, b. a türkök a besenyőktől elűzve mai lakhelyükre költöztek

A párhuzamosságok alapján egy történet rekonstruálható, amelyben a kazár polgárháború következtében a kabarok csatlakoznak a magyarokhoz és együtt költöznek a besenyők földjére. Ez ismétlődik a 39 és 40. fejezetben, aztán a 40.-ben következik a Kárpát-medencébe való költözés története.

Miután tehát a kabarok beolvadtak a magyarságba, onnantól történetük már a magyarok története is. Vagyis alapvetően a magyarság kialakulásának két párhuzamos története áll előttünk egy magyar (38. fejezet) és egy kabar változatban (39–40. fejezetek).

Az utóbbi szerint az a kiindulópont, hogy a kabarok a kazárok közül származtak. Pártütés⁶¹⁶ támadt a kormányzat⁶¹⁷ ellen, aminek következtében belháború tört ki a kazároknál.⁶¹⁸ A felkelést leverték, a lázadók egy részét megölték, a többi pedig elmenekült, **„és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték őket.”**⁶¹⁹ Míg a 40. fejezetben erről a következő található: **„És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.”**⁶²⁰

A kazár belviszály pontos részletei nem egyértelműek, nem tudjuk datálni az eseményt, a lefolyásáról is csak annyi bizonyos, hogy a kazár törzsszövetségi rendszeren belül kitört hatalmi harcról lehetett szó, amelyen azonban az uralmat kezében tartó csoport úrrá lett. A vesztes félnek távoznia kellett. Várady úgy értelmezte a szöveget, hogy a kazár törzsi konglomerátumon belül a polgárháború csak a kabar törzsön vagy törzseken belül tört ki, és az nem érintette a kagánt, a többi törzset vagy törzsi csoportosulást. Erre a feltevésre azért van szüksége Váradynak, hogy megmagyarázza, a kagán miért kabar származású Árpádot teszi fejedelemmé. Nyilvánvaló, hogy a fellázadt és leverett törzsi vezetőt a nomád világban nem szokás fejedelemnek kinevezni.⁶²¹ Ha eltekintünk ettől az előfeltevéstől, akkor a szöveg ilyen értelmezése erőltetettnek tűnik.

A felkelés leverése utáni események menete nem egyértelmű. A 39. fejezet szerint „elmentek és letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással.” Ezek szerint a magyarok a kabarokkal együtt vonultak arra a területre, ahol a

⁶¹⁶ ἀποστασία, secession, Aufstand,

⁶¹⁷ αρχή government, Herrschaft

⁶¹⁸ εμφύλιος πόλεμος civil war, Stammeskrieg

⁶¹⁹ „Came and settled with the Turks in the land of the Pechenegs, and they made friends with one another,” Moravcsik, Jenkins 1967, 175; „kamen zu den Türken liessen sich mit ihnen im Land der Petschenegen nieder; sie schlossen Freundschaft miteinander,” Belke, Soustal 1995, 192–193. A német fordításból úgy tűnik, hogy a lázadók a türkökhöz mentek és velük együtt telepedtek le a besenyők földjén, holott nincs szó arról, hogy a türkökhöz mentek volna.

⁶²⁰ „Having thus combined with one another, the Kabaroi dwelt with the Turks in the land of the Pechenegs” Moravcsik, Jenkins 1967, 175. „Nachdem sie sich so zusammengeschlossen hatten, wohnten die Kabaren mit den Türken im Land der Petschenegen” Belke, Soustal 1995, 193.

⁶²¹ Várady 1989, 32.

besenyők a 10. században éltek – tehát nyugati irányba – és ott történt az „összebarátkozás”. A 40. fejezet úgy tűnik, másképpen adja vissza a történeteket: „És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.” Jenkins angol, illetve Belke-Soustal német fordításában is előidejűséget találunk, azaz miután összeolvadtak, azután laktak a besenyők földjén. A szöveghelyet érdemes lenne újból nyelvtanilag alapos vizsgálat tárgyává tenni.

Mindenesetre a türkök, azaz magyarok szerepe az eseményekben nem egyértelmű. Vajon mi lehetett a szerepük a felkelésben és a belharcban? Nyilván nem lehettek a felkelőkkel ellenséges viszonyban, hiszen akkor azok nem csatlakoznak hozzájuk, tehát vagy semleges, vagy pedig pártoló állásponton lehettek. A másik kérdés, hogy hol lakhattak azelőtt, hogy a kabarokkal együtt a besenyők földjére költöztek. Nyilván csak Kazáriához közelebbi keleti terület jöhet számításba.

Ezen események leírása után már a Bölcs Leóval kötött szövetségről, és a Simeon elleni hadjáratról, majd a besenyő támadásról és a honfoglalásról esik szó. Ez tehát a magyarok története kabar szemszögből. Így érthető, hogy miért a kabarok emelkedtek az első törzs szintjére.

A kabarok nevével, nyelvével, törzseik azonosításával, a magyar törzsszisztembe való beilleszkedésükkel, a kazárok közüli kiválás okaival és idejével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, aminek az áttekintése most nem feladatunk.⁶²²

Amennyiben összehasonlítjuk a két történetet, elég szembeötlő különbségeket találunk. A 38. fejezetben nincs szó kabarokról és a bulgárokkal vívott harcokról, míg a 39.–40.-ben nem szerepelnek Árpád előtti személyek. Nincs a kazár kagán sem megemlítve, mint ahogy Levédia és Etelköz sem, a nyugati vándorlásra a honfoglalás előtti, kabarokkal közös letelepedés utal a besenyők földjén.

Néhány közös pontja azért van a két elbeszélésnek. A magyarok mindkettő alapján valahol a kazárok közelében élhettek: Levédia Kazária közelében található, illetve a kabarok a magyarokkal együtt telepedtek a besenyők földjére. Levédiából Etelközbe, vagy a besenyők földjére való költözést valamilyen külső ok kényszerítette ki, az egyik esetben a kangar-savartói háború, illetve a másikban kazáriai belviszály. A kazároknak mindkét történetben fontos szerep adatik. Végül mindkettőben a magyar törzsszövetség politikai rendszerének alapos átrendeződésének vagyunk tanúi. A 38. fejezet szerint a hét törzsből álló szövetség

⁶²² Németh 1991, 261–266; Ligeti 1986, 359–360, 531–533; Róna-Tas 1996, 272–275; Györffy 1990, 83–93; Kristó 1996, 149–158; Tóth 1998, 61–95.

Etelközbe történő költözése után a kagántól kap fejedelmet, tehát magasabb politikai státuszra tett szert, míg a kabar történetben arról van szó, hogy a hét törzshöz egy újabb csatlakozik és egy új struktúra jön létre.

Eddig a szakirodalomban a 39. és 40. fejezet adatait felhasználták a 38. fejezet értelmezésénél. Amennyiben a két külön elbeszélést tételezünk fel, akkor a kapcsolódási pont a Levediából Etelközbe költözés, illetve a besenyők földjére való letelepedés mozzanata. Mindkettőt olyan hadi események váltották ki, amelyek Kazáriához köthetők: külső támadás, azaz a kangar háború, vagy belviszály, vagyis a kabar lázadás. Ráadásul a kettő kombinációja is elképzelhető. Az addig szoros kazár függésben lévő magyar törzsszövetség nagyobb része külső támadás és/vagy belviszály miatt nyugat felé húzódott. A kazár kagán, miután konszolidálódott a helyzet, újból alávetette a lázadókkal kiegészült magyar törzsszövetséget, és ilyenkor szokott sor kerülni az addigi vezetés leváltására. Tehát a kazár kagán Levedi helyett Árpádot nevezte ki a törzsszövetség élére. Természetesen a másik szempont sem zárható ki, és akkor a kangar–savartói háború és a kabar lázadás és csatlakozás két külön történeti eseményre vonatkozik.

A kazár–magyar viszony a 7–9. századi magyar történet egyik kulcskérdése, és a DAI 38., illetve 39. és 40. fejezete ezt tükrözi. A magyarok a kazárokkal együtt harcoltak, majd Levedi vajda kazár előkelő hölgyet kapott feleségül, és Árpádot a kagán tette meg fejedelemmé, aki dinasztíát alapított, a kazár eredetű kabarok csatlakoztak a magyarokhoz, és az első törzs szintjére emelkedtek. A kazár–magyar viszony értelmezése vitatott. Az egyik vitatható vélemény szerint Árpád a kabar törzs vezetőjeként dinasztíát alapított, míg a másik szerint a három éves együtt harcoláson kívül a magyarok sohasem voltak a kazár kagán alattvalói. A leggyakrabban olyan véleménnyel találkozunk, hogy a szoros függés utáni lazuló fennhatóságon át vezetett az út a magyarság teljes önállóságáig.⁶²³ A kazár–magyar viszonyra azután érdemes visszatérni, amikor rendelkezésre áll egy megbízható kazár történeti monográfia és kellő steppetörténeti háttérrel közelítik meg a kérdést.⁶²⁴

⁶²³ A kérdés legutóbbi összefoglalása: Tóth 2000, 637–654

⁶²⁴ Kazár magyar viszonyra analógiaként érdemes idézni Gardīzī kirgiz történetét: „... E vita közben azt a (bizánci) követet (Saqlāb) megölte, s így nem volt más hátra, mint hogy annak a főnöknek a saqlāb-ok közül el kellett mennie. Onnan eltávozva a Hazar-okhoz ment. A Hazar Hāqān megbecsülte őt, amíg meg nem halt, de mikor másik hāqān került trónra, rossz szívvél volt irányában, s így nem volt más hátra, mint hogy onnan is el kellett mennie, s Bashğirt-hoz ment. Ez a Bashğirt a hazar-ok nagyjai közül volt egy férfi; lakóhelye a hazar-ok és a kīmāk-ok között volt, kétezer lovassal. Ezután a hazar hān Bashğirt-hoz küldött valakit azzal az üzenettel, hogy azt a Saqlāb-ot pedig üzd el. Ő a saqlāb-bal beszélt és a saqlāb Hrzi (Toğuz oğuz?) tartományba ment, mert

4. A Ğayhānī-hagyomány a magyarokról

A muszlim források közül a Ğayhānī-hagyomány az, amelyik a legrészletesebb beszámolót őrizte meg a honfoglalás előtti magyarságról. Al-Ğayhānī műve nem maradt ránk, és szövege csak későbbi szerzők átirataiból rekonstruálható. A Ğayhānī-hagyományhoz tartozó muszlim forrásmunkák terén az első fontos lépést Kuun Géza tette meg, amikor *A magyar honfoglalás kútfői* című gyűjteményes kötetben az eredeti szövegeket magyar fordítás kíséretében közzétette 1900-ban.⁶²⁵ Kmoskó Mihály Kuun Géza munkájának átdolgozását vette tervbe. Ennek során felismerte, hogy a magyarság kialakulása elválaszthatatlan az eurázsiai steppe történetétől, s ezért összegyűjtötte és feldolgozta a nomád népek kora középkori történetére vonatkozó muszlim és szír forrásokat. Az 1931-ben elhunyt szerző műve kéziratban maradt fenn. E monumentális munka publikálása elkezdődött, a földrajzi irodalom három kötete 1997-ben, 2000-ben és 2007-ben jelent meg.⁶²⁶

A másik meghatározó jelentőségű kutató Czeglédy Károly volt, aki az 1950-es évektől kutatta a muszlim szerzők forrásadatait. Először Kmoskó kéziratának feldolgozását végezte el,⁶²⁷ azonban az akkori politikai viszonyok nem tették lehetővé Kmoskó tudományos munkásságának kiadását. Czeglédy Károly az 1980-as évekig számos tanulmányban foglalkozott a honfoglalás előtti magyarságra és a más nomád népekre vonatkozó muszlim forrásokkal.⁶²⁸ 1958 óta négy kiadásban is megjelentetett, Györffy által szerkesztett forrásgyűjteményben (*A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*) Czeglédy a Ğayhānī-hagyományhoz tartozó több szerző magyarokkal kapcsolatos passzusainak új fordítását tette közzé.⁶²⁹ A magyarokra vonatkozó muszlim források újabb fordításai készültek el a Kristó Gyula szerkesztésében megjelent *A honfoglaláskor írott forrásai* című kötetben.⁶³⁰

Ezek az előzmények tették lehetővé a Ğayhānī-hagyomány új rekonstrukcióját. A

közte és köztük rokonság volt. Midőn útközben egy helyre ért, amely a Kīmāk s Toğuz oğuz között volt, a hāqān saját törzsével a viszony rosszra fordult. Hogy dühét rajtuk kitöltse leöldösték őket...” HKÍF, 25–26. Egy másik fontos forrás, amely betekintést enged Kazária viszonyaiba, a Schechter-féle szöveg, amelyet Hunyadi László fordításban áll rendelkezésre. Hunyadi 2001, 162–175. Egy értelmezési kísérlet Róna-Tas 2001, 18–25.

⁶²⁵ Kuun 1900, 167–173, 195.

⁶²⁶ Kmoskó I/1, 2, 3.

⁶²⁷ Czeglédy 1954, 19–91.

⁶²⁸ Magyar nyelvű cikkeinek gyűjteményes kiadása: Czeglédy MÖT.

⁶²⁹ MEH, 86–89.

⁶³⁰ HKÍF, 29–48.

hagyományhoz tartozó legfontosabb szerzők kézíratainak szövegellenőrzése után a szerzők mondatait beszámozva azokat filológiai és történeti kommentárok követték.⁶³¹

Ez utóbbiak elkészítésénél három szakterület eredményei kerültek feldolgozásra: 1. A muszlim civilizáció ismerete alapján lehetséges a források értékelésénél kiszűrni azokat a kulturális jegyeket, amelyek sajátosan befolyásolták a szerzők látásmódját. Példaként említhető a nomád jelző használata az egyes muszlim szerzők arab szövegeiben. Ebben az esetben az interpretációjuk egyértelműen a beduin tevés nomadizmusra vonatkozott, és nem a belső-ázsiai steppei változatra.⁶³² 2. A másik lényeges szakterület az eurázsiai steppeöv civilizációja, amelynek a magyarság része volt. Ezért a középkori nomádok gazdasági, társadalmi és kulturális életének ismerete elengedhetetlenül szükséges a korai magyarság történetének tanulmányozásához.⁶³³ 3. Végül a korai magyar történet kutatási eredményeinek ismerete is alapvető egy ilyen jellegű feldolgozáshoz.⁶³⁴

A 10. századi Számánida udvarban három, különböző generációhoz tartozó al-Ġayhānī nevű vezírről tudunk. Feltehetőleg a 913-ban kinevezett és a 922-ben Ibn Faḍlānnal is kapcsolatba került vezír írta a földrajzi munkát, amelyet fia és unokája talán átdolgozott. A 10. század második felében al-Muqaddasī egy hétkötetes műről és annak egy rövidített változatról adott hírt, amit bevallása szerint maga is látott.⁶³⁵

Al-Ġayhānī földrajzi munkája megírása során felhasználta Ibn Hurdābih művét, illetve mint a Számánida udvar vezírje rendelkezésre álltak a diplomáciai jelentések, és maga is fogadott követségeket, és rendszeresen kikérdezte még a kereskedőket is, ráadásul az iszlám elterjesztése a Számánida területekkel szomszédos steppéken, ami a török törzsek iszlamizációjával járt, a Számánida politika legfontosabb célkitűzései közé tartozott. Ezért a steppéről és az ott lakó törzsekről, népekről pontos információkra volt szükség. A Kelet-Európában élő népekre vonatkozó leírásában al-Ġayhānī világos földrajzi rendszer szerint haladt: először a Volga mentén élő népeket írta le délről északra haladva: kazárok, burtászok, volgai bulgárok; majd a Dnyeper menti népeket délről északi irányba haladva: magyarok, szlávok, ruszok; végül az Észak-Kaukázusban élő alánok és szarír nevű nép leírása zárta a sort. Ezeknek a kelet-európai népeknek a leírásánál azonos sémát használt a szerző, amely nagyjából ugyanazokat a témákat érintette: földrajzi helyzetük, politikai–uralmi viszonyaik,

⁶³¹ Zimonyi 2005.

⁶³² Zimonyi 2005, 122–124.

⁶³³ Zimonyi 1995, 65–75; 2002, 99–109; 2011, 98–105.

⁶³⁴ Zimonyi 1999, 29–43; 2005c, 87–102; 2007–2008, 261–270.

⁶³⁵ Zimonyi 2005, 13–19.

vallás, életmód, kereskedelmi árucikkeik.⁶³⁶

Al-Ġayhānī földrajzi műve elveszett, így ezt csak arab, perzsa és török nyelvű munkákból rekonstruálhatjuk. Az arabul író szerzők közül a következők tartoznak ehhez a hagyományhoz: a feltehetőleg a 10. században alkotó Ibn Rusta, a 11. században Andalúziában élt al-Bakrī, a szeldzsuk Malik Šāhnak (1072–1092) és utódainak udvari orvosa, al-Marwazī, valamint az 1273–1331 között élt szíriai Abū-l-Fidā', aki al-Bakrī művét kivonatolta. Perzsa nyelven egyrészt a 982-ben összeállított, ismeretlen szerzőjű *Ḥudūd al-ālam* őrzött meg részleteket al-Ġayhānī művéből. Másrészt Gardīzī 1052 körül írt munkája foglalja magában a leghosszabb leírást.⁶³⁷

Al-Ġayhānī munkájának rekonstruálásában al-Marwazī, Ibn Rusta, Gardīzī nyújtják az alapot, amely kiegészíthető al-Bakrī a magyar fejezetével és a *Ḥudūd al-ālam* átfogalmazásaival. Al-Marwazī munkája igen közkedvelt volt, és ezzel magyarázható, hogy a 13. században 'Awfī lefordította perzsára. Erről másolt később, a 15. században Šukrallāh, amelyről török fordítás is készült. Ez utóbbit másolták még további török szerzők is.

A kiadáson túl a kéziratokat is érdemes a nevek kapcsán átnézni.⁶³⁸ Így derült ki, hogy a szakirodalomban elfogadott مجر *m.ġġ.r* alak helyett legtöbbször مجفر *m.ġf.r*/محفر *m.hf.r* forma olvasható a forrásokban, aminek hátterében egy arab eredetű népetimológia rejtőzik. Ebből alakult ki aztán egy legendás elbeszélés „a leásott földről” és annak lakóiról.⁶³⁹ A kéziratok tanulmányozásának másik fontos eredménye, hogy Minorsky szövegolvasatát és az ebből következő történeti megállapítását pontosítani lehetett. Minorsky 'Awfī egyik kéziratából a szlávok és a magyarok közötti harc okát a vallási különbségben (در دین *dar dīn*) találta meg. A párhuzamos szöveghelyek alapján a helyes olvasat وروس *wa rūṣ*, azaz a magyarok a szlávok és a ruszok ellen harcoltak.⁶⁴⁰

A Ġayhānī-hagyomány szövegének rétegzettségét különbözőképpen ítélték meg. Kmoskó szerint Ibn Rusta szövegének eleje és vége egy 9. századi szerzőtől ered, a közepe (8., 12., 13., 14. paragrafus) pedig al-Ġayhānī betoldása. Emellett létezik egy olyan felfogás, amely három réteget különít el: egy korait, amelyhez az első mondat tartozik, és egyben ez a magyarok Volga vidéki szállásterületére utalna; a középső réteg a honfoglalás előtti állapotot

⁶³⁶ Zimonyi 2005, 29.

⁶³⁷ Zimonyi 2005, 20–27.

⁶³⁸ A kései szerzők al-Bakrī, Abū-l-Fidā', Muḥammad Kātib és Ḥāġġī Ḥalīfa esetében csak a kiadások álltak rendelkezésre.

⁶³⁹ *ḥafara* 'ásni' szóból magyarázható az arab szerző által kitalált népetimológia: Zimonyi 2005, 50–57.

⁶⁴⁰ Zimonyi 2005, 231–232.

tükrözi; végül egy kései, amely a Kárpát-medencére utalna. Czeglédy alapvetően egységesnek tekintette a szöveget, egyedül Ibn Rusta kazár–magyar viszonyra történő utalását tartotta egy korábbi rétegbe sorolhatónak.⁶⁴¹

Egy új összehasonlító elemzés első lépéseként tehát rekonstruálni szükséges az alapredakciót. Már itt világossá vált azonban, hogy az alapszövegnek volt egy rövid változata, amelyet kiegészítettek, és így jött létre a hosszabb redakció. A rövid változatot normál betűtípussal szedtem, míg a hosszabb verzió kiegészítéseit kurziváltam. Az alapredakciót még legalább kétszer átdolgozták, melynek során újabb betoldásokkal egészítették ki a szöveget. Ezekben belül három típust különböztettem meg. Az aláhúzott részeket a hagyomány más, azonosítható helyéről másolták be a kései szerzők, illetve másolók. A kurzivált és aláhúzott mondatok forrásait filológiai és történetföldrajzi megfontolások alapján tudjuk azonosítani. Ezek bizonyára 895 előtt a magyaroknál megfordult muszlim kereskedőktől származhattak. Végül azokat a betoldásokat, amelyeknek az eredetét ez idő szerint nem tudjuk azonosítani, félkövérrel jelöltem.

A legkorábbi rekonstruálható szövegstruktúra a következő:

1. M.ġf.r/M.hf.r
2. **A besenyők országa és a bulgárok közé tartozó '.sk.lek országa között van a magyarok határai közül az első határ.**
3. A magyarok a turkok egyik népe.
4. Főnökük 20 ezer lovas élén vonul.
5. Főnökük neve k.nd.h. Ez a név királyuk címe. Ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Ĝ.l.h. *Minden magyar azt teszi, amit a Ĝ.l.h.nak nevezett főnökük parancsol nekik a háború dolgában, a védelemben és más dolgokban.*
6. Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel.
7. Országuk széles, mérete eléri a száz farszakhszor száz farszakhot.
8. Országuk egyik határa a Rūm-tengert éri. Ebbe a tengerbe két folyó ömlik. Ezek közül az egyik nagyobb, mint a Ĝayhūn. A magyarok lakóhelyei e két folyó között vannak. *Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük a két folyó közül a hozzá közelebb levő folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halakat fogva a folyóból. Ott a legmegfelelőbb számukra a téli szállás.*
- (Al-Bakrī: Országuk egyik határa Rūm (Bizánc) országához csatlakozik,)
24. a másik, a sivataggal szomszédos határukon, hegység van, amelyben Aīn nevű nép

⁶⁴¹ Zimonyi 2005, 31–33.

száll meg. Nekik lovaik, lábasjószágaik és szántóföldjeik vannak. Ennek a hegységnek az alsó részén, a tenger partján az Ugūna nevű nép lakik; ők keresztények, s az iszlámnak Tiflīs vidékéhez csatlakozó országaival határosak, ez Arménia első határa. Ez a hegység addig terjed, amíg al-Bāb wa-l-Abwāb földjéhez nem ér, s a kazárok országához csatlakozik.

9. Ami azt a Ġayhūnt illeti, amely balra van tőlük a saqlāb[ok] oldalán, ott van egy nép a rūmok (bizánciak) közül, akik mind keresztények, n.nd.rnak nevezik őket. Ők többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek.

10. A két folyó neve: Dūnā és Atil. Amikor a magyarok a folyó partján vannak, ezeket a n.nd.rokat látják.

11. A n.nd.rok fölött a folyó partján egy nagy hegység van, és a folyó ennek a hegységnek az oldala mentén jön. A hegység mögött van egy nép a keresztények közül. Őket M.rwātnak hívják. Közöttük és a n.nd.rok között tíz napi járóföld van. Ők nagy lélekszámú nép. Ruházatuk emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll. Szántóföldjeik és szőlőik vannak, mert vizeik a föld színén folynak. Föld alatti csatornáik nincsenek.

12. A magyarok országa bővelkedik fákban. Talaja nedves.

13. Szántóföldjeik vannak.

14. A velük szomszédos šaqālibakat és rūsokat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rūmba viszik, s ott eladják őket.

14. Az összes velük szomszédos šaqāliba fölött győzelmet aratnak.

Súlyos élelmiszerellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket.

15. **A magyarok tűzimádók.**

16a. **Megtámadják a šaqālibakat, s addig viszik a foglyokat a tengerparton, amíg Rūm országának (Bizánc) egy kikötőjéhez el nem jutnak, amelyet K.r.hnek neveznek.**

17. **Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.**

16b. **Amikor a magyarok a foglyokat K.r.hbe viszik, a rūm(ok, bizánciak) elébük mennek, s ott vásárt tartanak. A rabszolgákért cserébe rūmī (bizánci) brokátot, gyapjúszőnyeget és más rūm (bizánci) árut vesznek.**

18. A magyarok szemrevaló, szép külsejű és nagy testű emberek.

20. Vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek.

19. **Ruhájuk brokát, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel**

berakottak.

21. Állandóan portyára mennek a saqlābok ellen.
22. A magyaroktól a saqlābokig tíz napi járóföldnyi út van. A saqlābok határvidékeihez közel egy város van, amelyet Wāntītnak hívnak.
23. **A leánykérés alkalmával náluk az a szokás, hogy amikor a leányt megkérik, vételárat visznek a leány gazdagságának arányában, több vagy kevesebb állatot. Amikor a vételár meghatározására összeülnek, a leány atyja a vőlegény atyját saját házába viszi, és mindent összegyűjt, amiye csak van coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben tíz bőrruhára válót. [Mindezt] egy szőnyegbe göngyölíti, és a vőlegény atyjának lovára kötözi, majd hazaküldi őt. Akkor az mindent elküld neki [a leány atyjának], amire csak szükség van az előre megállapított vételárhoz: állatot, pénzt, ingóságot, és akkor hazaviszik a leányt.**
25. Télen a magyarok megtámadják őket (szlávokat).⁶⁴²

Az szöveg felépítésének a rekonstrukciójában segítségünkre volt, hogy Ibn Rusta művének a kéziratában az egyes részek közötti elkülönítésre elválasztójelet találunk. Ezek a következő helyeken fordulnak elő: az 5. paragrafuson belül a gyula cím megadása és a funkciója leírása közé került az elválasztójel. A második a 15. paragrafus előtt, a harmadik pedig a 17. előtt van.

Az alapszövegnek a kezdete és a vége a legsérülékenyebb, tehát ott lehet várni a legtöbb problémát. Az alapszöveg első mondatának megállapítása sem tűnik egyszerű feladatnak.

A 2. paragrafusban leírt szöveg (Ibn Rusta, Gardīzī és al-Bakrī munkáiban), amely a magyarság határát a Volgától keletre keresi, nem illik a későbbi földrajzi képbe, ezért inkább az feltételezhető, hogy az al-Marwazī és Abū-l-Fidā' művében fennmaradt első mondat – azaz a magyarok a törökök egyik fajtája – lehetett az alapszöveg első mondata. Ez Ibn Rusta és Gardīzī 3. paragrafusa, tehát közvetlenül a besenyők és a volgai bulgárok eszkil törzse közötti magyar határra utaló mondat után következik. A magyarok török voltára a *Ḥudūd al-‘ālam*-ban is van közvetlen utalás, mivel az ismeretlen szerző a magyar fejezetet a Volgától keletre lakó török nyelvű népekről írt leírások közé helyezte.

A 2. és 3. paragrafus tehát tartalmilag összekapcsolható, hiszen a magyarok Volgán túli határa és török voltak egymásból következik. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy al-Ġayhānī a magyar népet össze kötötte egy népetimológiás („leásott föld”) történettel, amelyet a Volga

⁶⁴² Zimonyi 2005, 273275.

középső folyása és az Urál-hegység közé lokalizálhatunk, akkor a betoldás motívumai is kezdenek felsejleni. Persze a Volgán túl a 10. század elején élt egy magyar töredék is, amely az egésznek történeti alapot is adott. Mindezek alapján tehát a Volgától keletre lévő magyar határ említése mögött nem valami korábbi történeti vonatkozást, hanem éppen ellenkezőleg, kortárs vagy inkább későbbi, azaz 10. század eleji információt sejthetünk.

Ezután azonban al-Marwazī az ország kiterjedésére vonatkozó adatot közli, amely a többi párhuzamos helyen (Ibn Rusta, Gardīzī *Ḥudūd al-‘ālam* és al-Bakrī) a 7. paragrafus alatt szerepel. Ebből a következtetés egyértelmű: al-Marwazī önkényesen megváltoztatta az alapszöveget és az ország kiterjedésre vonatkozó mondatot az eredeti helyéről kiemelte, és előre hozta. Ezt bizonyítja, hogy nála a 6. paragrafus után a rekonstrukciónk szerinti 8. következik.

Ugyanezen a helyen al-Bakrī a magyarok bálványimádását említi, míg Abū-l-Fidā’nál az eredeti tűzimádás szerepel. Ibn Rusta és Gardīzī ugyancsak említést tesz a 15. paragrafus alatt a tűzimádásról, de ott az egyértelműen betoldás, amely megzavarja a szövegösszefüggést. Nem tudjuk eldönteni, hogy ez az információ benne lehetett-e az alapredakcióban, és ha ott szerepelt, akkor azon belül hol volt a helye. Mindenesetre pillanatnyilag inkább az a feltevés látszik megalapozottabbnak, hogy nem volt benne az alapszövegben, hanem talán a szláv fejezetből keveredett ide, ahol pontosan ugyanez az értesülés olvasható.

Az alapszöveg második mondata a 4. paragrafus lehetett, ami a magyarság 20 ezer lovasáról tudósít, s amelyet Ibn Rusta, Gardīzī, a *Ḥudūd al-‘ālam* és al-Marwazī is megőrzött.

Ezután pedig a magyar törzsszövetség fejedelméről szóló 5. paragrafus következett. Ezen belül több változatot különíthetünk el. Csak az egyik fejedelem szerepel a hiányos változatokban, amelyeket egyrészt al-Marwazī és al-Bakrī műveiben szereplő adatok képviselnek azzal, hogy csak a *kūnde* címet adják meg, másrészt a *Ḥudūd al-‘ālam*, ahol csupán a *gyula* tisztségnév szerepel. A rövid változatban tehát mindkét fejedelem címe megvolt, amelyet Ibn Rusta és Gardīzī 5. paragrafusának első része képvisel. Emellett létezett az Ibn Rusta és Gardīzī által megőrzött hosszabb változat: a magyarok a *gyula* parancsait követik. Ezt támasztja alá, hogy Ibn Rusta szövegében egy elválasztó jellel tudatja, hogy többlet következik.

A 6. paragrafusban szó esik a magyarság kupolás sátráról, és a nomadizáló életmódjáról, azaz hogy a füvel együtt vonulnak, amely szó szerinti egyezés Ibn Rusta és al-Marwazī esetében, míg al-Bakrī a beduin életmód szóhasználatával egyezően kiegészíti, illetve megváltoztatja az alapszöveget. Gardīzī nem szól a sátrakról, és csupán füves területeket

említ, azaz kihagy a szövegből, a megmaradt mondatokat pedig kissé átfogalmazza. A *Hudūd al-‘ālam* szerzője ugyanakkor ezt a részt elhagyta.

A 7. paragrafusban megállapítják, hogy országuk nagy kiterjedésű, és megadják annak méretét: százszor száz farszakh. Ibn Rusta a teljes alapszövegből elhagyta a méretre vonatkozó adatokat, al-Bakrī és a *Hudūd al-‘ālam* csak a számadatot őrizte meg. Az utóbbi munka szerzője önkényesen az egyik száz farszakhot százötvenre emelte. A hosszabb változatot Gardīzī és al-Marwazī hagyományozta ránk, azonban al-Marwazī ezt a mondatot kiemelte eredeti helyéről és a második mondatként illesztette a szövegébe.

A 8. paragrafus szintén egy rövid és egy hosszú változatot tartalmaz. A rövid változatot al-Marwazī szövege képviseli, amelyben szó esik a magyarok Rüm-tenger parti határáról, a tengerbe ömlő két folyóról, amelyek közül az egyik nagyobb, mint a Ğayhūn, és hogy a magyarok lakóhelyei a két folyónál vannak. Csupán az első információt tartalmazza al-Bakrī munkája, de ott is a tenger kifejezést kicserélte az ország szóra, majd utána elhagyja a magyarokra vonatkozó fejezetet, és ugyanennek a hagyománynak a kazárookra vonatkozó leírásából vett részt illeszti hozzá, és ezzel nála be is fejeződik a magyar fejezet. Ibn Rusta és Gardīzī al-Marwazīval megegyező módon idézi a tudósítást, majd ezután következik egy kiegészítés, ami a hosszabb változatot képviseli. Ebben szerepel, hogy télen a magyarok valamelyik folyóhoz húzódnak, és ott halásznak, s ez által biztosítják a megélhetést. Ennek a hosszabb változatnak a második részét még megőrizte a *Hudūd al-‘ālam* néhány részlet átdolgozásával, amelyek közül a ruszok említése kései kiegészítésnek tűnik.

Azután az alapszövegben a 10. paragrafus jöhetett, amelyre al-Marwazī szövegéből következtethetünk, ugyanis ott a 8. paragrafus rövid változata szerepel, majd logikusan megnevezi a két, már korábban említett folyót. Ibn Rusta és Gardīzī a hosszabb változatot őrizte meg. Ennek ellenére Ibn Rusta az alapszövegben meglévő folyóneveket kihagyta. Gardīzī pedig a 8. paragrafus hosszabb változata után egy kitérőt tesz. Először az egyik folyó kapcsán a 9. paragrafus alatt hírt ad a نندر *n.nd.r*, azaz a dunai bulgár népről, majd ezután következik a 10. paragrafus, benne a két folyó nevével, majd újabb kitérő olvasható a 11. paragrafus alatt a مروات *m.rwāt* (morva) népre vonatkozólag.

Gardīzī 9. és 11. paragrafusa, azaz a dunai bulgárok és morvák leírásának párhuzamai önálló fejezetekként megtalálhatók a *Hudūd al-‘ālam*ban, ami arra vall, hogy ezeket a részeket a Gardīzī által képviselt szövegbe másodlagosan építették be. Ezek csak a perzsa nyelvű munkákban maradtak fenn. Mindenesetre a népnevek magyar adatközlőre vallanak, a földrajzi elhelyezkedés, azaz a dunai bulgárok és morvák közötti tíznapi út még a magyar honfoglalás előtti állapotokra utal, ugyanis utána már a magyarok a két népet egymástól elválasztották.

Az alapszövegben a két folyónév után a 12. paragrafus következik. A leírások közül al-Marwazī csak azt közli, hogy országuk erdős vidék, a *Hudūd al-‘ālam*ban emellett még az is szerepel, hogy folyóvizei is vannak. Ennek tökéletesen megfelelnek Ibn Rusta és Gardīzī párhuzamos helyei, de ők még további kiegészítést tettek, mikor közlik, hogy földjük talaja nedves. Nem dönthető el, hogy ez eredetileg is benne volt-e az alapszövegben, vagy esetleg a hosszabb változatnak volt része. Mindenesetre a Rusz fejezetben ugyanezt a kifejezést használták a talaj jellemzésénél.

Az alapszöveg következő mondata a 13. paragrafus, a magyarok megművelt földjeiről, amelyet azonban csak Ibn Rusta és al-Marwazī őrzött meg.

Az 14. és 16. paragrafus a magyar–szláv viszonyt tárgyalja. Al-Marwazī 14. paragrafusának szó szerinti párhuzama Gardīzī 16. paragrafusa, és ezt tekintjük az alapszövegnek, ami a magyaroknak a szlávok és a ruszok elleni támadásáról, a fogolyszerzésről, illetve a rabok bizánci területre való szállításáról és ottani értékesítésükről szól. Ibn Rusta és Gardīzī 14. és 15. paragrafusai is tökéletesen párhuzamosak, ráadásul az első mondat még al-Marwazī szövegével is egyezik. Ebben a magyarok szlávok elleni támadásairól, a magyaroknak adott élelmiszer ellátmányról, illetve a szlávok rab helyzetéről tesznek említést. Az utóbbi kettő valószínűleg a hosszabb változat része lehetett. A 15. paragrafus a magyarok tűzimádó voltáról aztán újabb témaváltást eredményezett, amit Ibn Rusta, illetve a ránk maradt kézirat másolója sajátos módon, azaz elválasztójellel is tudtunkra adott. Ezután Ibn Rusta a szláv–magyar viszonyt tárgyaló témának a kibővített változatával folytatta. Megnevezte a bizánci tengerparti kikötőt, ahova a magyarok a rabszolgákat szállították (16a. paragrafus), majd beszúrt egy nyilvánvalóan más forrásból származó információt a kazároknak a magyarok elleni védekezéséért ártott árkáról (17. paragrafus), s végül visszatért a bizánci kikötőhelyhez, illetve az ott folyó kereskedelemhez, amiből megtudható, hogy a magyarok a rabszolgákért bizánci brokátot és szőnyeget és más luxuscikkeket vásároltak (16b. paragrafus). Ibn Rusta magyar fejezete itt zárul. Ellenben Gardīzī a 15. paragrafus után már nem az Ibn Rustával közös szövegből merített, hanem az alapváltozatot közli (16. paragrafus). A magyar portyázó hadjáratok emlékét valamilyen szinten a *Hudūd al-‘ālam* is megőrizte, igaz nem az eredeti helyén, hanem a magyar fejezet végén (14. paragrafus).

A szláv–magyar viszony tárgyalása után a 18. paragrafusban a magyarok küllemére vonatkozó megjegyzés található. Gardīzī és al-Marwazī a magyarok kellemes külsejére két kifejezést használt, majd ezt al-Marwazī egy a testük nagyságára utaló megjegyzéssel zárja. A *Hudūd al-‘ālam* pedig csupán egy jelzőt használt, amely összecseng az előző két szerző

adatával, majd azt közli, hogy félelmetesek.

A magyar fejezet záró részlete feltehetőleg a 20. paragrafus lehetett, amelyben az áll, hogy a magyarok gazdagok. Ezt al-Marwazī a kereskedésükkel magyarázta, míg a *Ḥudūd al-ālam* szerzője gazdagságukat szembeállítja azzal, hogy közönségesek. Gardīzī szövegszerűen nem őrizte meg ezt a részt, ugyanakkor a 19. paragrafusban arról tudósít, hogy a magyaroknak brokát ruhái és mives fegyverei vannak, ami tartalmilag azt jelenti, hogy gazdagok.

Gardīzī szövege azonban tovább folytatódik. A 21. paragrafus feltehetőleg a 14. és a 16. paragrafus első mondatának átfogalmazása, tehát egyfajta belső kölcsönzés, hogy újból a szlávokkal való kapcsolat témáját vezesse be. Ezt követi a 22. paragrafus, amit viszont egyértelműen a Ğayhānī-hagyomány szláv fejezetéből alakított át Gardīzī. Végül a 23. paragrafusban a házasságkötéskor szokásos jegyajándék kérdését tárgyalja Gardīzī részletekbe menően. A szakirodalomban már felmerült az a kérdés, hogy ez a részlet a magyarokra vagy a szlávokra vonatkozik-e. Általában Gardīzīnél ezt tekintik a magyar fejezet záró részének.

Végezetül a 25. paragrafusban Gardīzī és al-Marwazī szláv fejezetében a magyarok szlávok elleni portyázása került bemutatásra, amely benne lehetett az alapszövegben.

Mindezek alapján már az alapszövegnél is egy hosszabb és egy rövidebb változattal számolhatunk. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltéréssel nem számolhatunk, azaz mindkét változat a honfoglalás előtti évtizedekre vonatkozik. Az alapváltozatokat aztán legalább kétszer átdolgozták és kiegészítették, majd a Ğayhānī-hagyományt képviselő szerzők ehhez még újabb változtatásokat és átdolgozásokat eszközöltek, és ezeknek a továbbmásolt változatai maradtak ránk a kéziratokban.

Az átdolgozások során a *n.nd.r* és *m.rwāt* népre vonatkozó adatokat (9. és 11. paragrafus), olyan szinten tudjuk azonosítani, hogy azok a népnévalakok (nándor, marót) feltehetőleg magyaroktól származtak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján ez az információ még 895 előttre datálható. Emellett három esetben (21., 22., 24. paragrafus) biztosan azonosítható a betoldás eredete, ugyanis mind a hármat a Ğayhānī-hagyomány egy másik helyéről másolták le. Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét nem sikerült azonosítani. Ebbe a kategóriába soroltam az Ibn Rusta és a Gardīzī által hagyományozott 2., 14. és 15. paragrafust, illetve Ibn Rusta 16a-b. és 17., valamint Gardīzī 19. és 23. paragrafusát. A betoldások kronológiai szempontból egyértelműen honfoglalás előttiiek lehetnek, mint pl. a 16a-b vagy a 24, a többi esetben ez nem dönthető el.

A1	A2	895 előtt	kölcsönzés	Ismeretlen
1. M.ğf.r/M.ħf.r				
2.				A besenyők országa és a bulgárok közé tartozó .sk.lek országa között van a magyarok határai közül az első határ.
3. A magyarok a turkok egyik népe				
4. Főnökük 20 ezer lovas élén vonul				
5. Főnökük neve k.nd.h. Ez a név királyuk címe. Ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Ğ.l.h.	<i>Minden magyar azt teszi, amit a Ğ.l.h-nak nevezett főnökük parancsol nekik a háború dolgában, a védelemben és más dolgokban</i>			
6. Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak a friss és bőséges füvel				
7. Országuk széles, mérete eléri a száz farszakhszor száz farszakhot				
8. Országuk egyik határa a Rūm-tengert éri. Ebbe a tengerbe két folyó ömlik. Ezek közül az egyik nagyobb, mint a Ğayhūn. A magyarok lakóhelyei e két folyó között vannak..	<i>Amikor eljönnek a téli napok, mindgyükük a két folyó közül a hozzá közelebb levő folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halakat fogva a folyóból. Ott a legmeg-felelőbb számukra a téli szállás</i>			
9.		<u>Ami azt a Ğay-hünt illeti, amely balra van tőlük a saqlāb[ok] oldalán, ott van egy nép a rūmok (bizánciak) közül, akik mind keresztények, n.nd.rnak nevezik őket. Ők többen vannak, mint a magyarok, de gvengébbek.</u>		
10. A két folyó neve: Dūnā és Atil.		<u>Amikor a magyarok a folyó partján vannak, ezeket a n.nd.rokat látják.</u>		
11.		<u>A n.nd.rok fölött a folyó partján egy nagy hegység van.</u>		

		<u>és a folyó ennek a hegységnek az oldala mentén jön. A hegység mögött van egy nép a keresztények közül. Őket M.rwātnak hívják. Közöttük és a n.n.d.rok között tíz napi járóföld van. Ők nagy lélekszámú nép. Ruházatuk emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll. Szántóföldjeik és szőlőik vannak, mert vizeik a föld színén folynak. Föld alatti csatornáik nincsenek.</u>		
12. A magyarok országa bővelkedik fáknban. Talaja nedves.				
13. Szántóföldjeik vannak.				
14. A velük szomszédos šaqālibakat és rūsokat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rūmba viszik, s ott eladják őket.				
14		Az összes velük szomszédos šaqāliba fölött győzelmet aratnak. Súlyos élelmiszerellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket.		
15.				A magyarok tűzimádók.
16a.		Megtámadják a šaqālibakat, s addig viszik a foglyokat a tengerparton, amíg Rūm országának egy kikötőjéhez el nem jutnak, amelyet K.r.hnek neveznek		
17.				Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az

				országukkal szomszédos népek ellen.
16b.		Amikor a magyarok a fog-lyokat K.r.hbe viszik, a rüm(ok) elébük mennek, s ott vásárt tartanak. A rabszolgákért cserébe rümī brokátot, gyapjúszőnyegget és más rüm árut vesznek.		
18. A magyarok szemrevaló, szép külsejű és nagy testű emberek.				
20. Vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek.				19. Ruhájuk brokát, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel bera-kottak.
			21. <u>Állandóan portyára mennek a saqlābok ellen.</u>	
			22. <u>A magyarok-tól a saqlābokig tíz napi járóföld-nyi út van. A saqlābok határ-vidékeihez közel egy város van, amelyet Wāntītnak hívnak.</u>	
				23. A leánykérés alkalmával náluk az a szokás, hogy amikor a leányt megkérlik, vételárat visznek a leány gazdagságának arányában, több vagy kevesebb állatot. Amikor a vételár meghatározására összeülnek, a leány atyja a vőlegény atyját saját házába viszi, és mindent összegyűjt, amiye csak van coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben tíz bőrruhára valót. [Mindezt] egy szőnyegbe göngyölíti, és a vő-

				legény atyjának lovára kötözi, majd hazaküldi őt. Akkor az mindent elküld neki [a leány atyjának], amire csak szükség van az előre megállapított vételárhoz: állatot, pénzt, ingóságot, és akkor hazaviszik a leányt.
			24. <u>a másik, a sivataggal szomszédos ha-tárukon, hegység van, amelyben Aïn nevű nép száll meg. Nekik lovaik, lábasjóságaik és szántóföldjeik vannak. Ennek a hegységnek az alsó részén, a tenger partján az Ugūna nevű nép lakik; ők keresztények, s az iszlámnak Tiflīs vidékéhez csatlakozó országaival határosak, ez Arménia első határa. Ez a hegység addig terjed, amíg al-Bāb wa-l-Abwāb földjéhez nem ér, s a kazárok országához csatlakozik.</u>	
25. Télen a magyarok megtámadják őket (szlávokat)				

A rekonstruált alapszövegünk alapján a 9. század második felére a korai magyarságot a következőképpen jellemezhetjük:

1. A muszlim szerző a Fekete-tenger partján élő magyarságról olyan elképzeléssel rendelkezett, hogy a magyarok valahonnan keletről jöttek. Ezt három dologra lehet alapozni: 1. a magyar népnév és a „leásott föld” történetének összekapcsolására; 2. a magyarok szállásterületét a volgai bulgárok és a besenyők közé tevő részletre, amely mögött a magyarság Volga-vidéken maradt töredékének ismeretét is feltételezhetjük; 3. a magyarság török népek közé sorolására, amely a muszlim szerzők világképe szerint azt jelenti, hogy a Volgától keletre élő török népek közül kellett elvándorolniuk.

2. A magyarság életmódjára utaló adatok alapján egy meglehetősen sokoldalú közösség képe bontakozik ki. A népesség steppén élő részét tipikusan sátorlakó nomádnak ábrázolták, akik a folyó mentén nomadizáltak, és a kritikus téli hónapokban halászzalatt egészítették ki táplálékukat. Ugyanakkor a ligetes steppén és az erdővidéken lakó magyaroknál magas szintű földművelés folyhatott. Emellett a magyarok bekapcsolódtak a nagy hasznot hozó távolsági kereskedelembe is. Az erdővidékre vezetett portyázó hadjáratok célja rabszolgaszerezés volt, akiket aztán feltehetőleg a Krím félszigeten értékesítettek. Nem véletlen, hogy a magyarság jólétét a magyarok területét felkereső muszlim kereskedők, akiktől az információk származtak, elsősorban a kereskedelemből származó luxuscikkekben mérték.

3. A földrajzi viszonyok ábrázolása is komoly hangsúlyt kapott a leírásban. A magyar törzsszövetség területének a kiterjedése, a százszor száz farszakh (600x600 km) ugyan nem határozható meg egészen pontosan, azonban körülbelül ugyanakkora, mint Hérodotosz Szkítiája, vagy a dunai bulgárok országa, illetve kisebb, mint a besenyők Volgától keletre lévő szállásterülete, de nagyobb, mint a burtászok földje. A magyar szállásterület déli határa a Rūm-tengernek nevezett Fekete-tenger északi partvidéke. A két név szerint felsorolt folyó közül az egyiket biztosan a Dunával lehet azonosítani. A másik a török *Ātil* > magyar: *Etel* név, amely eredetileg a Volga neve volt. A magyarok által lakott területet erdősnek és vízben gazdagnak írják le, ami azt támasztja alá, hogy a magyarság többsége a ligetes steppén élhetett. Ugyanakkor minden kétséget kizáróan az ettől délre húzódó steppeöv is hozzájuk tartozott.

4. Hatalmi viszonyaikra vonatkozólag az alapszöveg egy kettős uralmi rendet tükröz, amelyben a *künde* tényleges politikai hatalma formálissá vált, s a *gyula* vezette az államügyeket és a hadsereget. Mivel a *künde* cím a Kazár Kaganátus hierarchiájában a harmadik méltóságot illette meg, ez úgy értelmezhető, hogy a magyar törzsszövetség kazár függőségének lazulásáról, s ezzel párhuzamosan a magyar törzsszövetség érdekeit képviselő *gyula* politikai hatalmi pozíciójának erősödéséről lehet szó. A magyar törzsszövetség a 9. század folyamán ugyan időlegesen szembekerülhetett a kazár kagánnal, amint arra a kazárok körülárkolásáról beszámoló betoldás utalhat, azonban a honfoglalásig a Kazár Kaganátus része volt.

5. A magyarság katonai ereje két tümen volt, ez területének méreteihez hasonlóan jelentős haderő, amelyet általában hét-tíz törzsből álló szövetség tudott kiállítani. Ez a hadsereg képes volt a Kárpát-medence elfoglalására, és annak katonai biztosítására, sőt még egy fél évszázadig rettegésben tartotta kalandozásaival a Nyugatot és Bizáncot.

Azután pedig lehetővé tette, hogy a keresztény Európa keleti felén a Magyar Királyság az egész középkoron át jelentős politikai erő maradjon.

IV. Magyarok a Kárpát-medencében

Az eurázsiai steppe és a középkori Európa viszonya

A 10. század a magyarság története szempontjából meghatározó, hiszen a század elején vette birtokba Árpád népe a Kárpát-medencét és a végén pedig megtörtént a kereszténység felvétele. A honfoglalásról és a megkeresztelkedésről, tekintettel a nemrég ünnepelt ezerszáz és ezeréves megemlékezésekre, bő irodalom áll rendelkezésre. Jelen munkában elsősorban a geopolitikai és nagyobb történeti összefüggések szempontjából tekintem át a kérdést.

A Kárpát-medence az eurázsiai steppeöv nyugati végpontja, ameddig a nomád népek történelmük során eljutottak és oda betelepelve jelentős politikai alakulatokat hoztak létre. Az eurázsiai nomád életforma kialakulása a Kr.e. 1. évezred első felére már biztosan datálható. Ebben a régióban a nomádok többé-kevésbé hasonló életmóddal és anyagi és szellemi kultúrával rendelkeztek. A nomádok a Kr.e. 3. századtól a 15. századig hatalmas kiterjedésű birodalmakat hoztak létre, amelyek befolyásolták Ázsia és Európa civilizációinak alakulását. Az első birodalmat a xiongnuk hozták létre a Kr.e. 3. század végén, amely kiterjedt Mandzsúriától a Kazak-steppéig. Azt követően a türkök alapították meg birodalmukat a 6. század közepén, amely nyugat felé egészen a Krím-félszigetig ért. Végül a mongolok egyesítve a steppeövet elfoglalták a déli civilizációkat is a 13. században, és így a világtörténelem legnagyobb birodalmát teremtették meg. Ezen birodalmak létrejötté, illetve utódállamaik döntő befolyást gyakoroltak a kelet-európai steppe, ezáltal a Kárpát-medence történetére.

A középkori kelet-európai nomádok történetének korszakolása az előbb említett birodalmak alakulásával szoros összefüggésben állott. A hun birodalom (370–453) a korábbi xiongnu hagyományhoz köthető. Itt elsősorban nem etnikai és nyelvi, hanem strukturális értelemben beszélhetünk utódállamról, vagyis a xiongnu birodalmi minták továbbéléséről a hunoknál. A hunokkal kezdődik meg az ún. népvándorláskor. A hunok mintegy 80 éves uralmát követő egy évszázadban három nagyobb népmozgás ment végbe. A 463 előtti években érkeztek meg Európába a szaragurok, ogurok és onogurok. 506 táján a szabírok elérték a Kaukázus előterét. Majd 558-ban az avarok jelentek meg, akik a türkök elől menekültek nyugatra. Az avarok 568-ban birtokba vették a Kárpát-medencét és birodalmuknak ott volt a központja 803-as bukásukig. A Kazár Birodalom a Nyugati Türk Kaganátus utódállama, amely a 7. század elejétől 965-ig állt fenn. A kazárok 680-tól 895-ig

uralmuk alatt tartották a Volga és az Al-Duna közötti területet. A 9. század végén és a 10–11. században a Kazak-steppén végbemenő változások újabb nyugatra vándorlásokat idéztek elő. Elsőként a besenyők vették birtokba a Fekete-tengertől északra eső steppét 895-ben, majd az úzok terjeszkedtek nyugat felé a Kazár Birodalom bukása után. Végül a kunok a 11. század közepén érték el a Dnyepert, majd vették birtokba az Al-Dunáig terjedő területet. A kunoknak nem sikerült politikai egységet létrehozniuk a 11–13. század folyamán, ez majd a mongol hódítás következtében jött létre 1242-től, amikor Batu megalapította az Arany Hordát.

Kárpát-medence földrajzi adottságai igen jók. Legutóbb Fodor István mutatott rá, hogy az életföldrajzi viszonyok a nomádok által megszállt Alföld és a kelet-európai steppe között különböznek. A csapadékmennyiség nagyjából másfélszerese és a talaj vízmegtartása is sokkal kedvezőbb a Kárpát-medencében. Ugyanakkor a folyó menti nomadizálás egyrészt a hatalmas árterület, valamint az éghajlati különbségek hiánya miatt nem jellemző, hanem a folyóval merőlegesen mozgatták az állatállományt és kisebb területen, ami lehetővé tette az állandó szállások kialakulását. Miután a Kárpát-medence területe a földművelésre is alkalmas, így aztán a letelepedéssel a földművelés is előtérbe került. Hasonló letelepedési folyamatot figyeltek meg a szkítáknál, szarmatáknál és avaroknál is a Kárpát-medencében.⁶⁴³

A Kárpát-medence számára kelet felől a Kárpátok koszorúja természetes védelmet nyújtott, amit az avarok a törökök ellen, míg a magyarok a besenyők ellen használtak fel.⁶⁴⁴ Ugyanakkor a Kárpát-medence politikai viszonyai nagyban befolyásolták a kelet-európai nomádoknak a Balkánra vagy a Kárpát-medencébe vonulását.

A hunok megjelenéséről a Kárpát-medencében különböző feltételezések vannak. Egy vitatott beszámoló szerint 427-ben Pannonia már ötven éve a hunok fennhatósága alatt állt.⁶⁴⁵ A Kárpát-medence nyugati fele, azaz a Dunától nyugatra lévő terület a Római Birodalomhoz tartozott és a Duna vonalát erődrendszer védte. Miután leverték a vizigótokat a hunok hatalmi szférája az al-Dunáig terjedt ki. A gótok elárastották a Balkánt 378-ban, Valensz, a keletrómai császár Hadrianapolisznál vereséget szenvedett, és maga is elesett a harcokban, amelyekbe hunok is beavatkoztak a gótok oldalán. 384 elején egy hun lovasscapatról van adatunk, amely Noricum és Raetia tartományokon keresztül vonulva Galliában harcolt. Maenchen-Helfen szerint ezek a hunok nem messze keleten, hanem valahol az Alföldön élhettek.⁶⁴⁶

⁶⁴³ Fodor 2002, 18–29; 2009, 85–88.

⁶⁴⁴ http://www.wg.uni-klu.ac.at/eo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 144.

⁶⁴⁵ Thomson 2003, 33.

⁶⁴⁶ Maenchen-Helfen 1973, 40–43.

Pannonia késő római korban (Mócsy 1975, 104.)

Mindenesetre 400 táján a hunok fejedelme, Uldin az Olttól keletre eső Al-Duna vidékét tartotta ellenőrzése alatt. Bóna feltételezése szerint 402 táján a hunok a Kárpát-medencét átkaroló nagy hadműveletbe kezdtek: észak felé a Keleti-Kárpátokat megkerülve támadtak, míg Uldin az Al-Duna felé vezetett hadjáratot. Ezért a Duna völgyében egy vandál, alán, gepida mozgás indult meg, nyomukban pedig szvévek és újabb vandál csoportok nyomultak; másrészt pedig 406-ban Radagaisus gót, szarmata és más elemekből álló seregével Pannoniából Észak-Itáliába tört, ami mögött Uldin közeledése állhatott.⁶⁴⁷ 412-ben Olympiodórosz követsége kereste fel a hun királyt. Olympiodórosz története töredékesen maradt fenn, ezért többféle értelmezést tesz lehetővé. Az egyik szerint a keletrómai követ Konstantinápolyból indulva a Fekete-tengeren keresztül a Don és Volga közötti területen kereste fel a hun királyt, Donat(us)t, akit álnok módon a követek megölték és Kharaton lett az új király, akit drága ajándékokkal igyekeztek rávenni a rómaiakkal való békekötésre. Ennek

⁶⁴⁷ Bóna 1993, 21.

alapján feltehető, hogy a 420-as évekig a hunok nem vették birtokba a Kárpát-medencét.⁶⁴⁸ A másik elmélet azzal számol, hogy Olympiodórosz Honorius nyugatrómai császár követe volt, aki az Adrián kelt át, és így valahol Pannoniában volt a hunok központja. Sinor szerint a Kárpát-medence keleti fele, a Dunától keletre már 400 után hun fennhatóság alá kerülhetett.⁶⁴⁹ Maenchen-Helfen elfogadja azt a véleményt, hogy Olympiodórosz a ravennai udvar szolgálatában állt, ugyanis egyrészt jól tudott latinul, amint azt a művében található latin szavak és tulajdonnevek tükrözik, másrészt Történet című műve kizárólag a nyugatrómai résszel foglalkozik.⁶⁵⁰

Ruga hun király (422–434) tette át a birodalom központját a Fekete-tenger vidékéről a Kárpát-medencébe. A Kárpát-medence keleti fele megszállásának és birtokba vételének menete nem ismert, mindenesetre a 380-as évek elejétől igazolható, hogy ott hun csapatok megfordultak, tehát alapos ismeretekkel rendelkeztek a terület viszonyairól. A római uralom alatt lévő területeknek a megszerzése jól nyomon követhető. A rómaiak *Valeria Ripensist* kiűrik 425-ben és a lakosságot *Saviatól* délnyugatra telepíthették. *Valeria Ripensis* területén nincs római helynévkontinuitás. Aquincum és a Dráva torkolata közötti Duna-szakasz római erődjait nem pusztították el, ami arra utal, hogy Ruga feltehetően szerződéses úton szerezte meg a tartományt. 427-ben Pannonia veszélyeztetése következtében a keletrómai haderő megszállja *Pannonia Secunda* területét, ami hagyományosan nyugatrómai területnek számított. Ezt III. Valentinianus 437-ben konstantinápolyi esküvőjén hagyta jóvá. 432-ben Galla Placidia szövetségeseivel megbuktatta Aetiust, és az új hadvezér, Bonifacius Rimini mellett legyőzte Aetius seregét, aki Rugához menekült. A Ruga által rendelkezésre bocsátott hun sereggel szétverte a császári hadat, a vereség következtében a császárné kénytelen volt Aetiust legfőbb katonai parancsnokká kinevezni és patricius rangot adományozni neki. A támogatásért cserébe Aetius 433/4-ben átadta a hunoknak *Valeria* megmaradt területét és *Pannonia Primat*. Bleda (434–445) 440 őszén Viminaciumnál (Kostolac) átkelt a Dunán, és nyugat felé vonulva elfoglalta Margust, majd Singidunumot (Belgrád), azután 441-ben Sirmium esett áldozatul az ostromnak. Ezzel Pannonia Secunda is hun kézre került. Miután Attila 445-ben meggyilkolta bátyját, Bledát és átvette a hatalmat, Aetius követeket küldött az új hun uralkodóhoz. 445-ben Carpilio és Cassiodorus szenátorok új békét kötöttek Attilával, melynek értelmében átadták *Savia* tartományt és Attilát *magister militum*má nevezték ki,

⁶⁴⁸ Thompson 2003, 40; Bóna 1993, 23, 44

⁶⁴⁹ Sinor 1990, 185–186.

⁶⁵⁰ Maenchen-Helfen 1978, 53–54.

hogy leplezzék a hunoknak fizetett *tributumot*. Ezzel lezárult a Kárpát-medence birtokba vétele. Tehát a Dunától keletre eső területek 422-től már biztosan hun uralom alatt álltak, majd 425 és 445 között a Dunántúl is hun kézre került. A Kárpát-medence azonban csak rövid ideig maradt egységes, mivel Attila halála (453) és a Nedao melletti csata (455) következtében a Hun Birodalom szétesett.⁶⁵¹ Az ezt követő mintegy száz évben a Kárpát-medence keleti felét a gepidák, a nyugati pedig a langobárdok tartották ellenőrzésük alatt. Az újabb nomád hullám a 6. század közepén érte el a Kárpát-medencét.

Az avarok követői 558-ban érkeztek Konstantinápolyba. Az avaroknak elsőként a Kaukázus előterében élő barszélok, onogurok és szabírok hódoltak be. 561-táján az avarok anták elleni támadása jelzi, hogy a Fekete-tenger feletti puszták már a hatalmuk alá tartoztak. Az Al-Dunát 562-re érték el. Az avarok nyugatra húzódásának hátterében a türk fenyegetés állt. Miután a türkök az avarokat szökött rabszolgáiknak tartották és hatalmukat kiterjesztették a Kaukázus előterére, az avarok lépéskényszerbe kerültek. 562-ben az avarok követet küldtek Konstantinápolyba, hogy bebocsátást kérjenek a Duna mögé *Scythia minorba* (Dobruzsza), de Jusztinianosz (527–565) *Pannonia secundat* javasolta elfoglalásra, hogy az ottani gepidákat kiszorítsa. Miután az avarok ezt nem fogadták el, Bizánc az Al-Duna limes védelmét megerősítette, így arra nem lehetett áttörni. 562/3-ban az avarok megkerülve északról a Kárpátok vonalát, Sigibert frank királytól szenvedtek vereséget Thuringiában az Elba mentén. 566/7-ben az avarok újból Sigibert területére törtek rá és haderejét bekerítve legyőzték. Sigibert azonban ajándékokkal az avarokat arra készítette, hogy békét kössenek vele. Bóna István szerint az avaroknak nem túl sok lehetőségük volt, hiszen az Al-Dunát a bizánciak lezárták, a Keleti-Kárpátok hágóit a gepidák torlaszolták el, így a Kárpátokat északról lehetett megkerülni, amint azt a frankok elleni hadjáratok mutatják.⁶⁵² 565-ben II. Justinianosz császár elődje évpénz fizetésén és a diplomácián, valamint a belső ellentétek kihasználásán alapuló béke-politikájával szemben katonai fellépést és az évpénz fizetésének visszavonását részesítette előnybe. Így tehát a dunai határzárát tovább erősítette. A Kárpát-medencében Alboin langobard király uralkodott a Dunán túli területeken, aki 565-ben Sirmium ellen támadt. A gepidák, Kunimund király vezetésével szövetségre léptek Bizánccal a langobárdok ellen, így 566-ban a bizánciak segítségével visszaszorították a langobárdokat. Alboin az ősz folyamán hírül vette a Baján avar kagán és Sigibert közti egyezséget, és szövetséget ajánlott az avaroknak, hogy ellensúlyozza a bizánci–gepida összefogást. Kunimund azonban nem

⁶⁵¹ Bóna, Cseh, Nagy, Tomka, Tóth 1993, 11–12, 39–41, 45, 48.

⁶⁵² Bóna 1984, 311.

teljesítette ígéretét a bizánciaknak, és nem volt hajlandó átadni Sirmiumot, így szövetséges nélkül maradt. Ellenfele a langobard uralkodó, Alboin az avaroknak a gepidák országát és a langobard állatállomány tizedét ajánlotta fel, majd északról a Morva-kapun keresztül nyitottak utat az érkező avaroknak. A Duna könyöktől a Tisza menti gepida királyságra támadtak az avarok, Kunimundot és seregét legyőzték, országukat pedig birtokba vették. A maradék gepida haderő és Sirmium a bizánciakhoz állt át. Alboin langobard király felismerte, hogy az avar szomszédság még a gepidánál is veszélyesebb, ezért az avar kagánnal megegyeztek, hogy békésen kivonulva Pannoniából Észak-Itáliába költöznek. 568-ban a langobardok kiűrtették a dunántúli területeket és az avarok birtokba vették az egész Kárpát-medencét. Míg a hunok csak egy évtizedig tartották uralmuk alatt ezt a területet, addig az avarok mintegy 230 éven keresztül biztosították a Kárpát-medence politikai egységét. Az avarok bevonulásával a germán nyelvű népek dominanciája megszűnt, és ezeknek a népeknek, törzseknek a nyelve és etnikai tudata fokozatosan eltűnt, amint beolvadtak az újonnan érkező népesség hullámokba.⁶⁵³

A 7. század második felében újabb nyugati vándorlásra került sor. A Kuvrat által alapított birodalom, amelyet a kérdéssel foglalkozó kutatók újabban a Kuban és a Dnyeper, illetve a Don és a Dnyeszter közé helyeznek,⁶⁵⁴ a kazárok támadása következtében felbomlott valamikor 660 és 670 között. Theophanész Confessor és Niképhorosz Patriarcha közös forrása Kuvrat öt fiának történetében számolt be az eseményekről. Eszerint a legidősebb fiú, (Bat)Baján az ősi földön maradt, a második, Kotrag átkelt a Donon és ott telepedett le, a negyedik Pannoniába költözött, és az avar kagán hatalmát ismerte el, míg az ötödik Itáliába, a ravennai Pentapolis földjén letelepedve bizánci adófizető lett. A harmadik fiú, név szerint Asparuch átkelt a Dnyeperen és Dnyeszteren, és a Duna torkolatánál talált magának szállást. Asparuchnak először az avar előőrsökkel kellett megküzdeni, azután sikerült birtokba venni a Duna torkolatvidékét. A bizánci politika minden eszközzel igyekezett azt megakadályozni, hogy átlépjék a Duna vonalát, ugyanakkor az arab flotta 673 és 677 között ötször is ostrom alá vette Konstantinápolyt, így nem állt rendelkezésre megfelelő számú haderő. Miután sikeresen visszaverték az arab támadást, IV. Konstantín maga indult a bulgárok ellen, felvonultatva a hadiflottát a Duna torkolatához 680-ban. De Asparuch sikeresen védekezett, majd ellentámadásba ment át, átkelt a Dunán, és birtokba vette a Duna és a Balkán-hegység által határolt területet, amelyet Bizánc a 681-ben kötött békeszerződésben szentesített. Ezzel

⁶⁵³ Pohl 1988, 37–40, 43–57. A korszakra vonatkozó források magyar fordítása bőséges kommentárokkal: Szádeczky-Kardoss 1992, 14–35.

⁶⁵⁴ Romašov 1994, 241–245; Róna-Tas 2000, 19.

gyakorlatilag elismerést nyert a dunai bulgárok állama. A Duna és a Balkán-hegység közti területre egyre nagyobb tömegben költöztek be szlávok, akik ugyan nem alkottak nagyobb politikai egységet, elismerték a bizánci fennhatóságot, de nem kötődött a bizánci uralomhoz. A hét törzs nevű szövetségük szembeszállt a bulgárokkal, akik miután legyőzték őket, nyugatra, az avarokkal szemben lettek letelepítve, míg az önként behódoló szeverik törzsét a Balkán-hegység keleti hágóihoz rendelték.⁶⁵⁵

A negyedik fiút a *Miracula S. Demetrii* és a madarai felirat alapján Kuberrel azonosították. Kuber az avarok országába, tehát a Kárpát-medencébe költözött népével, és behódolt az avar kagánnak. Sajnos a vándorlás útirányáról nincs adat. Mindenesetre az avar kagán helytartóvá nevezte ki Sirmium vidékére, ahová a bizánci hadifoglyokat telepítették. Hamarosan keresztény bizánci, valamint bulgár, avar, gepida és szláv alattvalói élén fellázadt az avar kagán ellen és Macedonia területére vonult. Egyik főembere, Mauros segítségével megpróbálta bevenni Thesszaloniké városát, de ez a terv kudarcot vallott. Kuber Asparuchhoz hasonlóan berendezkedett Macedonia területén, amelyet azonban nem sikerült kiragadni a Bizánci Birodalomból, hanem végül mint szövetséges a bizánci császár engedélyével telepedett meg Thesszalonikétől északra. Ezeket az eseményeket 674 és 678 közé datálják.⁶⁵⁶

Az onogundur-bulgárok vándorlása a Kárpát-medencét is érintette, de nem járt olyan hatással, mint a Balkán-félszigeten, mert az avarok hatalma szilárd volt. A vándorlás fő iránya a Balkán volt, ahol egyrészt a szláv nyelvű közösségek már megtelepedtek, és ezzel gyengítették a bizánci hagyományt, másrészt Bizánc az arab támadás elhárításával volt lefoglalva. Így elsőként az Asparuch vezette bulgárok hoztak létre önálló államot a Bizánci Birodalomtól elfoglalt területen.

A magyar honfoglalás hátterében az avar és a bulgár vándorláshoz hasonlóan keleti fenyegetés állott. A türkök elől menekültek az avarok, a kazár támadás hatására bomlott fel Kuvrat birodalma, a magyarokat a besenyők üzték ki Etelközből. A Kárpát-medence három hatalom peremvidéke volt a 9. században. Erdély déli részét a bulgárok tartották kezükben, a Dunántúl *Oriens* néven a Frank Birodalomhoz tartozott, míg északnyugaton Morávia helyezkedett el. A magyarok Etelközből többször felkeresték már a Kárpát-medencét, ahol szövetségesként részt vettek a különböző hatalmi harcokban, így pontosan ismerték a térség földrajzi és politikai viszonyait.

⁶⁵⁵ Beševliev 1981, 173–298; Fine 1983, 66–72.

⁶⁵⁶ Szádeczky-Kardoss 1971, 473–477, 1998, 219–220; Beševliev 1981, 159–172.

894-ben feltehetően két szövetségi ajánlatot is kapott a magyar törzsszövetség. A bizánci császár, Bölcs Leó a bolgár Simeon ellen bérelte fel a magyarokat, akiket az Al-Dunánál a bizánci flotta szállított át a Dunán. A Liüntika vezette magyar sereg megverte Simeon seregét, aki végül Dristrába menekült előlük. A Liüntika vezette had visszafordult, és az Al-Dunánál a bizánciak megvásárolták tőlük a bulgár foglyokat. Simeon miután békét kötött Bizánccal, sereget gyűjtött a magyarok ellen és szövetségre lépett a besenyőkkel, akik megjelentek a magyarok hátában. Az így megerősödött bulgár had 895 őszén egy véres csatában legyőzte Liüntika seregét. Ez azt jelentette, hogy az esetleges Balkánra való betelepülésnek az esélye véglegesen megszűnt. A másik szövetségi ajánlat Szvatopluktól, a morva fejedelemtől érkezhett, és egy magyar sereg (Árpád vezérletével?) Pannoniára támadt. A hadjárat ideje alatt halt meg Szvatopluk. A harcok lezárulása után a magyar sereg további sorsáról nincs adat, van azonban olyan elképzelés, hogy a Felső-Tisza vidékén maradt. 895 őszén a besenyők az Etelközben élő magyarok területére támadtak, akiknek nem maradt más választásuk, mint hogy felkerekedve a Kárpátokon átkelve menedéket találjanak. A bevonulás útvonaláról igen kevesi adataink vannak, de valószínűleg a Vereckei-hágó mellett a délkeletre eső többi hágón keresztül is érkezhettek eleink a Kárpát-medencébe, és először az Alföld területét vették birtokba. A Dunántúl elfoglalására az itáliai hadjáratból 900 nyarán visszatérő magyar seregek kerítették sort. 902-ben a Morávia elleni sikeres hadjárat után az egész Kárpát-medence a magyarok kezére került. Lezárásként aztán 907-ben Pozsonynál vívott győztes csatában a Keletifrank Királyság haderejével szemben sikerült biztosítani a Kárpát-medence feletti uralmat.⁶⁵⁷

A magyar honfoglalás rekonstruálásakor tanulságos lehet a mongol hadsereg Magyar Királyság elleni támadása 1241–42-ben. Tipikus bekerítő hadműveletet alkalmaztak, amihez rendkívül precíz felderítésre és együttműködésre volt szükség. Öt részre osztották a mongol sereget. Az északi szárny, Orda, Bajdar és Kajdu vezetésével egy tümen haderővel lengyel területre tört.⁶⁵⁸ Egy felderítő mongol hadtest Ratiborra támadt 1241. január 16-án. Ezután egy másik csapat Sandomirt vette be február 16-án. A lengyel sereget a mongolok Chmielniknél győzték le március 18-án, minek következtében Krakkó március 24-én szintén elesett. Boleszláv herceg Magyarországra menekült. Ezután a mongolok Nagy-Lengyelországra és Sziléziára törtek, és II. Henrik sziléziai herceg seregét nyílt ütközetben

⁶⁵⁷ Bóna 2000, 25–35; Kristó, Makk 2001, 68–81.

⁶⁵⁸ C. de Bridia tudósítása: Györffy 1986, 193–194; Göckenjan 1991, 44.

verték szét Legnicánál április 9-én. Ezt követően a mongol tümen déli irányt véve elérte Észak-Magyarországot.⁶⁵⁹

A déli szárny Erdélyen keresztül tört a Magyar Királyságra. Kadan a Borgói-szoroson kelt át 1241. március 31-én majd elfoglalta Radnát, amely az ezüstművelés központja volt. Ezt követően bevette Besztercét április 2-án, azután Kolozsvár és Várad érintésével Csanádra ért. A déli szárny másik két hadteste, Böcsek és Büri vezetésével az Ojtozi- és Vöröstoronyi-szoroson keresztül hatolt be. Az Ojtozi-szoros átlépő csapat a Barcaságba tört be, ahol az erdélyi vajda seregét legyőzték, majd március 4-én bevették Küküllővárat, majd innen Gyulafehérvárra vonultak, ahol bevárták a másik egységet. Ez utóbbi, amely a Vöröstoronyi-szoroson kelt át a Kárpátokon, Nagyszebenbe vette be április 11-én, majd innen Gyulafehérvárra ért. Az egyesült sereg aztán a Maros mentén haladva Csanádnál találkozott a Kadan vezette seregrésszel. Az egyesített déli szárny serege Szegednél kelt át a Tiszán, és Pest alá vonult.⁶⁶⁰

A sereg központi része Batu és Szübütej vezetésével a Vereckei-hágón keresztül jött Magyarország ellen, amelyet a Dénes nádor vezette sereg védett. A mongolok március 12-én legyőzték a nádort, aki 15-én már Pesten volt, hogy értesítse a királyt. Batu egy felderítő tüment indított útnak öccse, Sejbán parancsnoksága alatt, amely március 16–17-én megközelítette Pestet. Március 17-én Ugrin kalocsai érsek megtámadta a mongolokat, de azok törbe csalták és megverték a magyar sereget. Ez idő alatt egy másik mongol egység Vácut rabolta ki. Ugyanezen a napon gyilkolták meg a kun Kötönyt Pesten, mire a kunok a Duna mentén délre húzódva a Szerémségen át Bulgáriába költöztek. IV. Béla az összegyűlt seregével kelet felé indult, és a Sajónál táborozott le Muhi falu közelében. A folyón átkelést biztosító híd a mongolok kezén volt, akik április 11–12. éjjelén kísérletet tettek a folyó jobb oldalára való átkelésre, hogy ott pozíciót nyerjenek, de ezt a magyar csapatok sikeresen megakadályozták. Azonban a mongol hadvezetés gázlókat talált, és ideiglenes hidat is vert, így több helyen át tudtak kelni a Sajón, majd bekerítették a magyar tábort. A magyar sereg katasztrofális vereséget szenvedett.⁶⁶¹ IV. Béla, akit emberei kimenekítették a táborból, Pozsonyba futott. Az osztrák herceg, Frigyes Hainburgba hívta, ahol megzsarolta és a nála lévő arany és ezüstértékeit elvette tőle. Ezután a magyar király Segesdre ment kíséretével,

⁶⁵⁹ Göckenjan 1991, 44–46.

⁶⁶⁰ Kristó 1984, 1432–1434; Göckenjan 1991, 52–53.

⁶⁶¹ Újabb tanulmányai a Muhi csatáról: Veszprémy L., Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez: *Tatárjárás*, 384–394 ; Négyesi L., A muhi csata: *Tatárjárás*, 395–406.

ahonnan 1242. január 12-én érkezett Zágrábba, végül az Adria partján, Trau várában talált menedéket.

A mongol főszereg a muhi győzelem után Pest alá vonult, amelyet április 30-án ért el. A mongolok a Duna–Tisza közén töltötték a nyarat. A Dunát 1241/42 telén lépték át, mikor az befagyott. Batu elfoglalta Óbudát, és Esztergomot is körbevette, amit a fellegrvár kivételével elfoglalt. Székesfehérvár és Pannonhalma is sikeresen állt ellen a mongol támadási kísérletnek. Kadan a mongol stratégiának megfelelően a magyar király üldözésére indult, és Szlovénián keresztül kiért az Adria partjára. A magyar király Spalatóból Trauba ment. A mongol sereg követte, de Trau ostromához nem kezdett hozzá, mert közben visszarendelték.⁶⁶² A mongol seregek végül visszavonultak az Al-Duna érintésével.

A mongol sikerek ellenére állítható, hogy a Kárpát-medence kelet felől jól védhető, amennyiben annak politikai egysége biztosított. Az avarok és a magyarok által létrehozott hatalom sikeresen léphetett fel a többi keletről jövő támadással szemben. A bulgárok az avarok miatt kénytelenek az Al-Duna és a Balkán közé telepedni. Hasonlóképpen a besenyők, úzok a 11. században az Al-Dunán a Balkán felé találtak menedéket és a nyugati kunok is a mongol támadás előtt többségében a Balkánon voltak aktívak. A mongolok hódításai a 13. században különleges esetnek tekinthetők, ugyanis a mongol hadak Kínát, az iszlám világ keleti felét és Kelet-Európát is legyőzték. A Magyar Királyság elleni hadjáratukat pontos felderítés és alapos tervezés előzte meg, és ez is hozzájárult sikereikhez.

A hunok és mongolok a Kárpát-medencét stratégiai okok miatt hódították meg, az avarok és magyarok honfoglalás mögött külső nyomás állt, a türk és a besenyő fenyegetés és hódítás. Ugyanez mondható el a dunai bulgárokról is, akiket a kazár támadás késztetett a Balkánra vonulásban, vagy később a besenyők és úzok nyugatra húzódása a kunok migrációjával függött össze.

A Kárpát-medence elfoglalása nagyjából a mongol támadáshoz hasonló feltételek között ment végbe. A Keleti-Kárpátok és Erdély hágóin lehet közvetlenül benyomulni (magyarok, mongol főerők), de ha ezek védelmét jól megszervezik, akkor észak felől meg lehet kerülni és a Morva kapun lehet bejutni (avarok, egyik mongol hadtest). A magyarok is először az Alföldet szállták meg, aztán második fázisban került sor a Dunántúl elfoglalására.

A Kárpát-medence nagyjából hasonló távolságra található az európai történelmet meghatározó hatalmi vallási központoktól: a nyugati kereszténység centrumától, Rómától, a Bizánci Birodalom fővárosától, Konstantinápolytól és a Német-római Császárság központjától, Frankfurtól. A fő kereskedelmi és hadi utak a Kárpát-medencéből a középkortól kezdve keveset változtak. Diplomataik, kereskedők és seregek a Duna vonalát követve jutottak

⁶⁶² Kristó 1984, 1425–1432, 1436–1440; Göckenjan 1991, 46–52, 58–59; Sinor 2001, 13–18.

el német területre, dél felé Nándorfehérvár (Belgrád) után Nis, Szófia és Edirne érintésével lehetett Konstantinápolyba jutni, a Keleti-Alpokon át pedig Itáliába vezetett út. A hunok, avarok és magyarok ezeket az utakat használták hadi vállalkozásaik során is.

A Kárpát-medence birtokba vétele után a hunok, az avarok és a magyarok is a szomszédos birodalmaktól különböző formákban presztízsjavakat és kereskedelmi árukat szereztek be, ez a rablóhadjáratoktól, a foglyok kiváltási árán és a béke fejében fizetett évpénzen át a kereskedelemig terjedhetett. Ezek a nomád politikai alakulatok így hatalmas bevételekre tettek szert. A rendelkezésre álló forrásanyagból csak becsülni tudjuk a nomádok jövedelmét, de a régészeti anyagban mindhárom esetben tükröződik a leletegyüttesekben a befolyó nemesfém.

A hunoknak a keletrómaiakkal kötött szerződése alapján következtethetünk a mennyiségre: 423-tól 350 font (25 000 arany solidus⁶⁶³) évpénzben egyeztek meg, 435-ben 700 font (50 000 solidus), 443-ban 2100 font (150 000 solidus) állt a békeszerződésben, amelyet 450-ig folyósított a keletrómai állam.⁶⁶⁴ Az avarok a bizánciaktól a békéért fejében rendszeresen kaptak évpénzt a béke fejében 573-tól 1100 font (80 000 solidus), 585-től 1 400 font (100 000 solidus), 598-tól 1650 font (120 000 solidus) és 623-tól 626-ig évi 2 800 font (200 000 solidus) aranyat.⁶⁶⁵

Hun korszak	Évpénz solidusban	Évpénz fontban	összesen	Avar korszak	Évpénz solidusban	Évpénz fontban	összesen
423-434 12 év	25 000 solidus	350 font	4200 font 300 000 s	573-584 12 év	80 000 solidus	1100 font	960 000 s 13 200 f.
435-442 8 év	50 000 solidus	700 font	5600 font 400 000 s	585-597 13 év	100 000 solidus	1400 font	1300000s 18 200 f.
443-450 7 év	150 000 solidus	2100 font	14700 f. 1050000s	598-622 25 év	120 000 solidus	1650 font	3000000s 41 250 f
				623-626 3 év	200 000 solidus	2800 font	600 000s 8 400 f
27 év	1 750000 solidus	24 500 font	8 000 kg	53 év	5 860000 solidus	81 050 font	27 000 kg

A hunok 27 év alatt 8 tonna arany pénzt, míg az avarok 53 év alatt 27 tonna aranyat hajtottak be a keletrómai, majd bizánci kormányzattól. Ezek a számok csak tájékoztató jellegűek, ugyanis nyilvánvaló, hogy a bizánciak nem tiszta aranypénzt vagy csökkentett

⁶⁶³ 1 solidus = 4,55 gr. 72 solidus = 1 font = 0,337 kg

⁶⁶⁴ Bóna, Cseh, Nagy, Tomka, Tóth 1993, 48, 41.

⁶⁶⁵ Pohl 1988, 180–181.

aranyértékű pénzekkel fizettek. Maenchen-Helfen szerint a 440-es években 900 000 solidus, azaz 13 000 font aranyat fizettek a keletrómaiak a hunoknak, ugyanakkor az éves bevétel 270 000 font volt.⁶⁶⁶ Ez azt jelenti, hogy az évi adó mértékének az 1%-át sem érte el a legmagasabb évpénz. Mindenesetre a hunok esetében ehhez még hozzá kell tenni a 8, majd 12 solidusra emelt váltságdíjat, amit a fogságba esett római katonákért kellett fizetni, valamint a hadjáratok során megszerzett zsákmányt. Ehhez járult még a Nyugatrómai Birodalom által fizetett tributum, a váltságdíjak és zsákmány, amelyről nem rendelkezünk még csak megközelítő számadattal sem. Mindenesetre az évpénzként kifizetett 8 tonna arany – még ha csak irányszámnak tekinthető is – hatalmas bevételt jelentett a hun vezető réteg számára. Pohl az avarokkal kapcsolatban a 6 milliós solidus bevételen túl számol még az ismeretlen mennyiségű váltságdíjjal és zsákmánnyal.⁶⁶⁷

A magyarokkal kapcsolatban Kovács László 2011-ben foglalta össze a magyar kalandozások eredményeként a Kárpát-medencébe került zsákmányra vonatkozó kutatásait. Az itáliai kalandozásokkal kapcsolatban vannak csak számadatok. 942-ben 10 modius ezüstpénz fejében kötött békét a magyar sereg Provence-i Hugó itáliai királlyal, 947-ben 10 modius ezüstpénzt fizettek Taksonynak, hogy Dél-Itália felé folytassa a hadjáratot, végül 948-ban Pávia felgyújtása után a megmaradt kétszáz túlélő 8 modius ezüsttel váltotta meg magát.⁶⁶⁸ A modius alapvetően térfogat mérték, amelyet különbözőképpen átszámítanak súlymértékre: Györffy szerint 18 kg vagy 37,5 kg jöhet szóba; Kellner 1 modiuszt kb. 350 kg ezüstnek gondolt, míg Hahn 104,5 kg-ra becsülte. Kovács László számba vette a lehetséges magyarázatokat.⁶⁶⁹ A forrásban szereplő adatok alapján 28 modius egyértelmű, ugyanakkor 905-től 947-ig lehet számolni a magyaroknak fizetett évpénzzel. Ebből egy ötvenkénti és évi fizetéssel számolva a következő táblázatot állította össze Kovács László:

⁶⁶⁶ Maenchen-Helfen 1973, 180–182.

⁶⁶⁷ Pohl 1998, 181.

⁶⁶⁸ Kovács 2011, 12–14, 110, 123, 124.

⁶⁶⁹ Kovács 2011, 14–21.

		Györffy I.	Györffy II.	Kellner	Hahn
942, 947, 948	28 modius	504 kg	1 050 kg	9 800 kg	2 926 kg
905–947 5 évenként=9x	90 modius	1 620 kg	3 375 kg	31 500 kg	9 405 kg
905–947 évenként=43x	430 modius	7 740 kg	16 125 kg	150 500 kg	44 935 kg

Kovács 2011, 211.

Akármelyik becslésből indulunk ki, hatalmas mennyiségű ezüstről van szó. Nincs számadatunk a német és francia terület elleni hadjáratok zsákmányáról, ugyanakkor ismert, hogy a szász Madarász Henriket, amikor német királlyá választották (919–936), a magyarok megtámadták, 924-ben kilencéves békeszerződést kötött évpénz fejében, de sajnos ennek mértéke nem ismert.⁶⁷⁰ A honfoglalás előtt Bölcs Leó, bizánci császár bérelte fel a magyarokat Simeon ellen, feltehetően nem kis összegért, a magyarok a bulgár foglyok kiváltásakor további pénzeket kaptak. A 934–958 között a bizánci udvar évpénzt fizetett a magyaroknak a béke fejében, amelynek mértékéről nincs írott adat.⁶⁷¹ Van olyan feltételezés, hogy ennek mértéke az avarok által kapottéhoz lenne hasonlítható.⁶⁷² Ezek a felsorolt számadatok csak tájékoztató jellegűek, és csupán azt jelzik, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló nomádok a szomszédos letelepült államokból rendkívül jelentős mennyiségű zsákmányt szereztek, és az arany- és ezüsfolyamot a régészeti anyag is bizonyítja.

Walter Pohl hívta fel a figyelmet arra, hogy a nomád világban a hatalom centralizációja és decentralizációja viszonylag gyorsan megy végbe, valamint hatalmas területekre terjedhet ki. A hunok 375-ös feltűnésük és a Hun Birodalom szétesése, azaz Attila 453-as halála között 79 év telt el. Az avarok 568-ban foglalták el a Kárpát-medencét. A Konstantinápoly 626-os sikertelen ostromát követő válság 68 év múltán következett be. A magyarok 895-ös honfoglalásától Lechfeldig (955) 60 év, a 970-ben a Balkánon való kalandozások lezárásáig pedig 75 év telt el. Egy olyan hatalmi rendszer, amelyen a nomádoknál létezett állandó expanzióra épült, amit azonban két generáción túl már nem lehetett fenntartani.⁶⁷³ Pohl a

⁶⁷⁰ Kovács 2011, 24–27.

⁶⁷¹ Kovács 2011, 62–66.

⁶⁷² Kristó, Makk 2001, 147: ők abból indulnak ki, hogy a Kárpát-medencében 568 és 626 között 100–120 bizánci érme került elő, míg a kalandozások korából 200 darabról van tudomásunk.

⁶⁷³ http://wwwg.uni-klu.ac.at/eo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 148.

párhuzamosságok mellett a nomád rendszer felbomlásának különbségeire is utal. A Hun Birodalom a steppei hagyományon felépült politikai rendszer, amelyre a római adminisztráció nem gyakorolt komoly hatást. A római aranyjövedelemre és zsákmányra épített rendszer haszonélvezője a hun elit volt, amely osztozott a hatalmon a hun életmódot követő germán nyelvű népek arisztokráciájával és a római tanácsadókkal, illetve görög kereskedőkkel. Részben Attila sikertelen nyugati politikája következtében, majd halála után a hatalomért versengő csoportok küzdelmében a birodalom megrendült és összeomlott. Az avarok a 626-os konstantinápolyi ostrom utáni válságot leküzdötték, és a felhalmozott kincsek, illetve a szláv nyelvű földművesekkel való együttműködés új alapokat biztosított a politikai keret megőrzésére. A szlávok életmódja kiegészítette az avarokét, ráadásul nem volt szükségük a római államra, mint a hun elitnek, hogy presztízsjavakat szerezzenek be. A szláv földművesközösségek beillesztése a nomád politikai keretbe adta az avar hatalom tartósságát, amelyet csak a 8. század végén külső erők zúztak szét. Nagy Károly támadásai és Krum bulgár kán csapásai alatt omlott össze az Avar Birodalom, amelyet már az avar vezetők keresztény hitre térése sem tudott megakadályozni. A dunai bulgárok 680-as honfoglalását követően a bulgár nomád elem biztosította a politikai keretet, amibe beillesztették a helyi szláv lakosságot, majd a nomád török nyelvű elit megtartva népnevét, amelyet egyben a politikai elnevezésként is használtak, pár generáció alatt beolvadt nyelvileg a szláv többségbe. Az avarok esetében az avar név a kaganátus bukásával együtt szűnik meg, ami azt jelenti, hogy inkább politikai terminus volt már a 8. század folyamán, és nem etnonyma. A hunokkal szemben az avar és bulgár politikai keret tartósságát a szláv elem biztosította.⁶⁷⁴

A szláv nyelvű népek korai történetének kutatásában fordulatot hozott Florin Curta 2001-es könyve, amely címével, azaz „a szlávok megalkotása” (The making of the Slavs) is jelzi, hogy szembeszáll a modern nacionalista szláv történetírás és annak szovjet variánsa által kidolgozott szemlélettel. A nyelvészet és régészet alapján kidolgozott modell abból indult ki, hogy a Pripjaty mocsaraiban lehetett a szláv őshaza, ahonnan kirajzottak és előzőlötték Kelet-Európát a szlávok. Jordanes *Getica* művére alapozva azonosították a *venethi*, az *antes* és a *sclaveni* népeket, és mivel a *venethi* nevű nép korábbi forrásokban is előfordult, egyeztettek a szláv őstörténetet ezekkel a korai adatokkal. Curta meggyőzően mutatta be, hogy Jordanes két térkép adataiból és korábbi forrásokból vett ismeretekből alkotta meg teóriáját, amire nagyívű őstörténeti elképzeléseket építeni reménytelen vállalkozás. Hitelesen Justinianosz korából (527–565) vannak biztos adataink a venétekről és szlávokról. A szlávok

⁶⁷⁴ Pohl 1997, 65–78; http://wwwg.uni-klu.ac.at/eeo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 148.

nem vándoroltak el a Pripjaty mocsaraiból a mostoha életkörülmények miatt, hanem csak kis távolságokon belül történtek mozgások, mivel vándorló földművelést folytattak. Szláv nyelvű népességgel a 6. század első felében már számolhatunk az Al-Dunától északra. Justinianosz az Al-Duna védelmére az 530-as évektől kezdődően hatalmas hármass védelmi vonalat épített ki mintegy húsz év alatt, másrészt az antákkal szerződést kötött (*foedus*) 545-ben, hogy biztosítsa birodalmát egy északi támadással szemben. Ezen intézkedések eredményeképpen Justinianosz uralmának utolsó tizenöt évében a Dunát nem érte szláv támadás. A kiépülő bizánci védelmi vonal és a *foedus*-rendszer volt az a külső körülmény, amely az Al-Dunánál élő szláv nyelvű csoportokat nagyobb politikai keretbe kényszerítette, ugyanakkor a bizánci szerzők műveiben a szláv jelző nem etnikumot jelölt, hanem egy olyan barbár népességet, amely életmódját tekintve nem nomád, mint a hun vagy az avar, és nincs szövetségi viszonyban Bizánccal. Jóllehet az Avar Birodalom fennhatósága alá tartozó és attól északra fekvő területeken a *lingua franca* a szláv volt, a bizánci szerzők nyelvhasználatában a szláv elnevezés nyelvi vagy etnikai egységre való utalást nem tartalmazott. Curta a Dunától délre történő tömeges szláv behatolást Hérakleiosz császár uralmának (610–641) kezdetére tette, amikor a bizánciak a perzsa, majd az arab háború miatt anyagi és katonai erőforrásaikat kénytelenek voltak átcsoportosítani keletre, így az Al-Duna védtelen maradt, amit a szlávok kihasználtak.⁶⁷⁵

Pohl arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyugati történetírásban a szláv nyelvű népek térnyerése a germán népvándorláshoz képest még mindig nem kap elég figyelmet, jóllehet az előbbi hatása Európa etnikai viszonyainak alakulásában jóval nagyobb hatást gyakorolt. A 4–6. századi germán népvándorlás során germán nyelvű népek hatoltak be a Római Birodalom területére, ahol hatalomváltás következett be, és jelentős politikai átalakulás ment végbe, ugyanakkor etnikai-nyelvi értelemben a „germanizáció” (*Germanisierung*) csak Bajorországban és Alamannia területét érintette a Dunánál és Rajnánál, a többi esetben néhány népnév vagy helységnév őrzi a betelepült germán nyelvű népek emlékét (Franciaország, Anglia, Burgundia vagy Lombardia). Ezzel szemben a szláv nyelvű csoportok nem hoztak létre birodalmat, és nem törekedtek a római államapparátus feletti ellenőrzés megszerzésére, mégis óriási területek népességi viszonyait változtatták meg. A szláv kérdésben a nyugati történetírás a germán népvándorlásra kidolgozott modellt alkalmazta, csupán a kronológiai keretek voltak mások, ugyanakkor Kelet-Európa modernizációs deficitjét történeti kontextusba helyezve már a középkor elejére kivetítették. A modern

⁶⁷⁵ Curta 2011.

nacionalista szláv történetírás a nyelvi, régészeti és forrásokat úgy értelmezi, hogy az minél korábbi időkre vigye vissza a történetüket. Az azonban biztosnak tűnik, hogy a 6. században már laktak szláv nyelvű csoportok a Kárpátok mindkét oldalán és az Al-Dunától északra. A bizánci szerzők az Al-Dunától északra lévő szlávokról rendelkeztek megbízható információkkal. Bizánc közelsége serkentette nagyobb politikai-etnikai egységek kialakulását, azonban ebben sem a bizánciak, sem az avarok nem voltak érdekeltek, sőt mindent elkövettek ennek megakadályozására. A bizánciak nem törekedtek a szlávok elitcsoportjaival megegyezni, mint ahogy azt tették a gótok vagy más germánok esetében. Csak a 7. században történt meg a Balkánon, hogy nagyobb szláv etnikai-politikai egységek jelentek meg saját fejedelemmel. A bizánci politika a Balkán elszlávosodását nem volt képes feltartóztatni a 7. században. A másik oldalon a szlávoknak nem fűződött érdeke a római infrastruktúra fenntartásához, szemben a Nyugatrómai Birodalmat megdöntő barbárokkal, ahol egyfajta integráció következett be. Ebből arra is lehet következtetni, hogy a szláv társadalomban nem volt olyan erős a rétegződés, mint a Rómát megdöntő barbárokéban. Feltehetően az idegenek befogadása a szláv nyelvű közösségekben viszonylag könnyen ment, ugyanis a szlávok által lakott területen a korábbi lakosság gyorsan asszimilálódott. A római provinciák területére beköltözött szlávok, mivel nem volt földesúri rétegük, akiknek adót fizettek volna, vonzó alternatívát jelentettek a bizánci alsó néprétegeknek, így a római hagyomány ezeken a területeken megszűnt. Az elszlávosodás folyamatáról nem rendelkezünk adatokkal. A korai szláv nyelvű csoportok etnikai viszonyainak alakulása sem egyértelmű. Curta nyomán Pohl megállapítja, hogy a 6. században az idegenek által használt népnév, a *mitudat*, valamint a nyelvi, a kulturális és az életmód által meghatározott közösségek nem esnek egybe. Bizánc szerepe a szlávok nagyobb politikai egységbe való szerveződésében vitathatalan, ugyanakkor a szláv nyelvű csoportok vándorlásában az avarok expanziójának is komoly szerep jutott. Az avar hatalom nyugaton kiterjedt a mai Szlovénia és Ausztria keleti tartományain át Csehországig, a középső Elba vidékéig, amely terület elszlávosodása nyilvánvaló. A 7–8. században hatalmas szlávok által lakott terület alakult ki, amely nyelvi és kulturális szempontból meglepően hasonló volt mindenütt.

http://wwwg.uni-klu.ac.at/eoo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 154.

Az Avar Birodalom biztosította a szláv nyelvű közösségek számára az összekapcsolódás lehetőségét és politikai-társadalmi rendszerükre is hatott. Az avar hatalom kiterjedése és a szláv közösségek mozgása, valamint életmódjának terjedése egymást kiegészítő folyamat. Az avar uralom és a szláv népesség egy lehetséges alternatíva volt a tartósabb birodalom fenntartására, amit a dunai bulgár példa igazol, bár ott a nomád bulgár réteget asszimilálta

szláv többség. Az avar hatalom bukása után a birodalom periferiáján szláv közösségek maradtak. Szláv nyelvű népek határozott politikai strukturáira csak a 8. századtól vannak megbízható adataink. A Karantán Fejedelemség a 8. században, a morvák a 9. században frank hatásra, majd a csehek és lengyelek a német-római befolyás következtében formálódtak ki.⁶⁷⁶ Ez a szláv kitérő azért fontos, mert a magyar történetírásban a Kárpát-medencei szlávok szerepét a magyarság 10–11. századi történetében vagy alábecsülték, vagy túlértékelték, amelyben a modern kori politikai-eszmei ármalatok hatásai érhetők tetten.

A Kárpát-medencét elfoglaló nomádok közül a magyarok tudták a keresztény Európába beilleszkedve politikai és etnikai keretüket fenntartani. Miután bezárult a nomád hatalmi státusz fenntartásához szükséges kalandozások kora nyugaton 955-ben, keleten pedig 970-ben, amely a presztízsjavakat és a megélhetést a szomszédos országokból biztosította, a magyar vezető réteg kénytelen volt a földbirtokokból biztosítani a megélhetését, amit már csak letelepedett földművelő lakossággal és nyugati mintákra szervezett intézményrendszerrel lehetett fenntartani, amiben a kereszténységnek meghatározó szerepe volt.

A Kárpát-medencét az 5–10. században különböző nyelvű népek lakták. A hunok többségében germán nyelvű népeket találtak területén és birodalmuk bukása után a germán nyelvű elembe olvadt be a helyben maradt hun népesség. Aztán a gepidák és langobárdok korszaka következett. Ezen a helyzeten változtatott az avar uralom két és fél évszázada (568–800). A langobárdok 568-ban Itáliába költöztek, a gepidák egy része a langobárdokhoz, másik része Bizánchoz csatlakozott, a helyben maradtak nyomaival a 9. századig számolhatunk.⁶⁷⁷ Az avarok nyelvének meghatározása továbbra is komoly nehézségekbe ütközik, mivel nem áll rendelkezésre összefüggő nyelvi anyag, de a forrásokban fennmaradt glosszák alapján török, esetleg mongol nyelvű népességgel számolhatunk.⁶⁷⁸ A Kuvrat vezette birodalomból felbomlása után török nyelvű népesség telepedett be a Kárpát-medencébe, ami erősíthette a török nyelvi elemet. A szláv nyelvű közösségek megjelenése Erdélyben, a Balatontól délre Zalavár központtal Pribina fejedelemségében és északnyugati Morávia területén jól adatolható. Az Alföldön élő avar lakosság nyelvéről csak feltételezéseink vannak, elszlávosodásuk mértékét nem ismerjük. A hun korszakban a germán elem túlsúlya biztosított volt, ugyanígy a Balkánon is a nagyszámú szláv nyelvű népesség Asparuch bulgárjait nyelvileg asszimilálta.

⁶⁷⁶ http://wwwg.uni-klu.ac.at/eoo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 150–159.

⁶⁷⁷ Bóna, Cseh, Nagy, Tomka, Tóth 1993, 57–58, 110–112.

⁶⁷⁸ Ligeti 1986a, 141–149.

A honfoglaló magyarság kialakulásában résztvevő finnugor, török, alán, szláv nyelvű elemek közül a politikailag domináns nomád vezetőréteg a külső szemlélő számára nomád, azaz török népnek tűnt, ugyanakkor a nyelvileg meghatározó elem a (finnugor eredetű) magyar nyelv volt. Ezt a nyelvet beszélhette a köznép többsége, amely félig letelepült életmódot folytatott már a honfoglalás előtt. A Kárpát-medencében nem volt egységes politikai keret és a lakosság különböző nyelveket használt. Ezek a viszonyok tették lehetővé, hogy a honfoglaló magyarok meghatározó finnugor nyelve fennmaradjon, amit nagyban támogatott, hogy politikailag a magyaroknak volt domináns szerepük, és így az etnikai tudat folyamatosága is biztosítva volt a keresztény Magyar Királyság keretei között.

Van még egy közös vonás mindhárom Kárpát-medencében berendezkedett nomád hatalom történetében. Ez pedig az, hogy a hunok és az avarok bukása a Nyugatrómai, illetve Frank Birodalommal hozható összefüggésbe, míg a magyarok életmódváltása és a kereszténység felvétele a Német-római Birodalommal köthető össze. A Hun Birodalom csúcspontjának Bleda uralkodása (434–445) tekinthető. Az ő uralkodása idején a hun sereg az Al-Duna mentén lévő erőrendszert lerombolta 440-ben, amikor keletrómai hadak Sziciliában és Armeniában voltak elfoglalva. Két békeszerződést is kötött a keletrómaiakkal. Az első, 435-ben kötött margusi békeszerződés értelmében az évpénz 700 font arany volt, a keletrómaiak nem szövethetnek a hunok ellenségeivel, a római foglyokért 8 solidust tartoztak fizetni, és nyilvános piacokat kellett nyitniuk a hunok számára. 443-ban Anatolius első békeszerződése még kedvezőbb volt a hunoknak: 2100 font arany évi tributumot fizettek a rómaiak, a római hadifoglyok kiváltásának az ára 12 solidus volt, és a rómaiak kötelesek voltak kiadni a hun szökevényeket. A Hun Birodalom elérte legnagyobb területi kiterjedését, hatalmi szféráját nyugaton kitolta az Alpokig, a Rajnáig és a Visztuláig, a Nyugatrómai Birodalommal baráti kapcsolatot ápolt elsősorban Aetius révén, aki a hunok segítségével védte meg Galliát, de ennek egyik következményeként átengedte a nomádoknak a Dunántúlt. Az elért sikereket békeszerződés garantálta.⁶⁷⁹ 445-ben Bleda meggyilkolását követően Attila uralkodása nem volt sikeres. A keletrómai béke ratifikálása előtt 450-ben meghalt Theodosius, helyére Marcianus lépett, aki a hunokkal kötött békét érvénytelennek tekintette, és nem volt hajlandó folyósítani az évpénzt. Attila közben már a nyugati rész elleni hadjárat előkészítésével volt elfoglalva. Azonban a 451-es Gallia elleni hadjárata és a mauricumi csata végül is sikertelen volt, a csatában mindkét fél jelentős veszteségeket szenvedett, majd Attila visszavonult. A 452-es itáliai hadjáratban sikerült zsákmányra és a békekötés fejében

⁶⁷⁹ Bóna 1993, 52–57.

nemesfémre szert tenni, de közben a seregben járvány pusztított, ráadásul Marcianus serege is támadásba lendült az Al-Dunánál.⁶⁸⁰ Attila 453-as halálakor a hun udvar nem tudta biztosítani az uralma fenntartásához szükséges presztízsjavakat, amelyet a Római Birodalom két részétől préselt ki, így a bukás elkerülhetetlen volt.

Az Avar Birodalom bukása kapcsán a magyar szakirodalomban élénk vita alakult ki, ugyanis legutóbb Bóna István meggyőzően érvelt amellett, hogy a nyugati források által ábrázolt Nagy Károly dicsőséges hadjárata, melynek során az Avar Birodalmat meghódította, valójában egy kiszínezett és tendenciózus elbeszélés. Már a háború kitörésének indoklása is sántít, hiszen nem az avarok törték meg a békét, hanem Nagy Károly támadott hódító céllal. Nagy Károly 791-es őszi hadjárata akkor indult, mikor az isztriai frank seregek befejezték elterelő támadásukat. A Regensburgból induló hadak a Duna mentén haladva Tulln és Zeiselmaur között ütköztek meg az avar lovassággal és megfutamították őket, majd egészen Gönyüig juthattak el. Az avarok a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, aminek következtében a frank lovasság lovainak kilenc-tizede elpusztult, és számos frank előkelő haláláról is van adatunk. Ez a frank hadjárat valójában nem érte el a célját. 795-ben az Avar Birodalomban a kagán és a jugurus között harc robbant ki, amelynek során mindketten meghaltak. A tudun, a nyugati rész vezetője ebben az évben Aachenbe ment, ahol meghódolt Nagy Károlynak, és felvette a kereszténységet. Közben Erik friauli dux frank és langobard sereg élén feltehetően a Száva menti szlávok segítségével benyomult a Kárpát-medencébe, rajtaütött a kagáni székhelyen, majd kirabolta. 796-ban Nagy Károly fiát, Pippint küldte az avarok ellen. Az újonnan választott kagán a Dunánál fogadta Pippint és behódolt neki, majd Pippint a székhelyére hívta, ahol gazdagon megajándékozta. A tudun 797-ben az Adria környéki szlávok lázadását támogatta, és az erőszakos keresztény térítés ellen is fellépett, ami 799-ben nyílt lázadáshoz vezetett, így a tudun vesztőhelyen fejezte be életét. A Dunától keletre lévő avarság vonatkozásában Krum 803-as hadjárata volt meghatározó. Miután a bulgár uralkodó az avar haderőre megsemmisítő vereséget mért 804-ben, ennek a területnek az ura, a kagán és az előkelők a Dunántúlra menekültek, és behódoltak a frankoknak.⁶⁸¹

A magyarok nyugat felé a 955-ös, a Balkán felé a 970-es vereség hatására voltak kénytelenek feladni a nomád hagyományra épülő politikát. Géza fejedelem nyugati nyitását magyarálták már földrajzi tényezőkkel, azaz hogy szállásterülete közelebb feküdt a Német-római Birodalomhoz, de azzal is, hogy nem akart második lenni az erdélyi gyula után, aki

⁶⁸⁰ Bóna 1993, 52–92.

⁶⁸¹ Bóna 1994, 67–75; Szőke 1994, 82–83; Olajos 1996, 91–97; Szádeczky-Kardoss 1998, 272–308.

Bizáncban már megkeresztelkedett, és végül érveltek a bizánci hódítás veszélyével is.⁶⁸² Újabban a Kazár Birodalom 965-ös bukásának politikai következményeit is számba vették Géza politikájának alakításakor.⁶⁸³

A továbbiakban Európa kialakulásának szemszögéből vizsgáljuk meg a nomádok szerepét. A Kárpát-medencébe települt nomád népek a középkori latin és bizánci görög források szerzőire komoly hatást gyakoroltak. Ők voltak a keresztény írók szemében Góg és Magóg népe, akik a végítélet előfutárai. Azok a szerzők, akik kapcsolatba kerültek a nomádokkal, általában a Hérodotoszra visszavezethető toposzokkal dolgoztak, azaz nincs állandó lakhelyük, állandóan vándorolnak, lovasíjászok és állattenyésztésből élnek. Ehhez járult még, hogy állandóan rabolnak és gyilkolnak. Persze ezzel párhuzamosan szűk körben igazolható egy másik szemléletet, a romlatlan barbár képe, amely az elpuhult, kényelmesen élő városi élet alternatívájaként jelenik meg. A nomádokkal kapcsolatos előítéletek csak az utóbbi évtizedekben kezdtek oldódni a történettudományban. Thompson 1948-ban a hunokról írt könyvében martalócoknak és rablóknak tartotta őket.⁶⁸⁴ Az újabb kutatások már ezt a sematikus ábrázolást elhagyták, és a germán népvándorlás elindításában játszott szerepükről, bizonyos mértékig a germán nyelvű népek új politikai keretbe szerveződésének jelentőségéről (germán-nomád szintézisről), a Nyugatrómai Birodalom életének meghosszabbításáról vagy bukását elősegítő hatásukról szólnak a viták. A Kárpát-medencében a római uralom felszámolása, a medence egy politikai keretbe szervezése, az Al-Duna menti limes elpusztítása mind a hun uralom következménye.⁶⁸⁵

Az avarok ugyan a langobardok hívására érkeztek a Kárpát-medencébe 568-ban, az utóbbiak azonban még abban az évben Észak-Itáliába költöztek lezárva ezzel a germán népvándorlást. Az avarok 230 évre megteremtették a politikai egységet a Kárpát-medencében. A hunok által már meggyengített, de időközben újra helyreállított az al-Duna mentén húzódó limest 582 és 586 között az avarok nagyrészt elpusztították, ami egyik feltétele volt annak, hogy a szláv nyelvű csoportok behatolhassanak a Balkánra. Arról, hogy az avarok milyen szerepet tölthettek be a szlávoknak a Balkán nyugati felében, valamint a Kárpátoktól északra és nyugatra történő térnyerésében, már esett szó. Jóllehet a Nagy Károly vezette hadjárat az avarok ellen sikertelen volt, de végül a frankoknak sikerült az avarokat meghódoltatni és a római uralom alatt álló Pannoniát, Oriens néven a Karoling Birodalom részévé tenni.

⁶⁸² Makk 1996, 29–42; Bóna 2000, 66–81; Tóth 2010, 230–231.

⁶⁸³ Dobrovits 2011a, 102–103.

⁶⁸⁴ Thompson 2003, 173.

⁶⁸⁵ Altheim 1951, 14; Bóna 1984, 276.

A honfoglaló magyarság visszaállította a Kárpát-medence politikai egységét. A 10. században a muszlim és viking hadjáratokkal párhuzamosan zajlottak a magyar portyázó hadjáratok, amelyek időszakát a magyar történetírás eufemisztikusan „kalandozások kora” néven tartja számon. Ezek a „kalandozó” hadjáratok nagyban hozzájárultak a Német-római Császárság 962-es megalapításához. 955 és 970 után ez a magyar politika megbukott, így a 970-es évektől a nyugathoz való közeledés tapasztalható, amely 1000-ben a kereszténység Rómából történő felvételéhez vezetett. A 10. századi nyugati történetírás a magyarokat azonosította a korábban itt élt nomád avarokkal és hunokkal, portyáikat pedig a szaracén (muszlim) és viking inváziókhoz hasonlóan értékelték. Kellner hívta fel a figyelmet arra, hogy érdekes módon a magyarok nagyon kedvezőtlen képe csupán a kereszténység felvétele után alakult ki a nyugati irodalomban, hogy az újonnan keresztény hitre tért nép pogány múltját még inkább kárhoznatni lehessen.⁶⁸⁶ A 11–12. századi magyarországi latin írásbeliségben is a pogány múlt élesen állt szemben az új keresztény királysággal, azt sötét színekkel ábrázolták. Ezen a téren csak a 13. század hozott változást, amikor ez a szembeállítás elvesztette jelentőségét, és ekkor már lehetett meríteni a korábbi hagyományokból, amit csak erősítettek a korabeli Európában elterjedt nézetek és origo-modellek. Így született meg Kézai hun-magyar teóriája, ami a magyar nemesség közkincsévé válva a 19. század végéig a magyar nemzeti tudat alaptétele volt.⁶⁸⁷

A középkori keresztény Európa kialakulása hosszú és bonyolult folyamat. Ennek kezdetét a germán népvándorlás, valamint a Nyugatrómai Birodalom bukása után – a római hagyományokból és a germán törzsi királyságok integrálódó elemeiből – kialakult új modell jelzi, amely a Frank Birodalomban öltött rövid ideig birodalmi méreteket. Szűcs Jenő plasztikusan fejtette ki, hogy a második fázisban a germán népvándorláshoz hasonló népvándorlási hullám érte el Európát a 7–10. században. Ebbe beletartozott az arabok hódítása, amely az addig egységes Mediterrán térséget két részre hasította a 8. század első felében, a szláv népvándorlás a Balkánra, valamint nyugaton az Elba vonaláig, a nomád népek vándorlásai, a dunai bulgárok és magyarok térfoglalása, és végül a viking hódítások és hadjáratok. Európa két hatalmi centruma, a Frank Birodalom és utódállamai, valamint Bizánc azonban nemcsak sikeresen hárította el és vészelte át ezeket a viharokat, hanem a kereszténység terjesztésével Skandinávia és a Kárpát-medence közti régiót is magához kapcsolta. Így a csehek és lengyelek, valamint a nomád hagyományokkal rendelkező

⁶⁸⁶ Kellner 1997.

⁶⁸⁷ Szűcs 1984, 413–555.

magyarok nyugatról vették fel a kereszténységet, míg Bizánc a dunai bulgárok és a kijevi Rusz területén terjesztette a keresztény hitet. Ezáltal a Balkán és Kelet-Európa erdőzónája is a keresztény középkori Európa része lett.⁶⁸⁸

Walter Schlesinger Európa kialakulási folyamatának leírására új tipológiát dolgozott ki. E szerint a folyamat első fázisát a római Germania jelenti, ezt a Római Birodalom területére beköltözött germán nyelvű törzsek és a helyi lakosság alkották. Az őslakosok asszimilálták a betelepülőket. Ez történt Itáliában, Hispániában és frank Galliában, ahol ma is újlatin nyelveken beszélnek. A germán Germania a Rajna, Duna és Elba közötti Austrasiával azonos, ahol a germán nyelvű törzsek laktak. A Karolingok korában a frank Galliából történt meg az említett terület leigázása, és ezzel párhuzamosan kiépült a kereszténységet és a római hagyományokat is magába építő intézményrendszer. Végül a szláv Germania az Elbától keletre lévő területeket jelenti. A Német-római Birodalom közvetítette a római hagyományt erre a vidékre a 10–11. században.⁶⁸⁹ Karol Modzelewski lengyel középkorász nem tartja elfogadhatónak, hogy Schlesinger etnikai terminusokat használt fel történeti folyamatok közötti különbségek érzékeltetésére, illetve úgy véli, a Germania-fogalom szerepe nem világos, és így központi szerepe is vitatható. Azzal egyetért, hogy a Római Birodalom a maga mezőgazdasági rendszerével, a római társadalmi és politikai intézmények a középkori Európa kialakulásának kiindulópontja, amely aztán különböző formákban fokozatosan kiterjedt északra és keletre. Ennek a folyamatnak a közvetítői a Frank, majd a Német-római Birodalmak voltak. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az erdőzóna germán nyelvű népeinek társadalmi és politikai szerkezete nem különbözött az erdőövezetben lakó szláv nyelvű csoportokétól. A döntő különbség az volt, hogy Skandináviába és a szláv régióba, illetve a magyarok lakta területekre a római hagyományok csak másodlagosan, frank-német birodalmi közvetítés révén jutottak el.⁶⁹⁰

Reinhardt Wenskus egy sokkal árnyaltabb területi csoportosítást javasolt: 1. A Mediterráneum a városokkal és a klasszikus kultúrával; 2. A pontuszi steppe nomádjai; 3. Európa északkeleti erdőzónájának *Barbaricum*; 4. Az Alpoktól északra elterülő *Barbaricum*. Megállapította, hogy a kelták, a germán, a balti és a szláv nyelvű népek hasonló társadalmi és politikai berendezkedéssel rendelkeztek.⁶⁹¹ Wenskus munkásságát követve az osztrák Herwig Wolfram a gótok történetét dolgozta fel önálló kötetben, majd a germán nyelvű népekről írt

⁶⁸⁸ Szűcs Jenő részletes elemzése: 1997, 19–31.

⁶⁸⁹ Schlesinger 1963, 233–253.

⁶⁹⁰ Modzelewski 2000, 5–24.

⁶⁹¹ Wenskus 1974, 19–20.

könyvet.⁶⁹² Különbséget tett a germán és a szláv nyelvű népek között e népek római hagyománnyal való kapcsolata miatt, és a nomádok jelentőségére is rámutatott. Tanítványa, Walter Pohl kiváló monográfiát írt az Avar Birodalom történetéről, s foglalkozott a hun, az avar, a dunai bolgár és a magyar történet kérdéseivel is. Véleménye szerint az avar és a dunai bolgár birodalmak stabilitását a szláv nyelvű csoportok társadalmi politikai rendszere biztosította.⁶⁹³

Már ezek a munkák is azt mutatják, hogy a középkori Európa történetét érdemes az eurázsiai steppe történetének figyelembe vételével együtt vizsgálni. A középkori Európa története a Mediterráneum és az erdőzóna kultúrájának szintézise. A középkori Európa kialakulásának korszakait nemcsak a római világtól való távolsági különbség határozta meg, hanem tekintetbe kell venni, hogy a római világot az erdőzónától a Kárpát-medence és a délorosz steppe választotta el, ami azzal járt, hogy az erdővidéken létrejövő nagyobb politikai-társadalmi képződmények nemcsak Rómával való találkozás nyomán alakultak ki, hanem a nomádok is hatással voltak rájuk. Ennek az alternatívának jelentősége fokozatosan csökkent, miután a Nyugat-Európában kikristályosodott Mediterrán-erdővidék modell fokozatosan kelet felé hatolva az erdőzónában a Kárpát-medencét bekebelezte a 10. század végére. Ez fordulópontot jelentett a Kárpát-medence történetében, mert ettől kezdve az már többé nem a nomád népek központi területe, hanem tartósan Európa része lett, ahova ugyan besenyő és kun nomád töredékek még beköltöztek, de hamarosan asszimilálták, és életmódváltozásra kényszerítették őket. A mongolok magyarországi hadjárata pedig a középkori Európa szempontjából már csak az egykori nomád központ szerepére utaló emlékeztető. A 16. század közepén pedig a bizánci közvetítésű római hagyományt képviselő Moszkva gyűrte maga alá az egész kelet-európai steppeövezetet.

Tehát a középkori Európa kialakulásnak folyamata nem írható le nyelvészeti fogalmakkal, nem szerencsés a germán vagy szláv fogalom használata. Az Alpoktól északra és részben keletre a többségében germán nyelvű erdőlakó csoportok a Római Birodalom tartós közelsége következtében nagyobb politikai egységekbe tömörült. A Nyugatrómai Birodalom belső feszültségei, illetve a hunok kiváltotta népmozgások vezettek Róma bukásához és az új királyságok kialakulásához. A nyugati szintézist a Frank Birodalom képviselte, amely kelet felé terjeszkedett. Eközben az Avar Kaganátus folytatta a steppei hagyományt a Kárpát-medencében. Az erdőlakó szláv nyelvű közösségek szimbiózisba léptek

⁶⁹² Wolfram 1988; Wolfram 1997.

⁶⁹³ Pohl 1988; Pohl 1997, 65–78.

a steppei nomád mintával a Kárpátok közelében, az Al-Dunánál pedig Bizánccal léptek kapcsolatba. A Balkánra települő szlávok többsége bizánci befolyás alá került, míg az egykori Nyugatrómai Birodalom területén, illetve a Kárpátoktól északra lévők a keletre terjeszkedő frank struktúra vonzáskörzetébe kerültek. Ilyen értelemben különbözik a szláv és germán modell, nem pedig valamilyen etnikai–nyelvi vonatkozásban. A magyar történet egyediségét az adja, hogy a magyaroknak megvolt a nomád mintájuk, ennek ellenére a közép-európai erdőlakó közösségekből kialakuló csehekkel és lengyelekkel együtt a német-római modellt követte.

A keresztény Nyugat és 10. századi világ

Amikor István királyt 1000 karácsonyán királlyá koronázták, ez szimbolikusan azt jelentette, hogy elkötelezte magát és királyságát a keresztény Nyugat felé. Ezt a modern történetírás és az általa befolyásolt közvélemény a modernkori tapasztalatokon alapuló modernitás deficitre asszociálva úgy érzékelteti, hogy a magyarság már a 10. századtól Európa része, illetve csatlakozott a fejlett Európához, retrospektív kiterjesztve a modernkori Nyugat-Európát keleti irányba. Ugyanakkor ha kézbe vesszük a francia középkorkutatás egyik kimagasló alakjának, George Dubynek „A katedrálisok kora” című kötetét, ott a következőt olvashatjuk: „Elvértve egy-egy ember – nyugat felé, észak felé, kelet felé húzódó, hatalmas mindent elborító pusztaságok – ugar, ingoványok, csavargó kedvű folyók, cserjés síkságok, pagonyok, legelők, megcsonkított erdőségek és bozóttüzek a szénégetők nyomában – helyel-közzel egy-egy irtás, ezúttal már meghódított, de csak félig-meddig megzabolázott föld; sovány, nevetséges barázdák, melyeket csenevész ökrök vontak faekék hasítottak a makrancos földbe; nagy, még üres foltok e tápláló térségben, azok a táblák, amelyeket parlagon hagytak egy évre, két évre, három évre, olykor tíz évre is, hogy a pihenésben természetes módon nyerjék vissza hajdani termékenységüket – kőből, sárból vagy vesszőből összerótt, egy bokorba bújó, tüskés gallyakból font sövényvel és kertekkel övezett kunyhók – védelmet nyújtó palánkok gyűrűjében imitt-amott egy-egy főember lakóháza, fapajta, csűrök, szín a rabszolgáknak, és kissé távolabb a tűzhely és a konyhák – nagy ritkán egy-egy település, nem több mint egy római város maradványa, melynek kifehéřült csontvázát befonta a természet vegetációja, a romba dőlt házakat ekék szántják körbe, hevenyészetten kifoltozott városfalak, a császárság korában emelt, templommá vagy erődítménnyé átalakított kőépületek; néhány tucat kunyhó a közelükben, szőlőművesek, takácsok, kovácsok élnek bennük, azok a házi

kézművesek, akik hűbéruruk, a püspök és a helyőrség ékességeit és fegyvereit készítik, végül két-három zsidó család, amelyek zálog ellenében kölcsönöznek némi pénzt – kitaposott ösvények, robotjukat végző teherhordók hosszú sora, bárkaraj valamennyi folyón: így fest Nyugat az ezredik esztendőben. Paraszti, Bizánccal és Córdobaival összehasonlítva nagyon szegénynek és nagyon kifosztottnak tűnő világ. Éhség ostromolta világ.”⁶⁹⁴

Az új Cambridge Medieval History 3. kötetében a 10. századi uralkodókról és kormányzatról írott tanulmányában Janet Nelson arra hívta fel a figyelmet, hogy a királyságon belül az uralkodó feladata az igazság és béke fenntartása volt, amelyet azonban a gazdaság fejletlensége miatt általában a király nem tudott fizetett, szakszerű tisztségviselők segítségével biztosítani, így saját emberei és szolgálói, valamint egyházi emberek látták el ezeket a feladatokat. Az igazságszolgáltatás fenntartása is decentralizálódott, és nagyobb részben a helyi földbirtokos feladatkörébe tartozott. A király és előkelői együttesen tudtak sereget állítani, általában a király néhány száz fő kiállítására volt képes. Ottó 955-ös a magyarokat legyőző néhány ezres hadserege különleges esetnek számított. A politika alakításának legfontosabb fórumai a gyűlések voltak, amelyek általában valamilyen kultikus központhoz kötődtek. Ilyen volt 973-ban Quendlinburg is. Ezeken a személyes kapcsolatoknak elsőrendű jelentősége volt, ami egyébként is jellemzi a korszakot: az uralkodó és előkelői együttesen alakítják a politikát. Ezzel szemben Konstantinápoly és Kordova egészen más képet mutatott. 950-ben Cremonai Liudprand arról írt elképedve, hogy a bizánci császár tisztségviselői éves fizetést kapnak aranypénzben rangjuknak megfelelően,⁶⁹⁵ amit csak egy fejlett adminisztrációval és gazdasággal rendelkező birodalom engedhetett meg magának, ehhez ugyanis az adókat be kellett szedni, majd azokat újraosztani. Konstantinápolyhoz hasonlóan Kordova a 10. században óriási város. Mindkettő hatalmas birodalom központja volt, amely pontos földrajzi határokkal, vámhelyekkel és határőrséggel rendelkezett. Mindkét birodalom több ezres fizetett zsoldossereget tartott fent. 953-ban III. ‘Abd al-Raḥmān követeket küldött I. Ottóhoz, aki Gorze-i Jánost küldte válaszkövetségbe. János elcsodálkozott részben a nemrég felépített palotakomplexumon és az azt őrző rabszolgákból álló harcosokon, valamint a hatalmas adminisztráción, amely hihetetlen mennyiségű papírmunkát követelt. A kordovai uralkodó Jánossal folytatott beszélgetése során elárulta, hogyan látták Ottó uralmát, amikor János arról áradozott, hogy Ottó király a földkerekség leghatalmasabb uralkodója az emberek számát és területi kiterjedést tekintve. A forrás szerint a kordovai uralkodó előbb mérges lett,

⁶⁹⁴ Duby 1984, 11.

⁶⁹⁵ Liudprand 2005, 481–483.

majd „A kalifa pedig haragja csillapodtával így szólt: ’Érdemtelenül magasztalod a királyod.’ Mire amaz: ’Igaz vagy hamis, próbára teheted.’ A kalifa erre: ’A többit még csakugyan elismerhetném; egy dolog van csupán, amelyből bizonyos, hogy ő (Ottó) nem elég előrelátó.’ ’És mi az?’ ’Hogy a saját országa feletti hatalmát nem egyedül magának tartja meg, hanem bőkezűen engedte a saját embereinek (királyi) hatalmát gyakorolni, úgy, hogy birodalmának részeit közöttük szétosztotta, mintha emiatt ők hűségesebbek és alázatosabbak lennének. Ez teljesen másként van. Mert ez hűtlenséghez és lázadáshoz vezet, ahogy ez mostanában megtörtént a saját nemzetségében, amely nyíltan fellázadt ellene, miután az ő fia hűtlensége miatt átpártolt, egészen odaáig, hogy kívülről behívtak egy idegen népet, a magyarokat területük belsejébe, annak elpusztítása céljából.’”⁶⁹⁶ A kalifa a 953-as német belháborúra utalt, amelyben Ottó fia, a trónörökös Liudolf is résztvett.⁶⁹⁷ Gorze-i Jánost nem fogadta a kalifa, mivel az Ottó által küldött levelekben Mohamed prófétát gyalázó kijelentések voltak. Amikor ez kiderült, a muszlimok azon a véleményen voltak, hogy a bűnös halálbüntetést érdemel, és ha a kalifa az iszlám törvényt nem tartja be, akkor őt is halálbüntetéssel kell sújtani. Jánost teljesen meglepte, hogy a kalifa nem képes a törvény módosítására, átszabására, amely Ottó számára nem jelentett volna problémát. Egy másik döbbenetes és utálatos dolog volt János számára, hogy a „pogány” kalifa szolgálatában állt a zsidó Haszdaj ibn Saprút, valamint a mozarab keresztény Reccemund, akik azonban ebben semmi kivetnivalót nem találtak. Ezzel szemben Jánost a mártíromság önkéntes vállalásától csak azt tartotta vissza, hogy ezzel az ottani keresztények komoly kárát látták volna.⁶⁹⁸

Rentschler Cremonai Liudprandról írt tanulmányában részletesen foglalkozott a bizánci udvarban kétszer is megfordult szerző élményeivel és annak kultúrtörténeti vonatkozásaival.⁶⁹⁹ 956-ban Liudprand és Reccemund, a kordovai kalifa követe Ottó udvarában, Frankfurtban találkoztak. Liutprand az *Antapodosis* című munkát „Recemundusnak a hispániai Liberris püspökének” ajánlotta. Rentschler a két diplomata benyomásait így összegezte: „A császári palota méretei, berendezése és az udvari ceremóniák

⁶⁹⁶ Zimonyi Ákos fordítása. *Vita Iohannis abbatis Gorziensis auctore Iohanne abbate S. Arnulfi*: MGH SS IV, 376–377: *ad hoc ut gentem externam Ungrorum per media quaeque regnorum suorum depopulandam transduxerit. „an the rebels call the Hungarians into the midst of their regna to lay them waste...”* Nelson 1999, 127. A magyarokra vonatkozó rész más értelmezése: Makk 1998, 106.

⁶⁹⁷ Györffy 1984, 687–688.

⁶⁹⁸ Nelson 1999, 95–129.

⁶⁹⁹ Rentschler 2005, 193–308.

azonban egyaránt vidékiesnek hatottak azokra az emberekre, akik megszokták, hogy olyan városokban forgolódjanak, mint Konstantinápoly és Cordoba.”⁷⁰⁰

A 12. század elején szerkesztett orosz krónika, a Régmúlt idők krónikája (Poveszty vremennyh let – PVL)⁷⁰¹ Vlagyimir fejedelem és a kijevi Rusz megkereszteléséről a 987. év alatt részletes beszámolókat közöl. Az egyik szerint Vlagyimir a különböző vallások értékeinek kipuhatolása végett kíséretének néhány tagját elküldte a volgai bulgárokhoz az iszlám megismerésére, illetve Nyugatra, a „németekhez” és a görögökhöz, Konstantinápolyba a kereszténység feltérképezésére. Az elbeszélés nyilván számos fikciót tartalmaz, és már a nagy egyházszakadás után került lejegyzésre, de híven fejezi ki Bizánc és a Nyugat közötti különbséget: „(987. év) Ők pedig visszaérkeztek földjükre. Volodimer (Vlagyimir) fejedelem összehívatta a bojárokat és az előljáróit, és így szólt hozzájuk: ’Nos, megérkeztek az általunk elküldött férfiak, hallgassuk hát meg, mi történt velük’, és így szólt a küldöttekhez: ’Szóljatok a fegyvereseim előtt!’ Ők pedig így kezdték el: ’Jártunk a bolgároknál, megnéztük, hogyan imádkoznak a templomukban, a mecsetben: öv nélkül állnak ott; meghajolván, leülnek, és mint az esztelenek, ide-oda tekintgetnek, és nincs ott vidámság, csak szomorúság és nagy bűz. Nem jó az ő törvényük. És jártunk a németeknél, templomaikban különböző istentiszteletet néztünk meg, de szépséget, semmilyen sem láttunk. És megérkeztünk a görög földre, és bevezettek bennünket oda, ahol az istenüknek szolgálnak, és nem tudtuk, hogy az égben vagy a földön vagyunk-e: mert nincs a földön olyan látvány és olyan szépség, és nem is tudjuk, hogyan meséljük el, csak azt tudjuk, hogy ott az isten jelen van az emberek között, és az ő istentiszteletük jobb az összes többinél. Képtelenek vagyunk feledni azt a szépséget, hiszen ha valaki megízleli az édes ízt, többé nem fogadja el a keserűt; így mi sem maradhatunk tovább pogányságban’. A főurak (bojárok) pedig így szóltak: ’Ha rossz lett volna a görög hit, akkor nem vette volna fel nagyanyád, Olga, márpedig ő mindenkinél bölcsebb volt az emberek között.’ És ezt kérdezte Volodimer: ’Hol vesszük fel a keresztséget?’ Ők pedig így válaszoltak: ’Ahol akarod.’”⁷⁰² A Rusz küldöttei tehát nem véletlenül a görögök hite mellett foglaltak állást, de a leírásból az is nyilvánvaló, hogy érzékelték, Bizánc pompája és reprezentációja nem hasonlítható össze a Nyugatéval, még ha tudjuk azt is, hogy a bizánci udvar és diplomácia erre nagy hangsúlyt helyezett. A Konstantinápolyba érkező idegen követeket ámulatba ejtették a fogadások, lakomák, öltözetek, játékok.⁷⁰³ A muszlimokkal

⁷⁰⁰ Rentschler 2005, 195.

⁷⁰¹ Font 1996, 119–129.

⁷⁰² Ferincz István fordítása. PSRL I, 108.

⁷⁰³ Rentschler 2005, 229–264.

kapcsolatban a leírás a volgai bulgárookra vonatkozik, akik hivatalosan 922-ben vették fel az iszlámot, és az iszlám világ legészakibb perifériáját képezték. Az ottani intézményi és kulturális élet nyilvánvalóan nem hasonlítható össze Bagdaddal vagy Kordovával.

A 10. századi muszlim földrajzi és történeti irodalomban a világ felosztása alapvetően a muszlim és nem-muszlim területek szerint történt, és természetesen a hangsúly mindig az iszlám világon volt, ugyanakkor különböző politikai, vallási, diplomáciai és kereskedelmi okok miatt az iszlám területeken kívüli népek és birodalmak iránt is mutattak érdeklődést. A 10. század egyik muszlim hagyománya, amelyet al-Balhī névével fémjeleznek, a Föld térképéhez, illetve az egyes területek térképeihez fűzött kommentárokból áll. Ennek a hagyománynak a jeles képviselője, a 10. század első felében alkotó al-Ištāhīrī, aki földrajzi munkája bevezetőjében ezt írta: „Ez itt a Föld rajza, lakott és lakatlan részeivel egyetemben. Ez több birodalomra oszlik. A Föld birodalmainak négy pillére vagyon. Ezek közül a legvirágzóbb, javakban leginkább bővelkedő, politikai rend és kulturális intézmények tekintetében a legkiválóbb Īrānšahr birodalma. Ennek főhely Bābil területe. Ez Fārs birodalma. E birodalom határa a perzsák idejében közismert vala. Mikor az iszlám megjött, minden birodalomból egy részt kisajátított: a Rūm birodalomtól elvette Szíriát, Egyiptomot, Nyugat-Afrikát és Andalust; Hind birodalmától elvette a Mašūra és Multān-nal szomszédos vidéket egészen Kābulig és Tohāristān felső szegélyéig; Šīn birodalmától elvette a Folyóntúlt, mire e hatalmas birodalmak hozzá kapcsolódtak. A Rūm birodalmához tartoznak a šaqliba s a velük szomszédos rūš, Sarīr, alānok, az örmények és más keresztény hiten lévő népek területei. A kínai birodalomhoz tartoznak a törökök többi vidékei, Tibet egy része, s azok, akik a bálványimádók vallását követik. Hind birodalmához tartoznak: Sind, Qašmīr, Tibet egyik széle, s a velük egy hiten levők.”⁷⁰⁴ Európa nyugati feléről még a további információt őrzött meg: „Rūm földjének határa az Óceántól kezdve a ġālāliqa, az ifranġa, Róma és Athén földjén át Konstantinápolyig, továbbá azon túl a šaqliba földjéig terjed. ... Ami ifranġa, ġālāliqa és mások általunk Rūm földjéhez vett területeket illeti, e vidékek nyelvei különböznek ugyan, de egy vallásuk és egy birodalmuk van, úgy mint az iszlám birodalmában a nyelvek különbözőek ugyan, de a király csak egy van.”⁷⁰⁵ Hasonló szemléletet tükröz al-Ištāhīrī kortársa, al-Mas‘ūdī is, aki az uralkodókat a következőképpen rangsorolta: „Előzőleg Kína, a törökök, Hind és Zāng királyai s a világ többi uralkodói kifejezetten Bābel királyának hódoltak, mert ő a királyok közül az első, s az ő szerepe közülük a Holdénak felel meg a csillagok között, mert

⁷⁰⁴ Kmoskó I/2, 13–14; BGA I, 4.

⁷⁰⁵ Kmoskó I/2, 17; BGA I, 8–9. Vö. Miquel 1975, 527.

az ő területe (klíma) a legnemesebb, és mert vagyon dolgában ő a legnagyobb király, természete a legkiválóbb köztük, kormányzás és erény tekintetében pedig ő a legjelesebb. E terület (klíma) királyainak illetén jellemzése a régmúlt időké, nem a jelené, értve a háromszázharminckettedik évet (943 AD.). E király a šāhān-šāh címet kapta; ennek jelentése 'királyok királya'. Az ő szerepe olyan a világban, mint a szívé az emberi testben, vagy a középső ékkő szerepe a nyakláncban. Utána következik India királya; ő a bölcsesség s az elefántok királya, mivel a Kisrā-királyok (szászánidák) meggyőződése szerint a bölcsesség eredete Indiában van. India királyát rangsorban Kína királya követi; ő a pásztorkodás, a kormányzás és az okos tettek királya; a világ királyai között egy sincs, aki pásztorkodás és alattvalókra való katonai és polgári felügyelet dolgában kiválóbb volna Kína királyánál; ő amellet bátor, hatalmas és méltóságteljes uralkodó, akinek készenlétben tartott seregei, lovai és fegyverei vannak; serege rendes zsoldot kap, úgy mint Bábel királyánál dívott. Kína király után következik a törökök egyik királya, aki Kūšān városának gazdája, a törökökhöz tartozó toғuzoғuz királya. Őt így hívják: a 'fenevadak és lovak királya', mert a világ királyai között egy sincsen, akinek az emberei bátrabb vitézek, oroszánok módjára vérengzőbb hősök volnának, mint az övéi, s akinek több lova volna, mint neki. Birodalma külön egészet képez Kína vidékei és Khoraszán sivatagjai között. Közönséges nevén Uyğurhān-nak nevezik. A törököknek számos királyuk van ugyan és különböző nemzetségeket képeznek, akik semmiféle királynak nem engedelmeskednek, ezek közül uralkodói hatalmát egy sem közelíti meg. Ezután következik a Rūm királya, akit így hívnak: 'a férfiak királya'; a világ királyai között egy sincs, aki szebb lenne az ő embereinél. A világ királyai további rangban egyformák és rangfokozat tekintetében egymáshoz közel állnak."⁷⁰⁶ Az iszlám világ központjaiban a 9–10. században a saját civilizációjuk mellett Kína, India és Bizánc, esetleg valamelyik eurázsiai nomád nagyhatalom (türk, ujjur) számított nagyhatalmi státusszal rendelkező birodalomnak.

A muszlim geográfusok és történetírók tisztában voltak azzal, hogy a birodalmi keretek perifériáin további politikai képződmények is voltak. Nyugat-Európával kapcsolatban a muszlim irodalomban a Nagy Károly által alapított Frank Birodalmat és utódállamait az ifrangā, Hispánia keresztényeit ġalāliqa, a vikingeket mağūs, a szlávokat šaqāliba néven ismerték.⁷⁰⁷ Ibn Hurdābih a 9. században már több alkalommal is említi az ifrang/firang nevet, többek között Európa részeként, illetve a zsidó és rusz kereskedelmi útvonalak

⁷⁰⁶ Kmoskó I/2, 165–166; al-Mas'ūdī II, 189–190.

⁷⁰⁷ B. Lewis, Ifrandj: EI² III, 1044–1046.

kapcsán.⁷⁰⁸ A 10. század első felében Ibn Rusta őrizte meg egy Bizáncot megjárta hadifogolynak, Hārūn ibn Yahyānak a leírását, amelyben van egy rövid utalás ifranġra.⁷⁰⁹ Korábban a világbirodalmak kapcsán idézett al-Mas‘ūdī önálló fejezetet szentelt a Frank Birodalomnak, szó esik Jáfettől való származásukról, jól szervezett, kiterjedt birodalmukról, ahol 150 város van, és fővárosuk Barīza; valamint ír egy 947-ben Egyiptomban a kordovai trónörökös, al-Ḥakam számára egy keresztény püspök által 939-ben összeállított frank királylistáról, Klovistól IV. Lajosig.⁷¹⁰ A diplomáciai kapcsolatok révén maradt fenn Ibrāhīm ibn Ya‘qūb jelentésének töredéke al-Bakrīnál, amelyben I. Ottót *malik ar-rūm* ’Róma királya’ címen illette, ami egyértelműen a 962-es császárrá koronázás utáni időszakra mutat.⁷¹¹ Mindezek az adatok azt mutatják, hogy erről az északi területről a muszlim szerzők keveset tudtak és perifériaként kezelték. Jelentős változást csak a mongol uralom hozott, amikor a perzsiai mongol udvarban az első világtörténetet megalkotó Rašīd al-Dīnnak egy pápai követ Martin Polonus (megh. 1278) krónikáját rendelkezésre bocsátotta. Ennek alapján írta meg a perzsa szerző a frankok történetét I. Albert német-római császárig, illetve a pápaságét is egészen XI. Benedekig. A 16. századig hasonló kísérletről nincs tudomásunk.⁷¹²

Rašīd al-Dīn (1247–1318) világtörténete már új szemléletet tükröz. Munkájának címe a *Ġāmi‘ al-tawārīḥ* ’Krónikák gyűjteménye’ több nagyobb egységet tartalmaz. Az első rész a török és mongol törzsek, valamint a mongol birodalom története Dzsingisz halálától (1227) Gazan kán uralma végéig (1304). A második egység egy egyetemes történet, amely Ádámtól kezdődik a pátriárkák történetével, az iszlám előtti perzsa uralkodókkal, Mohamed prófétával és a kalifákkal, Perzsia muszlim dinasztiáival, az oguzokkal és törökökkel folytatódik, végül Kína, a zsidók, frankok és India történetével zárul. A harmadik rész az öt genealógia lenne, ami az arabok, zsidók, mongolok, frankok és kínaiak anyagát tartalmazza, végül pedig egy földrajzi leírás lenne az utolsó, záró rész.⁷¹³ A 14. század első évtizedében alkotó szerző a mongol világbirodalom perzsa utódállamának udvarában dolgozva már másképpen látta a világot, mint a 10. századi muszlim tudósok. Az iszlám világ keleti fele mongol uralom alá került, Kína is behódolt a mongoloknak, India meghódítása azonban sikertelen volt. Már nincs

⁷⁰⁸ Kmoskó I/1, 121–123; B. Lewis, *Ifrandj*: EI² III, 1044.

⁷⁰⁹ Kmoskó I/1, 193; B. Lewis, *Ifrandj*: EI² III, 1044.

⁷¹⁰ Kmoskó I/2, 201; B. Lewis, *Ifrandj*: EI² III, 1044. al-Mas‘ūdī I, 145–150; francia fordítása: Pellat 1965 343–346.

⁷¹¹ Kmoskó I/2, 244–245; B. Lewis, *Ifrandj*: EI² III, 1045.

⁷¹² B. Lewis, *Ifrandj*: EI² III, 1045

⁷¹³ D. O. Morgan, *Rašīd al-Dīn*: EI² VIII, 443–444.

szó Bizáncról, hanem a Nyugatot egyértelműen a frankok képviselték ebben a korszakban. Ennek a változásnak az okaira még röviden visszatérünk.

A kínai civilizáció történetét áttekintő Jacques Gernet megállapítja, hogy Eurázsia két meghatározó civilizációja a kínai és az iszlám a 7–13. században. A kínai reneszánszról írt összefoglalójában ekképpen vélekedik: „A 11–13. századi Kínát látva az ember meghökken a csodálatos gazdasági és szellemi fellendülésen. Marco Polo meglepődése a 13. század végén őszinte volt. Megdöbbenő az időbeli különbség Kelet-Ázsia és a keresztény Nyugat között. Elegendő, ha csak néhány szempontból hasonlítjuk össze a korabeli Kínát a keresztény világgal – a kereskedelem volumene, a technológia fejlettsége, politikai szervezettség, a tudományos ismeretek, a művészetek és az írásbeliség szempontjából –, hogy meggyőződjünk Európa nagyon is jelentős 'lemaradásáról'.”⁷¹⁴

Archibald Lewis az 1988-ban kiadott „Nomádok és keresztesek” című könyvében Eurázsia és Afrika területén lévő civilizációk történeti alakulását vizsgálta 1000-tól 1368-ig.⁷¹⁵ A modern korszakban Nyugat civilizációja volt meghatározó, a többi valamilyen szinten ehhez volt kénytelen alkalmazkodni. Az európai dominancia kialakulásának középkori előzményeit, illetve belső feltételeit és lefolyását már több oldalról megvilágították, ugyanakkor megmaradt a kérdés, hogyan tudott felülkerekedni Európa azokon a civilizációkon, amelyek a középkorban még messze meghaladták. Lewis szerint 1000 körül Eurázsia és Afrika területén öt civilizáció létezett: a távol-keleti, azon belül Kína volt a meghatározó; India; az iszlám világ; Bizánc Kelet-Európával és végül Nyugat-Európa. Ezek közül az utolsó helyen a civilizációs fejlettségi szintet tekintve Nyugat-Európa volt.

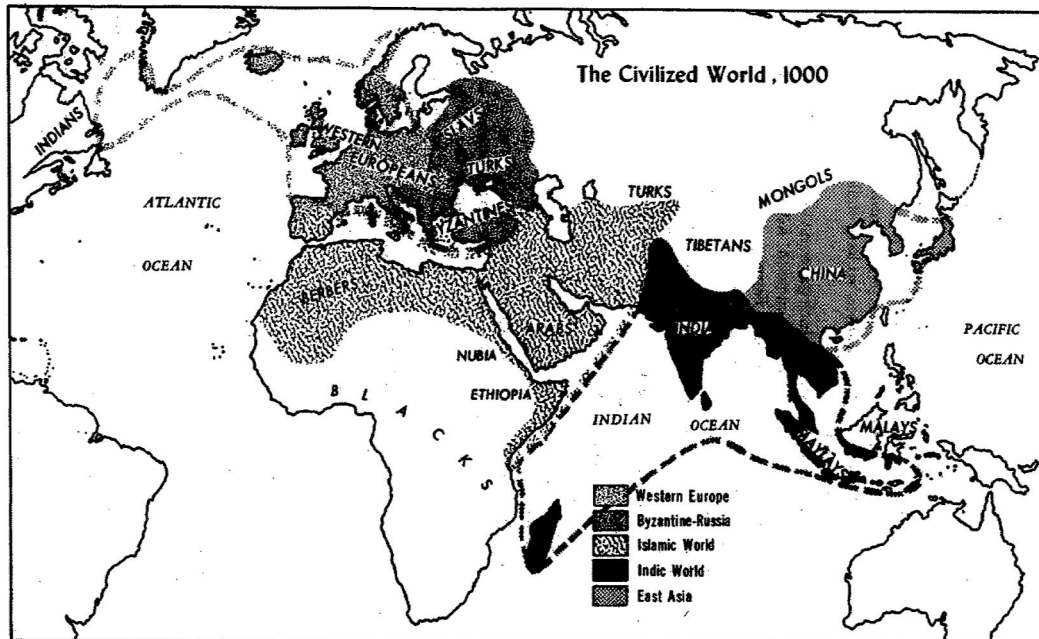
Távol-Kelet központjában, Kínában 909-re a Tang Birodalom szétesett, és elkezdődött az Öt dinasztia kora. 979-ben aztán a Song-dinasztia újra egyesítette Kínát. Délen Észak-Vietnam és a Thai Fejedelemség, északon, Gansu vidékén a tangut Xi xia, Mandzsúriában a kitaj Liao, míg keleten Korea és Japán közvetlen a kínai civilizáció mintáit követte. Mongólia, Tibet és Kelet-Turkesztán vonatkozásában erős kínai hatás érvényesült.

Földrajzi szempontból hatalmas hegyláncok választják el Kínát az indiai és iszlám civilizációtól, északra pedig sivatag és a steppevidék határolja. Gansu vidékén át vezet a fő szárazföldi kereskedelmi út nyugat felé, amelyet Selyemútnak nevezünk, míg tengeri úton India és azon túl, Arábia volt elérhető. Ami a klimatikus viszonyokat illeti, Kína a tropikus

⁷¹⁴ Gernet 2001, 274, 226–227.

⁷¹⁵ Lewis 1988.

zónától a mérsékeltig terjedt. Három zónára osztható: a Huai folyó vonalától délre a rizs termelésén alapult a megélhetés, és ebben a Jangce völgye játszotta a meghatározó szerepet.

Eurázsia és Afrika civilizációs övei. Lewis 1988, 91.

Ettől északra a Nagy Fal vonaláig a búza- és a kölestermelés adta az alapélelmiszert. Északkeleten az erdővidék, míg északon a steppe volt a harmadik zóna a maga nomád és erdőlakó népességével. A Kína belsejét átszelő nagy folyók egyrészt biztosították az öntözés lehetőségét, valamint a belső összeköttetést, amihez járult még a csatornahálózat, amely a Sárga folyót a Jangcéval kötötte össze. Kulturális vonatkozásban a kínai minta volt meghatározó, de Tibet és a steppe (Mongólia, Turkesztán) speciális helyzetben volt. Ez utóbbi azért fontos, mert itt a régi nomád hagyomány mellett a kínai és a muszlim civilizáció is komoly befolyást gyakorolt

Távol-Kelet lakosságát 85–90 millióra becsülik, amelyből a Song Kína 74 millió; Liao uralta terület 4 millió (ebből 2,5 millió kínai), Tibet, Turkesztán, Mongólia, Mandzsúria 5–10 millió. A nomádok és letelepültek aránya 1:8 lehetett.

A Song Kína jelentősen különbözött Tang-kori elődjétől. A változások sorában az első, hogy a birodalom súlypontja déli irányba tolódott, azaz a Sárga folyó helyett a Jangce került előtérbe. A rizstermelés technikája gyorsan fejlődött, és hatalmas népesség eltartását tette lehetővé. Emellett nagy intenzitással növekedett a belső és külső kereskedelem, amely népes kereskedőcsoportok megjelenéséhez vezetett, illetve a növekvő terméshozam a kézműipar és kereskedelem fellendülésével és a pénzgazdálkodás fejlettségével járt együtt. Jelentős

átalakulás ment végbe a társadalomban is, a régi katonai hagyományokat ápoló zárt előkelő réteget felváltotta egy birtokos réteg, amely szoros kapcsolatban állt a kereskedőkkel, és közülük kerültek ki az állami hivatalnokok, akiket komoly versenyvizsgákon keresztül válogattak ki. Ez a megújult társadalmi elit ideológiájában visszanyúlt a régi konfuciuszi tanokhoz. Hivatásos zsoldoshadsereget alakítottak ki, amely felváltotta a korábbi sorozott hadsereget. Végül egy technikai újítás, a fametszés hozott a kultúra és tudomány átörökítése terén is áttörést.⁷¹⁶ A 978-ban létrehozott császári könyvtár 80 000 kötetet őrzött, és 1034–1036 között már a katalógusa is elkészült.⁷¹⁷

A másik, India központú civilizáció kiterjedt Ceylonra, Burmára és Indonéziára. Indiát északról hatalmas hegyláncok határolják, ami védelmet jelent. Az északi hódítók, de a szárazföldön utazó kereskedők és a zarándokok is Afganisztánon és Pandzsábon keresztül juthattak az Indus völgyébe, aztán India belsejébe. India tengeri kapcsolatai kelet és nyugat felé is fontos tényező. Az éghajlati viszonyokat a monszun határozta meg, a májustól októberig tartó esős évszakot meleg, száraz tél követi. Ennek megfelelően az alapvető élelmiszer a rizs, kivéve északon Pandzsáb, Kasmír területén, ahol a búza, valamint az árpa a jellemző. Az indiai civilizáció területén a 10. században isteni eredetű kisebb királyok tartották kézben a hatalmat harcos réteggel a parasztok fölött. Ugyanakkor ügyeltek arra, hogy a csatornahálózatot rendben tartsák. A városokban élő kereskedők és kézművesek felett is szoros ellenőrzést gyakoroltak. A másik jellegzetesség a templomok, a papi réteg, azaz a bráhmanák, akik biztosították vallási oldalról a királyok hatalmát, a paraszti rétegnek pedig vallási igényét elégítették ki. India nagy részén a hinduizmus a maga kasztrendszerével a meghatározó vallás. A népesség számának becslése bizonytalan, általában 30 és 50 millió közé teszik. Ami a városfejlődést illeti, az indiai városok létrejöttében főleg az uralkodók és a templomok játszottak szerepet, ezek köré települtek a kézművesek. Nem volt szerves kapcsolatuk a falvakkal, így gyorsan eltűntek hatalmi változások esetén. A 10. században Észak-India politikailag szétagolódott, a korábbi központ Kanadzsért különböző dinasztiák harcoltak. Ezek közül a Pratiharak, Csandéllák, Paramarak, míg India déli részén a Csálukják érdemeltek figyelmet. A 10. század végén Afganisztánban egy új muszlim dinasztia erősödött meg a Gaznevidák, amelynek híres uralkodója, Mahmud Gazni (998–1030) 1000 után 17

⁷¹⁶ Lewis 1988, 3–14, vö. Gernet 2001, 216–217, 239–274.

⁷¹⁷ Gernet 2001, 266.

hadjáratot indított India ellen. Ezzel kezdődött Észak-India muszlim meghódítása, és ez vezetett később a Delhi szultánátus megalapításához.⁷¹⁸

Az iszlám világ a közvetítő civilizáció a középkorban, amely mind a négy másikkal kapcsolatba került. Földrajzilag kiterjedt az Atlanti-óceántól Észak-Afrikán át húzódó sivatagi övezetre (Szahara, Núbiai-sivatag), amely folytatódott az Arab-félszigeten át Perzsiáig, és ehhez csatlakozott keleten Transzoxania és Szemirecsje, nyugaton pedig az Ibér-félsziget. A sivatagi övezet több nagy folyami rendszert foglalt magába a maga ősi kultúráival, azaz a Nílus, a Tigris és Eufrátesz, valamint az Amu-darja és Szír-darja mentét. Az iszlám világot a végeinél hegyláncok zárták el a szomszédos civilizációktól: Tien-san, Pamír és a Hindukus Kína, valamint India felé; a Kaukázus Kelet-Európa, a Pireneusok pedig Nyugat-Európa irányába jelentettek akadályt. Ennek a civilizációnak meghatározó eleme az iszlám vallás, amely az öt oszlopra vagy alapelvekre építve az élet minden területét szabályozza, ugyanakkor nem rendelkezik a hagyományos értelemben vett papsággal vagy egyházzal. Más vallásokkal szemben nem tör kizárólagosságra, hanem a türelmi adó megfizetése fejében biztosítja a keresztény és zsidó közösségek saját vallásgyakorlatát. Az iszlámnak köszönhető az arab nyelv elterjedése és dominanciája Észak-Afrikában, ami az egész iszlám világban *lingua franca*. Az iszlám kialakulásától kezdve a nomádok, kereskedők és földművesek közötti egyensúlyra épült egészen a 10. századig. A 11. században ez az egyensúly a nomádok javára eltolódott, aminek súlyos következményei lettek. Az iszlám területen a városok a mecset, piac és az állami adminisztráció központjai, a városi autonómia nem jellemző. Az államszervezetben a polgári adminisztráció a 8. századtól a perzsa birodalmi mintára épített és vezetője a vezír. Az igazságszolgáltatásban a bíró, a kádi játszott döntő szerepet. Katonailag kezdetben a beduin arabok domináltak, majd őket váltották a horaszániak, végül a 10. századra a rabszolgákból toborzott haderő lett meghatározó, amit kiegészítettek a határvidékeken alkalmazott határvédelmi csapatok (Andalúzia, Bizánc, Khoraszán). A zarándoklat, ami minden muszlim vallási kötelessége, nagyban hozzájárult a kereskedelem fellendüléséhez is. Az iszlám központi területeitől Észak-Afrika partjainál szárazföldi út vezetett Andalúziáig, de Alexandria, Tunisz, Szicília és Andalúzia között a tengeri hajózás is alapvető volt. Egyiptom Szírián keresztül kapcsolódott Irakhoz, amelynek központja Bagdad, innen indultak a keleti útvonalak Buhara, Szamarkand érintésével Kínáig (Selyemút) Afganisztánon át Indiába. Emellett kelet felé jelentős volt a hajózás is, India felé és azon túl Kínáig is eljutottak a muszlim hajósok. Kereskedelmi szempontból meghatározó valuta az

⁷¹⁸ Lewis 1988, 15–20;vö. Wojtilla 1999.

aranydínár és az ezüstdirhem volt, de a kölcsönügyletek is fejlett szinten álltak. Az alapélelmiszer a búza volt, amelyből alapvetően Irak, Észak-Szíria, Egyiptom, Magreb területén volt bő a termés. A textilipar fejlett volt az egész muszlim területen. A fa a hajóépítés miatt fontos, de ezen a téren behozatalra szorultak, elsősorban Andalúziából és Bizánc területéről. Nyugat-Európából vasat szereztek be. A rabszolgákból jelentős számúval rendelkeztek. Főképp Kelet-Európából, Afrikából és Belső-Ázsiából (törökök) hoztak be.

Az iszlám világ lakosságára is csak becsléseink lehetnek. A nagyobb városok lélekszámai: Bagdad 200–300 ezer, Kairó 60–90 ezer, Buhara 100 ezer és Kordova 50–100 ezer. Az iszlám világban 50–80 millió lakossal számolhatunk. A 10. században politikailag három nagy régió alakult ki, amit jelzett, hogy már három kalifa osztotta az iszlám világot: a Bagdadi, Fátimida és Kordovai Kalifátus uralkodói.

A muszlim Nyugat Líbiától az Atlantikumig húzódik, és beletartozik Andalúzia és Szicília is. 800 körülre ez a régió már politikailag elkülönült: Andalúziában az Omajjádok megőrizték hatalmukat, és ebből született meg a 10. századra a Kordovai Kalifátus (929). Észak-Afrika közepén a Fátimidák alapítottak kalifátust 909-ben Qairuwan központtal. A középső vagy központi régió Egyiptom és Szíria. Egyiptomban az Abbaszida hatalom gyengülését jelezte a török származású Tulunidák (868–904), majd Ihsididák (935–969) uralma. Végül 969-ben a Fátimidák hódították meg Egyiptomot és alapították meg Kairót. Egyiptom a 10. század végére kereskedelmi centrummá vált, és jelentős flottát épített ki. A Fátimidák erős hadsereggel (berber, fekete és török mameluk); hatékony adminisztrációval (kopt, zsidó) rendelkeztek. Természetesen szembe kellett nézni kihívásokkal is: a síita uralommal szemben a többség szunnita maradt; illetve gondot jelentett az állandó beduin fenyegetés az Arab-félszigetről és az újraéledő Bizánc terjeszkedése is.

A muszlim Kelet formálisan a bagdadi kalifa uralma alatt állt, azonban Bagdad, azaz Irak és Nyugat-Perzsia felett a tizenkettes síita Bujidák vagy Buvajhidák (945–1055) vették át az uralmat, helyén hagyva a szunnita bagdadi kalifát. Az ő idejüktől terjedt el az *ikta* rendszer, vagyis az állam fizetésként a katona vagy állami alkalmazott számára egy adott földterületet biztosít. Kelet-Perzsia, azaz Khoraszán és Transzoxánia felett a perzsa Számánidák uralkodtak a 10. században. A Számánida politika a perzsa adminisztrációra és a török mameluk seregre támaszkodott, emellett alapvető célként fogalmazták meg uralkodói a tőlük északra lakó nomád törökök iszlamizációját. Végül udvaruk volt az újperzsa irodalmi nyelv bölcsője. Afganisztánban a Számánidák török testőrségéből elmenekült csoportok alapították meg a Gaznevida dinasztiát, amelynek kiemelkedő uralkodói Szebüktegin (977–997), fia

Mahmúd (998–1030) India felé terjeszkedett. A muszlim Keleten a perzsa nyelv dominanciája megmaradt, csupán az arab írást alkalmazták lejegyzésére a 10. századtól.

Az iszlám civilizáció a maga arab hagyományának megőrzése mellett befogadta és integrálta a szomszédos civilizáció kulturális eredményeit, így a perzsa, görög és indiai kultúrkincs nagy részét átvette, továbbfejlesztette. Emellett számolhatunk bizonyos mértékű kínai hatással is, de az korántsem volt olyan mélyreható.⁷¹⁹

A bizánci civilizációba Lewis beleérti magát a Bizánci Birodalmat, a kelet-európai steppét és a Kijevi Ruszt. A Bizánci Birodalomnak nem voltak olyan biztonságot adó hegyláncokkal lezárt határai, mint Kínának vagy Indiának, ami sokkal sebezhetőbbé tette a külső támadásokkal szemben, ugyanakkor rendkívül rugalmasságot mutatott ezek kivédésében. A muszlim hódításoknak ilyen terepviszonyok és földrajzi közelség ellenére egyedül Bizánc tudott hatékonyan ellenállni, és éppen a 10. század második felében ellenoffenzívát indított ellene. Bizánc földrajzi helyzete és története szorosan összefüggött Konstantinápolyval, a császárvárossal. A város fekvése, építésze és gazdagsága messze földön híressé tette.

A bizánci császár a Római Birodalom örököse. A bizánci császár Isten által kiválasztott uralkodó, aki törvényhozói hatalommal bírt. Rendelkezett a közigazgatás és a sereg felett, valamint az egyházi ügyekben is volt beleszólása. A bizánci egyház élén a konstantinápolyi pátriárka állt egy teljesen kiépített szervezettel és görög nyelvű liturgiával. A monostorok szerepe a 9. századtól újra megerősödött. A konstantinápolyi pátriárka és a római pápa között a pápai primátus kapcsán komoly feszültség keletkezett, amely 9. század második felében volt különösen éles, aztán a 10. században elcsendesedett, végül a 11. század közepén kiújulva egészen az egyházszakadáshoz vezetett. Konstantinápolyból több térítési hullám indult ki, amely a 9. században a kazárokra, ruszokra és bulgároknak terjedt ki. Ez utóbbi a dunai bulgárok esetében tartósan bizonyult. A Rusz megkeresztelése csak Vlagyimir idején vált véglegessé 989-ben. A kereszténység terjesztésében Cirill és Metód nyomán kialakították a szláv nyelvű liturgiát, így lehetőség nyílt, hogy saját nyelvükön végezzék a térítő munkát.

Konstantinápoly lakossága 200–300 ezres lehetett, de vannak 500 ezres számítások is. A Bizánci Birodalom összlakosságát 20 millióra, a Kijevi Ruszt maximum 4,5 millióra, a kelet-európai steppe lakosságát 1–1,5 millióra becsülték. Ez összesen 25–26 millió, ami fele az iszlám világénak vagy Indiáénak, és harmada Kínáénak.

⁷¹⁹ Lewis 1988, 27–47; vö. Cahen 1989.

Bizánc gazdasága a paraszti termelésen nyugodott, amelyet Thrákia és Kis-Ázsia területe biztosított. A városi hálózat megőrizte római hagyományait, ugyanakkor egyfajta falusiasodás figyelhető meg. A kereskedelem élénk maradt, Konstantinápoly központból tengeri és szárazföldi utak hálózta be a birodalmat. A bizánci aranypénz a kor legértékállóbb valutája, amelyre kiviteli tilalom volt érvényben. A bizánci hadrendszer a 9. század végéig a thémarendszeren nyugodott és a szabad birtokos parasztok adták a hadsereg fő erejét. A 10. századi gazdasági virágzás lehetővé tette zsoldoshaderő alkalmazását, amely a 10. században meghozta gyümölcsét, és ez jelentős területi növekedéssel is járt Arménia, a muszlim világ és Bulgária irányában. A Makedón-dinasztia Bizánc virágkorát hozta el a 10. században, amelyben a kulturális terület is részesült (Makedón-reneszánsz).⁷²⁰

Nyugat-Európa esetében csak néhány jellegzetességre utalunk. A Karoling Birodalom szétesett: a későbbi francia királyság is tartományokra hullott, a Német-római Császárság 962-ben éledt újjá. A perifériákon Anglia stabilizálódott, Skandinávia és Közép-Európa (Lengyelország, Csehország, Magyarország) pedig a kereszténység felvételével éppen csatlakozott a latin Európához, amelynek egységét a kereszténység biztosította. A latin nyelvű liturgia letéteményese a római pápaság intézménye, amely nemcsak szellemi tápot, hanem az egyházszerkezet révén intézményi mintát is szolgáltat a frissen megtérteknek. Európa gazdasága az egységesülő majorságon alapult és alapvetően önellátó szinten van. A 10. században kezdődött a háromnyomásos gazdálkodás, amit a lovak megnövelt vonóerejével használatos nehézeke tett lehetővé. Ennek eredményei a 11. századtól lesznek érzékelhetőek. A 10. század első felében jellemző inváziók (muszlim, viking, magyar) belső bizonytalanságot eredményeztek, ami a társadalom militarizációját erősítette és egy fegyverforgató réteg kialakulását kényszerítette ki.⁷²¹

Amennyiben az ezredfordulón a civilizációk fejlettségi szintjének egyfajta rangsorát állítjuk fel, akkor annak élén Kína és az iszlám világ állt, majd azt követte India és a bizánci-rusz civilizáció, a sor végén pedig Nyugat-Európa szerepel. A 10. században a kapcsolatok a különböző civilizációk között szoros voltak. Kína és a Távol-Kelet részben Ganszu, Kelet-Turkesztán, Transzoxánia és Afganisztán területén szoros kapcsolatot ápolt Indiával, ahonnan a buddhizmus Kínába és a kapcsolódó országokba is eljutott, de tengeri úton is tartotta a kapcsolatot az indiai civilizációval. Az északi szárazföldi út nyugati folytatása az iszlám világ központjába vezetett, de a tengeren is megvolt a kapcsolat Kína és az iszlám világ között.

⁷²⁰ Lewis 1988, 48–66;vö. Olajos 2000, 233–252.

⁷²¹ Lewis 1988, 67–86.

India Kína mellett az iszlám világgal is érintkezésbe került nyugatról, majd a Gaznevidák behatoltak India belsejébe a 10. század végén. Az iszlám világ a másik négy civilizációval közvetlen szomszédságot alakított ki. Bizáncot a Bagdadi Kalifátus elvágta a Távol-Kelettől és Indiától is. Nyugat pedig Bizánccal és az iszlám világgal került kapcsolatba. Így tehát a Kárpát-medencében vagy Kelet-Európában élő nomád uralkodók megbízható információkkal rendelkeztek az iszlám világról, Bizánccal és a Nyugatról.

Lewis könyvének további fejezeteiben arról értekezik, hogy a 11. és 13. században hogyan változnak meg a civilizációk közötti viszonyok. A 11. században Nyugat-Európa jelentős fejlődést mutatott, és az első keresztes hadjárat, illetve a reconquista Andalúziában már jelzi ezt az erősödő pozíciót. Az iszlám nyugati felén a 11. században a berber és beduin betörések felborították Észak-Afrikában a földműves–nomád egyensúlyt, ami hanyatlással járt együtt. A másik fontos jelenség a török népek térfoglalása az iszlám Keleten a Transzoxániától északra lakó török nyelvű népek iszlamizációja következtében. 962-ben Alp Tegin, a Számánida udvar török testőre Gaznába menekült, ahol megalapította a Gaznevidadinasztiát. Utóda Szebüktegin, és annak fia, Mahmúd stabilizálták hatalmukat, és 1000 után elfoglalták Horaszánt. Ezzel szembekerültek a Transzoxániát uraló karahanidákkal. Végül 1040-ben Dandanakánnál egy másik török csoport, a szeldzsükök mértek rájuk vereséget, így hatalmi ambícióik India felé irányultak, és elkezdték annak meghódítását. A karahanidák a Szemirecsje és a Tarim-medence török nyelvű karlukjainak utódai, akik a 10. század közepén felvették az iszlámot. 999-ben meghódították a Számánida területet. A szeldzsükök a 10. század második felében vették fel az iszlámot. A Transzoxánia és Horaszán környéki hatalmi küzdelmekbe bekapcsolódva 1040 Dandanakánnál legyőzték a Gaznevidákat, majd nyugat felé terjeszkedtek, és 1055-ben Bagdadot is elfoglalták. Neves uralkodójuk, Alp Arslan (1063–1072) 1071-ben Manzikertnél legyőzte a bizánciakat, és magát a császárt is foglyul ejtette, ami elindította a török törzsek beáramlását Kis-Ázsiába. Ez a hatalmas török népvándorlás nemcsak az iszlám Keletet, Indiát és Bizánc kis-ázsiai területeit érintette, hanem Kelet-Európát is. Miután Szvjatoszláv 965-ben felszámolta a Kazár Birodalmat, a Kazak-steppe nomád népei előtt lehetőség nyílt a nyugatra való vándorlásra, és a 11. század közepén úz és kun törzsek húzódtak nyugati irányba, ami kiváltotta a besenyők betelepülését Bizánci területekre.

A 13. században újabb nomád hullám indult, ami még félelmetesebb hatású volt: létrejött a mongol világbirodalom. Ezzel párhuzamosan Nyugat-Európa is újabb expanzióba kezdett, Andalúziában a reconquista hatására a félsziget Granadán kívül keresztény uralom alá került, 1204-ben a keresztesek elfoglalták Konstantinápolyt, illetve a Baltikumban a

keresztes lovagok hatoltak be. Ehhez persze nem mérhető a mongol hódítás, ami létrehozta a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalmát a 13. században, Kínát, az eurázsiai steppét, az iszlám világot Szíriáig – ahol az egyiptomi mamelukok állították meg őket 1260-ban – és Kelet-Európát is magába foglalta. Ennek alapján Lewis helyesen állapította meg, hogy a távol-keleti és iszlám civilizációt nagyban sújtották a nomádok hódításai és pusztításai, Bizáncot részben a 11. századi nomád támadások, részben pedig a 13. század elején a keresztesek hódítása vetette vissza. Így ezek a nomád hullámok míg Kínában, az iszlám világban és Bizáncban komoly gondot okoztak, addig Nyugat-Európa viszonylag zavartalanul erősödhetett. Valószínűleg ezek az események is hozzájárulhattak ahhoz, hogy az újkortól Európa lett a világ vezető civilizációja, és maga alá gyűrte a többieket.⁷²² Ehhez csak annyit érdemes magyar szempontból hozzátenni, hogy a 11. században a Magyar Királyság akadályozta meg a besenyők, majd nyomukban az úzok nyugatra vándorlását, és kényszerítette őket arra, hogy az Al-Dunán átkelve Bizánc területére költözzenek. A mongolok ugyan meghódították a Magyar Királyságot 1241–42-ben, de nem tudtak berendezkedni a Kárpát-medecében.

Még egy szempontra érdemes figyelni a civilizációk áttekintése során. A fentebb elmondottak tükrében egyáltalán nem véletlen, hogy a 10–11. században a kulturális virágzását élő Bizánc és a kalifátus írástudói őrizték meg a magyarságra vonatkozó legpontosabb adatokat (DAI, Ġayhānī).

Tehát visszatérve a magyarság beilleszkedésére Európába, illetve a kereszténység felvételére, az valószínűnek tűnik, hogy a 10. század második felében Géza és István döntését nem a civilizációs fejlődési szint, avagy a benne rejlő perspektíva határozta meg, ugyanis a magyar udvarban Kordova vagy Konstantinápoly civilizációs előnyével tisztában lehettek, hanem nyilván más tényezők befolyásolták, amelyekre a következő fejezetben térünk ki.

⁷²² Lewis 1988.

Világvallások Közép és Kelet-Európában a 10. században

A kereszténység felvételének történeti értelmezésének áttekintése nem feladatunk, csak néhány szempont felvetésére lehet jelen keretek között vállalkozni. A Dunántúl az 1. századtól a Római Birodalomhoz tartozott Pannonia néven. Amikor kialakult a Kelet- és Nyugatrómai Birodalom, Pannonia az utóbbi része lett. A római uralomnak a hunok vetettek véget az 5. század első felében. Az Avar Birodalom bukását követően a Frank Birodalom az egykori Pannoniát visszaszerezte, mint a Nyugatrómai Birodalom örököse, és a Dunántúlt Oriens néven szervezték tartománnyá. Ugyanakkor a Kárpát-medence keleti fele nem volt sem római, sem frank uralom alatt, igaz keletrómai vagy bizánci fennhatóság alá sem került. Így aztán Szűcs Jenő a régiók elméletének kidolgozása során a magyar, a cseh és a lengyel királyság nyugatról történő krisztianizálása kapcsán megjegyezte, hogy egy hosszan ható történeti tradíció eredményeként a Kelet- és Nyugatrómai Birodalmat elválasztó vonal északi meghosszabbítása – kisebb korrekciókkal – nyomán történt meg a közép(-kelet) európai régió kialakulása.⁷²³

Közép és Kelet-Európában a 10. században három nagy vallás létezett. A kereszténység Bizáncban és a Karoling utódállamokban dominált, a 9–10. század folyamán intenzív térítés folyt a Balkánon, Közép- és Kelet-, valamint Észak-Európában. Kelet-Európában a 9. században a nagyhatalmi pozíciót betöltő Kazár Kaganátus uralkodó elitje a zsidó hitet választotta, amely mögött nyilvánvaló politikai és kereskedelmi érdekek érhetőek tetten. A kazárok a két szomszédos nagyhatalommal, azaz Bizánccal és a Bagdadi Kalifátussal szemben döntöttek a judaizmus mellett, illetve fontos hangsúlyozni, hogy a távolsági kereskedelemben meghatározó szerepe volt a zsidó közösségeknek. A 10. században a zsidó vallású elit irányította Kazár Kaganátus nagyhatalmi szerepe megingott, és komoly területi veszteségeket szenvedett, miután a besenyők a Fekete-tengertől északra lévő területekre költöztek, valamint miután a ruszok északról áthelyezték központjukat Kijevbe a 10. század elején. A kijevi fejedelem, Szvjatoszláv 965-ben megtámadta a kazárokat, és birodalmukat felszámolta. Ennek hatására a térség második nagy vallása, a zsidó elvesztette politikai támaszát, és így a Kaukázusba, valamint a Krimbe szorult vissza.

A harmadik nagy vallás az iszlám, amely a 10. században sikeresen terjeszkedett Kelet-Európában. 922-ben a volgai bulgár uralkodó, Almis fogadta a bagdadi kalifa követét, és hivatalosan is elismerte a volga bulgárok iszlámra való térését. Az események mögött egy

⁷²³ Szűcs1997, 25. Régiókra újabban Font 2009.

hosszú folyamat volt. Az Omajjádok a 8. század első felében terjesztették ki a kalifátus határait Kínáig és a Pireneusokig. Ennek részeként kísérletet tettek Bizánc meghódítására is. Konstantinápoly két hosszú ostromot állt ki (674–678, 716–718),⁷²⁴ végül feltartóztatta a muszlim előrenyomulást Szíria északi határainál. A Kaukázuson keresztül a muszlim hódítás Kazáriát is veszélyeztette. 652-ben kelt át egy arab hadtest a Kaukázuson, de a kazárok legyőzték és viasszaszorították a támadókat. Aztán 722-ben a Kaukázus északi előterében fekvő kazár főváros ellen folytattak sikeres hadjáratot az arabok, ennek következtében a kazár fővárost a Volga alsó folyásához helyezték át. 737-ben Marwān a Kaukázus két hágóján keresztül elérte az alsó Volgánál fekvő kazár fővárost, majd északra nyomulva legyőzte a kazár kagán testőrségét, és a kagánt az iszlám felvételére kényszerítette. Miután 750-ben dinasztiaaváltás következett be a kalifátusban, és az új hatalom inkább a békés kereskedelmi viszonyokat részesítette előnyben, először egy házassági szövetségkötéssel próbálkoztak, amiről már korábban esett szó, aztán 800 után megindult a Kaukázuson keresztül a kereskedelem, amelynek régészeti emlékei az ezüstdirhem leletekben egész Kelet-Európában jól adatolhatók. Ugyanakkor a kazár kagán iszlamizációja nem volt tartós, hiszen egy évtizeddel később már nincs nyoma, és a kazár kagán az elittel együtt végül a zsidó hitre tért át. A 10. században Transzoxániában a Számánida udvar, hogy biztosítsa határait az északi nomádokkal szemben, aktív térítő politikát folytatott, amelynek első eredménye a volgai bulgárok áttérése volt az iszlámra a 10. század első két évtizedében. A volgai bulgár uralkodó számára is előnyös volt az iszlám felvétele, hiszen stabilizálta hatalmát a törzsszövetségben belül, tovább erősítette a kereskedelmi kapcsolatokat, amelyből jelentős bevétele származott, illetve a kazár függőség helyett egy formális, politikailag nem érvényesíthető alárendelődést vállalt a bagdadi kalifától.

Az iszlám története szempontjából azonban nem ennek lett súlyos következménye, hanem a Számánida Emirátussal közvetlen szomszédos török nyelvű népek iszlamizálásának. A török nyelvű karlukok a 10. század közepén vették fel az iszlámot, és alapították meg a Karahanida muszlim birodalmat, ami a Számánidáktól északkeletre feküdt. Később, az ezredfordulón az új birodalom bekebelezte Transzoxániát, véget vetve a Számánida uralomnak. A Számánida udvar török testőrségéből menekültek Afganisztán területére a muszlim Gaznevidá-dinasztia alapítói, akiknek meghatározó szerepe volt az iszlám India felé történő elterjesztésében. Az Aral-tónál és attól északra lakó oguzok között az iszlám 10. század elejétől terjedt el. Sikeres politikai szerveződés után 1040-ben vereséget mértek a

⁷²⁴ Kennedy 2007, 324–334.

Gaznevidákra, és birtokba vették Horaszán területét, ahonnan nyugat felé nyomulva 1055-ben bevonultak Bagdadba. A szeldzsükok örökösei voltak a kis-ázsiai tartományokban az oszmánok, akiknek sikerült Kis-Ázsián keresztül áttörve hatalmukat a Magyar Királyság közepéig kiterjeszteni a 16. században.

A Számánidák iszlamizáló törekvéseinek sikerét jelzi, hogy a volgai bulgároktól délre fekvő Volga-szakasz vidékén is – amely a Kazár Kaganátus központi területének számított 965-ig, a Kazár Kaganátust legyőzéséig – az iszlám hódított tért. A Volga és a Káma összefolyásáig levő terület tehát az iszlám vallás hatókörébe került, amely egyébként összekötötte Kelet-Európát az iszlám Kelettel.

Az iszlám jelenlétét ettől nyugatra is érzékelti lehetett. A kijevi Rusz megkeresztelkedése kapcsán az orosz forrásokban az iszlám is felmerült alternatívaként. Sőt, a besenyők kapcsán is fennmaradt olyan tudósítás, amely szerint felvették az iszlámot, igaz szinte ugyanabban az időben keresztény térítésről (Querfurti Brunó) is van adatunk. A Kárpát-medencében élő magyarság a kelet-európai muszlim kereskedőkkel szoros kapcsolatot tartott fent, és a magyar fejedelemségben is jelentős számú muszlim közösség élt.⁷²⁵ Ez persze nem azt jelenti, hogy reális esély lett volna az iszlám felvételére, csupán azt jelzi, hogy ilyen lehetőség felmerülhetett. A mongol hódítást követően az Arany Hordában Berke (1257–1266) majd Özbek kán (1313–1341) az iszlám felvételével ezt az alternatívát valósította meg, igaz, hogy ezt nagyban befolyásolta, hogy az Arany Horda központja a Volga alsó folyásánál volt.⁷²⁶

A keresztény térítés két irányból érte Közép- és Kelet-Európát. A bizánci missziókat Konstantinápolyból irányította a császár és a pátriárka szoros együttműködésben. A nyugati térítés Róma kezében volt, azonban a frank, illetve később a német-római császárnak nem ott volt a központja. A keresztény térítés a vallás univerzális igényéből táplálkozott, ugyanakkor a sikeres missziók egyházi oldalon szervezeti kérdéseket vetettek fel, azaz a krisztianizált terület kinek a *iurisdictio*-ja alá tartozik, aminek politikai vonatkozásai is voltak, mivel Konstantinápolyból felvett kereszténység Bizánc iránti elkötelezettséggel járt, míg a pápai térítés mögött a Német-római Birodalom állt. A térítés egyházpolitikai és annak hatalmi konstellációival a 9–10. században a keresztény hitre tért fejedelmi udvarokban tisztában lehettek, ugyanakkor annak hosszútávú kulturális és civilizációs hatásával csak az utókor szembesülhetett. Az egyházon belül folyó viták és különbségek a pápa és a konstantinápolyi

⁷²⁵ Zimonyi 2001a, 92.

⁷²⁶ Zimonyi 2009, 11–28.

pátriárka között a 9. század második felében ugyan kiéleződtek, de utána elsimultak. A döntő változás, vagyis az egyházszakadás, a *schisma* 1054-ben következett be, tehát addig a kereszténység egységes volt.⁷²⁷ Ugyanígy az a kérdés, hogy a pápa vagy a német-római császár játszott-e meghatározó szerepet a keresztény misszióban, az 1070-es évektől válik fontossá a forrásokban is, mivel ekkor éleződött ki a pápaság és császárság primátusának kérdése.⁷²⁸ Mindez azért fontos, mert még a szakirodalomban is előfordul, hogy a későbbi események ismeretében olyan szempontokat és politikai terveket vetítenek vissza, amelyről a korszak elitjének fogalma sem volt. Meggondolásra érdemes Althoff III. Ottóról írt könyvének figyelmeztetése is. A középkori uralkodókról alkotott kép azt mutatja, hogy elsősorban a béke (*pax*) és igazság (*iustitia*) fenntartása volt a legfontosabb cél, amit követett a többi kötelesség, az egyház védelme, a szegények, gyengék és védtelenek oltalmazása. Csak a legkritikább esetben lehet forrásszerűen kimutatni, hogy hosszútávú politikai koncepciókat alkottak volna, és azt következetes politikával megvalósították volna. Felmerül, hogy modern kori tapasztalatokat vetítünk vissza olyan korszakba, amikor azok nem voltak jellemzőek.⁷²⁹

A bizánci térítés első hulláma a 9. század második felében érzékelhető, amikor kísérlet történik Kazária, a ruszok, a Balkán és Morávia krisztianizációjára. Ennek eredményeképpen a dunai bulgárok Bizáncból vették fel a kereszténységet.

861-ben Photios pátriárka kezdeményezésére Konstantint (Cirill) a kazárokhoz küldték egy hitvitára a zsidókkal és muszlimokkal. Először Khersonba utazott, majd onnan tovább a kazár uralkodóhoz, ahol szerény vallási eredményeket ért csak el. Ellenben a követküldés mögött a vallási célok túl az lehetett, hogy a bizánci politika biztosítani akarta magát a rusz fenyegetés esetén, ugyanis a kazároknál szövetségest látott a ruszokkal szemben.⁷³⁰

Konstantin tevékenysége sokkal sikeresebb volt a morváknál. Photios és III. Mihály bizánci császár 862-ben Konstantint és Metódot Moráviába küldte, miután Raszisztzláv ellen a keleti frank uralkodó, Német Lajos a dunai bolgárokkal szövetségre lépett. Miután Moráviába Bajorországból érkezett a kereszténység, Raszisztzláv Bizánc felé tájékozódott, hogy a keleti frank függést ellensúlyozza, vallástanítókat, de elsősorban püspököt kért. A két testvér az új írás kialakítására tett kísérletet, ami szláv nyelven való ígehirdetéshez szükséges. 863-ban a helyszínen belátták, hogy Raszisztzláv próbálkozása a latin egyháztól való elszakadásra nélküli a reális lehetőséget, és ezért a pápával kezdtek egyezkedni. 867-ben Rómába

⁷²⁷ Kristó 2000, 8

⁷²⁸ Kristó 1993, 108.

⁷²⁹ Althoff 1996, 18–19.

⁷³⁰ Noonan 2006, 156.

utaztak, ahol a pápa engedélyezte a szláv nyelvű igehirdetést, és a német püspököktől független, közvetlen Rómának alárendelt érsekség szervezésére adott engedélyt, de Konstantin meghalt Rómában (869), testvére visszatért ugyan, azonban a német püspökök akadályozták tevékenységében, és 885-ös halála után tanítványait kiűzték Moráviából, akik Bulgáriába menekültek. Konstantin és Metód tevékenysége kulturális szempontból rendkívül fontos, hiszen a szláv nyelvű liturgia – valamint a szláv írásbeliség – kialakításában döntő szerepük volt.⁷³¹

864-ben Borisz bulgár uralkodó frankokkal való szövetségét ellensúlyozandó III. Mihály bizánci császár felvonultatta hadait Bulgária ellen, mire Borisz behódolt, és 865-ben Bizáncból vette fel a kereszténységet, és Bulgáriába térítő püspök is érkezett. A bizánci térítés ellen komoly méretű felkelés tört ki, amelyet a bulgár uralkodó kegyetlenül lever. Miután Borisz nem kapott engedélyt Bizáncból bulgáriai patriachátus létrehozására, 866-ban a pápához és Német Lajoshoz fordult, de érseki rangot ők sem voltak hajlandóak megadni. Végül 870-ben dőlt el a kérdés, amikor a bulgár egyházat a konstantinápolyi pátriárka alá rendelték.⁷³²

A bizánci térítő politika a ruszok felé is érvényesült, a ruszok 860-as támadása után nem sokkal rusz követség járt Konstantinápolyba, amely a Rusz megkeresztelését kérte, ami meg is történt. A megtérésről tudósít Photios is egyik 867-es körlevelében, ahol megemlítette, hogy a bulgárok mellett a ruszok is felvették a keresztiséget. Bíborbanszületett Konstantinnak nagyapjáról, I. Baszileoszról írt életrajzában van még néhány ide vonható adat. Az orosz forrásokban szinte semmi nyomot nem hagyott ez a megkeresztelkedés.

Az első nagy térítési hullám után a 10. század közepétől van egy újabb aktív térítőhullámról adatunk, amely elsősorban a ruszokra és a magyarokra irányult. A kijevi Ruszban Igor halála után felesége, Olga a 950-es (957) években Konstantinápolyba látogatott, ahol felvette a kereszténységet, és Bíborbanszületett Konstantín kétszer is fogadta. Sajnos a tárgyalások részletei nem ismertek, de nyilván szó eshetett a Rusz helyéről a bizánci egyházi rendszerben. Mindenesetre a tárgyalások nem lehettek túlságosan eredményesek, hiszen Olga követői 959-ben Ottó királynál is jelentkeztek, és püspököt és papokat kértek a térítéshez. 960-ban Frankfurtban a Szent Alban kolostorból való Libutiust a ruszok püspökévé szentelték, de ő még indulás előtt elhunyt, így aztán Adalbertet szentelték püspökké, aki el is utazott, de 962-ben visszatért, jelezve, hogy nem járt sikerrel. Olga ezzel a misszióval sem

⁷³¹ Obolensky 1999, Balogh 2009, Font 2010,

⁷³² Obolensky 1999, 110–125; Balogh 2009, Font 2010,

lehetett elégedett. Fiát és utódát hiába próbálta rávenni a keresztségre, de őt végrendelete értelmében keresztény módra temették el 969-ben. Szvjatoszláv ragaszkodott a pogány hitvilághoz. Halála után Jaropolk (972–980) vette át a hatalmat Kijevben. 976/77-ben II. Ottó császár a bajor herceg ellen, aki a csehekkel és lengyelekkel lépett szövetségre, Jaropolkkal felvette a kapcsolatot és házassági ajánlatot tett, unokáját Richlint adná feleségül, amennyiben Jaropolk felveszi a kereszténységet. Azonban a házasság megghiúsult, mert közben Jaropolkot 980-ban Vladimir legyőzte és megölette.

Vlagyimir megkeresztelkedésének eseménytörténetét a lengyel történész, Andrej Poppe tisztázta: 986. augusztus 17-én a 28 éves II. Baszileiosz császár Szófia közelében súlyos vereséget szenvedett. Az elégedetlenkedő bizánci előkelők kihasználva a helyzetet két trónbitorlót állítottak, és Kis-Ázsiát hatalmuk alá vonták. Ilyen külső és belső fenyegetés hatására fordult Baszileiosz Vlagyimirhoz. 987. július–augusztusában érkezett meg követe Kijevbe, aki a következő szerződést kötötte: Vlagyimir a császárnak katonai segítséget nyújt, egyrészt katonai alakulatot küld Konstantinápolyba, másrészt maga indul Kherson ellen, mivel a lázadó, aki az egész Fekete-tenger déli partját a kezében tartotta, nyilván kiterjesztette ide is a hatalmát. A császár a segítség fejében nőtestvérének kezét ígérte Vlagyimirnek. Ez azonban csak akkor válik lehetővé, ha Vlagyimir magát és népét megkereszteli. A rusz egyház saját metropolitát kap, aki a konstantinápolyi pátriárkának van közvetlenül alárendelve. Mindkét fél érdekelt volt a szerződésben. A császárnak hatalma megtartása volt a tét, míg Vlagyimirnak rendkívül jelentős hatalmi státusz elérését tette lehetővé a szerződés, ugyanis a bíborbanszületett feleség nemzetközileg jelentős tiszteletet parancsolt. Elég, ha csak arra utalunk, hogy Nagy Ottó császár fiának, II. Ottónak csak bizánci hercegnőt sikerült szerezni.

Vlagyimir 988. január 6-án keresztelkedett meg, és a keresztségben a Vaszilij nevet vette fel, amely részben az egyházatya Baszileiosz, részben pedig az akkori bizánci császár nevével állhatott kapcsolatba. Valószínűleg a fejedelem pogány környezete is ekkor, vagy röviddel ezután megkereszteltetett. Ezzel a házasság feltétele adott volt. 988 tavaszán Vlagyimir 6000 harcosból álló sereget küld Konstantinápolyba, amely 988 júniusában meg is érkezett oda. Ezzel egyidőben indulhatott útnak Anna Kijevbe. Vlagyimir seregével a Dnyeper zátonyaihoz ment a mennyasszony és kísérete elé, hogy tisztelegjen előtte, illetve hogy megvédje őket egy esetleges besenyő támadástól. 988 nyarán lehetett az esküvő, amelyet megelőzhetett Kijev lakosságának tömeges megkeresztelése a Dnyeperben. A 6000-es rusz sereg és Baszileiosz császár csapatai 989 februárjában meglepetésszerűen támadtak Chrysopolisnál és csatát nyertek. Tíz hét múlva pedig 989. április 13-án Abydosnál verte meg a császár lázadó ellenfelét, akivel szívroham végzett. 988 őszén Vlagyimir ostrom alatt

tartotta a lázadókhöz tartozó várost, Chorsunt 989. április 7. és július 27. között, miután a lázadó meghalt, és az ellenállás értelmetlenné vált, a város behódolt. Ennek ellenére Vlagyimir kifosztotta és számos egyházi relikviát és ikont vitt Kijevbe.

Itt egy hosszabb folyamat végpontjáról van csupán szó, amely legalább egy évszázaddal korábbról indult. A 865 körüli első megkeresztelkedés nyilvánvalóan csupán a politikai vezetés legfelső szintjét érintette, és egy hatalomváltás elég volt ahhoz, hogy nyomtalanul eltűnjön. A 10. század első felében az intenzívvé váló kereskedelmi és hadi kapcsolatok során többen megkeresztelkedtek, azonban a fejedelmek varég és szláv kísérete kitarthatott a pogány hit mellett, és még Olga megkeresztelkedése sem tudott ezen változtatni. Vlagyimir a hatalom megszerzése miatt először a pogány hitvilághoz ragaszkodott, testvére, Jaropolk kereszténységre hajló politikájával szemben. De nemsokára be kellett látnia, hogy a pogány irányzat felkarolása tartósan nem lehet sikeres.

A földrajzi helyzet egyértelműen Bizánc felé orientált, miután a központ Kijevbe helyeződött át, és a fő kereskedelmi út a Dnyeperen keresztül vezetett. Vlagyimir megkeresztelkedésekor Kijevben létrehozták a 60. metropóliát, amely a konstantinápolyi pátriárka hatalma alatt állt. Ezzel Kelet-Európa egyik legjelentősebb hatalmi centruma és lakossága is Konstantinápoly felé kötelezte el magát, ami lehetővé tette a szláv liturgia és nyomában a szláv nyelvű irodalom kialakulását.⁷³³

A morvák esetében a bizánci misszió kudarca nyilvánvaló a földrajzi adottságok révén, ugyanis az a terület sohasem tartozott Bizánchoz, ráadásul a német területekkel volt szomszédos. Bulgária területe hagyományosan Bizánchoz tartozott, tehát politikailag nem engedhette, hogy Róma és a frank utódállamok felé orientálódjon, habár a bulgár uralkodó ezt a lehetőséget igyekezett kihasználni. A Kijevi Rusz esetében, mint láttuk, geopolitikai és kereskedelmi szempontból Bizánc volt a legkedvezőbb választás, de azért Vlagyimir és elődei a német területek felé is tájékozódtak, sőt az iszlám alternatíva lehetőségként szintén jelen volt.

A Kárpát-medencei magyarság esetében a kereszténység térhódítására⁷³⁴ a kezdeményezés Bizáncból jött. 946/7-ben az Árpád-dinasztia képviselőjében Termacsu és a harmadik méltóságot viselő Bulcsú járt Bíborbanszületett Konstantínnál, és Bulcsú felvette ott a keresztséget, Termacsu esetében erről nincs híradás, csak feltételezik, hogy ő is megkeresztelkedett. Néhány évvel később, 953-ban Gyula járt Konstantinápolyban, és a

⁷³³ Müller 1987.

⁷³⁴ Györffy1984, 680–815; Kristó 2000, 7–17; Makk 2002, 89–95,

kereszttség elfogadásával egy görög térítő püspök, Hierotheos is elkezdte működését feltehetően a Gyula uralta területen.⁷³⁵ A 955-ös augsburgi vereség következtében Bulcsút kivégezték, és ennek híre eljutott Bizáncba, ugyanis 955 végén Bíborbanszületett Konstantín követeket küldött Ottóhoz. Ehhez kötötték egyes kutatók, hogy 957-ben Bizánc is megtagadta az évpénz kifizetését a magyaroknak. Ez magyar részről újabb fegyveres akciót váltott ki, amely során az Apor vezette sereg Konstantinápoly falaiig hatolt 958-ban. Innentől 970-ig a magyarok több hadjáratban vettek részt Bizánc ellen, így a magyar–bizánci viszony ellenséges volt.

Nyilván ennek is része lehetett abban, hogy a magyar fejedelmi udvar nyugat felé kezdett tapogatozó tárgyalásokat. Ennek első jeleként Taksony fejedelem bolgár származású követe 963-ban megjelent Rómában XII. János pápánál, aki egy Zacheus nevű térítő püspököt bízott meg a magyarok megtérítésével. Azonban a pápa és Ottó császár közötti ellentét olyan éles volt, hogy Ottó emberei Capuában a pápai küldöttséget elfogták, és a pápai levelet elkobozták, ugyanakkor a következő évi zsinaton Zacheus mint térítő püspök részt vett.⁷³⁶

A kezdeti lépések után Géza fejedelem uralma hozta meg az áttörést. 970-ben lezárult az utolsó kalandozó hadjárat a Balkánon, ráadásul a győztes bizánci császár a német-római császárral házassági szerződés kötött, amelynek következtében 972-ben Theophanu görög hercegnő és II. Ottó egybekeltek. Géza – akinek felesége, a gyula leánya, Sarolt keresztény volt, mégpedig a bizánci térítésnek köszönhetően – követeket küldött Ottó császárhoz a béke ügyében. Ottó feltételeként szerepelhetett a kereszténység felvétele, ugyanis 972-ben már térítő püspökké szenteltette Prunward Sankt Gallen-i barátot, és levelet küldött Pilgrim passauai püspöknek, amelynek területe a magyarokkal volt szomszédos, hogy mindenben segítse a missziót. A térítő püspök megkeresztelte Gézát, aki keresztény uralkodóként küldte követeit a 973-as quendlinburgi fejedelmi találkozóra. Prunward térítő püspök a mainzi érsekséghez tartozott egyházilag, akárcsak az Olga részére küldött térítőpüspök és a prágai püspökség is, ami jól illusztrálja a császári befolyást az egyházi ügyekre. Ugyanakkor voltak törekvések a salzburgi érsekség és a passauai püspökség részéről, hogy a szomszédos magyar fejedelemség egyházi szervezetének vezetését megszerezzék, de nem jártak sikerrel. Géza fejedelem művét fia fejezte be.⁷³⁷

⁷³⁵ Györffy 1984, 681–684; Makk 1996, 17; Moravcsik 1984, 85.

⁷³⁶ Györffy 1984, 712–713, A misszió legutóbbi részletes elemzése: Koszta 2010, 219–233.

⁷³⁷ Györffy 1984, 726–733; Makk 1996, 30–38.

Vajk, aki a keresztségben az István nevet kapta, a német szövetség zálogaként 996-ban a bajor hercegnővel, Gizellával házasodott össze III. Ottó császár beleegyezésével. Gizella lovagok és papok kíséretében magyar földre költözött. Ezzel Géza műve beteljesedett, és röviddel ezután, 997-ben el is hunyt. Istvánnak a trónért Koppánnal kellett megküzdenie, és a győzelem után került sor a keresztény királyság megalapítására. III. Ottó és nevelője, II. Szilveszter pápa Rómában tartózkodtak, amikor 1000-ben megérkezett a magyar követség. III. Ottó koronát küldött, ami a keresztény királyság létrehozását jelképezte, míg a pápa áldást adott az érsekség alapítására, azaz a magyar egyházszervezet kiépítésére.⁷³⁸ Újabban a Lándzsa jelentőségére is felhívták a figyelmet.⁷³⁹ Mindenesetre ezzel eldőlt végérvényesen, hogy a magyar királyság a latin rítusú Nyugat része lett a csehekkel és lengyelekkel párhuzamosan.⁷⁴⁰

Természetesen nem konkrét eseményekről, hanem folyamatról van szó. A koronázás után került sor az erdélyi Gyula legyőzésére 1003-ban, végül pedig a szintén görög rítusú Ajtony legyőzése zárta a belső konszolidációt. Ezzel párhuzamosan István a bizánci kapcsolatok jelentőségét és fontosságát világosan érzékelte, és II. Baszileiosz szövetségese lett annak bulgárok elleni harcában. István Bizánc-barát politikájának az eredménye Imre herceg bizánci hercegnővel való házassága.⁷⁴¹ A magyar királyság politikájának a Balkán és Kelet-Európa irányába mindig nyitottnak kellett maradnia, hiszen ezek a területek közvetlen szomszédságuk révén állandó figyelmet és aktivitást követeltek.

⁷³⁸ Györffy 1984, 745–763; Makk 1996, 40–51.

⁷³⁹ Bóna 2000, 84–87; Kovács 2001, 99–128.

⁷⁴⁰ Font 2009, 233–236, 238–241.

⁷⁴¹ Györffy 1984, 814–815; Makk 1996, 59–60.

Összegzés

A magyarság legkorábbi története a Volga és az Ob közötti területhez kapcsolódik. A finnugor nyelvészet megállapította, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közül az ugor nyelvághoz tartozik, így a magyar nyelvű közösségek a legközelebbi nyelvrokonaik, azaz a hanti és manysi nyelvű csoportokkal élhettek együtt az Ob és Közép-Volga között. Az ősmagyar nyelv kialakulása a Kr. e. 1. évezred első felében mehetett végbe. A nyelvtudományban a nyelvrokonság egy fogalmilag körülírt és megalapozott terminus, amelynek érvényességi körét szigorúan meghatározták. Nagyon gyakran előfordul azonban az, hogy ezt a modellt alkalmazzák a népek közötti rokonságra is. Holott szociológiailag népen általában egy olyan nagyobb csoportot értünk, amelynek tagjai személyesen nem ismerik egymást, így annak összetartó erejét, kohézióját valamilyen közösen elfogadott fikció biztosítja. A mi-tudat hordozója a vérségi köteléken alapuló modell (család, nemzetség), amelyet kivetítenek az egész közösségre, így ez nyilvánvalóan fikcióvá válik, és nem beszélhetünk tényleges rokonságról. Ez az elképzelés általában valamilyen eredetmítoszból ölt testet. Az eredetmítosz mellett, mint erre Szűcs Jenő is felhívta a figyelmet, a közös kultúra és nyelv a másik két meghatározó elem, ugyanakkor az etnikai kialakulás folyamatának alapvető kelléke a szilárd politikai keret. Anthony D. Smith a nemzetről írott összefoglaló munkájában az etnikumot a következőképpen határozza meg: „önálló nevet viselő lakosság közös eredetmítoszzal, történelemmel, specifikus területtel és szolidaritás-érzéssel.” Az etnikum vagy nép esetében rokoni viszony már önmagában fikció. Ezek után nyilvánvaló, hogy két nép közötti rokoni kapcsolat felállítása fogalmilag nyilvánvalóan képtelenség. Miután az etnikum szempontjából két fontos meghatározó jellegzetességben, azaz a nyelvrokonság és az eredetmítosz vérközösség-képzetében, explicit módon a rokonság használható fogalom, az a látszat keletkezett, hogy lehet néprokonságról is beszélni. Ráadásul ezt a nyelv maga is rögzítette és a modern korban a nyelv és nemzet között szoros összefüggés látható. Így aztán szinte észrevétlenül a nyelvrokonság átalakul néprokonsággá, még olyan esetekben is, amikor a szerző tudatában van annak, hogy a nyelvtörténetet nem lehet azonosítani a néptörténettel. Azonban nem beszélhetünk rokon népekről, hanem csupán rokon nyelvet beszélő népekről. Mikor finnugor népet említ a tudomány, akkor valójában finnugor nyelvet beszélő közösségről van szó. Ez tulajdonképpen egyszerűsítés, ami azonban nehezen megy át köztudatba.

A kérdés persze az, hogy a magyar nyelvben fennmaradó jövevényszavak, amelyek részben a magyarággal kapcsolatba került idegen nyelvű népek, részben a honfoglaló

magyarság kialakulásában résztvevő török (kabar, berszil~bercel stb.), iráni (alán, horezmi~káliz) és szláv nyelvű csoportok emlékeit őrzik, vajon részesei-e a magyarság korai történetének, miután körükben a magyar nyelv dominánssá vált, és ezek a más nyelvű csoportok nyelvileg asszimilálódtak. Nyilván történetileg tarthatatlan az az álláspont, hogy ezeket kizárjuk a magyar nép korai történetéből. Egyértelmű, hogy a kelet-európai török, iráni és szláv nyelvű népek és közösségek 5–10. századi történetének tanulmányozása elengedhetetlen a honfoglaló magyar nép létrejöttének kutatásában.

A forrásokban a 10. századtól a Volga–Káma vidéken kimutatható egy magyar néprész. Legkorábban erről a muszlim források számoltak be. A Balhī-hagyomány a 10. század első évtizedeiből már egyértelműen kétféle magyarokról tud: a Volgától keletre és a Kárpát-medencében élő magyarságról. Ez a hagyomány egészen a mongol korig nyomon követhető a muszlim forrásokban. A domonkos rendi szerzetes, Julianus közvetlenül a tatárjárás előtt találta meg a Volga–Káma vidéken maradt magyarokat, akikkel beszélgetni tudott magyarul, és akiknél még élt az a tudat, hogy „a magyarok tőlük származnak”. Julianus a középkori gondolkodásnak megfelelően értelmezve a helyzetet, a magyarság bölcsőjét a megtalált keleti magyarság területére helyezte. A Jugria-elmélet, amely az orosz krónikások névhasználatán alapuló teóriája, a Julianus által őshazának tekintett vidékhez kapcsolódva, sőt, azt erősítve vált tévesen egy ideig elfogadott tudományos tézissé, ami ma már csak tudománytörténeti érdekesség.

Mindazonáltal a Volga–Káma vidéken élt, a nyelvtörténet által kikövetkeztetett ősmagyar nyelven beszélő csoportok és a 10. századtól a 13. századig adatolható keleti magyarság viszonya tisztázatlan. Az ősmagyar nyelvet beszélő csoportok közül a többség részt vett a magyar etnogenezisben, ugyanakkor szinte biztosan feltételezhető, hogy egyes közösségek helyben maradtak. A 9. században az írott forrásokban már megjelenő magyar nép kialakulását történeti szempontból két-háromszáz évre tehetjük, kb. ennyi szükséges a gentilis tudat kialakulásához. A magyarság egy töredéke valószínűleg a 9. század végén elszakadva a népalakulat zömétől, északra húzódott, ahol több mint három évszázad múltán Julianus rájuk talált. Felmerül a kérdés: vajon a Volga–Káma vidéken maradt ősmagyar nyelvű csoportok, és a 9. század végén betelepült magyar diaszpórák között volt-e valamiféle kapcsolat? Sajnos, erre nem tudunk válaszolni. Azért is rendkívül bonyolult a helyzet, mert a magyar nyelv kialakulása és a Volga-vidéki magyar töredék megjelenése között másfél-kétezer év különbség van, aminek történeti áthidalása források hiányában jelenleg reménytelen vállalkozásnak tűnik.

A korai magyarokra vonatkozó írott forrásokkal csak a 9. század derekától, inkább

második felétől rendelkezünk, a magyarság 5–8. századi történeti–földrajzi kereteit alapvetően a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságai és Kelet-Európa történetének adatai segítségével rekonstruálták.

Az oszmán kor előtti török jövevényszavainkat két rétegbe sorolták a nyelvtörténészek: a honfoglalás előtti és az ún. középső rétegbe, ami nyilvánvalóan kronológiai elkülönítés. Ugyanakkor az átadó nyelv szempontjából a korai, vagyis a honfoglalás előtti réteg esetében bolgár-török vagy csuvasos típusú török nyelvre gondoltak, míg a középső rétegre a besenyő és kun vagy csak a kun elnevezést használják. Miután Gombocz Zoltán, majd nyomában Németh Gyula is abból indult ki, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavaink csuvasos vagy bolgár-török típusúak, úgy vélték, a köztörök kritérium alapvetően a középső réteg török jövevényszavaira jellemző, mivel történetileg ismert volt, hogy a besenyők és kunok betelepültek a Kárpát-medencébe és beolvadtak a magyarságba. Mivel a kunok nyelvét ismerjük, a besenyőkről pedig feltételezzük, hogy nyelvük köztörök volt, így nyelvi szempontból a dolog rendben is lenne. Azonban van egy logikai probléma: a besenyő–kun réteg minden bizonnyal köztörök szavakat tartalmaz, de felmerül a kérdés, vajon kizárható-e, hogy a honfoglalás előtt nem kerülhettek köztörök elemek a magyar nyelvbe. Eddig abból indultak ki, hogy amelyik jövevényszó köztörök kritériummal bír, az a középső rétegbe tartozik.

A korai magyarság történeti útját meghatározó koncepció arra épült, hogy a magyarság csak olyan török nyelvű népekkel érintkezhetett, amely bolgár-török nyelvet beszélt. Gombocz és Németh a nyelvtörténeti érvekre épített rendszere értelmében csak a volgai bulgár terület és a Fekete-tenger környéki bulgár-ogur-onogur területek jöhettek szóba. Az is meghatározó volt, hogy Gombocz a kazár nyelvet köztöröknek tartotta. Ennek következtében úgy vélte, hogy a magyarság 600 és 800 között a volgai bulgárokkal volt szoros kapcsolatban, majd onnan költözött a Fekete-tengerhez, vagy 463 táján az onogurokkal elköltözött a Volga vidékéről a Kubán folyóhoz, és onnan 600 táján nyugatabbra vonult, hogy elkerüljék a kazárokat.

A kazár nyelvet Gombocz nyomán Németh is köztöröknek határozta meg, míg újabban Ligeti Lajos és Róna-Tas András csuvasosnak vagy bolgár-töröknek vélik. Az új eredmények tükrében a kazár nyelv köztörök voltára felépített, a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak átvételének hagyományos történeti koncepciója megdőlt, így a 9. századot megelőzően a magyarság szálláshelyének megállapítását más módszerekkel kell megkísérelni.

A magyar nyelv török jövevényszavai lehetőséget adnak bizonyos történeti következtetések levonására. Ezek közül a növény- és életföldrajz, az átvett szavak kultúrtörténeti tanulságai, illetve a kronológiai rétegek és lehetséges nyelvjárások elválasztása érdemelnek külön figyelmet. A fa- és más növényneveink, halneveink, a szőlő és borkultúránk arra utal, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában a Kaukázus előtere fontos szerepet játszhatott. Kultúrtörténeti szempontból az állattenyésztés, solymászat, társadalmi, politikai és vallási élet török jövevényszavai egy hagyományos nomád társadalom meglétére utalhatnak, ugyanakkor a mezőgazdasággal kapcsolatos terminusok magas színvonalon álló földművelésre, kertészetre, szőlő- és borkultúrára utalnak, ami túlmutat a nomád életmód keretein. A jövevényszavak kronológiájának és rétegeinek alapján Ligeti, nyomában Róna-Tas és Berta három-négyszáz éves nyelvi érintkezést lát indokoltnak. Nem véletlenül helyeznek ekkora súlyt a magyar nyelv török jövevényszavaira a magyarság 7–9. századi történetében

A kelet-európai steppe 4–10. századi történetének nyugati, bizánci és muszlim forrásai értesüléseinek jellegét és megbízhatóságát alapvetően a nomádokkal szomszédos letelepült hatalmak politikai, vallási, kereskedelmi, diplomáciai érdekei határozták meg. A nyugati, vagyis a latin nyelvű források a Kárpát-medencében és ritkábban a Fekete-tengertől északra található stepperégióban zajló eseményekről számoltak be. A bizánci szerzők, mivel a Balkán, a Krím félsziget és a Kaukázus nyugati fele birodalmuk érdekszférájába tartozott, az ott és a szomszédos területeken folyó események miatt az egész kelet-európai steppére jó rálátással rendelkeztek. A muszlim források érdeklődése mögött először a katonai szempontok domináltak, ugyanis a Kaukázuson átkelve többször is kísérletet tettek a Kaukázus északi előterének meghódítására a 8. század első felében. Később a kereskedelmi kapcsolatok, illetve a térítés kapott nagyobb hangsúlyt. Ekkor a Kaukázuson keresztül menő kereskedelem, illetve a számánidák kereskedelmi és vallási politikája, valamint a Kordovai Kalifátus diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai révén gyűjtöttek értékes adatokat Kelet-Európáról.

A magyarság korai történetének szempontjából ugyanakkor fontos megállapítani, hogy mind a bizánci történetírás, mind a keleti szerzők kevés használható információt szolgáltatnak Kelet-Európa történetének 8–9. századi korszakáról. A 8. század első felében jelentős átrendeződés következett be Eurázsia történetében. Az iszlám közép-ázsiai térhódításával Transzoxánia muszlim kézre került, és a muszlimok 751-ben Talasznál Kínával kerültek szembe. A 8. század közepén az ujgurok megdöntötték a Türk Kaganátust. Kínában pedig az An-lu-san lázadás következtében a Tang-dinasztia történetének új szakaszába lép, amely a korábbi nagy expanzív politika végét jelentette. A politikai átrendeződésnek a forrásanyagra

is döntő befolyása volt, ugyanis 760-tól mintegy másfélszáz évre az információk rendkívüli módon lecsökkentek. Míg 760-ig a kínai, muszlim, szogd, sőt türk források viszonylag bőségesen adtak hírt a területen végbemenő eseményekről és folyamatokról, ezután a 10. század elejéig nagyon gyér anyag áll a kutatás rendelkezésére. A bizánci történetírásban a 7. század végétől a 9. század elejéig komoly visszaesés van, ami egybeesik a képrombolók és képimádók közötti viszály, illetve a kalifátus elleni háborúskodás időszakával. A korabeli források hiányát feltehetően a vallási és háborús körülmények miatti pusztulással lehet magyarázni.

A korai magyarság történetének legfontosabb bizánci forrása Bíborbanszületett Konstantín „A birodalom kormányzása” című művének három, magyarokkal foglalkozó fejezete. A magyarokkal kapcsolatos részek áttekintésére, illetve a kutatások állásának bemutatására vállalkoztam, két esetben pedig a keleti vonatkozások értelmezésében lehetett továbblépni. Elsőként a tudósításokban szereplő magyar névanyagot, a forrás összeállítójának nyelvhasználatát és a felhasznált források kutatásának állását mutattam be. A 38. fejezet a magyarság korai történetének elbeszélése, amelynek értelmezése meghatározza azt a koncepciót, amelyre történetünket felépíthetjük. Az értelmezés első kérdése, hogy a tudósítás történetileg minden részletében valóság-hű elbeszélés-e. Ha hitelesnek fogadják el a téma kutatói, akkor úgy vélik, hogy a fejezetben leírtak 20-70 év közötti időszak alatt történhettek. Ha pedig úgy gondolják, hogy a mitikus jelleg a meghatározó, akkor 150-230 év körüli időtartam is szóba jöhet. Mivel a történet központi eseménye a savartoi asphaloi–kangar háború, ennek datálása meghatározó jelentőségű. A kronológia meghatározásakor négy dátum merült fel: az első Regino 889-es besenyő–magyar háborújához köthető; a második elképzelés 853-hoz kapcsolható, ekkor jelennek meg a szevordik az örmény forrásokban; a harmadik elképzelés szerint a háború 750-es évekre datálható, mikor a muszlim források szávdurdat említene a Kaukázusban történtek leírásakor; valamint a 7. századra is teszik a kangaroknak a szír forrásokban való korai előfordulására alapozva.

Miután a koncepció központi kérdése a savartoi asphaloi–kangar háború, megvizsgáltam a savartoi asphaloi kérdést, illetve hogy mit jelent a Perzsia terminus, abban az összefüggésben, hogy a savartoi népesség kelet felé, Perzsia vidékére költözött. A szakirodalom áttekintése után vált nyilvánvalóvá, hogy Thury 1897-es tanulmánya után egyetlen armenista sem foglalkozott intenzíven a kérdéssel. Az 1980-as évektől a vonatkozó örmény forrásoknak az angol fordítása történeti kommentárokkal rendelkezésre áll. Így ezek számbavételére is vállalkoztam.

János katolikosz művében három eseménnyel kapcsolatban fordul elő a *sevordik* név:

853-ban, a 897–901 közötti időszak történései kapcsán és 910-ben. A többi hat alkalommal csak Uti tartomány, a *sevordik* területének neve szerepel. Eredetükről János katolikosz nem tudott sokat, a népetimológiás *heros eponymos* nem hordoz történeti információt. II. Asot 910-ben harcol a *sevordik* ellen, és tudni róla, hogy 914-ben fogadták a konstantinápolyi császári udvarban, s vele volt János katolikosz is. Így tehát a bizánci udvarban az örmény ügyekről naprakész információkkal rendelkeztek, amit mellesleg a DAI-nak a Kaukázus népeivel foglalkozó fejezetei is jól mutatnak, de ott a *sevordik* neve nem fordul elő. A császár egy másik munkájában szerepel a **sevortoi* egy örmény népcsoport nevéként. Az is egyértelmű, hogy a magyarokra használt *savartoi* és az Uti tartomány népességére vonatkozó **sevortoi* azonosítása nem VII. Konstantín császártól, hanem Thurytól és Marquarttól származott.

A muszlim forrásokban előforduló *siyāwurdīya/sāwurdīya* és az örmény források *sevordik* alakja tökéletesen megfelelhető egymásnak, és a 9–10. században pontosan ugyanarra a területre helyezik őket, így ezek azonosítása megalapozott. Ugyanakkor a muszlim történetírásban e nép egy évszázaddal korábban is feltűnt, tehát már a 750–60-as években számolhatunk kaukázusi jelenlétükkel. Sőt egy új feltételezést is megkockáztathatunk: Marwān 737-ben megtámadta a Kazár Birodalmat, és a kazár törzsterületen túl, feltehetőleg az erdővidéken legyőzte a *Šaqāliba* nevű népet. Őket a Volga környéki finnugor nyelvű népességgel azonosítva úgy rekonstruálhatjuk a történetet, hogy egyik részük nyugatra tért ki, egy másik pedig keleti irányba menekült, míg egy kisebb csoportot Marwān vitt magával. A nyugatra húzódó csoportokat esetleg azonosíthatjuk a honfoglaló magyarság nyelvét meghatározó elemmel.

A *savartoi* kérdésnek másik fontos eleme, hogy hol volt Perzsia. Az eddigi kutatás alapvetően arra épült, hogy ez a Kaukázus, pontosabban Persarmenia lehet. Ha megvizsgáljuk alaposan, hogy Bīborbanszületett Konstantín mit érthetett Perzsián, akkor megállapítható, hogy a forrásként használt 7–9. századi bizánci előzményekben Irakot, Belső-Perzsia pedig Horaszánt jelentette. A császár saját korára pedig a rövid életű Szádzsita-dinasztia (890–928) Azerbajdzsán, Arrán, Armenia területét magában foglaló északnyugat Irán területére, illetve a Buvajhida-dinasztia által uralt Nyugat-Iránra használta úgy, hogy a Kelet-Iránban lévő Horaszánt azonosította Perzsiával, amely a Számánida-dinasztia hatalma alatt volt. Ezért feltételezhető, hogy a DAI 38. fejezetében szereplő Perzsiát is értelmezhetjük Horaszánnak, amit al-Bakrī nemrégiben előkerült tudósítása egyértelműen alátámaszt.

Mindenesetre a DAI 38. fejezetének értelmezési kereteit áttekintve megállapíthatjuk, hogy még az alapkérdésekben sem sikerült egységes álláspontra jutni a kutatásnak,

ugyanakkor az értelmezés terén történtek komoly előrelépések. A korai magyar történet vázának kialakítását már az előre meghatározza, hogy a 38. fejezetben elmondott történetet valós elbeszélésnek vagy mitikus elemekkel tarkított legendának tartjuk. Ezzel függ össze, hogy a története középpontjában található szavárd–kangar háborút milyen más ismert történeti eseménnyel lehet összekapcsolni. A korábbi szakirodalomban meghatározó a Regino datálására, illetve a szír forrásokon alapuló 6–7. századi időszakra épült koncepciókat feladták, mivel az előbbi Györffy György hitelt érdemlően cáfolta, míg az utóbbi esetben az elmélet kidolgozója, Czeglédy Károly maga változtatta meg a véleményét. Így a szavárdok kaukázusi megjelenése alapján maradt a muszlim források által megőrzött 750 körüli első említés vagy az örmény forrásokban elsőként 854-ben feltűnő sevordik’, amire a kangar–szavárd háború időpontját építeni lehet. A 750 körüli datálást kizáró érvelés nem meggyőző, tehát nincs okunk ezt a feltételezést elvetni. Ugyanakkor kérdés, hogy a kutatás, amely eddig egyértelműen a Kaukázushoz kötötte a szavárd kérdést, nem járt-e tévúton, ugyanis nem kizárt, hogy a DAI-ban Perzsia neve Horaszánt rejti, ami az eddigi elképzeléseket számos ponton felülvizsgálatra készíti. Nem zárhatjuk ki, hogy Perzsia elnevezés egy általános értelemben vett Kelet fogalommal azonosítható.

A 38. fejezet mellett a 39. és 40. szól még a magyarságról. Ha összevetjük a 38. fejezet történetét, illetve a 39–40. fejezetből rekonstruálható történetet, akkor azt látjuk, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásának két párhuzamos története áll előttünk: egy magyar (hétmagyar) szempontból előadott eredet (38.) és egy kabar változat (39–40.), amely a kabarok magyarsághoz történő csatlakozása után már helyet kap a magyarok történetében is. A két történet viszonya és történeti értelmezése számos új kérdést vet fel. A honfoglalás előtti magyarság történetének másik alapforrása a Ġayhānī-hagyomány, amely a többi kelet-európai nép mellett a magyaroknak is szentelt egy fejezetet. Ennek alapos feldolgozását egy korábbi munkámban elvégeztem. Itt csak a szövegrekonstrukció kapcsán előkerült fontosabb történeti eredményeket foglaltam össze. A párhuzamos szövegek (Ibn Rusta, Gardīzī, a *Ḥudūd al-‘Ālam* és al-Marwazī) alapján egyértelmű, hogy az alapszövegnek volt egy rövid változata, amelyet kiegészítettek, és így jött létre a hosszabb redakció. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltéréssel nem számolhatunk, azaz mindkét változat a honfoglalás előtti évtizedekre utal. Az alapredakciót még legalább kétszer átdolgozták, melynek során újabb betoldásokkal egészítették ki a szöveget a Ġayhānī-hagyományt képviselő szerzők. Ezeken belül három típust különböztettem meg. Van, amit a Ġayhānī-hagyomány más, azonosítható helyéről másoltak be a kései szerzők, illetve másolók. Egyes szövegrészek forrásait filológiai

és történetföldrajzi megfontolások alapján tudjuk azonosítani. Ezek bizonyára a 895 előtt a magyaroknál megfordult muszlim kereskedőktől származhattak. Végül vannak olyan betoldások, amelyeknek az eredetét ez idő szerint nem tudjuk azonosítani

Az átdolgozások során a dunai bulgár, azaz nándor (n.nd.r) és morva, azaz marót (m.rwāt) népre vonatkozó adatokat olyan szinten tudjuk azonosítani, hogy ezek a népnévalakok magyar forrásközlőkre utalnak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján a két nép leírása még 895 előtről származott, és ezeknek csak perzsa nyelvű változati maradtak fenn (Gardīzī, *Hudūd al-Ālam*). Emellett három esetben biztosan azonosítható a betoldás eredete, hiszen mindhármát a Ġayhānī-hagyomány egy másik helyéről másolták le.

Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét nem sikerült azonosítani. Ebbe a kategóriába soroltam az Ibn Rusta és a Gardīzī által hagyományozott több részt. Ezek közül kettőt emelek ki, amelyek történeti aspektusai fontosak.

Ibn Rusta, Gardīzī és al-Bakrī munkáiban a magyarság határa a Volgától keletre esik, ez nem illik bele a források földrajzi képébe. Korábban ezt az adatot úgy értelmezték, hogy az a magyarság Volgán túli korábbi lakhelyére utalna. Miután az értelmezés igen ellentmondásos, felmerült, hogy esetleg a Volga vidéken maradt magyarságról szólna a tudósítás, és abban az esetben lehet egykorú vagy 10. századi betoldás is.

A magyar–szláv viszonyt tárgyaló tudósítás alapszövege Marwazīnál és Gardīzī adatainak második részében maradt meg. Ibn Rusta és Gardīzī szövege alapján megállapítható, hogy ezt kétszer még átírták és kiegészítették. Ezt követően Ibn Rusta, beszűrt egy nyilvánvalóan más forrásból származó információt: „Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen”. Ibn Rusta szövegének elemzése azt mutatja, hogy az alapszöveg kétszeri átdolgozásába került be egy interpoláció a kazár magyar viszonyról. Ez azért lényeges, mert ezen szövegrész alapján kapcsolták össze Sarkel felépítését a magyarok megjelenésével a 830-as években. Ez az érvelés az új eredmények alapján tarthatatlan.

A negyedik fejezetben a magyarságnak a Kárpát-medencébe települését és a keresztény Magyar Királyság megalapításáig tartó történetét geopolitikai, valamint nagyobb történeti összefüggések szempontjából tekintettem át.

Elsőként az eurázsiai steppe és a középkori Európa viszonyrendszerében vizsgáltam a magyarság korai történetét. A Kárpát-medence földrajzi adottságai lehetővé teszik, hogy a nomadizáló lakosság bőséges folyó menti legelőterületek miatt állandó szállásokat alakíthasson ki, és mivel a területe a földművelésre is alkalmas, a letelepedéssel ez is egyre fontosabb lehetett.

A Kárpát-medence számára kelet felől a Kárpátok hegy-koszorúja természetes védelmet nyújtott, amit erősíthetett a medence egységes politikai vezetése, mint például az avarok és a magyarok esetében. A bulgárok, később a besenyők, az úzok azért kénytelenek az Al-Duna és a Balkán-hegység közé telepedni, mert az Avar Kaganátus, illetve a Magyar Királyság szilárdan kezében tartotta a Kárpát-medencét, ennek következtében csak kisebb bulgár, besenyő, úz csoportok költöztek a Kárpát-medencébe.

A Kárpát-medence elfoglalása nagyjából hasonló feltételek mellett ment végbe a hunok, az avarok és a honfoglaló magyarok korában. A keleti Kárpátok és Erdély hágóin tudtak a nomádok közvetlenül benyomulni, de ha ezek védelmét jól megszervezték, akkor viszont észak felől a Morva-kapun át lehetett bejutni. Először az Alföldet szállták meg, aztán második fázisban a Dunántúl elfoglalására került sor.

A Kárpát-medence birtokba vétele után a hunok, az avarok és a magyarok is a szomszédos birodalmaktól különböző formákban presztízsjavakat és kereskedelmi árukat szereztek be, ez a rablóhadjáratoktól a foglyok kiváltási árán és a béke fejében fizetett évpénzen át a kereskedelemig terjedhetett. Ezek a nomád politikai alakulatok hatalmas bevételekre tettek szert. A rendelkezésre álló forrásanyagból csak becsülni tudjuk a nomádok jövedelmét, de a régészeti anyagban mindhárom esetben tükröződik a leletegyüttesekben a befolyó nemesfém. Ennek a rendszernek a fenntartása 80 éven túl egyik hatalomnak sem sikerült. Van még egy közös vonás mindhárom Kárpát-medencében élő nomád hatalom történetében. Ez pedig az, hogy a hunok és az avarok bukása a Nyugatrómai-, illetve Frank Birodalommal hozható összefüggésbe, a magyarok életmódváltása és a kereszténység felvétele pedig a Német-római Birodalommal állt kapcsolatban.

A középkori Európa kialakulásában a nomádoknak jelentős szerepük volt. Az Alpoktól északra és részben keletre élő, többségében germán nyelvű erdőlakó népesség a Római Birodalom tartós közelsége következtében nagyobb politikai egységekbe tömörült. A Nyugatrómai Birodalom belső feszültségei, illetve a hunok kiváltotta népmozgások vezettek Róma bukásához és az új királyságok kialakulásához. A nyugati szintézist a Frank Birodalom képviselte, amely kelet felé terjeszkedett. Eközben az Avar Kaganátus folytatta a steppei hagyományt a Kárpát-medencében. Az erdőlakó szláv nyelvű közösségek szimbiózisba léptek a steppei nomád mintát követő csoportokkal a Kárpátok közelében, az Al-Dunánál pedig Bizánccal léptek kapcsolatba. A Balkánra települő szlávok többsége bizánci befolyás alá került, míg mások az egykori Nyugatrómai Birodalom területére, illetve a Kárpátoktól északra lévők a keletre terjeszkedő frank struktúra vonzáskörzetébe kerültek. A magyar történet egyediségét az adja, hogy a magyaroknak megvolt a nomád mintájuk, ennek ellenére a közép-

európai erdőlakó közösségekből kialakuló csehekkel és lengyelekkel együtt a német-római modellt követték.

Ha az ezredfordulón a civilizációk fejlettségi szintjének valamiféle rangsorát állítjuk fel, akkor annak élén Kína és az iszlám világ állt, majd azt követte India és a bizánci civilizáció, és a sor végén szerepel Nyugat-Európa. Ez azt mutatja, hogy Géza és István döntését nem a civilizációs fejlődési szint, avagy a benne rejlő perspektíva határozta meg, ugyanis a magyar udvarban Kordova vagy Konstantinápoly civilizációs előnyével tisztában lehettek, ennek ellenére nem azok mellett döntöttek.

Választ kell adni arra a kérdésre is, hogy a világvallások felvétele hogyan alakult Közép- és Kelet-Európában a 10. században. A Kárpát-medence nyugati fele a Római Birodalom, illetve később a Frank Birodalom része volt, és amint arra Szűcs Jenő a régiók elméletének kidolgozása során felhívta a figyelmet, a Magyar, a Cseh és a Lengyel Királyság nyugatról történő krisztianizálása hosszan ható történeti tradíció eredményeként a Kelet- és Nyugatrómai Birodalmat elválasztó vonal északi meghosszabbítása – kisebb korrekciókkal – nyomán ment végbe, és alakult ki a közép(-kelet) európai régió.

Közép- és Kelet-Európában a 10. században a térítés három fő irányt követett. Keletről, a Számánida udvarból indultak ki iszlamizáló törekvések, amely a volgai bulgároknál a Volga–Káma összefolyásánál sikeres volt. Az iszlám további nyugati terjeszkedési kísérleteit adathozhatjuk a kijevi Rusz és a besenyők kapcsán. A Kárpát-medencében élő magyarság a kelet-európai muszlim kereskedőkkel szoros kapcsolatot tartott fenn, és a Magyar Fejedelemségben jelentős számú muszlim közösség élt. Ez persze nem azt jelenti, hogy reális esély lett volna az iszlám felvételére, csupán azt jelzi, hogy ilyen lehetőség felmerülhetett.

A keresztény térítés két irányból érte Közép- és Kelet-Európát. A bizánci missziókat Konstantinápolyból irányította a császár és a pátriárka szoros együttműködésben. Bizánc kísérletet tett a 9. század második felében és a 10. század derekán a Kárpát-medence megtérítésére is, azonban a 10. század második felében a pápaság és a Német-római Császárság is aktívan bekapcsolódott a térítésbe, amelynek következtében Géza és István politikája révén a magyar királyság a latin rítusú Nyugat része lett a csehekkel és lengyelekkel együtt. 1000-ben a koronázás a keresztény királyság létrehozását jelképezte, és a pápai áldás az érsekség alapítására vonatkozhatott, azaz a magyar egyházszervezet kiépítésére. A Nyugathoz való csatlakozásban nem a civilizációs fejlettségi szint, hanem inkább a hosszabban ható történeti, geopolitikai hagyományok, illetve a rövidtávú politikai érdekek játszottak meghatározó szerepet.

Bibliográfia

- Aalto, P., Pekkanen, T.** (1980) *Latin Sources on North-Eastern Eurasia* by. Part I. Wiesbaden 1975, Part II. Wiesbaden.
- Althoff, G.** (2003). *III. Otto*. Pennsylvania.
- Altheim, F.** (1951). *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden.
- Ašmarin, N. I.** (1902). *Bolgary i čuvaši*. Kazan'.
- Bagautdinov, R., Khuzin, F.** (2006) Rannie bulgary na Srednej Volga: *Istorija Tatar*. Tom II. Kazan', 116-123.
- Bahrusin, Sz. V.** (1975) Osztják és vogul fejedelemségek a XVI-XVII. században: *A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből*. Budapest, 35-66.
- Balādūri, ed. de Goeje** = al-Balādhurī. *Futūḥ al-buldān*, ed. M. J. de Goeje. Leiden, 1866
- Bálint Cs.** (2004). *A nagyszentmiklósi kincs*. Varia Archaeologica Hungarica. XVIa. Budapest.
- Bálint Cs.** (2006). Az ethnosz a kora középkorban: *Századok* 140, 277-346.
- Balogh, L.** (2005). Some notes on the western Turks in the work of Theophanes Confessor: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58, 187-195.
- Balogh, L.** (2009). A dunai bulgárok keresztény hitre térése: *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L.–Kovács Sz. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest, 67-77.
- Bartha A.** (1984). A magyar nép őstörténete: *Magyarország története*. I. köt. Főszerk. Székely Gy. Budapest.
- Bartha A.** (1988). *A magyar nép őstörténete*. Budapest
- Bartha A.** (1977). Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. Budapest., 23-44.
- Belke, K., Soustal, P.** (1995) *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von ~. Byzantinische Geschichtsschreiber 19. Wien.
- Bendefy L.** (1937). *Fontes authentici itinera (1235-1238) fr. Juliani illustrantes*. Budapest.
- Benkő L.** (Szerk) (1967-1984). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I-IV. Budapest. 1967, 1970, 1976, 1984.

- Benkő L.** (1984) A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Leved és Etelköz* kapcsán. *Magyar Nyelv* 80, 389-419;
- Benkő L.** (1993-1997) *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I-III. Budapest. 1993, 1995, 1997.
- Benkő L.** (2009) *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest.
- Berta Á.**, (1991). Török eredetű törzsneveink: *Nyelvtudományi Közlemények* 92, 3-40.
- Berta, Á.** (1992) Die chasarische Benennung der Ungarn. *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik – Turkologie – Diplomatie*. Hrsg. Christa Fragner und Klaus Schwarz. Islamkundliche Untersuchungen 150. Berlin, 7-11.
- Berta Á.** (1997) Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről: **Honf.nyelv.**, 211-219.
- Berta, Á.** (2001) Álmos and táltos: *Shaman* 9, 99-117.
- Berta Á.**, (2004). *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged.
- Beševliev, V** (1981). *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam.
- BGA Bibliotheca Geographorum Arabicorum**. I-VIII. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni-Batavorum 1870-1894.
- Bolšakov, O. G., Mongajjt, A. L.** (1985). *Abu-Hámíd al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131-1153*. Budapest. Orosz eredeti: Putešestvie Abu Hamida al-Garnati v Vostoč'nuju i Central'nuju Evropu (1131-1153). Publikacija O. G. Bol'sakova, A. L. Mongajta. Moskva 1971.
- Bóna I.** (1984). A népvándorlás kor és a korai középkor történet Magyarországon: *Magyarország története*. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. Budapest, 265-373.
- Bóna I.**, (1991) *Das Hunnenreich*. Struttgart,
- Bóna I.**, (1993) *A hunok és nagykirályaik*. Budapest
- Bóna I., Cseh J., Nagy M., Tomka P., Tóth Á.** (1993). *Hunok-Gepidák-Langobardok*. Szeged.
- Bóna I.** (1994) Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények: **Honf.rég.**, 67-75.
- Bóna I.** (2000). *A magyarok és Európa a 9-10. században*. Budapest.
- Bosworth, C. E.** (1999). *The History of al-Ṭabarī*. Vol. 5. The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen. Transl. and annotated by ~. State University of New York Press.
- Cahen, C.** (1989). *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Ford. Sárközi Júlia. Budapest.

- Campbell**, L. (1999). *Historical Linguistics*. Edinburgh.
- CFH** Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I-III. Budapest 1937-1938. Mutató: Csapody Cs. IV, Budapest 1943.
- Curta**, F. (2001). *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge.
- Czeglédy**, K. (1943). Keleten maradt magyar töredékek. In **Ligeti** 1943, 154-177.
- Czeglédy**, K. (1954) Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 4, 19–91.
- Czeglédy**, K. (1960). Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762-764: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 78-88)
- Czeglédy** K. MÖT *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest. 1985. Magyar nyelvű cikkeinek gyűjteménye.
- DAI** *Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest 1950. Olajos Teréz bevezető tanulmányával újra megjelent 2003-ban.
- Daim**, F. (1982), Gedanken zum Ethnosbegriff: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 112, 58-71.
- Dankoff-Kelly** Maḥmūd al-Kāšgarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luġat at-Turk)*. Transl. R. Dankoff in collaboration with James Kelly. I-III Cambridge, Mass, 1982-1985.
- Deér** J. (1945-46). A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79-80, 3-20
- Dienes** I. (1972). *A honfoglaló magyarok*. Budapest.
- Dimišqī**, ed. Mehren = *Cosmographie de Chems-ed-Dīn Abou Abdallah Mohammed ed-Dimichqui*. Texte arabe publié d'après l'édition commencée par M. Fraehn et d'après les Manuscrits de St-Petersbourg, de Paris, de Leyde et de Copenhague par M. A. F. Mehren. Saint-Petersbourg, 1866.
- Dobrovits** M. (2006) *Égi kagánok eltűnt birodalma*. A türk nép és a türk birodalmak története (545-745). PhD disszertáció. Szeged.
- Dobrovits**, M. (2011). The Altaic World through Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569–570): *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 373–409.
- Dobrovits**, M. (2011a). On Some Eastern Parallels of the Development and Consolidation of the Early Hungarian State. *Chronica* 11, 96-103.

- Doerfer**, G. (1997). Čilger's Self-Criticism and the Problem of Ethnic Cleansing: *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe*. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary: June 16-21, 1996. Ed. Á. Berta. Szeged, 81-88.
- Dörrie**, H. (1956). *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234-5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*. Göttingen.
- Duby**, G. (1984) *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980-1420*. Budapest.
- Dümmerth** D. (1980³). *Az Árpádok nyomában*. Budapest.
- Dubler**, C. E. (1953). *Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras Eurasiaticas*. Madrid.
- Dunlop**, D. M. (1954), *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.
- EI**² = *The Encyclopedia of Islam*. New Edition. 1-13 Leiden/London 1989-2004
- Eliade**, M. (1988). *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Ford. Pásztor Péter. Európa Kiadó. Budapest.
- Elter** I. (2009). *Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról*. Szeged.
- Erdal**, M. (2007) *The Khazar Language: The World of the Khazars*. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Ed. by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas. Leiden-Boston, 75-108.
- Fehértói** K. (1997). Eltérő nézetek legrégibb személyneveink eredetéről. **Honf.nyelv.**, 235-246.
- Fehértói** K. (1997a). Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete. *Magyar Nyelv* 93, 426-441.
- Fine**, Jr. J. V. A (1983). *The Early Medieval Balkans*. Ann Arbor.
- Fodor** I. (1973). Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből: *Régészeti Füzetek* Ser. II. No. 15. Budapest.
- Fodor** I. (1975). *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest. angol fordítása: *In Search of a New Homeland*. Budapest. 1982; német fordítása: *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. Budapest. 1982.
- Fodor** I. (1977). Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. Budapest., 79-114.

- Fodor, I.** (1977a). OÙ le dominicain Julien de Hongrie retrouva-t-il les Hongrois de l'Est?: *Studia Archeologica* VI. Budapest.
- Fodor, I.** (1982). On Magyar - Bulgar-Turkish Contacts: *Chuvash Studies*. Ed A. Róma-Tas. Budapest., 45-81.
- Fodor I.** (1990). A régészeti kutatások félszázados történetéről: *Magyar Tudomány* 1990:3, 276-282.
- Fodor I.** (2009) *Őstörténetünk és honfoglalás*. Kossuth Kiadó.
- Font M.** (1991) II. András orosz politikája és hadjáratai. *Századok*, 107-144
- Font, M.** (1996) Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai: **Honf.for.** 119-129.
- Font M.** (2009). *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900-1453)*. Pécs.
- Frye, N. R.** (1975). *The Golden Age of Persia*. London.
- Gernet, J.** (2001). *A kínai civilizáció története*. Budapest.
- Gladney, D. C.** (1990). The Ethnogenesis of the Uighur: *Central Asian Survey* 9:1, 1-28.
- Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa.** Begründet von J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat. Hrsg. von F. Kämpfer, R. Stichel, K. Zernack. Serie A Lateinische Namen bis 900 (Redaktion R. Ernst, D. Wojtecki) I, II, III.. Wiesbaden 1973-1989; Serie B Griechische Namen bis 1025 (Redaktion A. A. Furlas, A. A. Katsanakis) Wiesbaden 1974-.
- Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa:** Beiheft:
- 1: Schule, Wolfgang, *Bibliographie der Übersetzungen griechisch-byzantinischer Quellen* Bearb.: Wolfgang Schule. Wiesbaden 1982.
 - 2: *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts/* Bearb. Rade Mihaljevic; Red. Ludwig Steindorff. Wiesbaden 1982.
 - 3: *Acta et diplomata Graeca medii aevi, sacra et profana/* collecta ediderunt Franciscus Miklosich et Iosephus Müller. Namenregister zu Miklosich-Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, vol. IV und V. Bearbeiter: Norbert Henkelmann, Annelies Ludat. Stuttgart 1986.
 - 4: Duric, Vojislav J., *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert/* Bearbeitung: Vojislav Djuric, Anna Tsitouridou. Stuttgart 1986.
 - 5: *Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025/* Bearb.: Günter Weiss ; Red.: Anastasios Katsanakis. Stuttgart 1988.

- 6: *Das Ethnikon Slavi in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900* Bearbeitung: Jutta Reisinger, Günter Sowa. Stuttgart 1990.
- 7: Lübke, Christian, *Arbeit und Wirtschaft im östlichen Mitteleuropa die Spezialisierung menschlicher Tätigkeit im Spiegel der hochmittelalterlichen Toponymie in den Herrschaftsgebieten von Piasten, Premysliden und Arpaden*. Christian Lübke. Stuttgart 1991.
- Golden, P. B.** (1975). The people *nukarda*: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1., 21-35.
- Golden, P. B.** (1980). *Khazar Studies*. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. I-II. Budapest.
- Golden, P. B.** (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden.
- Golden, P. B.** (2004). Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service: *Journal Asiatique* 292, 279-309.
- Gombocz, Z.** (1908). *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Budapest.
- Gombocz, Z.** (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsingfors.
- Gombocz, Z.** (1915). *Árpádkori török személyneveink*. Budapest.
- Gombocz Z.** (1923). A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: *Nyelvtudományi Közlemények* 46, 1-33, 168-193
- Göckenjan, H.** (1991). Der Westfeldzug (1236-1242) aus mongolischer Sicht. In: *Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen*. Hrsg. von Ulrich Schmielewski. Würzburg, 35–75
- Göckenjan, H., Zimonyi, I.** (2001) *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition*. Wiesbaden.
- Györffy Gy.** (1948). *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest.
- Györffy Gy.** (1959)- *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest.
- Györffy Gy.** (1984). Honfoglalás és megtelepedés; A kalandozások kora: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I/1. Budapest, 576-716.
- Györffy Gy.** (1984a)). Levédia és Etelköz kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 80, 385-389.
- Györffy Gy.** (1986). *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*. Budapest
- Györffy Gy.** (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest.
- Györffy Gy.** (1997). A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. **Honf.nyelv.** 221-234.
- Ḥabībī** ‘Abd al-Ḥayy (ed.) (1963) Abū Sa‘īd ‘Abd al-Ḥayy ibn al-Ḍaḥḥāk ibn Maḥmūd Gardīzī, *Zayn al-Āḥbār*. Tehran
- Hajdú P., Domokos P.** (1978). *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest.

- Hakimzjanov, F. S.** (1986). New Volga Bulgarian Inscriptions: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40. 173-177.
- Halikov, A. H.** (1975). A középső Volga-vidék és a finnugor őstörténet: *Vízimadarak népe*. Szerk. Gulya J. Budapest. 163-191; az orosz eredeti: Nekotorije voprosi etni...eskoj istorii: Drevnaja istorija Srednego Povolnja. Moskva 1969, 370-390.
- Harmatta J.** (1977). Irániak és finnugorok, irániak és magyarok: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. Budapest., 167-182.
- Harmatta J.** (1984). Lebedia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80, 419-431
- Harmatta J.** (1996). Konstantinos Porphyrogennetos magyar vonatkozású művei: **Honf.for.**, 105–111.
- Harmatta J.** (1997). A nyelvtörténet korszakolásának problémái: **Honf.nyelv.**, 11-17.
- Harmatta J.** (1997). A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban: **Honf.nyelv.**, 119-140.
- Harmatta J.** (2001). A Volgától a Dunáig A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv* 97, 1-14.
- al-Ḥimyarī** Ibn ‘Abd al-Mun‘im al-Ḥimyarī, *Kitāb al-Rawḍ al-Mi‘tār fī Khabar al-Aqtār*. Ed. by Iḥsān ‘Abbās. Beyrut 1975
- Hitti** 1968 *The origins of the Islamic state*, being a translation from the Arabic, accompanied with annotations, geographic and historic notes of the Kitāb futūḥ al-buldān of al-Imām Abu-l ‘Abbās, Aḥmad ibn-Jābir al-Balādhuri. By Philip Khūri Hitti. New York.
- HKÍF** *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos T., H. Tóth I., Zimonyi I. közreműködésével szerkesztette Kristó Gy. Szeged 1995.
- Honf.for.** *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács L., Veszprémy L.: A Honfoglalásról sok szemmel II. Főszerk. Györffy Gy. Budapest 1996.
- Honf.népr.** *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. Kovács L., Paládi-Kovács A.: A Honfoglalásról sok szemmel IV. Főszerk. Györffy Gy. Budapest 1997.
- Honf.nyelv.** *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács L., Veszprémy L.: A Honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk. Györffy Gy. Budapest 1997.
- Honf.rég.** *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L.: A Honfoglalásról sok szemmel I. Főszerk. Györffy Gy. Budapest 1994.
- Honti L.** (Főszerk.) (2010). *A nyelvrokonságról*. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Hunyadi L.** (2001). A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest, 162-175

Hunyadi Zs. *A keresztes háborúk világa.* Debrecen é.n. [2011]

Istorija Tatar. Tom I. Kazan' 2002.

Ibn Aṭam al-Kūfī = Ibn Aṭam al-Kūfī: *Kitāb al-futūḥ*. Ed. ʿAlī Šīrī. Vol. 1–8. Beirut 1991.

Ibn Sāʿid *Kitāb al-ğugrāfiyā*. Ed. Ismāʿīl al-ʿArabī. Beirut 1970.

Jenkins, R. J. H. (ed.) (1962) *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*. Volume II. Commentary. London.

Jwaideh, W. (1959). *The Introductory Chapters of Yāqūt's Muʿjam al-buldān*. Leiden.

Kalinina, T. M. (2007). Al-Khazar and aš-Šaqāliba: Contacts and conflicts: *The World of the Khazars. New Perspectives* Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Ed. by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas. Leiden-Boston, 195-206.

Kapitánffy I. (2003) Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai: *Hungaro-Byzantina*. Budapest, 139-144.

Kazakov, E. (2002). Rannye bolgary v Povolž'e: *Istorija Tatar*. Tom I. Kazan' 185-194.

Kazhdan, A. P. (1991). *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed.~. Oxford

Kellner, M. G. (1997). *Die Ungareinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der »Gens detestenda« zur »Gens ad fidem Christi conversa«*- München.

Kennedy, H. (2004²). *The Prophet and the Age of the Caliphates*. Pearson Longman,

Kennedy, H. (2007) *The Great Arab Conquests*. How the spread of Islam changed the world we live in. Phoenix.

Kincses Nagy É. (Szerk.) (1991). *Őstörténet és nemzettudat 1919-1931*. Szeged.

Király P., (1974). *A magyarok említése a Konstantin- és Metód-legendában*. Budapest.

Király P. (1984). Levedia—Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében. *Magyar Nyelv* 80, 431-439

Kmoskó M (1929) Muḥammad al-ʿAufī anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete: *Történeti Szemle* 14, 14–54.

Kmoskó M. I/1, I/2, I/3 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. Szerk. Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10, 13, 23. Budapest 1997, 2000, 2007.

Kmoskó M. **Szír írók a steppe népeiről**. Szerk. Felföldi Szabolcs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 20. Budapest 2004.

KMTL *Korai magyar történeti lexikon (9-14.század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P., Makk F. Budapest 1994.

- Konovalova, I. G.**, (2004). Administrativno-političeskaja struktura Halifata glazami vizantijcev («Vnutrennaja Persija» Konstantina Bagrjarodnogo): *Slavjankij mir meždu Rimom i Konstantinopolem*. Moskva, 39-43.
- Kosztá L.** (2010). Metód és a magyar kereszténység kezdetei. Zacheus püspök felszentelése 963-ban: „*Fons, skepsis, lex*” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 219-233.
- Kovács L.** (2001). A Szent István-i lándzsa: *Koronák, koronázási jelvények*. Szerk. Bende L.–Lőrinczy G. Ópusztaszer, 99–128.
- Kovács L.** (2011). *A magyar kalandozások zsákmányáról*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.
- Kovács Sz.** (2005). Borc, a kunok negyedik fejedelme. *Acta Historica* 120, 55–66.
- Kristó Gy.** (1980) *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- Kristó Gy.** (1984). A tatárjárás (1241–1242). In: *Magyarország története*. I/2. Szerk. Székely Gy. Budapest, 1417–1440
- Kristó Gy.** (1993) *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged.
- Kristó Gy.** (1996) *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged.
- Kristó Gy.** (1998). Levedia és Etelköz. *Magyar Nyelv* 94, 151-157.
- Kristó Gy.** (1998a). Levedi, Liüntika, Levente. *Magyar Nyelv* 94, 187-188.
- Kristó Gy.**, (2000). Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján: Kristó Gy, *Írások Szent István koráról*. Szeged, 7- 17.
- Kristó Gy.** (2005). A DAI 38. fejezete: *Acta Historica*, 3-9.
- Kristó Gy.,- Makk F.** (2001) *A kilencedik és tizedik század története*. Pannonica Kiadó.
- Kuun G.** (1900) Keleti Kútfők: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk. Pauler Gy., Szilágyi S. Budapest , 137–284
- László Gy.** (1971). *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön. Budapest.
- Lech, K.** (1968). *Das mongolische Weltreich*. Al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-absār fi mamālik al-amsār. Wiesbaden.
- Leeuwen, A. P. Van, Ferre, A.** (1992) *Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik d'Abu Ubayd al-Bakrī*. Edition critique avec introduction et indices ~. Qarṭāğ.
- Lewis, A. R.** (1988). *Nomads and Crusaders*. A.D. 1000-1368. Bloomington and Indianapolis.
- Ligeti L.** (szerk) (1943). *A magyarság őstörténete*. Budapest.

- Ligeti**, Mon. *Histoire secrète des Mongols*. Ed. L. Ligeti. Monumenta Linguae Mongolicae I. Budapest. 1971.
- Ligeti** MNYTK II. Ligeti L., *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. Budapest. 1979. Magyar nyelvű cikkeinek gyűjteménye.
- Ligeti**, L. (1981). The Khazarian Letter from Kiev and its Attestation in Runiform Script: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31. 5-18.
- Ligeti** L. (1985). Levédia és Etelköz. *Magyar Nyelv* 81, 1-19
- Ligeti** L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Ligeti** L. (1986a). A pannóniai avarok etnikuma és nyelve: *Magyar Nyelv* 82, 129-151.
- Litavrin**, G. G., **Novosel'cev**, A. P. (1989). Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob uprevlenii imperiej*. Moskva.
- Makk** F., (1996). *Magyar külpolitika (896-1196)*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Szeged.
- Makk** F., (1998). *A Turulmadártól a Kettőskeresztig*. Szeged.
- Makk** F., (1999) Levedi, a fővajda. *A középkor szeretete*. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay G., Nagy B. Budapest, 189-196.
- Makk** F., (2001) Etelköz-Mezopotámia.: *Acta Historica* 113, 31–40.
- Makk**, F. (2002). Les Hongrois et l'Europe entre 895 et 1038: *Kultúrák találkozása*. Ünnepi tanulmányok Olajos terézia professzornő tiszteletére. Szeged, 89-95.
- Makk** F. (2009). A magyarság korai története. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Szerk.: Miquel, Marina–Sarobe, Ramon– Makk Ferenc–Tóth Csaba. Budapest.
- Makkay**, J. (2005). The secondary homeland of the Proto-Hungarians in Western Siberia: **Mende** 2005, 369-391.
- Maenchen-Helfen**, O. P. (1973). *The World of the Huns. Studies in their History and Culture*. Berkely, Los Angeles, London.
- (1978) *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*. Deutschspragische Ausgabe besorgt von R. Göbl. Wien–Köln–Graz,
- Maksoudian**, K (ed) (1987). Yovhannes Drasxanakertac'i *History of Armenia*. Tr. and ed.~. Atlanta,
- Mándoky** Kongur I. (1986). Jenő és Yänäy: *Keletkutatás* 1986 tavasz, 70-74.
- Mango**, C., **Scott**, R. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Oxford.
- Marquart**, J. (1903) *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Berlin

- Marquart, J.** (1924). Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Lander aus dem 10. Jahrhundert: *Uralische Jahrbücher*. 4., 261-334.
- Martinez, A. P.** (1982). Gardizi's Two Chapters on the Turks: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 109-217.
- al-Mas'ūdī**, *Murūğ al-dahab wa ma'ādin al-ğawhar* Vol. 1-7: Ed Barbier de Meynard, Pavet de Courteille Rev. et corr. Ch. Pellat. Beirut 1966-1973
- Matveeva, G. I., Kočkina, A. F.** (1998). *Muromskij gorodok*. Samara.
- MEH** *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy Gy. Budapest 1958, 1986³
- Mende, B. G. (Ed.)** (2005). *Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the Hungarian Academy of Sciences, 2003-2004*. Varia Archaeologica Hungarica XVIII. Budapest
- Mesterházy K.** (1980). *Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest.
- Minorsky, V.** (1937). *Hudūd al- 'Ālam 'The Regions of the World' A Persian Geography* 372 A. H. -982 A. D. Translated and explained by V. Minorsky. London.
- Minorsky, V.** (1942). *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazi on China, the Turks and India*. Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. London.
- Minorsky, V.** (1953). *Studies in Caucasian History*. London.
- Minorsky, V.** (1958) *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge.
- Miquel, A.** (1973, 1975, 1980, 1988) *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*. Vol. 1-4. Paris-La-Haye
- Mócsy A.**, (1975). *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest.
- Modzelewski, K.** (2000) Római Európa, feudális Európa, barbár Európa: *Aetas* 16 2000/3, 5-24.
- Moravcsik Gy.** (1934). *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest;
- Moravcsik BT Gy.** Moravcsik, *Byzantinoturcica. I. Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Berlin 1942-1943; 1958²
- Moravcsik Gy., Jenkins, R. J. H.** (1967). Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. Vol. I. Greek text by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins. Washington.
- Moravcsik Gy.** (1984). *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest.

- MÓT** *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. Budapest 1977.
- Mühlmann**, W. E. (1985). Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie: *Studien zur Ethnogenese*. Bd. I. Opladen.
- Müller**, L. (1987) *Die Taufe Russlands. Die Fühgeschichte des rissischen Christentums bis zum Jahre 988*. München.
- Nagy**, K. (2005). The Seawordik' in Armenia: an Attempt to Identify an Armeno-Greek Ethnonym. *Acta Orientalia Hungarica* 58, 233–241.
- Nelson**, Janet L. (1999) Rulers and government: *New Cambridge Medieval History*. Vol III c. 900 - c. 1024. Ed. Timothy Reuter. Cambridge, 95-129
- Németh Gy.** (1921). Török jövevényyszavaink középső rétege: *Magyar Nyelv* 17, 22-26.
- Németh Gy.** (1922). On ogur, hét magyar, Dentümogyer: (1921). *Kőrösi Csoma Archivum* I, 148-155.
- Németh Gy**, szerk. (1940, 1986²). *Attila és hunjai*. Budapest
- Németh Gy.** (1930, 1991). *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- Németh Gy.** (1966). Magyar törzsnevek a baskíroknál: *Nyeltudományi Közlemények* 68, 35-50; német változata: Németh, J. , Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1966), 1-21.
- Németh, J.** (1975). Türkische und ungarische Ethnonyme: *Ural-Altaishes Jahrbücher*. 47. 154-160.
- Noonan**, Th.S. (1985) Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century: the numismatic perspective: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5, 179–204.
- Noonan**, Th.S. (2006). Bizánc és a kazárok. Vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket: *A bizánci diplomácia*. J. Shepard S. Franklin. Budapest, 148-180.
- Nyitrai I.**, (1996). A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai: **Honf. for.,.** 61–76;
- Obolensky**, D. (1999). *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest
- Okladnyikov**, A. P., **Martinov**, A. I. (1983). *Szibériai sziklarajzok*. Budapest. Orosz eredeti: Naskal'nye risunki epohi neolita i bronzy. Izdat'elstvo "Iskusstvo". Moskva 1972.
- Olajos T.** (1995). Néhány nyelvi észrevétel a „De adminsitando imperio” magyar vonatkozású részleteihez: *Magyar Nyelv* 91, 44-52.
- Olajos T.** (1996).A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források: **Honf.for.,** 91-103.

- Olajos T.** (2000). Bizánc: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. Kristó Gy. És Makk F. Szeged, 233-253.
- Olajos T.** (2001). *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged.
- Olajos T.** (2012). *Theophülaktosz Szimokattész, Világtörténelem*. Budapest
- Ostrowski, D.** (2006). The growth of Muscovy (1462-1533): *The Cambridge History of Russia* Vol. I. Ed. M. Perrie. Cambridge, 213-239.
- Pauler Gy.** (1900). *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- Pellat, Ch.** (1962, 1965) Mas'ūdī, *Les Prairies d'or*. Traduction française de Barbier de Meynard et Pavet de Courteille revue et corrigée par Charles Pellat. Tome I., II. Paris.
- Pelliot, P.** (1949) *Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*. Paris.
- Pohl, W.** (1988). *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567 bis 822 n. Chr.* München
- Pohl, W.** (1997). The Role of the Steppe Peoples in Eastern and Central Europe in the First Millenium A.D. In: *Origins of Central Europe*. Ed. P. Urbańczyk. Warsaw, 65-78.
- Pomorska, M.**, (2004). *Middle Chulym noun formation*. Studia Turcologica Cracoviensia 9. Kraków.
- Pósán L.** (1996). *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen.
- Prosographie der mittelbyzantinischen Zeit**. Erste Abteilung (641-876). Prolegomena. Nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von Ralph-Johannes Lilie, Claudia Ludwig, Thomas Pratsch, Ilse Rochow u.a. Walter de Gruyter. Berlin, New York 1998, cf. CD-Rom edition: The Prosography of the Byzantine Empire.
- Pusztay J.**, (1977) *Az „ugor-török háború” után*. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből. Budapest.
- Reiske, J.** (1829). Constantine Porphyrogenitus: *De Caeremoniis Aulae Byzantinae*. Ed.~ Bonn.
- Rentschler, M.** (2005). Cremonai Liudprand. Tanulmányok a középkor kelet-nyugati kultúrtörténetéhez: Peter Classen – Cremonai Liudprand, *A Nyugat és Bizánc a 8-10. században*. Budapest, 193-308.
- Révész L.** (1996). *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc.
- Romančuk, Alla I.** (2005). *Studien zur Geschichte und Archäologie des Byzantinischen Cherson*. Leiden, Boston
- Róna-Tas A.** (1978). *A nyelvrokonság*. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Budapest.

- Róna-Tas, A.** (1978a). Julius Németh. Life and Work: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, 261-284.
- Róna-Tas A.** (1982). A kazár népnévről: *Nyelvtudományi Közlemények* 84. 349-380.
- Róna-Tas A.** (1986). A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton: *Magyar Nyelv* 82. 78-81.
- Róna-Tas A.** (1993) *A honfoglaláskori magyarság*. Budapest. (Értekezések emlékezések).
- Róna-Tas A.** (1996) *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Róna-Tas, A.** (1998). Turkic influence on the Uralic languages, in: Sinor, D. (ed.), *The Uralic languages*. Description, history and foreign influences. Handbuch der Orientalistik, Achte Abteilung, Handbook of Uralic Studies, Leiden, 742–780.
- Róna-Tas, A.** (1999). *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. CEU Press. Budapest
- Róna-Tas, A.** (1999a). *Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián.
- Róna-Tas A.** (2001). *Magyarok a korai történelmünk forrásaiban*: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas A. Magyar Östörténeti Könyvtár 16. Budapest, 18-25
- Róna-Tas, A.** (2004): Néhány megjegyzés faneveinkről I-II. (*bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy*). *Magyar Nyelv* 100. 260–273, 419–438.
- Róna-Tas, A.** (2005): Turkic–Alanian–Hungarian Contacts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58. 205–213.
- Róna-Tas, A., Berta, Á.,** (2011) *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Rosser, H.** *Historical Dictionary of Byzantium*.
- Russel, J.** (1998). The Armenian Shrines of Black Youth (t'ux manuk). *Le Muséon* 111, pp. 319-343.
- Schäfer, T.** (1998). *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kultur-anthropologischer Grundlage*. Hamburg
- Schlesinger W.** (1963). West und Ost in der deutschen Verfassungsgeschichte: *Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. II. Göttingen, 233-253.
- Schreiner, P.** (1989). Eine chinesische Beschreibung Konstantinopels aus dem 7. Jahrhundert: *Istanbuler Mitteilungen* 39, 493-505
- Simon R.** (2007). *Ibn Fadlân, Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Ford.: ~. Budapest.

- Sinkovics B.**, (2002). Vámbéry és a magyar-török rokonság: *Acta Historica* CXII Szeged, 89-97.
- Sinor, D.** (1990). The Hun Period: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. D. Sinor. Cambridge, 177-205.
- Sinor, D.** (2001). The Mongols in the West. *Journal of Asian History* 33, 1–44.
- Sipőcz K.** (2006). A magyar mint uráli nyelv: Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, 288–314.
- Smith, D. Anthony**, *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge. London New York 1998.
- Somogyi S.** (1984). Történeti földrajzi bevezető: *Magyarország története*. I. köt. Főszerk. Székely Gy. Budapest.
- Sotoodeh, M.** (1962) *Hudūd al-ālam min al-mashriq ila al-maghrib*. Compiled in 982-3 A.D./ 372 A.H. Ed. Manoochehr Sotoodeh. Tehran.
- SRH** *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I-II. Budapest 1937-1938 (reprint: 1999. Szovák K. és Veszprémy L. utószavával és kiegészítéseivel).
- SSS** *Słownik Starożytności Słowiańskich*. I-VII. 1961-1982.
- Stephenson, P. A.** (2001). On the need for further studies of medieval Hungary in English: *Byzantium and East Central Europe*. Ed. G. Prinzig, M. Salamon. Cracow, 99-109.
- Szádeczky-Kardoss, S.** (1990). The Avars: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. D. Sinor. Cambridge, 206-228.
- Szádeczky-Kardoss, S.** (1977). Adalék a szavárd magyarság problémájához: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. Budapest., 277-282.
- Szádeczky-Kardoss, S.** (1986). *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*. Szeged.
- Szádeczky-Kardoss S.** (1998). *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Die Quellen der Awaren-geschichte von 557 bis 806. Budapest.
- Szőke B.** (1962). *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei: Régészeti Tanulmányok* 1.
- Szőke B. M.** (1994) A Kárpát-medence a 9. században: **Honf.rég.**, 77-84.
- SzÖM** *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. Szerk. Hajdú P., Kristó Gy., Róna-Tas A. I-IV. Budapest. 1976-1982.
- Szűcs J.** (1984). *Nemzet és történelem*. Budapest.

- Szűcs J.** (1992, 1997). *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. MÖK 3. Szeged, Budapest..
- Al-Ṭabarī** = *Tārīkh Aṭ-Ṭabarī*. Ed. Mohammad Abul-Fadl Ibrahim. Cairo 1979.
- Taagepera, R.** (2000). *A finnugor népek az orosz államban*. Budapest.
- Takács Z. B.** (2004). A magyarok türk megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De administrando imperio című munkájában. Savaria. *A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*. Szombathely, 317-333.
- Tatárjárás**. Szerk. Nagy Balázs. Osiris, Budapest 2003
- Ter-Ghewondyan, A.** (1976). *The Arab Emirates in Bagratid Armenia** Erevan, 1965, English Translation by N. G. Garsoian, Lisbon,
- Thompson E. A.** (1948). *A History of Attila and the Huns*. Oxford: Magyar fordítás: E. A. Thompson, *A hunok*. Szukits Könyvkiadó 2003.
- Thomson, R.** (ed) (1985). Thomas Artsruni *History of the House of the Artsrunik*. Tr. and ed. ~. Detroit, n.p.
- Thury, J.** (1897): A magyaroknak <<Szavarti-Aszfali>> nevéről. *Századok* 31, 317-327, 391-403.
- Togan, A. Z. V.** (1939). *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig.
- Tóth Sándor L.** (1998). *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged.
- Tóth Sándor L.** (2000). Szövetség vagy vazallitás? Megjegyzések a magyar-kazár kapcsolatokhoz: "Magyaroknak eleiről" Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F. Szeged, 637-654.
- Tóth Sándor L.** (2010). *A honfoglalástól az államalapításig*. A magyarság története a 10. században. Szeged.
- Toumanoff, C.** (1966). Armenia and Georgia: *The Cambridge Medieval History*, vol. IV The Byzantine Empire part I. Cambridge, 593-637.
- Turtledove, H.** (1982) *The Chronicle of Theophanes*. An English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813), with introduction and notes, by Harry Turtledove. University of Pennsylvania Press. Philadelphia
- Ungváry J.** (1999). Rendíthetetlen szavárdok: *Aetas* 1999/3, 5-10.
- Ungváry J.** (1998). Πρωτος βοεβοδος. *Magyar Nyelv* 94, 188-191.
- Ungváry J.** (1998a). Κεφαλή. *Studia Varia*. Szerk. Makk F., Tar I., Wojtilla Gy. Szeged, 148-151.
- Valeev, R.**, (2006) Denezno-vesovaja sistema: *Istorija Tatar*. Tom II. Kazan' 290-298
- Vámbéry Á.** (1882). *A magyarok eredete : ethnologiai tanulmány*. Budapest.

- Varady, L.** (1989). Revision des Ungarn-Image von K. Porphyrogenetos. *Byzantinische Zeitschrift* 82, 22-58.
- Vásáry I.** (1974). A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez): *Középkori Kútfontok kritikus kérdései*. Budapest. 261-275.
- Vásáry, I.** (1975). The Hungarians or Možars and the Meščers Mišers of the Middle Volga Region: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1. 237-275.
- Vásáry I.** (1977). A Volga-vidéki magyar töredék a mongol kor után: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. Budapest. 283-290.
- Vásáry, I.** (1982). The "Yugria" Problem: *Chuvash Studies*. Ed. A. Róna-Tas. Budapest. 247-257.
- Vásáry I.** (1985). A baskír-magyar kérdés nyelvi vetületben: *Nyelvtudományi Közlemények* 87. 369-388.
- Vásáry I.** (2008). *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24, Budapest.
- Vaissière, Étienne de la** (2005). *Sogdian Traders*. Transl. by James Ward. Leiden-Boston.
- Vékony G.** (1986). Levedia meg Atel és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82, 41-53.
- Wenskus, R.** (1961). *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Köln-Wien.
- Wenskus, R.** (1974). Probleme der germanisch-deutschen Verfassung- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnosoziologie. In: *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*. Hrsg. H. Beumann. Köln, 19-46.
- Wiet G.** (1955) *Ibn Rusteh, Les atours précieux*. Traduction de ~. Cairo
- Wirth, G.** (1999). *Attila: das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart, Berlin, Köln
- Wojtilla Gy.** (1999). *A középkori India története*. Szeged.
- Wolfram, H.**, (1988). *History of Goths*. Transl. Th. Dunlap. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, London,
- Wolfram, H.** (1997). *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*. Transl. Th. Dunlap. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, London
- al-Ya 'qūbī**, ed. Houtsma = al-Ya 'qūbī. Ta' rikh , ed. M. Th. Houtsma. Leiden, 1883
- Yākut al-Rumi, Mudjam al-buldān**. 1-5. Dar Sader. Beirut 1979.
- Zahoder, B. N.** (1962, 1967) *Kaspijskij svod svedenij o vostočnoj evropi*. I-II. Moskva.
- Zimonyi I.** (1988). Ligeti Lajos magyar őstörténeti koncepciója: *Századok* 122. 216-221.
- Zimonyi, I.** (1990). *The Origins of the Volga Bulgars*. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged.

- Zimonyi, I.** (1995). Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai: *Acta Historica* (99), 65-75 (Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae, Szeged).
- Zimonyi I.,** (1996). A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Ġayhānī - hagyomány: **Honf for.**, 49–59
- Zimonyi, I.** (1998). Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről: *Studia Varia*. Szerk. Makk F., Tar I., Wojtilla Gy. Szeged, 159-166.
- Zimonyi, I.** (1999). Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d'ensemble: *Les Hongrois et l'Europe conquête et integration*. Par S. Csernus et K. Korompay. Paris-Szeged, 29-43.
- Zimonyi, I.,** (2001) Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources?: *Néptörténet - Nyelvtörténet A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. Károly L. és Kincses Nagy É. Szeged, 201-212.
- Zimonyi, I.,** (2001a) Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Sz., Sinkovics B. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest, 88-96
- Zimonyi, I.,** (2002). Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai: *Acta Historica* (112) Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae, Szeged, 99-109
- Zimonyi, I.** (2003). Bodun und El im Frühmittelalter: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 56, 57-79.
- Zimonyi I.** (2005). *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár XXII. Budapest.
- Zimonyi I.** (2005a) Volgai bulgár városok a 10-13. században. In: *Wojtilla Gyula Emlékkönyv*. Szerk. Felföldi Sz. Szeged, 160-167.
- Zimonyi I.** (2005c). The state of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the Steppe). In: *Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003-2004*. Ed. B. G. Mende. Varia Archaeologica Hungarica XVIII. Budapest, 87-102.
- Zimonyi I.** (2007-8). Vom Ural ins Karpaten-Becken. Die Grundzüge der ungarischen Frühgeschichte: *Chronica* 7-8, 261-270-

- Zimonyi I.** (2009). Az iszlám és a középkori Kelet-Európa. In: *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L.–Kovács Sz. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest, 11–28.
- Zimonyi I.** (2011). A nomádok jelentősége a középkori Európában: *Acta Historica* (127.) Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae, Szeged, 98-105
- Źródła** *arabskie do dziejów słowiańszczyzny* (Arab források a szlávok történetére). I. Hrsg. T. Lewicki. Wrocław, Kraków 1956; II/1. Hrsg. T. Lewicki. Wrocław, Warszawa, Kraków 1969; II/2. Hrsg. T. Lewicki. Wrocław, Warszawa, Kraków 1977; III. Hrsg. A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki. Wrocław, Warszawa, Kraków 1985.
- Zsirai M.** (1930). Jugria. Finnugor népnevek I. A *Magyar Nyelvudományi Társaság kiadványai* 174. Budapest. 1985.